

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Марко М. Вујић

ПОЗИЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У
СОЦИО-ПОЛИТИЧКИМ ФОРМАМА РАЗВОЈА
ЗАПАДНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Marko M. Vujić

ENVIRONMENTAL POSITION
IN
SOCIO-POLITICAL FORMS OF WESTERN
CIVILIZATION DEVELOPMENT

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Ментор:

проф. др Дарко Надић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Чланови комисије:

проф. др Дарко Надић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

емеритус проф. др Вукашин Павловић,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

проф. др Дарко Радосављевић, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Технолошко металуршки факултет

Датум одбране: _____

Изјава захвалности

Првенствено, желим да се захвалим свом ментору проф. др Дарку Надићу на подршци да развијам сопствену критичку мисао, као предуслов за прогрес сваке, па и научне дисциплине у оквиру које је ова дисертација смештена. Такође, осим на професионалној менторској сарадњи, захвалност му дугујем за брижну мотивацију да истрајем и своју образовну каријеру заокружим докторатом, посебно у фазама изостанка личних унутрашњих мотива, и фокусираности на животне приоритете.

Члановима своје породице, захваљујем на разумевању за континуирано одсуство из њихових живота, изразито последњих годину дана. Не сумњам да су познајући ме, разумели да само даноноћном преданошћу искључиво истраживачком раду сам ову тезу могао привести крају.

Захвалност бих изразио и српској заједници у савезној држави Баден-Виртемберг (СР Немачка), која је квантитативни део истраживања несебичном помоћи начинила изводљивим, у околностима отежане доступности домицилном становништву.

Иако не пуно наметљив, за одговоре на повремена питања захвалио бих се великом броју младих колегиница и колега који су пре мене прошли кроз комплексни подухват израде докторске дисертације. Посебно хвала малој М. на великој техничкој помоћи и пријатељској подршци током овог процеса.

На крају, неко би сасвим легитимно рекао хвала универзуму, а ја хвала Свевишњем на одрживом здрављу. Оно ми је представљало базични предуслов да током безмало трогодишњег истраживачког путовања, сопствене мисли, креацију, доказни поступак пренесем на странице ове докторске дисертације.

ПОЗИЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У
СОЦИО-ПОЛИТИЧКИМ ФОРМАМА РАЗВОЈА
ЗАПАДНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак

Исправно позиционирање животне средине у социо-политичким формама развоја западне цивилизације један је од не само теоријских, већ и практичних предуслова измене постојеће антропоцентричне парадигме света у ком живимо. Дисертација представља систематизацију појма животне средине у свом целокупном развојном процесу унутар западне цивилизације, односно, у њему је обједињено истраживање ове теме у најзначајнијим социо-политичким формама битним за опсег политичких наука. Животна средина позиционирана је као елемент континуирано зависан од ширих социо-политичких дискурса који су предмет анализе. Осим података који су у процесу истраживања прикупљени, систематизовани, класификовани и презентовани, од кључног значаја је указивање на континуирани дефицит интринсичног значаја животне средине у свим фазама развоја цивилизације, посебно у односу на доминантне религијске, економске и политичке дискурсе. Осим тога, секундарни циљ рада је и да укаже просторно и хронолошки на појаву умерено антропоцентричних, ређе екоцентричних наратива, присутних углавном у раду појединаца унутар анализираних дискурса. На хронолошком нивоу истраживање је изведено кроз анализу три најзначајније историјске епохе у развоју западне цивилизације, антици, средњем и новом веку, док су унутар савременог периода XX и XXI века, предмет анализе социо-политичке форме еколошке провенијенције. Поред хронолошког мапирања еволуције централног појма овог истраживања, животна средина анализирана је и у осталим битним формама, попут религија, класичних идеологија, те економско-еколошког контекста феудализма и капитализма. Историјском генезом развоја овог појма од предсократовског периода, преко периода римске антике, све до просветитељске и романтичарске мисли XIX века, долази се до преломних тачака које су превасходно на индивидуалном нивоу правиле микро еволуцију погледа на животну средину од антропоцентричног, преко умерено антропоцентричног, до екоцентричног. Будући да историјски контекст без осврта на специфичне друштвене, економске, религијске и политичке форме није довољан да се појасни улога и специфичност било ког појма, у истраживању је кроз поглавље II уведен религијски контекст анализе. Почевши од Диркемове премисе да је религије нужно сагледавати као специфичне друштвене појаве, те Лин Вајтове хипотезе да је средњовековни јудео-хришћански религијски дискурс легитимисао доминацију над природом, истражени су симболични и живи изрази међусобних веза природе и религија. Истраживање је обухватило централне верске текстове, праксу, мисионарски рад појединачних духовних ауторитета значајних за одабране религијске правце. У поглављу III дубинском политиколошком аналитиком животне средине у класичним идеолошким правцима, либерализму, конзервативизму, национализму те социјализму, рад је обogaћен и овом значајном димензијом. Анализом појединачних дела најзначајнијих представника ових идеологија, рад нуди још једну визуру животне средине из политиколошке перспективе која надвладава наслеђени средњовековни

религијски наратив о природи, и такође делом генерише њену позицију у савременим социополитичким формама којима је посвећено поглавље IV. Унутар савремених социополитичких форми са примарно еколошком компонентом, формирана је посебна типологија. Класификацијом у четири групе, трансформисане, радикалне, реформисане, те системско-корективне, направљен је пресек тренутног стања, са тенденцијама могућих промена. Од екологизма и дубинске екологије као радикалних екоцентричних приступа, преко трансформисаних облика у виду еосоцијализма, екофеминизма, те системских енвајронменталистичких форми еколиберализма, у егзекутивним облицима одрживог развоја и еколошке модернизације, представљене су прве три форме. Последња група формиране типологије, представљена је кроз прелазак из радикално-екоцентричне позиције у реформисано-популистичку. Пример глобалних еколошких покрета кроз развој Гринписа, секундарно WWF и ПЕТЕ, указао је на измену структура тих организација, циљева, те методологије рада, свеукупно од екологистичке до корпоративистичке морфологије. Последње поглавље даје финалну слику релевантности реформисано-популистичке групе социополитичких форми кроз вишедимензионалну анализу Зелених партија, еклатантно на студији случаја немачких Зелених. Успостављена је пета фаза у развоју Зелених немачке, фаза *опозиционог деловања са искуством власти* (2005-2021). Такође, указује на одустајање Зелених од екологистичких начела, и улазак у политички прагматизам и популизам оличен у неколико идентификованих специфичности, попут измена: унутарстраначке демократичности, доношења програма странке, избора лидера, масовног чланства, коалиционе доследности, медијских кампања, тржишно-привредних ставова, односа према пацифизму, милитаризму, војним интервенцијама, наоружању. Осим методе анализе садржаја поступак доказивања обogaћен је и емпиријски, кроз квантитативни део истраживања партије Савез90/Зелени у Савезној Републици Немачкој. Наведеним се потврдило да институционализацијом унутар ширег политичког и ужег партијског система, чак и ове финалне инстанце еколошког активизма, за кратко време прелазе пут од идеолошко чистих екологистичких форми, до прагматско-популистичких облика политичког активизма. Додатно, целокупно поглавље потврђује главну хипотезу рада, да ни еклатантни примери социоеколошких форми, попут Савеза90/Зелени, у средишту свог деловања немају животну средину као интринсичну, вредност по себи, већ им она представља једну у лепези тема за добијање гласова.

Кључне речи: животна средина, цивилизација, политика, идеологије, религије, екологизам, одрживи развој, еколошка модернизација, Зелене партије, Савез90/Зелени

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политиколошко-социолошке студије

УДК: 32:502.1(329)

ENVIRONMENTAL POSITION IN SOCIO-POLITICAL FORMS OF WESTERN CIVILIZATION DEVELOPMENT

Summary

Proper positioning of environment in the socio-political forms of development of Western civilization is one of not only theoretical but also practical preconditions for changing the existing anthropocentric paradigm of the world we live in. The dissertation presents a systematization of the concept of environment in its entire development process within Western civilization. In other words, it combines research on this topic in the most important socio-political forms relevant to the scope of political science. The environment is positioned as an element continuously dependent on the broader socio-political discourses that are the subject of analysis. Apart from the data collected, systematized, classified, and presented in the research process, it is crucial to point out the continuous deficit of intrinsic importance of the environment in all stages of civilization, especially in relation to the dominant religious, economic and political discourses. In addition, the secondary goal of the paper is to point out spatially and chronologically the emergence of moderately anthropocentric, less often eco centric narratives, present mainly in the work of individuals within the analyzed discourses. At the chronological level, the research was conducted through the analysis of the three most important historical epochs in the development of Western civilization, antiquity, the Middle Ages, and the New Age, within the modern period of the XX and XXI century the socio-political form of ecological provenance. In addition to the chronological mapping of the evolution of the central concept of this research, the environment is analyzed in other important forms, such as religions, classical ideologies, and the economic and ecological context of feudalism and capitalism. The historical genesis of the development of this concept from the pre-Socratic period, through the period of Roman antiquity, all the way to the Enlightenment and Romantic thought of the 19th century, leads to turning points which primarily on the individual level made micro-evolution of perception at environment from anthropocentric through moderate anthropocentric to ecocentric. Since the historical context without reference to specific social, economic, religious and political forms is not enough to clarify the role and particularity of any concept, the research introduced the religious context of analysis through Chapter II. Starting from Durkheim's premise that religions should be seen as specific social phenomena, and Lynn White's hypothesis that medieval Judeo-Christian religious discourse legitimized domination over nature, symbolic and vivid expressions of the interrelationships between nature and religion were explored. The research included central religious texts, practice, and missionary work of individual spiritual authorities important for selected religious denominations. In Chapter III, in-depth political analysis of the environment in classical ideological directions, liberalism, conservatism, nationalism and socialism, the work is enriched with this important dimension. By analyzing

individual works of the most important representatives of these ideologies, the paper offers another view of the environment from a political perspective that overcomes the inherited medieval religious narrative of nature, and also partly generates its position in contemporary socio-political forms dedicated to Chapter IV. Within modern socio-political forms with a primarily ecological component, a special typology has been formed. By classifying typology into four groups, transformed, radical, reformed, and systemic-corrective, a cross-section of the current situation was made, with tendencies of possible changes. From ecogism and deep ecology as radical eco centric approaches, through transformed forms in the form of eco-socialism, ecofeminism, and systemic environmentalist forms of eco-liberalism, in executive forms of sustainable development and ecological modernization, the first three forms are presented. The fourth group of the formed typology is presented through the transition from a radical-ecocentric position to a reformed-populist one. The example of global environmental movements through the development of Greenpeace, secondarily WWF and PETA, pointed changes in the structures of these organizations, goals, and work methodologies, from ecological to corporative morphology in total. The last chapter gives the final picture of the relevance of the reformed-populist group of socio-political forms through a multidimensional analysis of the Green Parties, eloquently on the case study of the German Greens. The fifth phase in the development of the German Greens was established, the phase of opposition action with the experience of the government (2005-2021). It also points to the Greens' abandonment of environmental principles, and entry into political pragmatism and populism embodied in several identified specifics, such as changes: intra-party democracy, party agenda, and election of leaders, mass membership, coalition consistency, media campaigns, market and economic attitudes, attitudes towards pacifism, militarism, military interventions, weapons. In addition to the method of content analysis, the process of proving has been enriched empirically through the quantitative part of the research of the Alliance90/The Greens party in the Federal Republic of Germany. This confirmed that institutionalization within the broader political and narrower party system, even these final instances of environmental activism, in a short time crossed the path from ideologically pure environmental forms to pragmatic-populist forms of political activism. In addition, the entire chapter confirms the main hypothesis of the paper, that even glaring examples of socio-ecological forms, such as the Alliance 90 / Greens, do not have the environment as intrinsic, value in themselves, but it is one of the topics for gaining votes.

Keywords: environment, civilization, politics, ideologies, religions, ecology, sustainable development, ecological modernization, Green Parties, Alliance 90/The Greens

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: Studies of Politicology and Sociology

UDC: 32:502.1(329)

САДРЖАЈ

УВОД.....	10
1. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ.....	15
1.1. Значај животне средине у античкој цивилизацији.....	15
1.1.1. Хеленистички период.....	16
1.1.2. Римски период.....	26
1.2. Улога животне средине у средњовековном периоду.....	51
1.2.1. Класични средњи век.....	57
1.2.2. Позни средњи век.....	60
1.3. Позиција животне средине у нововековном развоју.....	67
1.3.1. Рани нови век.....	69
1.3.2. Касни нови век.....	80
2. УЛОГА И РАЗВОЈ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РЕЛИГИЈСКИМ ОКВИРИМА.....	87
2.1. Појам и схватање животне средине у хришћанству.....	88
2.1.1. Позиција животне средине у Библији.....	91
2.1.2. Католицизам.....	101
2.1.3. Протестантизам.....	114
2.1.4. Православље.....	117
2.2. Позиција и значај животне средине у јудаизму.....	130
2.3. Појам и схватање животне средине у источним религијама.....	135
2.3.1. Ислам.....	135
2.3.2. Хиндуизам.....	140
2.3.3. Будизам.....	144
3. ПОЗИЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У КЛАСИЧНИМ ПОЛИТИЧКИМ ИДЕОЛОГИЈАМА ДО	
XX ВЕКА.....	147
3.1. Позиција животне средине у класичном либерализму.....	147
3.2. Улога животне средине у класичном конзервативизму.....	176
3.3. Позиција животне средине у национализму.....	185
3.4. Позиција животне средине у социјализму.....	193
3.4.1. Утопијски социјализам.....	194
3.4.2. Марксизам.....	204

4. САВРЕМЕНЕ СОЦИО-ПОЛИТИЧКЕ ФОРМЕ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ.....	216
4.1. Нове радикално-екоцентричне социо-политичке форме	218
4.1.1. Екологизам	219
4.1.2. Дубинска екологија.....	225
4.2. Трансформисане радикално-екоцентричне форме.....	232
4.2.1. Екосоцијализам.....	233
4.2.2. Екофеминизам	236
4.3 Системске корективно-техноцентричне форме	241
4.3.1. Енвајронментализам.....	241
4.3.2. Еколиберализам	244
4.3.3. Егзекутивне корективно-техноцентричне форме	246
4.3.3.1. Еколошка модернизација	248
4.3.3.2. Одрживи развој	258
4.3.4. Студија случаја - климатске промене	268
4.4. Нове реформисано-популистичке форме.....	284
4.4.1. Еколошки покрети.....	285
4.4.2. Зелене партије.....	295
5. ЗЕЛЕНЕ ПАРТИЈЕ ОД ЕКОЛОГИЗМА ДО ПОЛИТИЧКОГ ПРАГМАТИЗМА.....	296
5.1. Настанак и развој Зелених странака.....	296
5.1.1. Теоријски оквир.....	298
5.1.2. Међународна сарадња и успеси.....	307
5.2. Немачки Зелени.....	315
5.2.1. Друштвено-политички услови настанка	315
5.2.2. Програмска основа.....	317
5.2.3. Развој странке и идеолошка еволуција	320
5.2.4. „Пета“ фаза развоја и њене специфичности.....	332
5.3. Истраживање ставова грађана СР Немачке о позицији животне средине у политици Савеза 90/Зелени.....	348
ЗАКЉУЧАК.....	361
ЛИТЕРАТУРА.....	374
БИОГРАФИЈА.....	415
ПРИЛОЗИ	416

Појмовни предговор

Будући да је предмет дисертације анализа примарно природних аспеката животне средине, унутар друштвених и политичких форми, нужно је дефинисати у овом природно-хуманистичком односу дијапазон коришћене терминологије, односно прецизирати појмовно-категоријални апарат.

Под појмом *животне средине* примарно се подразумевају елементи оног што професор Данило Ж. Марковић унутар Социјалне екологије дефинише као *природну компоненту* човекове средине, односно ваздух, воду, тло (земљиште, ресурси), биљке и животиње.¹ Стога, термин природе узет је као условни синоним за животну средину, која се термилошки појављује тек у XIX веку. Из истог разлога поред ових манифестних термина, у анализи су коришћени и латентни појмови, односно њихова значења која су послужила за историјску предеколошку појмовну анализу животне средине, попут хране, популације, загађења, хигијене, болести. Целокупност ових термина у анализи садржаја трансформисана је из појединачних појмова у целовитост онога што је данас кодирано као категорија животне средине. За ову дисертацију, *друштвена компонента* човекове средине, која према Марковићу уз природу чини свеукупност животне средине, присутна је у својим елементима а) средине живљења (насеља); б) радне средине.² Као таква, има посебан значај на нивоу предмета анализе унутар индустријализације Европе, њених друштвених, идеолошких и еколошких реперкусија.

Социо-политичке форме у раду представљају оне друштвене творевине чији социјални, економски и/или политички контекст има кључни значај у датом периоду развоја цивилизације, а у којима се може идентификовати позиција природе. Тако се ове јединице протежу од полиса, преко села, градова, феудалног система, капитализма, партија, покрета, државе, идеологија, до религијских концепата.

Религијским структурама, према Диркемовој социолошкој дефиницији пришли смо као према специфичним друштвеним појавама,³ заснованим на духовној повезаности одређених друштвених група са вишим нивоима божанског. Као такве, чине посебно поглавље, будући да је религијски наратив о природи заузимао доминанту позицију вековима. Савремене еколошке структуре у IV поглављу попут екологизма, еко-социјализма, енвајронментализма, одрживог развоја, еколошких покрета, те финално зелених странака у V поглављу, представљају еклатантне социо-политичке форме.

¹ Шеста компонента коју Марковић узима у обзир поред атмосфере (ваздуха), хидросфере (воде) литосфере (тла), биљака и животиња јесу микроорганизми, који нису примарни предмет анализе у дисертацији. Међутим, у појединим сегментима истраживања попут обрађивања средњовековног периода и утицаја куге (*бактерија Yersinia pestis*) на демографско-еколошку слику Европе и пад феудалног поретка, укључени су као секундарни елемент анализе.

² Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 136.

³ Emile Durkheim, *Elementary forms of Religion*, translated by J. W. Swain, New York, Macmillan. 1954, p.3&48

Појам *Западне цивилизације*, упркос Хантингтоновом ставу да нема јасно уоквирене границе,⁴ нама је послужио као условна просторна и временска оријентација у дисертацији, у свом најопштијем облику. Наиме, највећи број аутора је у сагласности, да то јесте време и простор античке цивилизације, и касније западног хришћанства. Иако се у новијим интерпретацијама западна цивилизација услед ширења својих вредности поопштава на територије попут Јужне Америке, Океаније, Јапана и Јужне Кореје, наше схватање овог појма је ужег, традиционалног обима.

Конструкцију *антропоцентризма*, успостављену још у античкој Грчкој, користимо као перцепцију природе искључиво као ресурса од инструменталног значаја за човека, који као такав искључује обавезу људског моралног односа. Ради додатног нијансирања, те избегавања традиционалне али недовољно прецизне дихотомије антропоцентризам-екоцентризам, користи се и појам умереног (слабог) антропоцентризма. Нортон га је одвојио од јаког антропоцентризма, кроз разликовање личних преференција заснованих на осећају или промишљању,⁵ док га Хејворд дефинише синонимно и као просвећени антропоцентризам, јер је заснован на промишљању унутар личног (људског) интереса, па га позиционира као врсту бриге о нељудским деловима природе (иако им се не придаје морални значај).⁶ У новијим радовима, блиско и нашем коришћењу овог појма, за разлику од класичне антропоцентристичке визије природе као “статичног ресурса” који “стоји на располагању”, умерени антропоцентризам природу види као активног “пружаоца услуга”. Овакво становиште према Петерсону подразумева бар одређени ниво рационалног опхођења, макар то био „само онај ниво који омогућава послушност, предвидљивост и сврсисходност као што је допуштено слугама или робовима.”⁷

Појам *екоцентризам* се у дисертацији ради лакшег дефинисања теоријског оквира узима као својеврсни антипод антропоцентризму. Односно, као инклузивни појам спектра тенденција да се интринсична вредност са човека, прошири на остатак природе у виду “објеката морала”.⁸ Остали неантропоцентрични “центриزم” унутар кровног термина физиоцентризма, попут патоцентризма⁹, биоцентризма¹⁰ те поменутог екоцентризма¹¹,

⁴ Више у: Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1997. The Free Press, Simon and Schuster UK Ltd, 2002.

⁵ Brayan Norton, „Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism”, *Environmental Ethics*, 1984, p. 6.

⁶ Tim Hayward, *Ecological Thought*, Polity Press, 1994, p. 220, и Вукашин Павловић, *Екологија, религија, етика*, Завод за уџбенике, Београд 2013, стр. 20-21.

⁷ Keith R. Peterson, “Ecosystem services, nonhuman agencies, and diffuse dependence.” ISEE conference “Old and New World Perspectives on Environmental Philosophy,” Nijmegen, the Netherlands, 2011, p. 4.

⁸ Највећи број аутора поменуто проширење моралног достојанства, појашњава појмом постојања интереса сваког од анализираних ентитета на које се етика проширује, што значи да он има: „Себи својствену сврху (Фајнберг); достојанство само по себи (Стоун); себи својствено благостање (Бентам и Сингер); инхерентну вредност (Реган); себи својствену добробит (Гудпастер).“ Наведено значи да ти објекти имају вредност и достојанство независно од нашег личног осећаја или искуства, те се морају укључити у систем моралног делања. Више у:

Džozef R. De Žarden, *Ekološka etika-uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006, str. 215, & 207-239.

⁹ Peter Singer, *Animal Liberation, 40th Anniversary Edition*, Open Road Media, 2015, p. 36.

¹⁰ Ivan Cifrić, *Antropocentrična i biocentrična odgovornost za život, Socijalna ekologija*, Zagreb, Vol.14, 2005 p. 198.

¹¹ Angelika Krebs, „Nature Discourse Ethics and Nature“, *Environmental Values*, 6, No3, 1997, pp. 269-273.

прецизно, примерено суштини, коришћени су у деловима дисертације где је то нијансирање од суштинског значаја.

Нови облик *теоцентризма*, представљен је унутар поглавља II као религијски концепт синтетисања Божије промисли и опстанка природе, који Вотсон и Шарп виде као драстичну промену у XXI веку у односу на доскорашњи црквени антропоцентризам.¹² Хофман га назива трећом алтернативом (пored антропоцентризма и екоцентризма), која почива на другачијој метафизици природе која је у римокатоличкој цркви присутна вековима, али тек сада је постала део званичне црквене доктрине.¹³

¹² Michael Watson, David Sharpe, "Green Beliefs and Religion" in Andrew Dobson, Paul Lucardie ed., *The Politics of Nature*, 1993 by Routledge, edition published in the Taylor & Francis e-Library, 2003, p. 223.

¹³ A.J. Hoffman, "Getting Right with Nature - Anthropocentrism, Ecocentrism, and Theocentrism," *Organization & Environment*, 18(2), 2005, pp. 141–162.

УВОД

„У свему што следи, заузимамам становиште да је склоност агресији урођена, независна, инстинктивна склоност човека, и враћам се на констатацију да она представља најмоћнију препреку култури. (...) Овоме можемо додати да се тај процес показује као у служби ероса, који има за циљ да повеже појединачне људске појединце, затим породице, потом племена, расе, нације, у једно велико јединство, човечанство. Зашто то мора да се уради, не знамо; то је једноставно дело Ероса. Ове масе људи морају бити либидинално везане једна за другу; сама нужност, предности заједничког рада, не би их држале заједно. Природни инстинкт агресивности у човеку, непријатељство сваког према свима и свих према свакоме, противи се овом цивилизацијском програму. Овај инстинкт агресије је дериват и главни представник нагона смрти који смо пронашли поред Ероса, који дели његову власт над земљом. А сада, чини ми се, смисао еволуције за нас више није загонетка. Она нам мора представити борбу између Ероса и смрти, између нагона живота и нагона уништења, онако како се она одвија у људској врсти. Ова борба је оно од чега се у суштини састоји цео живот, па се еволуција цивилизације може једноставно описати као борба људске врсте за постојање.“¹⁴

Сигмунд Фројд, *Civilization and Its Discontents*, Wien, 1929.

Питање културе у ужем смислу није предмет овог рада, међутим њен шири контекст културе живљења, несумњиво постаје контекст опстанка. Некултура живљења, као и свакодневна некултура може послужити тренутној себичној корисности, може партикуларно направити привид цивилизацијског прогреса, али дугорочно то је не чини културом, већ њеном супротносту. Питање суживота са природом, евалуација њене позиције, и измена њеног хабитуса у сопственом вредносном систему намеће се као неминовност. Позиција човекове животне средине несумњиво је од суштинског значаја у процесима цивилизацијског напретка, али и базичне одрживости постојећег глобалног друштва. На зачетку треће деценије XXI века према садашњем популационом порасту планета је на корак од 8 милијарди становника, што је три пута више него 1953. године.¹⁵ Пораст планетарног броја становника директно је пропорционалан количини притисака на природне ресурсе, као и количини загађења коју као човечанство емитујемо. Процес климатских промена, кроз повећање глобалне температуре од само 2 степена целзијуса, прети да изазове катаклизмичне последице, а неповратна девастираност делова екосистема и са постојећим порастом температуре, озбиљно је нарушила читава пространства наше планете.

¹⁴ <http://w3.salemstate.edu/~pglasser/Freud-Civil-Disc.pdf> р. 29. (приступ: 22.1.2022)

¹⁵ Према тенденцији популационог прогреса из 2021. године од 6.72 милиона становника месечно, 8. милијардити становник планете биће рођен јануара 2023. године. Пројекција је изразито извесна, будући да просечна одступања у месечном порасту између календарских година од 1993. до 2021. нису била већа +/- 0.02 посто. Самостално изведена пројекција према: <https://www.worldometers.info/world-population/> (приступ: 22.10.2021)

Неподношљивост услова за живот и пољопривредне културе као последица климатских промена, створила је лепезу миграција, такозваних еколошких избеглица, те тиме, уз ратне сукобе битно мења демографску и политичку слику Европе и света. Према подацима *FAO (Food and Agriculture Organization)* специјализоване организације УН, први пут након 2004. године број гладних у свету се повећавао и ближи се броју од 700 милиона неухрањених.¹⁶ Поред хране, према подацима *WHO (World Health Organization)* 2.2 милијарде људи нема свакодневни приступ чистој пијаћој води, а нарушавањем екосистема шума и прашума, те девастацијом Амазоније, и кисеоник постаје дефицитаран базични ресурс за одржавање живота, са којим са човечанство сусреће. Наведено представља најеклатантније проблеме данашњице и фундаментално су смештени управо у средиште значаја појма животне средине у XXI веку.

Несумњиво, са техничког-технолошког аспекта, највиши ниво инвазивности по животну средину човек је извршио у последњих 200 година, овладавањем средствима за масовну производњу, масовни транзит, али и масовно уништење. Пруге, фабрике, струја, гориво, барут, фреон, поцепани атом, достигнућа су са два лица. Првобитно лице повећаног комфора човека сада је у коегзистенцији са лицем своје супротности, односно претње опстанку тог истог човека. Међутим, садашњи однос човечанства према животној средини континуирано је у свим фазама развоја био антропоцентричног карактера, што је примарни део хипотезе ове дисертације. Према томе, савремени еколошки проблеми само хронолошки представљају врх леденог брега у иначе вишевековном односу човека и природе, првенствено унутар западне цивилизације. Стање у које смо природу довели аналогно је позицији коју је она заузимала и даље заузима, у за човека примарнијим структурама, попут економске, политичке, религијске. Да бисмо повратили бар део еколошке равнотеже неопходне за одрживост планете, нужно је истражити однос друштва према значају животне средине, како у ранијим фазама развоја тако и у садашњем тренутку. Односно, значајно је утврдити постојање напретка или стагнације, јер само на тај начин конституисањем правилне анамнезе, можемо успоставити прецизну дијагнозу тренутног стања и будућег опстанка. Стога, примарни предмет ове докторске дисертације смештен је око питања да ли је животна средина досегла неинструментални значај у некој од доминантних социо-политичких форми развоја западне цивилизације, односно, да ли је развојем цивилизације дошло до еволуције антропоцентричне перцепције природе, ка екоцентричној. До одговора на ова питања, долазиће се кроз истраживање на неколико нивоа. Од контекста развоја кроз историјске епохе, базиране на хипотези да је све до савременог периода интринсична вредност животне средине постојала искључиво као идеал појединаца, док је данас институционализована као вредност социо-политичких форми крајње лимитираног домета. Поменути акценат на индивидуалну екоцентричну оријентацију, или бар умерено екоцентричну, анализираће се не само кроз историјски развој, већ и кроз идеолошку и религијску призму.

Предмет овог рада је управо прецизно позиционирање човекове животне средине у ширим социо-политичким формама развоја западне цивилизације, али и у савременим еколошким формама. Прво, кроз анализу еволуције овог појма од теоријско-практичног концепта у форми “природе” у античкој мисли, која је дала обресе умерено-антропоцентричног

¹⁶ <https://www.un.org/en/global-issues/food>

промишљања животне средине, али ипак, доминантно формирала њен антропоцентрични значај. Потом кроз анализу средњовековне епохе, у којој је пропаст феудалног система у највећој мери био узрокован повратним деловањем природе, односно здравствено-еколошким факторима попут климатских промена, девастације земљишта и пандемије куге. Финално, кроз нововековну призму која је филозофском рекомпозицијом приоритета индивидуу поставила као централну вредност, и потпомогнута двема индустријским револуцијама етаблирала нововековни антропоцентризам као предворје еколошке девастације XX века.

Наведено пружа аналитичку основу за даљу елаборацију главне хипотезе истраживања на два начина. *Прво*, кроз зависност овог појма унутар доминантнијих економско-политичких односа у друштву, и *друго* као вредност пер се, односно има ли и у којим облицима животна средина вредност по себи унутар савремених друштвених и еколошких форми већег домета. Капацитет оба нивоа даће уобличену слику оног што животна средина јесте представљала и данас представља за човека. Ово дијагностиковање је кључно уколико суштински желимо променити однос према сопственој, и егзистенцији генерација које долазе после нас.

У структури дисертације могу се идентификовати три синхронизована, али уједно и аутономна циља: Унутар опште хипотезе, први циљ рада је да укаже на континуирано зависан положај саме природе у односу на све друге аспекте развоја човека, као независне индивидуе и као друштва у целини. Овај еволутивни процес прати се кроз подређеност животне средине на наведеним широким матрицама филозофског, религијског, економског и политичко-идеолошког дискурса. Такође, у оквиру додатног нивоа анализе, биће хронолошки и просторно мапирана изворишта савремених еколошких принципа партикуларно заступљених унутар поменутих традиционалних матрица. Корени ових вредности налазе се у свим цивилизацијским етапама и формама, од античке филозофије, преко римског права, нововековних форми ренесансе и просветитељства, романтизма, делом у социо-политичким концептима класичних идеологија, па све до форми религијских учења. Ти принципи, попут биоцентризма, интринсичне вредности природе, одрживог друштва, међугенерациске солидарности, требало би да представљају нужне делове не само данашњих лимитираних еоцентричних социо-политичких форми, већ и оних које су широко оваплоћене као платформе савременог живота. Међутим, последње целине рада указаће да то није реалност савременог доба. Унутар мапирања еколошких вредности у процесу развоја западне цивилизације, указаће се на и поменуто постојање искључиво индивидуалне умерено антропоцентричне, каткад и еоцентричне позиције, коју су заступали филозофски, политички и религијски ауторитети. Док ће кроз анализу садржаја најважнијих религијских текстова у поглављу II бити приказан просвећено антропоцентрични наратив који је све чешће, део новог, са природом сједињеног теоцентризма.

Други циљ рада је формирање посебног теоријског оквира класификације савремених социо-политичких форми заштите животне средине. Структуралном и системском анализом, ове еколошки профилисане форме класификоване су у *четири групе*: радикалне, трансформисане, корективне и реформисано-популистичке. Класификација је вршена узимањем у обзир три аспекта а) Начин настанка; б) Степен захтеване промене постојећег глобалног друштва; в) ниво еоцентричности. Овако креирана *теоријска класификација*

пресек је тренутног стања, јер унутар еколошког дискурса друштвених и политичких форми могуће су и реалне транзиције из једне групе у другу. Пример еколошких партија, које су према посебној хипотези овог рада извршиле транзицију из радикалне у реформисано-популистичку групу то најбоље приказује и предмет су посебне анализе V поглавља. Наведена класификација указује и на капацитете реалног домета одређених практичних форми, попут екологизма, и екосоцијализма унутар постојећег неолибералног концепта западне цивилизације. Посебан предмет анализе овог дискурса су егзекутивне форме израсле из колевке еколиберализма, одрживи развој и еколошка модернизација. Наведеним се отвара питање нужности промене целокупног система, као предуслова за опстанак планете. Посебно, унутар системских корективно-техноцентричних облика - одрживог развоја и еколошке модернизације, указује се на потентност/лимитираност ових већ оваплоћених форми. Практична учинковитост поменутих облика насталих као компромис неолибералног дискурса и животне средине, презентована је кроз резултате борбе са највећим еколошким изазовом данашњице - климатским промена.¹⁷

Последњепоменуто, упућује и на трећи циљ рада, да се према подређеној улози животне средине појасни њена актуелна позиција у најсавременијим политичким формама еколошког активизма – глобалним еколошким покретима и еколошким партијама. Наиме, потпомогнути детаљном анализом зелених социо-политичких форми, те извршеном дистинкцијом између екологизма и енвајронментализма, указује се на промену платформе, али и практичну промену активистичког дискурса еколошких покрета и Зелених партија. Конкретан аналитички радар усмерен на глобалне еколошке покрете у посебном фокусу има пример Гринпса примарно, секундарно организације WWF и РЕТА. Еколошке партије биће анализирани осим кроз сопствену феноменологију, и на конкретној студији случаја најуспешније у Европи – Савез90/Зелени у СР Немачкој. С једне стране, еколошким постављамо као иницијалну идеологију Зелених партија која “заступа да одрживу и испуњавајућу егзистенцију претпоставља радикална промена нашег односа према природи и нашег начина друштвеног и политичког живота”¹⁸, и као такав је у оснивачким актима зелених партија узет као главни политичко-идеолошки концепт. С друге стране, енвајронментализам на трагу Надићеве интерпретације Андреа Горца дефинишемо као “менаџерски приступ решавања еколошких проблема где се за њихово решавање не претпоставља промена садашњих вредности и модела потрошње и производње.”¹⁹ Стога, доказни процес напуштања чисте екологистичке и екосоцијалистичке платформе немачких Зелених, те прихватање *системско корективних* форми енвајронментализма јесте један од циљева рада. Наведено је условило низ одступања од кључних еколошких принципа, како уско везаних за очување животне средине, тако и у осталим елементима попут пацифизма, анти-милитаристичког аспекта, и принципа ненасиља. Пут Зелених парадигматично је

¹⁷Осим глобалних еколошких проблема попут климатских промена, у раду су проблематизована многа зелена решења из наведених технолошко-техничких компромиса, попут мини хидроелектрана које су се оваплотиле у екоцидни stroj крвотока речних система широм Европе. Потом, биогорива које је испоставило се, више допринело глади, те политичким и социјалним нередима у земљама произвођачима биостанола (Мексико, Бразил), него што је допринело супституцији фосилних горива. У свим наведеним решењима техноцентрична форма, надвладала је нужну екоцентричну суштину.

¹⁸Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Routledge, London, 2005, p. 2.

¹⁹Дарко Надић, *Еколошким и еколошке странке*, Службени гласник, Београд 2007, стр. 14. према Андре Горц, *Екологија и политика*, Просвета, Београд, 1982. стр. 47.

приказан у трајекторији - од потпуно екологистичког првог програма из 1980. године, до одлуке да буду пресудни тас на ваги одлуке СР Немачке да бомбардује СР Југославију.²⁰ Овде се артикулише још један значајан теоријски аспект истраживања – формирање пете фазе развоја Зелених немачке, која има довољно елемената, да након прве четири фазе које су трајале до 2005. године, у наредном периоду буде дефинисана као нова фаза развоја партије. *Фаза релевантне опозиције са искуством власти* омеђена је на период од 2005. до септембра 2021. године.²¹ Неке од карактеристика ове фазе на које ће се у указати су: ревидирани начин формирања програма странке, идеолошко и суштинско самодефинисање, економско-тржишна диверсификација, одустајање од принципа ненасиља, антиратног и пацифистичког деловања, разоружавања, и антимилиитаризма. Наведено је уједно усклађено са главном хипотезом истраживања, односно измештањем ранијег централног фокуса странке у виду животне средине, на само једно од програмских поља ове партије.

Стога, подједнако значајан циљ је да се укаже да је ова теоријско-практична измена политичке парадигме Зелених условила и померање главног појма опште хипотезе рада. Односно дерогирала је животну средину са централног питања ове партијске формације, на поменуту позицију једне у лепези тема којом се употребом политичког прагматизма убирају гласови. Доказни поступак наведеног изведен је на три нивоа *а)* путем компаративне анализе платформских и програмских докумената немачких Зелених, пре уласка у владу 1998. године, и након тога; *б)* путем анализе практичног деловања ове странке у поменутим периодима; *в)* Путем квантитативне анализе, односно истраживања на територији СР Немачке (држави Баден-Виртемберг), која указује на измењену позицију животне средине у политици Зелених данас.

Наведеним, дисертација ствара јасан пресек стања животне средине у свим друштвено-политичким облицима, како хронолошког развоја западне цивилизације, тако и унутар савремених социо-еколошких форми, односно даје упуте о неопходности измене такве позиције.

²⁰ Једно од начела екологизма прихваћено као принцип деловања првим програмом ове партије, јесте управо принцип мира и ненасиља. Посебно у случају немачких Зелених оснивачка ставка распуштања оба војна блока (Варшавског и НАТО) свирепо је погажена одлуком врха странке да подрже иницијативу коалиционог партнера SPD марта 1999. године у изгласавању прве војне агресије немачких авиона још од Другог светског рата.

²¹ Након септембарских избора 2021. године, странка Савез 90/Зелени је после готово две деценије поново оформила републичку владу, са новим/старим партнером SPD: Нова фаза, поновне власти, несумњиво ће у будућим истраживањима бити шеста фаза у развоју Зелених, за чију анализу ће бити потребан период од најмање једног мандата.

1. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

1.1. Значај животне средине у античкој цивилизацији

Ради јаснијег позиционирања животне средине у традиционалним идеолошким правцима, па и каснијем самом концепту савремених социо-еколошких форми, намеће се неопходност прецизирања значаја овог појма у предидеолошким концептима научне мисли.

Стари грчки као ни латински језик нису имали многе термине из дискурса оног што данас називамо еколошким појмовима. Један од таквих је термин животне средине/околине (*eng. environment*) који није постојао у смислу речи коју данас користимо. Међутим, ово никако не упућује на то да грчки, а потом римски мислиоци нису промишљали на тему својеврсне предеколошке одговорности, односно значаја природног окружења. Напротив, то имплицира да су они са више партикуларних термина у свом вокабулару описивали већину појмова који су нама и данас познати. У овој појмовној хетерогености без јединственог и вредносно конструисаног плашта - „еколошког“ није се могла изградити другачија позиција до првенствено антропоцентричне, која је била начелна карактеристика античког односа према природи, али не нужно и индивидуална како ћемо у наставку рада приказати.

Термин који су у примарном смислу користили био је – природа. Природа има значење оног што је израсло или настало ни из чега и потиче од латинске речи *natura*, што значи рађање. Ради даљих разматрања и етимолошког континуитета, треба напоменути да је *natura* изведена од грчке речи *Physis* која у својој двојакој функцији описује с једне стране стваралачку силу природе и природни поредак, али са друге стране и природну суштину самих предмета и живих бића.²²

Будући да се у овом поглављу бавимо супстанционалном анализом садржаја античке мисли, она ће бити проширена на појмове природе као нечовековог окружења, потом природе као неодвојивог дела човекове стварности, те природе као неотуђивог дела универзума. Наведено проширење условљено је конституисањем појма животне средине, тек у XIX веку. У широкој употреби манифестног појма природа (*лат. Nature*) из истог разлога у анализу ћемо инкорпорирати и латентне појмове односно њихова значења који ће нам послужити за античку, и касније целокупну предеколошку појмовну анализу животне средине, попут: воде, ваздуха земљишта, хране, животиња, популације, хигијене, болести. Целокупност ових термина у анализи садржаја биће трансформирани из појединачних појмова у јединство онога што је данас кодирано као категорија животне средине.

На овом нивоу грчка филозофија прва врши јасно позиционирање природе као простора који је „сам по себи“ постојећ. Ово се још јасније види кроз старогрчку перцепцију

²² Lukas Thommen, *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, Cambridge University Press, 2012, p. 5.

градова/држава *Полиса* где се управо појам природе одваја од целовитости *номоса* као творбе људског деловања, односно њихових властитих достигнућа. Штавише, Платон у својим *Законима* упућује да тај појмовни расцеп на релацији *physis* - *nomos*, односно „изграђена“ *култура* полиса – „сама по себи“ *природа*, формално стоји, али да њихова суштинска међузависност је велика, будући да човек као део пролазне природе уједно утиче на њене процесе. Уопштено, тематика природе како Павловић напомиње распространила се када је дошло до озбиљне кризе полиса, и када он више није представљао врхунац среће, ослонац слободе и задовољства својих становника. Дошло је до својеврсне ревизије најбитнијих појмова који дају суштину човековом животу, па се на неки начин враћају првој фази, космолошкој, или како је често називана управо - природно-филозофском фазом античке мисли. У промишљању о етици, додаје се космополитска и универзално натуралистичка мисао. Иако је криза наступила у друштвеној и политичкој сфери, тежња промишљања помера се са полиса ка космополису и природи перципираној у форми целовитог универзума. Мислиоци овог периода на самом почетку, махом су у природи видели отелотворење личног задовољства, те унутрашње слободе.²³

1.1.1. Хеленистички период

Готово сваки од античких мислилаца имао је јасне осврте на природу, њену форму, утицај, па и историјски контекст. Тако се Херодот у својој *Историји* осврће на улогу природног окружења у формирању квалитета војне снаге, те бележи реченицу персијског цара да „меке“ земље, стварају меке мушкарце. Назначавајући да земља не може узгајати и добро воће и добре војнике, односно да земље са нижим степеном природних богатстава имају већу шансу да образују снажне војске и *vice versa*.²⁴ Народи попут Викинга и Монгола, вековима касније, доста пута су ову хипотезу потврдили.

Иако, првенствено отац медицине, Хипократ је у својим радовима посебно апострофирао специфичности тада још термилолошки неформулисаног појма – животне средине, који је називао „природом области и градова“. Као врло значајно, ученицима је истицао да посебне природне области генеришу и посебне болести, али и начине њиховог лечења. Од тог тренутка његови следбеници почињу да анализирају специфичне везе саме природне са болестима. Хипократ је инсистирао да би поменуто било од изузетног значаја за путујуће лекаре, који би од града до града, били унапред упознати са болестима које их у тим природним окружењима могу очекивати.²⁵

У предсократовском периоду посебан акценат на анализу природе дао је Ксенофан, као песник али и филозоф први је представио својеврсну неантропоцентричну визију исте. Методолошки основ његове филозофије био је да се природа и цео свет састоје од два

²³ Вукашин Павловић, *Екологија, религија, етика*, Завод за уџбенике, Београд, 2013, стр. 14.

²⁴ Kurt Raaflagub, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, University of Chicago Press, 2004, p. 188.

²⁵ Patricia F. O'Grady, *Meet the Philosophers of Ancient Greece: Everything You Always Wanted to Know About Ancient Greek Philosophy but Didn't Know Who to Ask*, Routledge, 2005, pp. 105-106.

коначна елемента - земље и воде.²⁶ Једноставно, све што се ствара и расте створено је од воде или земље. Ксенофан на врло пластичан начин на примеру дуге појашњава да је она само облак, у разним бојама, а будући да је море родитељ облака, дуга је напосто ништа друго до вода. У свом раду оштро је критиковао Хомерову религију, стварајући конструкт највишег Бога који је рационалан, непроменљиво биће и покретачка сила природног света.²⁷ За разлику од до тада строгих и антропоцентричних приказа богова, оваквим реформаторским приступом значајно је утицао на визију Платона и Аристотела. Међутим, неправедно би било Хомера истаћи, а не напоменути да је управо он као и Платон назначавало да су увек постојали појединци забринуте за „здравствено стање и лепоту природе око нас“.²⁸ Специфичан је и двојак однос с почетка старогрчке филозофске мисли према ужој природи, представљеној у култури, уметности и ритуалима. Наиме, с једне стране елементи природе приказивани су као врста идеалног, попут космоса, извора, ливада, а са друге стране тамне шуме, олујна мора, дивље животиње изазивале су страх и терор.²⁹

Међутим, већ радом Емпедоклеа, приметна је тенденција да се од дотадашњих митова за одговорност богова у погледу природних непогода и страдања, уђе у рационализацију појавних деловања природе.³⁰ Емпедокле формира тезу о непромењивим темељним стварностима кроз постојање четири елемента: ватре, воде, земље и ваздуха,³¹ позиционирајући их као корене свих структура на свету. У зависности од пропорција у којима се ови елементи налазе у одређеном саставу, настају све друге структуре према тврдњи Емпедоклеа.³² Његов савременик отац атомизма,³³ по многим ауторима и целокупне модерне наука Демокрит,³⁴ пласирао је појам атома као основног градивног елемента целокупне природе.³⁵ Радом Емпедоклеа, а посебно Демокрита отворена је позиција природног детерминизма,³⁶ којим је испоставиће се, створен будући атеистички основ за поимање света око нас. Битније од свега, они су дали пресудан основ независности природе од људског деловања и веровања, издигнувши је тако као појам који отвара читав спектар даљих анализа.

²⁶ Ibidem, p. 52.

²⁷ Ibidem, p. 52.

²⁸ Brian Coman, „Whose Environment is it? Some Reflections on Modern Environmental Philosophy“, In *National Observer*. Melbourne: Council of the National Interest, Number 68, 2006, pp. 55-62.

²⁹ Наведени амбивалентни, двонаративни однос према природи, развијаће се посебно током периода средњег века.

³⁰ Емпедокле је четири елемента назвао „коренима“, и идентификовао их с митским именима: Зевс (Ватра); Хера (Земља), Нестис (Вода) и Аидонеј (Ваздух).

³¹ James Luchte, *Early Greek Thought: Before the Dawn*, Bloomsbury, 2011.

³² Иако је постало део „мејнстрим“ литературе, треба истаћи да Емпедокле у свом раду није користио термин „елемент“, али га је Платон у својим делима формулисао.

³³ Демокрит је познат по природном детерминизму, који се односи на специфичан концепт створеног. Наиме, божији аспект уступа место атому од ког је саткано све, од материје до саме душе.

³⁴ Pamela Gossin, *Encyclopedia of Literature and Science*, Greenwood, 2002.

³⁵ Jeremy Pfeffer; Nir Shlomo, *Modern Physics: An Introduction Text*. World Scientific Publishing Co. 2001, p. 183.

³⁶ Истовремено, према мишљењу већег броја аутора појавио се својеврсни еколошки детерминизам, посебно уочљив унутар Хипократове школе из V и IV века пре нове ере.

Овде је моменат у ком условно можемо увести дихотомијски однос антропоцентричног и неантропоцентричног схватања природе код старих Грка. Несумњиво прави неантропоцентризам, односно биоцентризам се термилошки, али и суштински приписује модерној научној мисли, финално обликованој у XX веку. Насупрот томе, данашња литература старогрчке филозофе не узима као посебно плодноне мислиоце по питању животне средине, а посебно не њене неантропоцентричне концепције. Међутим, из до сада наведеног, не може се рећи да нису проматрали појам природе, и човековог окружења. Он јесте у свом доминантном обиму био антропоцентричног карактера, али корене и биоцентричног концепта природе детаљном анализом античких дела такође можемо уочити.

Штавише, може се с правом рећи да је античка мисао, чак и предсократовског периода, поставила основу за даље разумевање вредности природе па и комплетне еколошке етике. Модерни филозофи неретко, са недовољно темељности одбацују озбиљнији допринос античке филозофије у настанку еколошке мисли. Наведене аспирације Демокрита, Епикура и других да објасне порекло и структуру целокупног физичког света око нас, биле су само почетак. Рад Талеса, Анаксимена Хераклита, Парменида се може сматрати хилозиоистичким погледом, у којем су материја и живот нераздвојни једно од другог. Посебно је битан начин на који Талес и Анаксимент појашњавају настанак основних облика свих ствари из такозване натуралистичке перспективе, касније развијану кроз мисао стоика.³⁷ Свакако да је основна тенденција античких филозофа била смештање човека у средиште свемира, а онда последично и разумевање шта је његово окружење, шта је жива, а шта нежива природа и како може објаснити процесе промена у тим стварима. Ово свакако јесте полазна основа за антропоцентрично схватање света, јер се човек сматра за рациом и моралом супериорније биће у односу на све остало што чини његово окружење. Међутим, ово није и једино такво схватање, дубљи увид у мисаоне концепте даје и обресе неантропоцентричне перспективе на коју ћемо касније указати. Поменути метафизичка питања постављена око разумевања космоса/универзума, човека у њему, и његове непосредне природе, неправедно су изопштена из доприноса Грка у формирању еколошке мисли, иако су како Коен истиче, делили гледиште које уистину означава почетак филозофског истраживања ове теме.³⁸

Поменути Талес из Милета је правио разлику између живе и неживе стварности, покушавајући да на тај начин врши примарну дистинкцију живог од неживог света. Наиме, Талес је један од првих мислилаца који је забележио необична својства магнета, описујући његову за то време недокучиву карактеристику привлачења других метала. Магнету Талес даје својство душе, наводећи да је он препун духа, и да отвара могућност да је разлика између живе и неживе природе можда само илузија.³⁹ Такође, први је воду позиционирао као основ човековог опстанка, супстанцу из које је све сачињено, без које нема живота, која је градивна јединица и млека, меда, вина, воћа, човековог тела, суза, зноја, крви, али и извор минерала попут соли и злата у рекама. Сходно том доприносу, аутори попут Томсона

³⁷ Gabriela R. Carone, „The Classical Greek Tradition.“ in *A Companion to Environmental Philosophy*, edited by D. Jamieson. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, pp. 67-80.

³⁸ M.S. Cohen, P.Curd, & C.D.C. Reeve, *Readings in Ancient Greek Philosophy: From Thales to Aristotle*, Hackett Publishing Company, 2011, p. 2.

³⁹ Garrett Thomson, *Thales to Sextus: An Introduction to Ancient Philosophy*, Waveland Press, 2015, p. 25.

сврставају га као једног од првих теоретичара у чијем раду се може наћи предекоцентрична полазна основа.⁴⁰

У Платоновој *Држави* у разговору Глаукома и Сократа, разматрајући значај здравља у животу једног града/државе Сократ истиче да град мора служити задовољењу појединца у том окружењу. Ради остварења наведеног предлаже град у ком ће се обављати што више занимања и послова од стране људи способних за њих, што би егзистенцију свих становника учинило извеснијом, угоднијом и надасве здравијом. Полазећи од Сократовог дијалога са Глаукомом, Платон констатује да би такав град у ком би све служило задовољству људи, захтевао све више слуга који би слободне грађане дворили, више хране, меса, а тиме и обрадивих и површина за узгој стоке. Услед тога би се градови морали проширити, и то на уштрб суседа како Платон закључује, што у коначном исходу значи рат за све поменуте ресурсе.⁴¹ Даље, у *Држави* кроз дијалоге Сократа, Платон раздваја неопходно од сувишног у самим ресурсима, наводећи пример хране где хлеб сматра за неопходан ресурс за сваког становника. С друге старане, многе намирнице назива нездравим, које приде, буде „похлепу за непотребним апетитом“, који је финално и „штетан за тело и за способност душе за мудрост“. ⁴² Платон, 2000 година пре Томаса Малтуса јасно упућује на значај пораста популације, јер су ресурси ограничени, а ако би се то превидело срљало би се у сиромаштво па чак и рат.⁴³

Код Платона живота средина нема интринсичну, саму по себи вредност. Природа је у његовом поимању изједначена са ресурсима и строго је политичке димензије у сврси креирања идеалног друштва/државе. Недвосмислено се може рећи да је он данашњи појам биодиверзитета подводио под контекст његове апликативне вредности, прецизније, у сврху онога што би се савременим језиком назвало - обезбеђивање и очување социјалног мира и просперитета друштва.

Природни ресурси за њега су услов благостања, а просторно, животна средина је топографски, онај део територијалног унутар граница полиса и његовог непосредног окружења. Да би указао на стање односа државе, и потенцијала природе који су лимитирани, Платон ствара концепт који је антипод поменутој правој, односно здравој држави. Он конституише нездраву/луксузну државу у којој се троши без ограничења, са самозадовољством као јединим критеријумом, и у таквом друштву не постоји логика границе. Платон је готово визионарски у овим редовима *Државе* креирао савремени свет у коме данас живимо - савремено потрошачко друштво, које не купује оно што му је потребно, већ троши и конзумира прекомерно ван лимита онога што ресурси сами по себи нуде.⁴⁴

⁴⁰ Abraham Feldman, „Thoughts on Thales“. *The Classical Journal* Vol 41, 1945, pp. 4-6.

⁴¹ Платон, *Држава*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2002, стр. 53.

⁴² Ибидем, стр. 255.

⁴³ Идеју Платона о количини ресурса и усклађености планске популације наставио је Арстотел, а 2000 година касније на глобалном демографском нивоу обрадио је Томас Р. Малтус, у делу *Есеј о принципу становништва*.

⁴⁴ Mark Stone, Plato, Environmental Sustainability, and Social Justice, *Athens Journal of Humanities & Arts* - Volume 5, Issue 1, 2007, p. 113.

Да се ту не завршава аналогија са савременим светом, и неправедном расподелом ресурса, доказ је Платонова напомена да и таква нездрава држава може опстати, али само уколико има довољно јаку војску, јачу од осталих суседа на чије територије би се ширила, и чије природне ресурсе би експлоатисала. Свака сличност наведеног са хегемонистичким силама у последња два века, посебно у периоду нововековног колонијализма о ком ће бити речи у последњем потпоглављу ове целине, све је, само не случајна. Платон засигурно не скроз свесно и циљано, али управо природу и њене ресурсе узима за предуслов успостављања праведне и здраве државе.

Најзначајнији аутори античке грчке мисли када је реч о односу живог и неживог света, посебно људског света и окружења, су поменути Платон али и Аристотел. У литератури се узимају као основ антропоцентричне парадигме, првенствено из разлога смештања човека у центар универзума, као јединог мислећег и разумног бића, што је антички неприкосновени основ за поседовање интринсичне вредности.

Сам Аристотел сугерише хијерархијску и антропоцентричну позицију, првенствено због поменутог разума којим је човек за разлику од остатака природе обдарен, и стога је привилеговано биће универзума. Уистину, Грци јесу поставили поменути антропоцентричну основу, али мора се указати да темељнија истраживања о томе како би људи морали бити равнорапавни са својом околином, нису довољно спровођена. Своју полазну тачку антропоцентричног односа према природи Платон је темељио на основу људске способности рационалног просуђивања, што је давало легитимитет супериорности над осталим нељудским створења и окружењем. Међутим, Коман у контексту постојања неантропоцентричних елемената у раду Платона износи следеће:

„На Западу, од времена Хомера и Платона до XVIII века и просветитељства, узимало се као аксиом да су људи средишња референтна тачка кроз коју се смисао и сврха свега постојећег може појаснити, од најмањих делова природе до универзума. Међутим, у Платоновој филозофији постојала је уска интеракција, али и спецификуми између *микрокосмоса* и *макркосмоса* - односно између начина структурирања материјалног света и начина структурирања људског бића.“⁴⁵

Настављајући ову мисаону нит, на нивоу идентификације и хијерархије моралних приоритета између човека, нељудских бића, и природног света биљака, Аристотел тврди да: „На сличан начин можемо закључити да, након рођења биљке постоје ради човека, и да остале животиње постоје зарад човека, да се припитоме (...) барем већи део њих, за храну и за пружање одеће и разних инструмената. Ако природа не чини ништа непотпуно и ништа узалуд, мора се закључити да је све животиње створила ради човека.“⁴⁶ Аристотел такође

⁴⁵ Brian Coman, „Whose Environment is it? Some Reflections on Modern Environmental Philosophy.“ In *National Observer*. Melbourne: Council of the National Interest, Number 68, 2006, pp. 55-62.

⁴⁶ Munamoto Chemhuru, prema Aristotle *Politics* u “Elements of environmental ethics in Ancient Greek Philosophy”, *Phronimon*, vol.18, n.1 Pretoria, 2017, pp. 15-22.

недвосмислено констатује да „природа је све створила ради људи (...) свим људима је дала у посед плодове и животиње“.⁴⁷

У познатом поглављу о значењима појма „природа“ (physis), садржаном у V књизи *Метафизике*, која се сматра Аристотеловим речником филозофских појмова, он разликује различита значења овог израза, присутна у обичном говору или у теорији филозофа који су му претходили. Ту наводи термине: „облик“ (eidos) или „бит“ (ousia) природних ентитета, односно ствари које имају у себи и као такве извор су њиховог властитог кретања. У даљој карактеризацији прави разлику између „природних ентитета“ којима је природа извор, и „створених ентитета“ којима је „уметност“ (techne) извор. Аристотел, иако је мање познато, посветио је велики део свог рада управо биологији. Посматрајући животиње на острву Лесбос, поредећи их са људском формом, јасно увиђа истоветне базичне метаболичке процесе, које описује као: регулација температуре, обрада информација, метаболизам, ебриогенеза и наслеђивање.⁴⁸ Готово Дарвинистички приступ у систематичности рада Аристотела, што и не чуди ако се узме у обзир да је преко четвртине његовог укупног стварања било управо из сфера поменуте биологије. Први је научник који је систематично обрадио, именовано и описао преко 500 врста сисара, птица и риба, од којих је преко 40 лично дисектирао, описујући њихову унутрашњу анатомију и специфичне карактеристике.⁴⁹ Осим дескрипције и аналитике биолошких процеса организама, у књизи *О Души* Аристотел формира типове организама који поседују различите врсте душе. Биљке су поседовале вегетативну душу, заслужну за репродукцију и раст. Животиње су имале и вегетативну и сензибилну (осетљиву) душу, која је служила за покретљивост и поседовање осећаја. Док су људи уникатно и целовито имали сва три нивоа, вегетативну, осетљиву и рационалну душу, способну за размишљање.

На овом нивоу можемо уочити финални хијерархијски приказ живих бића код Аристотела, где човек заузима доминантно место, у полазно антропоцентричном виђењу природе, што му даје јасну супериорност у природи, и право да остале живе елементе подреди својим потребама.⁵⁰

Социо-политичка потпора „природности“ ропства код Аристотела је општепозната категорија, јер су неки људи „по природи робови“, и то је за њих сврсисходно. Питер Сингер ово посебно истиче као битан моменат ширег Аристотеловог поимања животиња и нељудског дела природе уопште. Наиме, Аристотел је става да животиње постоје управо зарад сврсисходности, односно због људских бића, премда, не негира да је и човек својеврсна животиња. Штавише, он човека дефинише као разумну/друштвену животињу (*zoon politikon*). Међутим, иако их смешта у заједнички оквир природе, под истим

⁴⁷ Андреј Кирн, *Од антропоцентричне ка ексцентричној етици*, у: Вукашин Павловић, Екологија, религија, етика, Завод за уџбенике, Београд, 2013, стр 147.

⁴⁸ Armand Marie Leroi, *The Lagoon: How Aristotle Invented Science*. Bloomsbury 2014. p. 14.

⁴⁹ Најпознатије и најпревођеније књиге Аристотелове биологије су: Историја животиња; Генерације животиња; Кретање животиња; Напредак животиња; Делови животиња. Од изузетног значаја су били данас изгубљени цртежи *Анатомија* који су пратили књигу *Историја*, и представљали су први приказ анатомије у историји човечанства.

⁵⁰ Lućano De Krešenco - *Istorija Grčke filozofije Od Sokrata nadalje* - IP Svetovi/Novi Sad, 1993, str. 116.

именитељем, не вреднује их исто. Из наведеног уколико пођемо од чињенице да је Аристотел упркос заједничкој карактеристици свих људских бића, (да имају рационалну душу, и способност размишљања) унео својеврсну „природност“ хијерархије и унутар људске расе, на оне који су по природи робови, и они који су слободни и управљачи, тешко је било очекивати да нељудском делу природе може дати више нивое значаја. Јер како је сматрао, „Природа је у бити хијерархија у којој они са мање способности закључивања постоје ради оних који имају више“.⁵¹

Ипак, према Цицероновом ставу, Аристотел је упркос тако несензибилној премиси најчешће интерпретираној у његовом односу према природи, изузетно вредновао нељудски део природе. Како запажа, његово дивљење било је са унутрашњег и организационог нивоа, али и са естетског. Такође напомиње да се ти нивои могу допунити и суштинским вредновањем природе, јер да она у тој форми не постоји, то би према Цицероновј интерпретацији Аристотела значило потпуно одсуство Бога. Као доказ таквој тврдњи Цицерон бележи речи Аристотела у својој књизи *О природи богова*:

„Замислите да је било људи који су одувек живели испод земље у пристојном и добро осветљеном смештају украшеном киповима и сликама и обдарени свим иметком којег они који су на гласу као богати имају у изобиљу. Ти људи никада нису крочили на земљу, али су кроз гласине чули за постојање неке изузетне моћи коју поседују богови. Дошао је тренутак кад су се чељусти земље раздвојиле и могли су изаћи из својих скривених боравишта и закорачити у овај наш свет. Суочили су се с изненадним приказом земље, мора и неба; гледали су куле у облацима и осећали снагу ветра; гледали су у сунце и постали свесни његове моћи и лепоте и његове способности да ствара дан и светлост, испуштајући своје зраке по целом небу. Затим, кад је ноћ засенила земљу, угледали су цело небо прошарано и украшено звездама, и фазе месечевог светла док је јачало и слабило; гледали су изласке и заласке свих тих небеских тела и њихове прописане, непромењиве токове кроз читаву вечност. Кад би све ово проматрали, засигурно би веровали да богови постоје, те да су те велике манифестације дела богова.“⁵² Несумњиво, Аристотел истиче да постојање свих лепота али и сврхе природе сведочи постојању бога, с једне стране природно окружење за њега има своју суштину, али и немерљиви значај естетске форме. Наиме, Аристотел је свој поглед на природу базирао на сопственој теорији форме, начелно изведене из Платонове теорија облика, али свакако доста широј од његове. Платонови природни обрасци живота су били вечни, непокретни као цртежи у Божијем уму. Сходно томе они су у најбољем случају могли бити приближени, али никако аналогни савршеним облицима. Аристотел с друге стране доста продубљује теорију форме целокупне природе делећи је у три биолошка скупа. Посебно значајно је увођење термина γένος (гѐнос) који је употребио за значење врсте, али из спецификаума унутар врсте које су имале генетске различитости. На тај начин уочио је да у оквиру врсте птица (орнитофауне) има више специфичних птица,

⁵¹ Piter Singer, *What is Animal Liberation*, Open Road Integrated Media, NY, 2015, p. 276.

⁵² Marcus Tullius Cicero, *The Nature of the Gods*, translate by P. G. Walsh, Oxford University Press, 1997, p. 81. eBook

исто као и код риба и код животиња са „топлом крвљу“.⁵³ Наведеним, Аристотел бар формално постаје зачетник биолошког и еколошког диверзитета. Међутим, строго напомиње да упркос поменутиим дистинкцијама у оквиру врста и између њих, у природи владају недељиви облици, наводећи управо човека као парадигматичан пример те недељивости, прочитан у реченици „Сократ и сви ми остали се разликујемо, али сви имамо људски облик“⁵⁴ Ипак, истиче даље Аристотел „Једино је људима својствено да имају осећај добра и зла, правде и неправде и друга осећања истога реда“⁵⁵

Он уједно ствара и првобитну основу будућег настанка читаве генетике, где у поменутој теорији о формама примећује да дете не поприма било коју форму, већ форму „семена својих родитеља“ комбиновану у одређеним односима, где мушки наследни потенцијал узима за доминантан. Такође, унутар доприноса генетици, уводи *информацију* као битну градивну јединицу будуће финалне форме свега створеног. Један од примере које је изнео је топљеног бакра, који добија облик калупа у који се излива, слично као и код тесара, који од дрвета једне изворне форме, клесањем односно уврштавањем информације из главе уметника у самом процесу, тај комад дрвета реформише у другачију финалну форму.⁵⁶

Овим Аристотел уводи почетне елементе еколошког диверзитета, ланца исхране, а посебно зоологије. Наиме, један од „отаца“ биологије, по многим и екологије Чарлс Дарвин, у свом епохалном делу *О пореклу врста* цитира одломак из Аристотелове *Физике* о насумичности комбиновања делова тела на примеру зуба сисара, који су са јасном сврхом комбиноване форме предњих за кидање, те задњих за жвакање хране.⁵⁷ Дефинитивно телеолошки поглед Аристотела на свет и природу, у потпуности је фасцинирао Дарвина и пресудно утицао на његов рад.⁵⁸ Он у више својих дела истиче дивљење према Аристотелу називајући га највећим умом, а свакако највећим аналитичарем природе у историји.⁵⁹ Иако би било претенциозно Аристотела назвати претечом еволуционизма, тим пре што је чешће стављан у калуп есенцијализма у погледу на развој природних бића, Дарвинову очараност треба сагледати кроз визуру његових закључака о условној наследности гена. Наиме, за Аристотела постоји сет онога што се подводи под уочене природне законе, на пример - закон према којем животиње одређене врсте стварају животиње исте врсте (Аристотел константно понавља да „човек ствара човека“), нису „увек“ односно „из нужде“, прецизни, попут закона

⁵³ Иако се у неким преводима Аристотелове *Биологије* може наћи термин „специзам“ односно *врста* од species (енг.) сам Аристотел овај термин за појединачне врсте или подврсте није користио у смислу данашњег појма специзма. Међутим, термини попут породице (биљака) и родова (животиња) су изворно његови.

⁵⁴ Armand Marie Leroi, cit. delo 2014, p. 89.

⁵⁵ Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb, 1988, str. 5.

⁵⁶ Armand Marie Leroi, cit. delo 2014, p. 90.

⁵⁷ Darwin, Charles, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (6th ed.). John Murray, 1872. p. xiii on:

<http://darwinonline.org.uk/content/frameset?itemID=F391&viewtype=text&pageseq=18> (приступ: 2.7.2020)

⁵⁸ Доминантна група еколога, Чарлса Дарвина сматра „оцем“ екологије као науке, док мања група формалистичких аутора инсистира на немачком биологу Ернсту Хекелу као родоначелнику, будући да је тај термин сковао 1866. године од латинских речи *oikos* (дом, станиште хабитат) и *logos* (наука).

⁵⁹ Allan Gotthelf, „Darwin on Aristotle“, *Journal of the History of Biology*, 1999, p. 32.

математике, и вреде само „највећим делом“, то јесте у већини случајева. Извесно допуштене су случајности, и према Аристотелу оне су „несрећа“, то јест производ „случајности“, а ова незгода или прилика зависи од материје „која је способна бити другачија него што својим највећим делом јесте.“⁶⁰ Овде Аристотел отвара врата нечему што можемо подвести под прве исправне анализе о ДНК наслеђу, те појашњавању узрока и последица репродуктивног односа, који се заснива на генетском материјалу који не мора бити у потпуности аналоган са карактеристикама родитеља.

Ово не значи наравно ни да је Аристотел био еволуциониста, али не може се ни рећи да је био „фиксиста“ или чисти „есенцијалста“, ако јесте, свакако то није знао. Односно, како О’Рурк захваљујући опсежној анализи рада овог мислиоца појашњава – „то једноставно значи да Аристотелова биологија није била неспојива с теоријом еволуције, чак напротив.“⁶¹ С обзиром на ову тему, важно је напоменути да је, након што је прочитао енглеску верзију Аристотелове *De partibus animalium*, Чарлс Дарвин написао писмо преводиоцу тог дела Вилијаму Оглеу, рекавши: „Лине и Кивје били су моја два бога, додуше на врло различите начине, али они су били само школарци старом Аристотелу.“⁶²

На његов рачун, разрадом Платонових идеја на тему пренасељености, популационог прогреса, и последица, иду и заслуге за демографско-еколошку аналитику. Уочивши последице пренасељености на нивоу Полиса, он је свом делу *Politika* предложио да жене не улазе у репродуктивне односе пре осамнаесте године, а мушкарци пре тридесет и седме године.⁶³

Упркос доминантно антропоцентричном ставу, Аристотелов допринос је немерљив у готово свим научним дисциплинама које бисмо данас сврстали у групу наука о заштити животне средине. Зоологији, биологији, генетици, ботаници, антропологији, океанографији, финално и демографији, Аристотел је пружио здраву и инспиративну полазну основу.⁶⁴

До које мере иде његов значај у откривању свега онога што нам данас приближава животну средину, њене делове, карактеристике и процесе, говори посебно његов допринос у поменутој генетици, на коју ћемо се на кратко вратити. Наиме, један од највећих биофизичара у истроји човечанства, добитник Нобелове награде за медицину Макс Делбрук (Max Delbruck) је у свом раду *Како је Аристотел открио ДНК*, истакао да ако је икако могуће неке доделити постхумно Нобелову награду, то бисмо требали учинити Аристотелу. Делбрук назначавача „Моја је тврдња да је Аристотелов принцип статике унутар

⁶⁰ Enrico Berti, *Aristotle’s Concept of Nature: Traditional Interpretation and Results of Recent Studies*, Pontifical Academy of Sciences, Acta 23, Vatican City, 2016, p. 4

⁶¹ Fran O’Rourke, Aristotle and the Metaphysics of Evolution, „The Review of Metaphysics“, 43, 2004, pp. 3-59. u cit. delu Enrico Berti, 2016.

⁶² Enrico Berti, cit. delo, 2016, p. 4.

⁶³ Aristotel, *Politika*, Zagreb: Globus, 1988, str. 249.

eBook, dostupno na: <https://filozofionica.files.wordpress.com/2013/11/aristotel-politika.pdf> (приступ: 2.7.2020)

⁶⁴ Аристотелов демографски концепт усклађености са природним ресурсим разрађује Томас Малтус у свом делу *Оглед(Есеј) о принципу становништва*, крајем XVIII века. Малтус Аристотелов предлог сврстава у сет „превентивних мера“ што је детаљно елаборирано у поглављу III овог рада.

покрета настао у његовим биолошким студијама и да је одатле накалемљен прво на физику, затим на астрономију и коначно на космолошку теологију. Желео бих да сугеришем, даље, да разлог за недостатак поштовања међу научницима за Аристотелову шему лежи у томе што смо 300 година били заслепљени Њутновским погледом на свет (...) Толико да се у свакој анализи морао усагласити са Њутновом изреком акција је једнака реакцији. Свака изјава која је у супротности са овим аксиомом Њутнове динамике могла би изгледати само као збркана бесмислица, остатак из мрачне, преднаучне прошлости. Па ипак, 'непомични покретач' Аристотела заправо савршено описује ДНК. ДНК делује, ствара форму у развоју и притом се не мења!⁶⁵ Ово је само један од илустративних начина на које је Аристотел у очима великана савременог доба заслужан за све оно што јесу наша садашња знања о животној средини, почецима природе и екологији уопште. Иако га критичари називају наративним аналитичарем биологије и природе, његов допринос је од фундаменталног значаја не само у наведеним научним дисциплинама које ће настајати вековима након њега, већ ће битно допринети позиционирању природе у многим религијским концептима, од исламског, до средњовековног хришћанског учења, о чему ће бити речи у наставку истраживања.

Аристотелов савременик и ученик Теофраст, наставља интересовање за природу и њене карактеристике, али иде и корак даље. Осим што се сматра „оцем“ ботанике, једне од есенцијалних наука у систему наука о животној средини,⁶⁶ он сматра да све што је противно природном, уједно је и опасно. Више од тога, Теофраст се пита, како ишта заправо може бити неприродно, и како се у оквиру природе у којој се све налази може иста бити неприродно? Одговарајући на самопостављено питање, Теофраст на примеру биљака објашњава своје виђење природе на три нивоа. *Прва* природа биљке јесте *телос*, односно циљ који има сама по себи тиме што се налази у природи, расте и егзистира. *Други* аспект природе је природно окружење биљке, које може бити усклађено са њеним циљем (*телосом*) да расте и да се развија, али то исто окружење може имати негативне природне карактеристике попут леда, мрза, суше, које неће допринети базичном циљу биљке - расту. Као *трећу* природу уводи човека, који може, иако су прве две природе повољне по биљку, својим деловањем да уништи њену егзистенцију, или супротно, да узгојем помогне њеном опстанку. Теофраст дакле уводи два елемента онога што је Ернст Хекел дефинисао кроз термин *екологија* (*οἶκος* и *λογία*) - однос живих бића и станишта. Али значајно указује на оно што је каснији настанак социјалне екологије унео, а то је присуство човека и његов утицај на поменути два елемента - жива бића и окружење.⁶⁷

Епикур (341. пре н.е-271. пре н.е) недвосмислено заузима врло напредне ставове, не сагледавајући природу као створену само за корист човека. Цитирајући Хусеинова, проф.

⁶⁵ Max Delbrück, How Aristotle Discovered DNA. Physics and Our World, 2013, pp. 135–136.

⁶⁶ Теофраст је искористио походе Александра Македонског, не би ли извео анализу биљних врста које су прикупљене на просторима Азије ка којој је велики освајач ишао. Његове заслуге у области ботанике су велике, чак поједини аутори иду до закључка да је у свом раду успоставио данашњи оквир есенцијалног климатског утицаја који у садејству са карактеристикама земљишта генерише могућност распрострањености одређене врсте фауне, а посебно флоре.

⁶⁷ Donald J. Hughes, Theophrastus as Ecologist, *Environmental Review*: Vol. 9, No. 4, Special Issue: Roots of Ecological Thought, Oxford University Press, 1985, pp. 296-298.

Павловић посебно апострофира да „Епикур гледа на природу кроз призму етичких циљева, тежећи да је уравнотежи са људском потребом за срећом и унутрашњим самозадовољством. У својој онтологији он је тежио да разуме, да просветли и у природи нађе оправдање тежи индивидуа према самоциљности, самодовољности и унутрашњем миру. Звучи парадоксално, али тако је – Епикур у природи тражи савезницу како би био независан од природе.“⁶⁸

Епикур иде и корак даље, потпуно одбацујући Аристотеловски концепт сврсисходности у природи, тврдио је да да киша не пада због човека, нити плодови расту њега ради, већ се то дешава по природној нужности.⁶⁹ Настављајући рад Епикура, римски филозоф Лукреције Кар још прецизније дефинише суштину природе о чему ће бити речи у наставку поглавља. Епикурејска мисао уопштено сматра да чулна задовољства природом дата јесу дозвољена, те да чулно сазнање производи драгоцено искуство, али ако не доводе до болова или ломова душе. У дефинисању природних супстанција, Епикур јесте наставио поменуто Демокритову доктрину атомизма, по коме се од атома све састоји па и сама душа.

Старогрчки филозофи, јасно је, нису се бавили конкретно еколошким питањима из угла данашњег еколошког дискурса. Логично, јер еколошки проблеми тадашњих полиса па и целе тадашње планете нису ни постојали у форми и интензитету данашњице. Међутим, такође је јасно да појам природе, као окружења са којим је човек у извесним интеракцијама, као и појам ресурса, своје прве форме конституише управо у античкој мисли. Поглед доминантно јесте антропоцентричан, али не у потпуности, јер су код појединих мислилаца приметни корени онога што ћемо дефинисати као умерени (просвећени) антропоцентризам.

1.1.2. Римски период

Значајан прелаз из хеленистичке ка римској филозофији, али и ка екоцентричној перцепцији природе чини стоицизам. Наиме, родоначелници овог правца али и каснији следбеници, коначно су природу уткали у читав нови филозофски дискурс. Дискурс у ком се истиче да љуско делање као најбитнији појавни облик човека, мора бити усклађено са природним поретком, јер „природа је та у којој је све укоренењено“.⁷⁰ Најчешћа маскима којом се описује правилност живот према стоичком наративу је „Живети у складу са природом“. Натуралистичка етика битан је део учење стоика, и једна од централних тема које следбеници овога правца истичу. Како Расел наводи, стоици уводе тенденцију напретка етике и моралности појединца кроз његову перцепцију природне једнакости, ослобођености од зависти и доминације, где се и робови морају подједнако уважавати као сви други људи, јер су сви готово истоветни производи саме природе.⁷¹ Природу стоици фактички изједначавају са универзумом, за који тврде да је круто детерминисана целина, а универзум

⁶⁸ Вукашин Павловић, цит. дело, 2013, стр. 14.

⁶⁹ Ибидем, стр. 147.

⁷⁰ John Sellars, *Stoicism*, University of California Press, 2006, p. 32-34.

⁷¹ Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, Psychology Press, 2004, pp. 253-254.

са Богом. Из тих готово знакова једнакости појмова природа - универзум - Бог јасно се види корен натуралистичке етике стоика. Њихова подела природе је на активне и пасивне супстанце, где пасивне представљају статичне споро делујуће материје, које активне супстанце попут судбине или *Логоса* покрећу, дајући им суштину.

Марко Аурелије истиче како универзум треба посматрати као живо биће материје и душе, које је у константној интеракцији са осталим живим бићима.⁷² Може се слободно рећи да је Стоички правац први нематеријалистички дискурс, који инсистира да разум *Логос* буде тај који ће управљати људским потребама. Потребе сагледавају широко од телесних, порочних, до свих других. Још битније, инсистирају да разум не сме бити роб тела, већ да управо тело мора буде роб разума. Дијапазон појма разум код Стоика је од изузетног значаја, јер разум по први пут своде не само на логику, већ га проширују на схватање природних процеса, без који је како тврде - логика „усамљена“ и чини разум непотпуним.

Успостављајући дихотомију с једне стране врлина, а с друге порока, живот у складу са природом подводе под изузетну врлину. Уздржавање од ненужних задовољстава у животу пренет на однос према природи и ресурсима, представља својеврсни наставак Платоновог концепта изнетог у *Држави*. Подсетимо, Платон је начео идеју уздржавања од ненасушних потреба, као предуслова да се не улази у рат, отимања поседа и ресурса од других, суседних земаља. Зенон као оснивач стоицизма истиче да је проналазак душевног мира, рад на врлинама и живот у складу са природом, суштина живота сваког појединца. Платона је под Еуидамониом (*грек. εὐδαιμονία*) - врховним блаженством, сматрао искључиво живот у складу са врлином.⁷³ Аристотел такође у досезању суштинског блаженства претпоставља постојање разума и с њим усклађене и артикулисане активности, али за разлику од Платонове филозофије, у овом коначном циљу додаје аспекте естетике, личне лепоте, породичног порекла.

Међутим тек Зенон уводи усклађеност живота не само са врлином, разумом, естетиком већ и под обавезним са начелима усклађености са природом. Цицерон бележи Зеноново дефинисање природе као „активне уметничке ватре“, те да све што се људском руком створи, што нам као дело користи, јесте производ уметничке бити саме природе. Даље наводи да сва „узнемиреност“ на свету коју назива *πάθος* јесте оно што је заправо директно супротстављање разуму и самој природи.⁷⁴ Иако ниједно целокупно дело Зенона није сачувано, његов рад можемо пратити у фрагментима који су забележени у препискама каснијих аутора, а један од најпознатијих носи назив поменуте максиме *Περὶ τοῦ κατὰ φύσιν βίου* – Живети у складу са природом.⁷⁵ Иако се код одређеног броја аутора у ужем

⁷² Стоицизам изједначава Бога са целовитошћу свемира и природе. Према представи о настанку света, стоици су врло слични хиндуистичкој концепцији настанка коју ћемо појаснити у поглављу III, односно указују да не постоји апсолутни почетак времена јер се оно сматра бесконачним и цикличним.

⁷³ Више у: Jonathan Barnes, C..W.Taylor, R.M. Hare, *Greek Philosophers: Socrates, Plato, Aristotle*, Oxford University Press, NY, 2001.

⁷⁴ Marcus Tullius Cicero, *Cicero's Tusculan Disputations*, Harper & Brothers publishers, New York, 1877, p. 133, eBook, Gutenberg Project,

Доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/14988/14988-h/14988-h.htm> (приступ: 25.10.2020)

⁷⁵ Фридрих Ниче је у својим радовима посебну пажњу посветио стоичкој перцепцији природе и њиховом прокламованом геслу - *живети у складу са природом*. Наиме, он сматра да је таква максима стоика заправо

метафизичком контексту природе код стоика она може подвести под природу људског бића, они недвосмислено указују на инхерентну сврху самоопстанка, односно *самоодржања* свих живих бића, како биљака, тако животиња и људи. Природа даје свим живим бићима различите начине очувања свог постања, и то хијерархијски, оно што има нижи ред, присутно је и код вишег, али уз сложеније вредности. Наиме, људи и животиње по доктрини стоика имају све оно што имају и биљке, али додатно поседују и импулс за животом. Међутим једино људи имају рационалну способност и то их издваја од осталог живог свега.

С друге стране, гајење врлина у складу са природом није једина обавеза људи, они узгред морају препознати који су механизми живота у складу са природом, и то не само кроз слепо и механичко покоравање захтевима који се постављају споља. Наиме, уз то потребно је уподобити уникатну рационалност својствену само човеку, према непосредној животной средини, и односима у суживотној заједници. Овакви обриси схватања људске сврхе могу се узети као допринос касније формираној, већ поменутој, научној дисциплини *социјалне екологије*,⁷⁶ која управо у досезању здраве животне средине уноси као предуслов аспект хармоничних међуљудских односа.

Зрели период стоицизма пренео је идеју природног света као метафизичког концепта на Римљане, за које је постала формулисана као *ius naturae* (природни закон) и постигла осећај да је то оно што је у складу с диктатима божански надахнутог универзалног склада.⁷⁷ Цицерон је био један од главних вектора тог преноса. Марко Тулије Цицерон (106. пре н.е - 43. пре н.е.), велики римски државник, истакнути говорник, и значајан морални и политички филозоф, оставио је непроцењиво писано наслеђе у ком је велику пажњу посветио природној, а тиме и универзалној основи правде и права. Штавише, без превелике претенциозности могло би се рећи да је његово постављање темеља природног права најбитнији допринос етици и политичкој мисли уопште.⁷⁸ Уз касније Сенекино синтетисање етике и природе, Цицеронов језик природног права и долази до изражаја кроз значајан утицај на водеће мислиоце од ранохришћанске мисли до ренесансе. Поједини теоретичари у ригиднијем контексту наводе мисао софиста као корен природног права, попут академика Ђурића. Он цитира Платонову забелешку Хипијиног говора на атинском тргу где раздваја природно право које је једнако и сабратно за све, од човекових закона који су супротно од природних закона - тирански и неретко врше насиље против природе.⁷⁹ Такође, део теоретичара наводи Аристотела као мислиоца чији рад је одшкринуо врата природном

цинична, и супротна ономе што људско биће јесте. Ниче је става да сва стремљења човека, попут борбе за правду, вредновање, различитост, слободу, су заправо супротна од бесциљне тежње природе, која је равнодушна, без разматрања, без правде, без вишег циља.

⁷⁶ Према професору Данилу Ж. Марковићу „Социјална екологија је посебна социологија која за предмет свог проучавања има и специфичне везе између човека и његове животне средине, истражујући утицај животне средине као укупности природних и друштвених чинилаца на човека, као и утицај човека на његову животну средину са становишта њеног очувања као оквира човековог живота, као природно-друштвеног бића“ у Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 65.

⁷⁷ Shane Bjornlie, *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinople.*, Cambridge University Press 2012, p. 258.

⁷⁹ Mihailo Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*. Savez udruženja pravника Jugoslavije, 1958, str. 33-34.

праву, али у правом смислу речи и појма, Цицерон недвојбено јесте тај који уводи концепт природног права на конкретан начин, развијајући га у великом делу свог живота.⁸⁰

У наставку нећемо залазити у неретке интерпретације савремених теоретичара политичке филозофије и теорије права, у којој мери је Цицерон као стоик био инспирисан управо софистима у контексту природног права. Односно, до које мере се Аристотелу приписује рани концепт природног права због каснијих интерпретација Св.Томе Аквинског. Стога, задржаћемо се на ономе што је и дефакто неспорно, а то је утицај Цицерона на бит раног схватања природног права као идеалног из природе задатог скупа права, на којима морамо саздати друштвено уређење. Овде Цицерон јесте неспорни ауторитет и мислилац који је инспирао многе постренесансне филозофе, попут Хјума, Монтескјеа, Лока. Његов рад је начелно наслоњен на претходнике које је нескривено видео као ауторитете, попут Сократа, Аристотела, а посебно Платона ког је називао „првим међу свим филозофима“. Управо као својеврсни омаж Платоновој *Држави* Цицерон под истим насловом пише своје дело, и хронолошки га смешта 20 година пре свог рођења. Међутим, далеко је то било од пуког омажа и преписивања, у својој *Држави* он се јасно разликује од Платона у критичким питањима о најбољем уставу, режиму власти и посебно о природи као темељу правде. Овде истиче да је од великог значаја увидети заједнички закон природе, који пружа виши стандард од грађанског закона, јер закон природе има димензију мудрости дајући друштву и привилегије и права, али и одговорност и дужност.

Иако се на различите начине појам природе у Цицероновом делу тумачи, придајући му се суштанственост божанског, или ширина онога што подразумева универзум, несумњиво је постојање аналогије *Natura* у изворном смислу речи какву данас познајемо.

Овде је битно истаћи да, контекст природног права нисмо анализирали у свом политичко-феноменолошком духу, и импликацијама по конципирање друштвених система. Природно право перципирамо првенствено на нивоу његовог изворишта, у делу који се односи на аналогију са природом и њеним непогрешивим законитостима.⁸¹ Будући да и у филозофији природни закон јесте систем права или правде који је заједнички свим људима, и „произилази из природе, а не из друштва или позитивног права“.⁸²

Цицерон у *Држави* истиче управо такву вредност природе, поистовећујући је са апсолутном врлином, а на трагу Емпедоклеа и Питагоре уводи извесне елементе аниметичког односа према другим живим бићима, те бележи: „Да је природа успоставила право за нас, сви би људи користили исто, а исти људи не би користили прво нека права, затим друга права. Али питам, ако је за праведног и доброг човека да поштују законе, који је то закон? Који од њих може постојати? Јер врлина не прихвата недоследност, нити природа допушта варијације. Закони су прихваћени због казне, а не због наше правде. Стога

⁸⁰ Rommen, Heinrich, *The Natural Law: A Study in Legal and Social Philosophy*. Translated by Hanley, Thomas R. V. Herder Book Co. 1959, p. 5.

⁸¹ До које мере је природно право наслоњено на природу у њеном примарном значењу указаћемо у поглављу III овог рада, унутар анализе Џона Стјуарта Мила и његовог познатог дела *О природи*. У њему је Мил ниподаштавањем значаја и лепоте природе, желео да унизи целокупни концепт природног права који су заступали његови либерални савременици из Француске.

⁸² <https://www.britannica.com/topic/natural-law> (приступ: 3.11.2020)

ништа ту не укључује природну правду (закон). Из овога свакако произлази да ниједан човек није само по природи саткан или је истинито да постоје разлике у законима, али да добри људи у природи следе правду која постоји, а не оно за што се мисли да постоји? На добром и праведном човеку је да сваком подари онолико колико вреди. Шта ћемо онда најпре са разумом ограниченим зверима? Није реч обичних људи, већ највећих и најобразованијих Питагоре и Емпедоклеа који проглашавају да постоји један услов правде за сва жива бића и који гласно траже неизбежне казне онима који су оскрnavили животињу. С тога је злочин озледити животињу.⁸³ Говорећи даље о животињама, те повезаности са човеком у заједничком окружењу и природи, Цицерон напомиње да животиње имају способност учења онога што су човекове навике, постајући његов саборац у истим циљевима.⁸⁴ С посебним заносом бележи своје искуство донето из боравка у Африци, где је виђао огромне, „заиста огромне и дивље животиње, на којима седи човек, који их контролише само нежном речју, командом или додиром“.⁸⁵ Они који би хтели у потпуно екоцентричном тону да тумаче дело Цицерона свакако би се могли позвати и на његову реченицу из *Закона* где говорећи о вери у Бога, пише следеће: „Дакле, од толико врста не постоји животиња осим људског бића која има било какав појам о Богу.“ Реченица која би се могла протумачити као показатељ да људска бића види само као једну од животињских врста, или у ненатегнутој интерпретацији сасвим сигурно види као једну од постојећих врста на земљи коју од осталих разликује разум и свест попут те о постојању Бога. Цицерон у виђењу животиња прави јасну хијерархијску разлику у односу на човека, пре свега на нивоу разума који једино човек поседује на трагу истакнуте Аристотеловске хијерархије душа. Међутим, истовремено указује на веће способности животиња од оних за које се мисли да поседују на нивоу осећаја и разумевања, те за њих тражи третман бића која имају вредност, већу од до тада познате корисности по човека.

У *Законима*, он се диви богатству природе, која не само да великодушно дарује човеку храну и могућност уживања, већ својом естетиком употпуњује комплетни значај инспирисања људског деловања и самоостварења. Наиме, како истиче „Заправо, безброј уметности откривено је кроз проучавање природе, које је разум опонашао да би вешто постигао ствари неопходне за живот.“⁸⁶ Наведено је још један прилог натуралистичкој тежњи да се од природе учи, и да се њене законитости и функције што ближе опонашају на нивоу друштва.

Наглашавајући своју очараност природом Цицерон у делу *О Природи Богова* бележи: „На овом месту можемо напустити прецизирање аргумената и концентрисати свој поглед, такорећи, на лепоту ствари за које сматрамо да су успостављене божанском провидношћу. Прво замислимо Земљу у целости, смештену у средишту света као чврсту, сферичну, збијену куглу гравитацијом њених делова. Одевена је у цвеће, траву, дрвеће, све у свом задивљујућем обиљу и неисцрпној разноликости. Узмите у обзир и хладне потоке који

⁸³ Marcus Tullius Cicero *on The Republic and On The Laws*, Cornell University Press, 2014, p. 94.

⁸⁴ Картагињани су изразито успешно користили слонове у борбама управо са Римљанима. Римски војсковођа Lucius Caecilius Metellus је током првог Пунског рата, који је трајао 23 године, заробио преко 120 слонova који су били део војног арсенала Картагине.

⁸⁵ Marcus Tullius Cicero, *On the Republic and On The Laws*, Cornell University Press. 2014, p. 85.

⁸⁶ Ibidem, p.138.

никада не пресушују, бистре речне воде, чије су обале огрнуте најлепшим зеленилом; удубљења спиља, неравне стене, узвишене планине, неограничене равнице. Опет, помислите на скривене вене од злата и сребра и неограничене количине мрамора; Размислите о врстама питомих и дивљих животиња у свој њиховој разноликости, клицању и певању птица, пашњацима за стоку, шумама које пружају средства за живот дивљим зверима. Треба ли спомињати људску расу, чији је наметнути задатак, да тако кажем, култивисање земље? Не допуштају му да се изроди у дивља насеља за дивље звери, нити да га похарају трновити шикари.⁸⁷ Овде јасно видимо да слично као код Аристотела, само експлицитније, природа сведочи постојању Бога, а Бог сведочи постојању природе. С једне стране ту је дивљење лепоти саме природе, њене естетике и значаја, али су присутни и елементи њене култивизације, за коју Цицерон сматра да је легитимна на ограниченом нивоу, усклађено са пређашњим ставовима о животињама и нељудским деловима природе.

У истоименом делу, диви се синтези човекове делатности са природом, и још једном указује на приказ природе као доказ божијег постојања: „Њиховим (људским) радом на пољима, обалама и морима, разбацаним кућама и градовима. Кад бисмо само могли гледати овим очима док их ментално замишљамо, нико од нас док размишљамо о широком свету не би могао посумњати у постојање божанске интелигенције“.⁸⁸ Надаље, се диви широком биодиверзитету планете, па готово песнички пише: „Како је море опет лепо и како је у целости сјајно, с мноштвом и разноликошћу острва, сликовитим обалама и плажама! То је дом толико различитих врста морског живота, делимично настањених под водом, делимично плутајући и пливајући по површини, а делом прекривених шкољкама на стенама. Само море, у својој чежњи да загрли копно, игра на својој обали, тако да се чини да се два елемента спајају у једно.“⁸⁹

До које мере је Цицерон био не само идеолошки наклоњен природи, већ аналитичан у дескрипцији њених процеса, а опет задивљен њеним постојањем, може се холистички прочитати у наредним редовима: „Ваздух, који је најближи мору, између дневне светлости и таме. У једном тренутку диже се увис, танак и разређен; у другом се згушњава у облаке, а скупљајући влагу обогађује земљу кишом; у другом обликује ветрове док тече овамо и онамо. Ваздух такође успоставља годишње варијације између хладноће и тоpline. Такође подржава птице у лету, а негује и одржава жива бића када их удахну. Коначно, постоји елемент који је најудаљенији од нас, постављен на највећој висини изнад наших станова. Ово је небески свод који опасује и ограничава цело стварање.“⁹⁰ Његово друго име је етер; он чини најудаљенију границу и границу свемира. У њему ватрени облици небеских тела означавају њихов уређени пут на најчудеснији начин, међу њима и сунце, које по величини вишеструко надмашује земљу. Он окружује земљу, а како се уздиже и залази чини дан и ноћ. Прво се приближава, а затим одлази у пензију, јер сваке године путује близанцима до своје најудаљеније тачке. Притом узрокује да се лице земље стегне у некој врсти меланхолије, па је чини срећном, па се чини да се радује с небом. Потом се фокусира на небеска тела, њихову интеракцију, и проток материје: Што се тиче Месеца, за који

⁸⁷ Marcus Tullius Cicero, *The Nature of the Gods*, translate by P. G. Walsh, Oxford University Press, 1997, p. 82.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 83.

⁸⁹ *Ibidem*, pp. 83-84.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 84.

математичари рачунају да је више од половине величине Земље, он лута истим смеровима као Сунце, у једном тренутку конвергирајући са Сунчевим смером, а у другом од њега. Светлост коју је примила од Сунца усмерава на земљу и очитује промене у властитој светлости. 'Оне звезде које називамо планетама такође путују око Земље истим правцем. Слично се дижу и постављају, сада се убрзавају, а сада успоравају, понекад се чак и заустављају. Нема чуднијег или лепшег призора од овога. Осим тога, постоји велики број фиксних звезда, њихове су скупине тако јасно дефиниране да су стекле наслове јер наликују познатим објектима.⁹¹ Обим Цицероновог рада посвећен природи, проматрању животне средине, њених процеса, карактеристика, неправедно је запостављен у односу на његов државнички, и уопште друштвени ангажман, који је био несумњивог значаја, чак и у конституисању Декларације о независности.⁹² Штавише, темељнијим анализама онога што је природа значила за њега, вероватно би се и његова манифестна политичка мисао боље разумела у односу на садашњи тренутак.

Тит Лукреције Кар (99. пре н.е.-55. пре н.е.) римски песник, филозоф, не сврстава се у стоичку школу филозофског мишљења, али је у периоду преласка из старе у нову еру, допринео својим радом да природа као таква добије значајнији положај у систему вредности, али и да постане део аутономне спознаје. Наиме, Лукрецијев рад за полазишну основу има промишљања већ поменутих Епикура и Демокрита, чији атомизам и детерминизам дају извесност природи и њеним процесима, независним од божанског стварања. Лукрецију је ово послужило да демистификује појам смрти, и укаже на изостанак прогреса човечанства узрокованим страхом од „божанског гнева“, чак иде тако далеко тврдећи да изостанак те демистификације води апсолутној деградацији људи. Реафирмација Епикурове и Демокритове мисли, која у периоду грчке филозофије никада није прихваћена као Аристотелова и Платонова мисао, пре свега због одбацивања божанских узрока, изузетно је допринела независној евалуацији дела природне средине у којој човек живи. Правећи по угледу на своје узорне одклон од божански креиране природе, Лукреције етаблира мисао о вечно постојећој форми свемира састављеног од честица (атома), а којима управљају једноставни закони природе, а не божија промисао. У песничкој форми, свом делу *О природи ствари* (*De rerum natura*) Лукреције не негира постојање богова, али их представља потпуно индиферентнима према свему што се дешава међу људима, у природи, и на земљи уопште.⁹³ На овај начин, Лукреције има тежњу да људе ослободи страха од божије казне, и живота у страху. Песма се састоји од шест књига, које немају своје формалне наслове, али готово све имају елементе осврта на природу, њене елементе, њен састав, и међусобну повезаност. Посебно за нашу тематику су битне пета и последња шеста књига. У књизи пет, бави се самим пореклом онога што јесте природа, кретањима небеских тела, сменама годишњих доба. У књизи шест, још конкретније, анализира кључне природне појаве попут муња, града, кише, снега леда, ветра, вулканских ерупција, као и описе

⁹¹ Marcus Tullius Cicero, *The Nature of the Gods*, translate by P. G. Walsh, Oxford University Press, 1997, pp. 83-84.

⁹² Један од „отаца“ америчке нације Томас Џеферсон, конкретно именује управо Цицерона као једног од кључних личности које су допринеле стварању „јавног права“ којим је био надахнут за израду нацрта Декларације о независности. Више у: Thomas Jefferson, *Letter to Henry Lee*, in „The Political Thought of American Statesmen“, Peacock Publishers, 1973, p. 12.

⁹³ Kenneth, Sheppard, *Anti-Atheism in Early Modern England 1580–1720: The Atheist Answered and His Error Confuted*, Brill Publishers, 2015, p. 31.

локалитета штетних за живот људи и животиња. Инспирисан наведеним пише о болестима које таква окружења продукују, и наводи конкретне примере велике куге која је девастирала Атину у периоду Пелопонеског рата.⁹⁴ Рад Лукреција био је изузетно пропраћен, у својим делима хвалили су га Вергилије, Цицерон, док га Сенека цитира у чак шест својих дела.⁹⁵ Међутим два аспекта су кључна у томе што смо Лукреција уврстили као значајног мислиоца, у позиционирању животне средине и њених карактеристика у античком периоду. Први је појашњење настанка природе и природних појава, које је увео у оквире природних закона и процеса независних од божанске воље, чиме је кључно утицао на рад Плинија о чији допринос ћемо представити у наставку поглавља. Други још значајнији аспект, је допринос Лукрецијевог рада у проучавања животиња и људи у контексту њихове еволуције и прилагођавања самом животном окружењу. Он преддарвиновски закључује да организми који се најбоље прилагоде специфичностима окружења имају највећу шансу да преживе. Као индикаторе тог прилагођавања наводи пропорционалност њихових карактеристика (снаге, отпорности, брзине и интелекта) са морфологијом самог станишта.⁹⁶ Све до појаве рада Чарлса Дарвина и његове теорије еволуције, Лукрецијева концепт натуралистичке филозофије био је најдоминантнији исказ некреационистичког стварања и развоја живих бића.

Такође, може се рећи и да је први мислилац који није дозвољавао нужно издизање човека над животињама, тврдећи да мајке сисара, а наводећи пример крава, у својим окружењима подједнако брину о свом потомству, као и мајке из људске врсте, те да имају истоветан осећај емпатије и симпатије према младунчету.⁹⁷

Плиније Старији (24. н.е.- 79. н.е.), у појединим основама наставља стоички поглед на свет, јако наклоњен природи, њеном посматрању и анализи. Битан утицај на њега остварио је Сенека, као савременик али и као узор, па ћемо њиховој међусобној анализи у погледу природе посветити посебан део овог поглавља. Подједнако значајни утицај имао је и поменути Лукреције Кар. Међутим, утицај Епикура и Демокрита, као и на самог Лукреција, на Плинија је био толико велики да бисмо му бар у контексту позиционирања природе морали доделити одређене елементе епикурејског филозофског наратива. Из наведеног може рећи да је Плиније синтеза првенствено стоичког схватања природне средине, али уз одређене елементе епикурејских ставова. Но, за разлику од Лукреција, Плиније не негира утицај Бога на саму природу, земљу, и људе. Не прави дистинкцију између моралног делања људи, и божијег надзора, односно казне која би за то уследила. Штавише, за разлику од Лукреција он сматра да је тај механизам добар, значајан и да страх од греха чини људе бољима. Наставио је Лукрецијева хипотезу о пропасти човечанства, и деградацији којој тежи, али кроз сопствени наратив. Наиме, деградацију човечанства није видео у претераном страху од божанског, већ је више у Сенекином стилу критиковао раскош, богатство и све оно што не служи унутрашњој врлини душе, већ материјалном задовољству површности.

⁹⁴ David Sedley, *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom*. Cambridge University Press, 1998, p. 21.

⁹⁵ О утицају Тит Лукреција Кара на остале филозофе више у: David Butterfield, *The Early Textual History of Lucretius' De rerum natura*, Cambridge University Press, 2013.

⁹⁶ Gordon Campbell, *Lucretius on Creation and Evolution: A Commentary on De rerum natura*, Oxford University Press, 2003, pp. 3–6.

⁹⁷ Robert Francis West, *Animal suffering in Roman literature*. University of Calgary, 1997, p. 35.

Велики број путовања у јавној служби, широм тада по читавој Европи и Африци распрострањеној територији Римског царства омогућиле су му спознају природних карактеристика највећег дела тада познатог света. Свој фундаментални допринос дао је с краја свог живота у делу *Naturalis historia*, у ком је за циљ имао сублимацију целог дотадашњег античког знања. Из данашњег угла, тај обиман пројекат најзначајније записе нам оставља у деловима који се односе на ботанику, пољопривреду, биологију, зоологију, минерале, а посебно на саме ресурсе природе и њихово исцрпљивање. Управо захваљујући Плинијевом делу, данас знамо како су изгледали процеси вађења руда, која технологија и на који начин је коришћена и колико је штетила радницима и читавом становништву настањеном непосредно око копова. По томе је остао забележен као први теоретичар који је анализирао напредак технологије у контексту њених негативних екстерналија по здравље људи и животну средину. Тако Томен бележи Плинијева запажања у којима износи да људи самостално имају слабу конституцију, и да су угрожени природом и окружењем. Човек, како даље бележи, води немилосрдну борбу за преживљавање коју може преживети само уз помоћ својих техничких средстава. Међутим, у исто време уништава властите основне услове за живот, што је посебно приказано на примеру рударства. Рударство минералних сировина, веровао је Плиније, у коначном исходу није донело ништа осим несреће за тадашње човечанство.⁹⁸

Плинијево фундаментално дело на симболичан начин описује једна реченица у којој нескромно излаже свој допринос али и посвећеност овој тематици, упоредивши се са другим ауторима: „*Здраво теби, Природо, ти родитељу свих ствари! и достојниш ли се исказати своју наклоност мени, који сам, од свих грађана Рима, у сваком свом делу тако обзнанио твоју хвалу.*“⁹⁹ Уистину, Плиније је написао једно епохално дело о положају природе у Римском царству, Римској републици, али и ранијој античкој Грчкој. Како је сам навео описао је преко 20.000 врста у природи, из преко 300 грчких и 200 римских извора. Финална бројка била је далеко већа, као и значај Плинијеве природњачке енциклопедије у вековима који су долазили.

Сама форма Плинијевог дела јесте апсолутно енциклопедијска, а посебан део овог рада посветио је поглављу које је дефинисао као „Копнене животиње“, направивши фактички каталог категоризације животиња које су се могле наћи на територији тада већ од Африке до Британије распрострањеног царства. Поред тога, детаљно је описао њихова станишта и начин на који доприносе империји. Ту Плиније уводу још једну категоризацију животиња, по њиховим капацитетима да буду припитомљене, у потпуности, делимично, или без могућности да се припитоме. Слично како ћемо видети Цицерону, и он је током свог боравка био задивљен слоновима, којима посвећује највећи део рада о копненим животињама, и њиховим урођеним природним карактеристикама.¹⁰⁰ У наставку дела је додатно, детаљно описао птице, рибе и инсекте, као и карактеристике и својства сваке од врста. У делу о

⁹⁸ Lukas Tommen, *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, Cambridge University Press 2012, p. 78.

⁹⁹ Nora Clark, *Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis*, Cambridge Scholars Publishing, 2015, p. 80.

¹⁰⁰ Задивљен њиховом организацијом Плиније бележи примећено - када прелазе реку, слоновима прво шаљу најмању јединку из крда, из обазривости да тежина већих не повећа дубину корита саме реке. Такође, на челу крда је увек најстарија јединка која најбоље познаје окружење.

биљкама, описао је огроман број врста, од корена, преко стабла до плодова, као и корисности самих плодова, али и потенцијалним опасностима по здравље.

Животну средину у контексту опасности по човека поделио је на неколико сегмената где посебно истиче значај и близину воде, као предуслова за опстанак људи. Ишао је до таквих детаља да је описао и изворишта лековите воде, чији минерали лече одређене болести, које је побројао и описао.

Педантност приказа онога што чини природу и њен значај за људе огледа се у Плинијевом не само опису метала, племенитих метала и драгог камења, већ и у историјату њихове употребе и тренутне примене на територији Римског царства. Иако су хемијски елементи попут кобалта, никла и волфрама откривени тек у XVIII веку, реконструкцијом онога што данас знамо посебно о кобалту, јасно је да је Плиније управо мислио на ове руде.¹⁰¹ Он описује у изради којих предмета се који природни ресурс користио, према накиту, оружју, оруђу, разврставао је бакар, злато, сребро итд. У посебном осврту на злато, наводи апсурдност тог нивоа коришћења ове руде у добијају кованица. Посебно критикује тријумфалне приказе победа излагањем јавности похараног злата пораженог противника, како је учинио Клаудије након освајања Британије. У односу на Клаудија, о наредном цару Тит Флавију Веспасијану се изразито похвално изражавао, посветивши му неколицину својих дела. Цитирана *Историја Природе*, можда и најбоље илуструје поменуто, а сликовит је осврт Тревора Марфија који дело хвали због његове корисности, али га назива и „картом за тријумфални приказ римског света.“¹⁰² Честа алузија „тријумфа“ у раду Плинија адресирана је на Титов поход на Јерусалим, и победу у римско-јеврејском рату, након чега је у његову част саграђена Тријумфална капија у Риму. Оно што његов рад додатно карактерише су чести детаљнији прикази интеракција у природи, на нивоу четири основна природна елемената формулисана код Емпедоклеа. Начелно, Плинијев рад је мање намењен обичној, широј популацији, супротно од како ћемо видети Сенекиног. Управо количина детаља и процеса који се одигравају у природи и карактеришу је, захтевала је одређене нивое предзнања и образовања, у супротном, читање овог дела било би отежано свакоме ко би се лаички латио *Историје природе*. С једне стране ово је била мањкавост, али уједно и велика вредност његовог дела, схваћена тек у нововековном периоду. Колико је Плиније био посвећен наведеним детаљима, истраживању природних процеса, жељи да значај природе дочара римским управљачима, говори и податак да је свој живот окончао током истраживања вулканске магме, од гасова емитованих током ерупције Везува 79. године нове ере.¹⁰³

¹⁰¹ Плиније описује руду која се често налази уз златно, да је сјајна, и можда чак драгоценија од самог злата, али да има особено непријатан мирис. Неспорно да је мислио управо на кобалт, који има јак мирис због велике количине арсена у свом саставу.

¹⁰² Више у: Trevor Murphy, Pliny the Elder's Natural History. The Empire in the Encyclopedia, Oxford University Press, 2004.

¹⁰³ Иако је вулкан био у ерупцији, Плиније је посади наложио да брод приближи што више самој лави, не би ли записао карактеристике овог процеса посматраног уживо. Како бележи његов нећак Плиније млађи, удахнуо је превише отровних материја испарења лаве, од чега је након неколико дана преминуо.

За тему овог истраживања, битно је навести и његову седму књигу коју је назвао *Човек, рађање, организација и изуми уметности* у којој је Плиније направио јединствену комбинацију биологије и социологије, понашања појединца у различитим окружењима и околностима. Неведена књига, као и остали рад, јесте један од поменутих стоичких доприноса дисциплини *Социјалне екологије*. Плинијево специфично увезивање ова два дискурса јесте нешто вредно помена у контексту развоја хумане, социјалне и политичке екологије у XX веку.

Клаудије Елијан (175.н.е. – 235.н.е.) римски писац и мислилац из III века нове ере, значајан по делу *Природа Животиња* (лат. *De Natura Animalium*). Рад је од изузетног значаја за животињски део природе, природу њихових станишта и уопште диверзитета фауне у Римском царству, јер се ослања на велики број аутора чији интегрални радови данас нису сачувани, а управо их је Елијан цитирао у свом делу. У највећем делу рада он се ослања на методологију писања Плинијевог познатог дела *Историја природе* (лат. *Naturalis historia*) које смо већ представили. Иако без великог биологистичког значаја попут Аристотеловог, или Плинијевог, Елијан у својих 17 књига „О природи животиња“, разним животињским врстама придаје својеврсне људске карактеристике, чинећи тако писцима у средњем веку одличну основу за оно што данас познајемо као басне.¹⁰⁴ Басне ће посебно у средњовековном периоду представити значајну врсту приближавања, наративно отуђене природе људима, посебно животиња, чиме ће се стварати нова слика о бићима која имају разнолике људске карактеристике и вредности. Управо тиме се касније смањивао јаз на релацији животиња - човек, и што представља први корак посматрања животиња као бића која осим нагонских порива, имају и контемплативне способности.

Сенека (4. пре н.е. – 65. н.е.) суштински доприноси, и финално уобличава стоички поглед на природу и само наизглед то чини дихотомијски. Наиме, он о природи бележи следеће: „Ту постоје огромне шпиље, огромна удубљења и празни простори, ту и тамо надвисујуће планине. Постоје изненадни завоји, који се протежу до бесконачности, који су често гутали пале градове, и затрпавали велике рушевине дубоко испод себе.“ Овде Сенека наизглед, као већина његових претходника, природу представља као „нешто странно, штавише и опасно по човека“, посебно уколико се градови позиционирају испод трусних или вулканских планина.¹⁰⁵ Међутим, Сенека даље пласира чувену стоичку крилатицу „...Ако живите у складу с природом, никада нећете бити сиромашни; ако живиш према ономе што други мисле, никада нећеш бити богат „.¹⁰⁶ У свом делу *Naturales questiones* Сенека се детаљно посвећује истраживању природе. У односу на Аристотела и каснијег Плинија, Сенека не врши побројавање животињских и биљних врста, већ се пре свега осврће на ауторе пре њега, разматрајући њихове ставове у овим областима. Рад се дели најчешће на седам целина, премда постоје извесна неслагања истаживача око самог броја, будући да одређени делови недостају. Оно што је сигурно, јесте да је Сенека по целинама анализирао 1) Метеоре, светлост; дугу 2) Воду, потопе; 3) Ветрове; 4) земљотресе; 5) комете; 6) снег,

¹⁰⁴ Simona Cohen, *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Brill. 2008, p. 38.

¹⁰⁵ Harry M. Hine, „The Manuscript Tradition of Seneca’s Natural Questions“, *The Classical Quarterly*, 30(01), 1980, pp. 184-215.

¹⁰⁶ Lucius Annaeus Seneca, *Letters From a Stoic*, Penguin Classic, 1969, p. 28.

преузето са: https://hillelettersfromstoic.files.wordpress.com/2014/10/letters-from-a-stoic_lucius-annaeus-seneca.pdf (приступ: 15.12.2020)

лед, град; 7) громове и муње; књига о Нилу недостаје. Без заласка у саму биологистичку вредност овог дела, битно је истаћи да Сенека овде уводи категорију етике, односно моралних категорија унутар побројаних физичких појава које анализира. Први је мислилац, који повезује поље етике и природних појава, иако не кроз нужно екоцентричну парадигму, то је свакако пионирска аналитичка интеграција ова два појма. Критичари често наводе да је управо превише етичких осврта на саме природне процесе умањило историјски значај дела, будући Сенека релативно класично стоички, кроз пантеистички наротив поистовећује космос и божанство. Иако с друге стране напомиње да је сва врлина човека у томе да се понаша природно, а највиша врлина је живети у складу са природом. Под природом подразумева и саму личну природу бића, те да је циљ (телос) живот према природи и у поменутом складу са њом.

У контексту изостанка врлине живљења са природом, чак напротив, живота у супротности са природом, Сенека у *Писмима* бележи и следеће: „Није ли неприродно током живота по зими да чезнете за ружама и терате љиљане усред зиме да расту предузимањем потребних корака за промену природне средине, одржавањем температуре и загревањем топле воде? Није ли неприродно живети тако што садите воћњаке на врху кула, или имати шуму стабала која се ветром машу по крововима и зидинама нечијих двораца, док им корење расте на висини на којој које би им крошње биле угрожене? Не долазе ли у супротном смеру од природе, ови страствени аматери, који због заљубљености, вештим пресађивањем откину пролећни цвет са земље усред зимске краткодневнице? Није ли неприродно живети да се укопају корита топлих купки у мору и сматра се да се не плива на префињен начин осим ако те загрејане воде нису изложене таласима и олујама? Они су донели правило да прихватају само оно што је против природе, те све окончавају потпуним разлазом од ње.“¹⁰⁷ Сенека у овим редовима, међу првима уочава деградацију животне средине, измену природних станишта зарад комфора човека, који му суштински није потребан, а природи наноси штету. Поменута измена станишта детаљно скицирана примерима, код Сенеке представља оно што ћемо у XX веку дефинисати као „квази природу“, односно симулирање аутохтоних природних целина, на простору који погодује нашем, неретко, само естетском угођају.

Сенека, иако без свести о кисеонику као елементу, проучавајући појам ваздуха детерминише његово постојање као услов за одржавање живота. „Дакле, ваздух је део света и свакако је неопходан. То је оно што веже небо и земљу заједно, што тако раздваја највише регије од најниже, тако да их ипак уједињује. Раздваја их јер умеће себе између њих, а уједињује их јер кроз њега сваки од њих се спаја с другим; даје изнад свега све што се прима од земље, и обрнуто, преноси енергију звезда на земаљске ствари.“¹⁰⁸ Да ваздух за Сенеку не представља апстрактни појам визуелизације и метафоре, говори наставак дела *Писма пријатељу*, где готово у садашњем временском пресеку можемо читати разлоге његовог напуштања града Рима: „Очекујем да желите чути какав је учинак имала на моје здравље, ова моја одлука да напустим град? Па, тек што сам иза себе оставио угњетавајућу атмосферу града и смрад пећи која се изливају, заједно с облаком пепела, сва отровна испарења која су нагомилали у својим кућама константно, одмах сам приметио промену свог стања. Можете

¹⁰⁷ Ibidem, p. 102.

¹⁰⁸ Lucius Annaeus Seneca, *Natural Questions, Volume I: Books 1-3*. Translated by Thomas H. Corcoran. Loeb Classical Library 450. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971, Book II, IV.1

замислити колико сам се јаче осећао након што сам стигао до својих винограда! Прилично сам загазио у храну - разговор о животињама управо се појавио на пролећној трави! Тако да сам сада опет онај стари. Тај осећај безвољности, телесне болести и менталне неучинковитости, није потрајао. Почињем се бавити послом од свег срца.“¹⁰⁹ Сенекина порука о нарушавању здравља које град изазива, представља својеврсни путоказ, с једне стране његове повезаности и поштовања природе, и с друге стране свести до које ће глобално човечанство доћи тек двадесет векова касније, да урбанизација доводи до нарушавања не само животне средине већ и здравља људи.

Даље, Сенека о целовитости свемира, који узима за најшири израз свега постојећег, наводи да без свих делова природе, он не само да не би био јединствен, већ не би ни постојао. Истиче улогу сваког дела природе, попут поменутих шума, мора, ваздуха, а као интегрални део види биљни и животињски свет. „Оно што ја називам квази деловима света су, на пример животиње и дрвеће. Јер животиње и дрвеће су део свемира, јер доприносе заокруживању целине, а свемир без целине не постоји. Али једна животиња, једно дрво само је квази део природе, права природа је целовитост. Потом додаје, да је Земља такође део свемира, јер садржи све супстанце из којих долази храна коју користе све животиње, биљке и звезде. Из њега сви појединци црпе своју снагу и свет из којег ће задовољити своје бројне потребе; Из ње се храни, дању и ноћу, толико активних, тако похлепних звезда којима је храна потребна пропорционално њиховој активности. Овде природа црпи онолико колико њено одржавање захтева.“¹¹⁰ Инсистирање на целини природних елемената, те њиховој испреплетаности, само поткрепљује Сенекину полазну позицију заштитарског и холистичког односа према природи.

Као део предеколошке мисли, морали бисмо навести и његову рационалност у погледу понашања појединаца у односу са природом и ресурсима, где Сенека инсистирајући саветује: “Једите само да угасите глад; пити само да угасимо жеђ, да су наше куће само брана од временских непогода, биле оне од траве, сламе, мрамора, или под златним кровом. Да надасве треба одбацити све што је непотребно украшавање и што тражи непотребни рад. Будите свесни да ништа не заслужује дивљење осим духа, чија га импозантност спречава да га било шта импресионира.“¹¹¹

Као саветник Нерона, пре него што је запао у његову немилост, Сенека управо у *Natural-Questions* хвали и позива Нерона да послуша саветнике и консултује науку, јер дизањем свог духа изнад случајних појава (у делу о муњама и громовима) проучавање природе биће врло корисно и морално уздижуће по владара.¹¹² Иако је посвећивао радове Нерону, у Сенекином делу се могао и наслутити будући раскол са Нероном који је уследио.¹¹³

¹⁰⁹ Lucius Annaeus Seneca, *Letters From a Stoic*, cit.delo, p. 85.

¹¹⁰ Lucius Annaeus Seneca, *Natural-Questions*, cit. delo, book II, IV.1

¹¹¹ Lucius Annaeus Seneca, *Letters From a Stoic*, cit. delo, p. 19.

¹¹² Jonathan Tracy, *Lucan's Egyptian Civil War*, Cambridge University Press, 2014, pp. 246-249.

¹¹³ Сенека је био један од татора Нерона у млађим годинама, и покушавао је да му промени слику исправног владања, да му укаже на неприродност ропства, али и значаја живота у складу са природом и њеним законитостима. У својим намерама није успео, штавише, оптужен за ковање завере против самог Нерона и осуђен на смрт.

Поменуте честе критике на неоригиналност дела, и не превелики допринос суштини исказа природних процеса са физичког аспекта, није спречила утицај овог Сенекиног рада на XV и XVI век када је служило као уџбеник из природних наука. Читав је низ штива које данас еколози, филозофи, полит-еколози анализирају у Сенекином делу, поједини изрази уз мало филозофског напора могу директно упућивати на еколошке проблеме. Сенека наводи „да је потребно навићи се на кратак живот“ што би у некој дубљој аналитици значило постојање свести о томе да нам окружење може битно скратити животни век, уколико је неповољно или нездраво за живот. Пало Фидели свом раду доприноси овој аналогiji, истичући да су и стари Римљани били свесни оваквих тескоба. Наиме, Фидели констатује да иако су нам индустријске револуције донеле најинвазивније еколошке кризе, то не значи да се у античкој филозофији, посебно у периоду Римског царства није наметало питање штетности окружења по човека, у чему је допринос Сенекиног рада кључан.¹¹⁴

Начелно, Сенека у свом делу природу представља углавном кроз поетични приказ, чиме се види тенденција да му рад буде прикладан и јасан широј популацији, јер само на тај начин сматрао је да се свет природе може приближити човеку.¹¹⁵ Стога, фокусирао се на проучавање популарних природних појмова и процеса, заснованих на стварима које би обични Грци и Римљани сами желели да истраже. Ретко је обрађивао теме, посебно не темељно, које не би занимале ширу популацију. Сходно томе, за разлику поменутог од Плинија, који је стилски и садржински писао комплексније, уживао је велику популарност, а његова дела заживела су већ за време његовог живота. Међутим, као и Аристотелов, и Сенекин допринос након живота био је немерљив. Наиме, његово позиционирање природе и њених процеса будућим теоретичарима унутар скупа наука о заштити животне средине било је од изузетног значаја. Навешћемо најсвежији пример из XXI века, који је последица Сенекиног огромног времена уложеног у пажљиво ослушкивање природе, и њене корелације са друштвом. На трагу тог преданог рада феномен такозваног „Сенекиног ефекта“ формулисао је познати хемичар Уго Барди.¹¹⁶ Сенекин ефекат се темељи на хипотези да у природи постоји проблем бржег пропадања него што је могућ сам раст. Иницијално ова хипотеза налази се у већ цитираном Сенекином делу *Писма пријатељу*, где описује процесе у природи који врло брзо нестају, пропадају, док им је процес изградње или самоизградње јако дуготрајан. Отуда Барди полази Сенекиним цитатом „Богатства су спорог раста, али пут до пропасти је брз“. Стога се управо у Сенекином раду налазе одговори који нам могу помоћи да опште цивилизацијске колапсе у будућности антиципирамо, те их предупредимо одређеним механизмима.¹¹⁷ На матрицама рада Сенеке, Барди даље конципира ефекат Сенекине *литице*, под којом подразумева тачку са које нема повратка и која представља пад читаве цивилизације, наводећи управо Римску империју као пример.

¹¹⁴ Фидели у свом раду *Екологија антике* истиче да се брига за животну средину и настанак екологије развијала пропорционално нивоу еколошке инвазивности човека, али да се и у античком свету који је био „чистог окружења“ јављала мисаона корелација ове проблематике.

¹¹⁵ Joshua Ely, *Comparison of Focus and Audience Between Seneca's Natural Questions and Pliny's Natural History*, East Tennessee State University 2014, p. 32.

¹¹⁶ Више у: Ugo Bardi, *The Seneca Effect: Why Growth is Slow but Collapse is Rapid*, Springer International Publishing, 2017.

¹¹⁷ Ugo Bardi, *Before the Collapse - A Guide to the Other Side of Growth*, Springer International Publishing, 2020, p. 237.

Као решење наводи такозвану *Сенекину стратегију*, постављајући аксиом да досадашњи покушаји да се спречи колапс наших екосистема је само убрзавао те процесе, што нам је једна од савремених научних дисциплина *динамика система*, коју је успоставио Џеј Форестер у књизи *Ворлд Дунамиц* и показала.¹¹⁸ Сенекина стратегија требало би да користи како Барди истиче, систем полуге борилачких вештина, где би се снага противника користила за његово неутралисање, односно у овом случају фосилна горива би се требала употребити за изградњу инфраструктуре за производњу енергије из обновљивих извора. Тежњом да се фосилна горива убрзано у потпуности избаце, активирао би се управо ефекат *Сенекине литице*, јер би то значило моментални колапс садашње цивилизације.

На крају Барди кроз Сенекину реченицу из *Писама* да „Сваки нови почетак произилази из краја неког другог почетка“¹¹⁹ уводи категорију тзв *Сенекиног одскока*. Базиран је на томе да се неминовност колапса цивилизације, или њених битних делова не мора фаталистички схватати, те да оне често представљају плодно тло за настанак напреднијих цивилизацијских облика. Тај процес може бити завршен у кратком временском периоду, јер већ постоје искуства и основа, попут темеља старе цивилизације и знања о њеним мањкавостима, чиме се не креће од нуле. Свеукупно, Сенекина мисао о природи, процесима, перцепција трајности, ограничености, добрано је инспирисала не само филозофе, историчаре, политикологе, већ и читаву лепезу научника из природних и техничких наука, који инспирацију за моделирање нових концепата, од биологије до футурологије налазе управо у његовом широком али холистичком раду.¹²⁰ Како Карлајл закључује, нема тако битне промене у политичкој теорији која је толико запањујућа у својој потпуности као промена с теорије Аристотела на касније филозофско гледиште које заступају стоици Цицерон и Сенека...“Мислим да се то не може боље илустрирати него у односу на теорију једнакости људске природе“.¹²¹

¹¹⁸ Динамика система је савремена научна дисциплина формирана од стране Џеја Форестера 1960-их година, која је дала изузетан допринос у широј слици еколошких проблема планете и њеној начелној будућности. Иако позиционирана у зачетку као техницистичко-економска, ова дисциплина постала је од есенцијалног значаја и у ширим пољима попут наведеног еколошког. Наиме, Форестеров Модел 2 из књиге *World Dynamic*, Денис Медоуз је разрадио у свом делу *Границе раста* (енг. *Limits to growth*), где је унео широку лепезу индикатора попут популационог пораста, количине хране, степена смртности, количине загађења, количине необновљивих ресурса, и индустријских капацитета, створивши свој Модел 3, односно компјутерску пројекцију о будућности планете. Динамика система и њени модели симулације постали су битна алатка наредних деценија, у покушајима антиципације будућности планете према актуелним параметрима.

¹¹⁹ Lucius Annaeus Seneca, *Letters From a Stoic*, cit.delo, p. 21.

¹²⁰ Барди у свом научном опусу, темељно анализира Сенекину мисао, и још темељније то развија у феномене: Сенекиног ефекта; Сенекине литице; Сенекине стратегије; и Сенекиног одскока. У овом процесу он прави паралелу са читавим низом историјских догађаја и метафора које на најбољи начин поткрепљују ову врсту концептуализације. Правећи аналогију на релацији потрошња ресурса - колапс цивилизације, концептира метафору *натоварене камиле*, којој у једном тренутку само једна додата сламка (као кап која прелива чашу) ломи кичму. Следећи логику, Барди истиче било би потпуно ненаучно кривити сламку за слом, када је он заправо био последица нагомиланог терета који је камила трпела читав пут. Поткрепљујући овај пример, наводи пропаст Римског царства за који се обично наводи да је последица најезди варвара, а не узима се у обзир чињеница да је царство изнутра већ било дубоко девастирано, бројним слабостима и системским мањкавостима.

¹²¹ Carlyle, A. J., *A History of Medieval Political Theory in the West*, Edinburgh, 1903, pp. 8–9.

Поједини аутори „еколошку“ бригу Сенеке своде на осуду саме халапљивости људске врсте, што доводи до злоупотребе природних феномена, који су како Сенека истиче били коришћени на разне начине, од правдања божанске воље, до свирепости земаљских владара. У дебати о постојању Сенекиног предеколошког мисаоног концепта о животној средини, заступници идеје о његовом озбиљном значају признају да Сенеку појам природе није интересовао више од правде, морала, хуманости, али да га није ни мање интригирао од наведених појмова. Посебно значајно запажање Сенеке је да је човек дистанцирањем од познавања природе, само доприносио сиромаштву сопствене моралности и започињао низ штетних корака у путу супротном од савршенства и доброте.

Марко Аурелије (121.н.е. – 180. н.е.) један је од најплодоноснијих владалаца Рима, када је реч о научном, филозофском легату који је оставио иза себе. Његова мисао инспирисана је стоичким ставовима, па је сходно томе природу видео као битан део стварности, придајући јој доста простора у свом раду, па и у најзначајнијем делу *Медитације*. Природној средини је прилазио на холистички начин, посматрајући је, преводио је њене законитости на сам социјетет, стоички замишљајући уређеност друштвеног деловања по угледу на савршености природног стања. У *Медитацијама* истиче значај ширег интереса заједнице од интереса појединца, и наводи да „Оно што није добро за кошницу не може бити добро за пчеле“, ¹²² ово није реткост у Аурелијевим метафорама преузетих из природе и њеног стања, већ правило по ком је објашњавао пожељна стања друштва.

Аурелије се најчешће сматра последњим великим стоичким филозофом антике. Имао је ту несрећу да током његове владавине Римско царство погоди једна од највећих пандемија у историји човечанства (пропорционално популацији) у којој је преминуло преко пет милиона људи, укључујући и њега самог. ¹²³ Како је епидемија трајала безмало све време његове владавине, Аурелије у својој књизи развија стоичку мисао о природном току ствари, који не зависе од нас, истичући да природа има своју кретњу на коју не можемо утицати. Тако наводи да су пандемије, болест и смрт природни и да све што се догоди у свету, у природи је уобичајено онолико колико је уобичајено и: „рађање руже у пролеће, и плодова воћа у лето; Исте су природе болест и смрт; (...) све оно што нас иначе чини будалама поводом било радости било туге“. ¹²⁴ Према Аурелију, све што ми као људи у односу на те неминовне природне процесе можемо учинити јесте наша реакција на њих. Односно, не прихватати трагично ни болест ни смрт, већ јој прилазити као делу целовитог природног процеса у ком смо и ми део те природе. Како закључује Аурелије „Зашто би се ико требао бојати? Није ли то према природи? Ништа што је у складу с природом не може бити зло.“ ¹²⁵ Стоичке врлине тада су оне на које се људи морају ослонити попут мудрости, стрпљења и самодисциплине. Јер како целокупна стоичка мисао напомиње – „живети у страху је судбина која је гора од смрти“. Правац који је још Лукреције поменутих избацивањем

¹²² Marcus Aurelius, *Meditations*, The Floating Press, 2011, p. 93.

¹²³ Према процени историчара и епидемиолога, тадашња светска популација износила је између 200 и 250 милиона становника, стога епидемија узрокована највероватније великим богињама изазвала је смртност од преко 2% светске популације. Паралела са актуелном пандемијом короне указује колико је смртност од 2% висока. Наиме, до фебруара 2022. године од COVID19 епидемије преминуло је нешто мање од 6 милиона људи односно 0.07% актуелне светске популације.

¹²⁴ Marcus Aurelius, *Meditations*, cit.delo, p. 53.

¹²⁵ Ibidem, pp. 45-36.

„страха од Бога“ пласирао као део коначног пута ка срећи и испуњености душе. Модерни психолози Аурелијев приступ, који се не заснива на интезитету догађаја, проблема, несреће, већ на артикулацији човекове реакције на сам догађај, сматрају основом когнитивно-бихевиоралне терапије (енг. СВТ).

Суштинска заслуга стоицизма је што је узео у обзир природу као живи организам. Стоици су начелног става да природа као таква није производ случајности, и у аналитици наслоњени су на проматрање природе која доказује да постоји својеврсни универзални поредак као последица божијих, али и рационалних радњи, чија спознаја је основа за морално понашање појединца, а што се истиче код поменутог Сенеке, посебно. Иако је временска разлика стоичке научне мисли и настанка екологије готово две хиљаде година, екологија је своје темеље градила управо на античком стоичком натурализму оличеном у постулату да се „мора живети у складу са природом“. Стога стоици виде природу као складно уређени организам. Сам централни антички појам космоса, за разлику од рецимо епикурејског, који је подложен случајном, код стоика је уређен и испуњен нивоима хијерахије али и једнакости. Сенекина реченица из *Писама* да људи чине чланове „великог тела, које је свет, и који је – једно“ указује на холистички приступ и јединство у природи. Они изразито инсистирају на перцепцији целине, анализирајући њен континуитет, састав и све што јој може нашкодити или је унапредити. Без обзира на све, Духо истиче да би вероватно наивно било стоике називати директним претечама еколога, али ту прави аналогију са неретким ословљавањем Демокрита и Епикура као претечама модерних физичара.¹²⁶ Наиме, ништа веће се њима заслуге за касније формирање физике не могу дати, него стоицима за екологију и уздизање значаја животне средине, јер знање, спознаја и учење су у средишту стоичког хармоничног универзума, закључује Духо.¹²⁷ Одиста, на одређеном нивоу стоицима би се могла дати позиција филозофског корена касније настајуће науке о животној средини и саме екологије. Иако је махом реч о релативно антропоцентричној позицији, указали смо да у делима појединаца постоји просвећено антропоцентрични поглед на природу, са примесама екоцентричних елемената. Еклатантно, како смо и указали на примеру Сенеке, пионирски подухват било је стоичко уношење појма етике у перцепцију природе. Упркос чињеници да оса етика-животна средина није заживела у званичној политици Рима, идеја морала дубоко повезана са природном, есенцијалан је допринос стоика.

У проблематизацији „пракорена“ еколошке филозофске мисли Лук Фери дубински анализира стоички допринос. Наиме, он истиче да логички тврдити да се еколошка мисао родила ни из чега (*ex nihilo*), без било каквих ранијих историјских филозофских основа, било би погрешно и неправедно према стоицима али и науци. Наиме еколози, данас, често и без предзнања, узимају као полазне основе античке филозофске ставове о природи, њеној хармонији и поштовању њених вредности чак и опонашања саме природе. Садашњи еколози не користе термин космоса као стоици, али користе прецизније сковане термине попут

¹²⁶Емпедокле коначно рационализује природу и одваја природне појаве од пуких израза Божије воље. Формирајући тезу о непромењивој стварности кроз постојање четири елемента ватре, воде, земље и ваздуха, позиционира их као базу свих структура на свету. У зависности од пропорција у којима се ови елементи налазе у одређеном саставу, настају све друге структуре. Демокрит као отац атомизма и Емпедокле због наведеног, творци су правца тзв. природног детерминизма на ком је физика као наука заснована.

¹²⁷J.L. Duhot, *Epictetus and wisdom of Stoics*. Athens: Enalios, 2009, pp. 67-70.

биосфере и екосистема, говорећи о њима на исти начин.¹²⁸ Даље наводи мисао једног од водећих савремених аутора у области биоетике Ханса Јонаса, који апострофира да „човекова суштина је у природи“ што значи циљеви који би људи морали предложити самом човечанству, већ су уписани, баш како су стоици тврдили, у сам поредак природног света. Сходно томе дужност човека да мора делати морално, није одсечено од самог бића и природе каква већ јесте.¹²⁹ Битан допринос Стоика несумњиво је и поменути холистички приступ у проматрању света и саме природе. Данашња аналитика биосфере, екосистема, па и најужих локалних станишта немогућа је без холистичког приступа, и свести о повезаности свих елемената унутар посматраног система. Овде стоицизам значајно доприноси напоменом да утицајем на један део, својеврсним ефектом „домина“, померамо и остале елементе у тој структури, и да се тиме постојећа хармонија и равнотежа могу неповратно уништити. Овај концепт у модерној екологији, на нивоу њених „закона“ у XX веку формирао је Бери Комонер унутар првог од четири поменута: „Све је повезано са свим“, ¹³⁰ О доприносу самог Комонера, у концептуализацији заштите животне средине биће више речи у наставку рада.¹³¹

Завршно, стоички концепт *habitus animi*, односно врлина расположења душе, коју Сенека види у једноставности и природи, читана као својеврсно еколошко понашање може се узети као закључно битан допринос античке мисли за будућност онога што ћемо 19 векова касније одиста назвати еколошким деловањем, макар из побуда сопственог опстанка на планете.

Античка мисао, и сам рад наведених мислилаца у области природне средине, етаблирање природе као изузетно важног фактора у метафизичком али практичном контексту довело је кодификације онога што можемо назвати предеколошким правом. Наиме, последица преданог промишљања о значају природе, јесте нормативовање ових аспеката у оквиру самог Римског права. Стога може се тврдити да еколошко право у ширем смислу није нужно изум 20. века и модерног доба, већ своје корене има с почетка нове ере. Римско право је може се рећи најбитнији тренутак стварања општих норми, закона, који ће као унапред прописани скупови понашања, са свешћу о санкцији важити на одређеној територији међу становништвом које ту обитава. Понашање грађана Рима било је регулисано законским и моралним правилима. У документима се посебно апострофира *pater familias* чија понашање је било регулисано законским али моралним нормама, а те

¹²⁸ Luc Ferry, *The Wisdom of the Myths: How Greek Mythology Can Change Your Life*, Harper Collins, 2014. p. 47

¹²⁹ Ханс Јонас један је од водећих савремених теоретичара гностицизма, етике, али и биоетике и филозофије екологије. Јонас говори о неопходности враћања инхерентне вредности самој природи, јер њено инструментализовање у техницистичком свету данас, јесте један од основа глобално изгубљене етике целокупног човечанства.

¹³⁰ Barry Commoner, *The Closing Circle - nature, man, and technology*, A Bantam Books, 1972, p.16

eBook, доступно на: http://markstoll.net/HIST4323/2011/Commoner%3B_Closing_Circle_excerpt.pdf (приступ: 23.12.2020)

¹³¹ Четири неформална „закона“ екологије код Комонера су: 1) Све је повезано са свим; 2) Све мора некуда да оде; 3) Природа зна најбоље; 4) Не постоји бесплатни ручак. „Закони“ данас чине готово универзални оквир свих видова еколошког активизма посебно еколошких покрета и партија, које су у почетним инстанцама стварања управо на овим „законима“ конципирале своју делатност.

карактеристике *доброг оца* односиле су се последично и на концепт доброг мужа, оца, доброг робовласника, пољопривредника. Цензори су били правна лица задужени за чување и надзор моралних правила. Па су тако могли из сазива Сената избрисати било ког сенатора услед неморалног понашања, као и војне чиновнике. Ако би било ко запустио своју земљу, не обрађујући је, или ако би занемарио свој воћњак или виноград, такво понашање било би санкционисано од стране цензора, а такав појединац био би спуштен на најнижу класу грађана, бележи управо Плиније. Дакле, власништво над земљом са собом је повлачило и обавезе. Улпијан, један од највећих правника у историји антике, наводи да се воће не сме посећи, због драгоцености његових плодова, док се на другом месту не засади иста та воћка. Такође, према Улпијановом правном слову, предузетник може отворити руднике, под условом да та активност не доводи у питање обраду земље.¹³² Улпијаново дело чини готово једну трећину онога што се налази у великом Јустинијановом зборнику, и његовом најзначајнијем делу Дигеста.¹³³ Управо у том делу наводи се пример загађења ваздуха, и ситуација коју описује Титус Аристо, правник, који стаје на страну станара зграде у чијем приземљу се налази производња сира, а чији дим смета њеним становницима на вишим спратовима. У закључку овог правног примера, за све сличне, стоји да је прече право чистог ваздуха станара, него право предузетника да производи сир.¹³⁴

Проблем дима као загађења био је широко правно обрађиван у римском периоду, а свест о значају пчела у опстанку целокупне природе такође присутна. У светлу тога значајно је поменути да Улпијан захтева казне за „Особу која је убила туђе пчеле димом јер је реч о злочину и губитку који је противправно изведен(…)Ако неко и само отера, а не нужно убија туђе пчеле стварајући дим, он ће се теретити да је узроковао њихове смрти иако их није директно убио, па ће бити одговоран и тужен“.¹³⁵ До којих детаља је уређено било загађење ваздуха у Риму довољно говори и регулатива да су кремације у оквиру градских зидина биле забрањене, из више разлога. Наиме, Цицерон наводи због могућности од пожара, док Ван Дер Бергова претпоставља да је основни разлог био управо спречавање загађења од дима, који је окарактерисан као највећи непријатељ градског ваздуха.¹³⁶

На једном од камених натписа између 90. и 80. године пре н.е. по наредби Претора (*praetor urbanus*)¹³⁷ Сентијуса, исписан је правилник који забрањује не само поменуто кремирање, већ и бацање измета, или мртвих животиња у самом граду, и око града Рима. Дослован цитат је следећи: „L.Sentius, син Гаја, претор, у складу с предлогом сената

¹³² Pal Sary, The Legal Protection of Environment - Environmental Law in ancient Rome, *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 2020. pp. 199-200.

¹³³ Јустинијанов зборник (*лат. Corpus Iuris Civilis*) је збирка целокупног римског права коју је објавио римски цар Јустинијан између 529. и 534. године н.е. Централни део чини Дигеста, као збирка мишљења правника и уџбеник права. Управо у овом делу, садржани су бројни примери пожељног и непожељног поступања према природи, од земљишта, преко ваздуха, односа према водама и храни.

¹³⁴ Више о примеру: у Andreas Wacke, „Protection of the Environment in Roman Law?“ *Roman Legal Tradition*, 2002.

¹³⁵ Pal Sary, cit. delo, 2020, p. 204.

¹³⁶ Rena Van Den Bergh, Roman origins of environmental law? *Journal of South African Law* 24, 1999, pp. 498-499.

¹³⁷ *Praetor urbanus* или *praetor Urbis* означава „градског претора“ који је био задужен за спорове међу самим грађанима и фактички имао управљачке полуге града Рима. Осим што је био доминантна фигура, *praetor urbanus* је давао и правна мишљења, уводио забране које би биле од јавног интереса, попут здравственог и хигијенског.

надзирао је обележавање овог подручја каменом оградом. Добро учињено дело! Нека се нико не труди направити кремацију или избачену балегу или лешину унутар граничног камења са стране ближе граду.“¹³⁸

Такође, трећи најзначајнији елемент животне средине био је правно регулисан у старом Риму, доступност води и канализацији били су цивилизацијски искорак какав није карактерисао европски континент ни вековима касније. Наиме, Римљани су били свесни да запуштеност одвода прљаве воде, и саме канализације, прети општем здрављу, и како се наводи, може довести до повратка епидемија, попут куге из периода владавине Марка Аурелија. Стога претори су имали задатак да кажњавају сваки нехигијенски, и из данашњег угла нееколошки однос према тим системима од стране појединаца. У Дигесту Јустинијана као законски оквири наведени су примери попут Требатиусовог који је забележио да је неко ко је имао извор на свом земљишту отворио ваљаоницу метала и почео да одводи тамошњу коришћену воду да тече на имање његовог суседа. Требатиус стога закључује да у случају велике кише која би изазвала овакав случај и преливање код суседа, сам предузетник није одговоран. Међутим, у случају да је свесно усмерио ток воде са изворишта у које је унео прљавштину на суседно имање, то мора кориговати не би ли спречио кажњавање.¹³⁹ Ово је само један од мноштва примера где можемо закључити да је проблем отпадних вода био решен и правно у потпуности збринут. Мико Флор у анализи праксе овог закона уочава, да власници, у овом случају ваљаонице, би могли упасти у законски проблем када прљава отпадна вода узрокује загађење на суседном поседу, и да такав случај о свом трошку морају ургентно решити; а све то је постало обавеза и правна пракса у тадашњем Римском царству.¹⁴⁰

Чиста пијаћа вода, која представља оскудицу и еколошки проблем данашњице такође је била регулисана.¹⁴¹ Чишћење извора вода, била је дужност свих оних који би воду користили, како за себе, тако и за своју стоку. Наиме, претор прописује: Нико не сме имати право да силом спречава било кога уколико извор или водоток чисти на прописан начин. Посебно су били регулисани такозвани јавни извори, где се осим припређених казни за загађивање, забрањује и прекомерно исцрпљивање воде, на начин којим би извор довео до пресушења. Свако ко би се у нескладу са наведеним понашао морао би платити казну од тадашњих десет хиљада сестерција.¹⁴² Према истом закону, они преко чијег поседа пролази јавни водовод, у обавези су да исти чисте, у супротном припређена казна је била одузимање тог дела земљишта.

¹³⁸ Olli Salomies, *The Roman Republic*, in: Bruun C. & Edmondson J. (eds.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, 2015, p. 161.

¹³⁹ Pal Sary, cit.delo, 2020, p. 206.

¹⁴⁰ Miko Flohr, *The World of the Fullo. Work, Economy, and Society in Roman Italy*, Oxford University Press, 2013, p. 186.

¹⁴¹ Према наводима специјализованих агенеција УН, више стотина милиона људи 2020. године нема приступ чистој пијаћој води. О том и другим актуелним проблемима више у поглављу IV ове дисертације.

¹⁴² Сестерциј је ковани новац из периода Римске републике и царства, израђиван са неколико пауза готово пет векова. У зависности од материјала у ком је кован (сребро или бронза) вредео је од 1/100 до 1/1000 ауреуса (највредније римске кованице од злата).

Одржавање јавних простора, зграда, посебно чишћење улица било је подељено у зависности од тренутка у ком се Римска република/царство налазило. У урбаним срединама власници зграда су били задужени за хигијену улица испред својих објеката, али ове ингеренције су прелазиле на едиле, које су првобитно бирали искључиво из редова патриција. Међутим, касније, половина едила долазила је из редова плебејаца, и њихов посебни задатак била је *curatores urbis* односно брига о граду. Брига о градским пешачким зонама остаје у ингеренцији власника објеката који на њу излазе, и то не само са аспекта хигијене и чистоће, већ и са нивоа естетике и стилског урбанистичког јединства. Наиме, они су морали бринути да стазе буду поплочане истим каменом као и остатак улице.¹⁴³

У *Писму Трајану* Плинија млађег можемо препознати и институцију друштвено-корисног рада, какву данас практикују модерни правни системи. Нећак Плинија старијег, у својим радовима бележи да осуђеници на одређене казне су морали да обављају јавне радове, који су најчешће били чишћење канализационе мреже и улица, као и поправке на њима.¹⁴⁴

Као што можемо видети, у старом Риму закони су познавали значај обраде земље, земљорадње уопште, као и саме заштите тла, казне су били предвиђене за све оне који прекрше постојеће прописе. Незаконита сеча стабала такође је била кажњива, те правно-нормативно уређена под којим условима се уопште могу сећи. Посебан акценат био је на виновој лози и њеном угрожавању на било који начин, да ли сечом саме лозе или угрожавањем земљишта на којој је виноград узгајан. Загађење ваздуха такође је било кодификовано унутар римског права, односно угрожавање димом суседног становништва. Комуналне делатности биле су изузетно развијене, како њихово функционисање тако и основ за правну заштиту. Текуће воде, било јавних чесмама или вода на приватном поседу имале су правну сигурност. Присутна је била регулација и поштовање урбанистичких планова од функционалног до естетског нивоа. Посебно се мора истаћи да су Римљани конципирали изузетно напредне хигијенске услове у урбаним срединама, пре свега поменути водоводима, канализацијом и отпадним водама. Колико је то технолошки био напредан подухват говоре векови који су дошли након пада Западног Римског царства. Градови средњовековне Европе ни 1000 година касније нису досегли такав ниво еколошко-хигијенских стандарда какви су били у времену Римљана.

Међутим, треба истаћи да су готово сва наведена права била доношена пре свега као заштита приватне својине и у сврси приватног права. Оно се темељило на томе да ниједан појединац нема право да угрози, ни земљу, ни ваздух, ни воду која се налази у поседству или простору другог појединца. Аспект приватног права који је био доминантан, укључивао је поменуте партикуларне природне елементе, у контексту њене заштите на нивоу интереса појединца на чији посед би се односило потенцијално казнено дело. Несумњиво да је филозофска мисао како грчких тако и римских филозофа допринела да се детаљнија пажња у правно-

¹⁴³ Filip Havlíček & Miroslav Morcinek, „Waste and Pollution in the Ancient Roman Empire“, *Journal of Landscape Ecology*, 2016, p. 37.

¹⁴⁴ Плиније млађи био је инспирисан делима свог познатијег стрица Плинија старијег, који је велики део свог научног и филозофског рада посветио управо положају природе у контексту животне средине човека, о чему је било речи у ранијем делу овог истраживања.

нормативном смислу обрати на здраву животну и уопште природну средину на територији Римске империје, али не може се рећи да то била главна интенција законодаваца, већ је то пре свега била заштита приватне својине и јавних добара. Такође, са ове дистанце, честа критика римског права из угла данашњих екоцентричних теоретичара је неуважавање најзначајнијих аспеката природе у правном систему, попут регулисања права животиња. Стога последњи део овог потпоглавља биће посвећен управо позицији животиња у овом раздобљу, са посебним освртом на римску империју. Тиме желимо дати заокружен увид у све аспекте положаја природе у периоду антике, а након анализе биљака, воде, ваздуха и земљишта. На тај начин укључићемо све елементе који су у центру и модерних еколошких питања данас, а позиција и права животиња то свакако јесу.

Законодавно посматрано, животиње нису имале посебан статус заштите, у старом Риму, а још мање у античког грчкој. Њихови функционални значаји су се огледали пре свега као ресурс који је значао храну, док је део фауне попут коња, волова, слонова, мазги служио као превозно средство, али и у ратним дејствима као битни делови војних формација. Начелно, животиње у антици можемо сагледавати као пријатеље, слуге, чуваре, али и као део забаве у спектаклима попут оних у Колосеуму. Почетна премиса животиња у раном античком периоду била је двојака, слична оној који је и природа начелно заузимала. Наиме, с једне стране животиње су изазивале дивљење као јединствени искази и дарови природе, док су с друге стране изазивале страх, претњу, природну опасност коју је потребно покорити, неретко и убити. Свакако у том раздобљу карактерисале су и многе симболичке позиције, делом у процесима приноса жртава, потом у тумачењу богова, полубогова, као и у описивању сазвежђа и зодијака. На истоку тадашњег света су кроз животиње приказивали божанства, попут краљевског Бога Амона у Египту (у облику овна), бога плодности Аписа (у облику бика), и неретко са животињским главама а људским телима, такође у Египту. У исто време у старој Грчкој било је нешто другачије, будући да су богови попримили антропоморфни облик, животиње су представљале њихове атрибуте, попут орла који је додељен Зевсу, сове која је представљала Атину, Овна који је додељиван Хермесу, што је чинило да животиње буду својеврсне пројекције божанске моћи.¹⁴⁵

Ван метафизичких приказа животиња и њихове религијске позиције, од већег значаја је научно позиционирање овог дела биодиверзитета. Поменути Аристотеловим увођењем 3 нивоа душе на 3 нивоа организације у природи, након биљака које су имале такозвану вегетативну душу, животиње су такође имале ову врсту душе, али и осетљиву односно чулну душу коју карактерише осећајност и кретање. Међутим, по Аристотеловој класификацији нису имале способност за размишљање и промишљање као људи, што их ставља у инфериоран положај као мање вредна бића.¹⁴⁶ Управо ова тачка јесте полазишна основа антропоцентризма на релацији човек - животиња. Но, управо помињани Аристотелов ученик Теофраст позвао је заштиту животиња из моралних разлога. Цицерон како смо већ навели, цитира Питагору и Емпедоклеа који проглашавају да постоји један услов правде за сва жива бића и који гласно траже неизбежне казне онима који су оскрнавили животињу, те стога је „злочин озледити животињу“.¹⁴⁷ Све наведено је полако стварало услове за појаву

¹⁴⁵ Lukas Thommen, cit.delo, 2012, p. 46.

¹⁴⁶ Lućano De Krešenco, cit.delo, 1993, str. 116.

¹⁴⁷ Marcus Tullius Cicero *On The Republic and On The Laws*, Cornell University Press, 2014, p. 94.

првих концепата вегетаријанства делом инспирисаних управо заштитом животиња, и управо Питагора и његови следбеници престављају први одбачај конзумације меса животиња у свакодневној исхрани. Опречни су ставови колико је Питагорин мотив био добробит животиња, а колико његов концепт метемпсихозе, односно веровања да се душа као бесмртни ентитет преноси из тела у друго тело. Питагора наводи да је све подложно промени, али да ништа као такво не може умрети. За њега душе одлазе онде где желе, било у човека или животињу, а трансмисија таквог сродства душа живих бића може се непожељно начинити конзумирањем меса животиње.¹⁴⁸

Славни песник Овидије у свом епохалном делу *Метаморфозе* у књизи XV - говора Питагоре бележи следеће: „Издрижите, о смртници, не размазати своја тела тако поквареном храном! За вас постоји кукуруз, јабуке, чија тежина савија гране на којима расте; има грожђа које бубри и угодног биља, и зеленила. Земља је великодушна с њеном опсрбом, а њена храна је врло љубазна; она нуди, за ваше столове, храну која не захтева крвопролиће и клање. Месо је за прехрану звери, бити гробница од меса, за телесном жељом товити се на телу другог. За једно живо биће да настави живети смрћу другог живог бића. У свом богатству које нам Земља, најбоље мајке, доликује: Не задовољава ли ништа осим жвакања и сакаћења меса закраних животиња? Морате ли уништити другог да бисте наситили своју похлепну жељу? Било је једно време, Златно доба, ми га зовемо, сретно у воћу и биљу, када нико није запрљао усне крвљу, а птице су летеле сигурно по ваздуху, а пољима зечеви су лутали неспремљени, а ниједна рибица никада није била закачена својом лаковерношћу: све је било ослобођено издаје и страха и лукавства, и све је било мирно.“¹⁴⁹ Сливквити грчки песник, овде прави управо поетски манифест вегетаријанству, оду будућој аниметици. Међутим утисак је да се његово дело данас недовољно спомиње и још мање цитира, упркос актуелности теме.

Поред Овидија, његов савременик такође један од највећих песничких ауторитета целокупне антике Вергилије, у својим делима значајно се окреће природи, животу на селу, као и неинструменталном значају животиња. У својим пастирским песмама екологама (*eclogae*) он велича живот ван градске вреве и туробне политике, истичући мир и спокој који гарантује живот у природи.¹⁵⁰ У свом позном стваралаштву посебно делу георгика (*Георгица*) Вергилије не напушта идеал склада природе и духа као неопходности, где се по угледу на натуралистичку стилистику ослања на цитираног Лукреција Кара. Међутим, Вергилије му се супроставља у корелацији природа-Бог-човек, где за разлику Лукрецијевог „незаинтересованог“ Бога, сматра да су природа, сви њени изрази савршенства, и уопште процеси, последица управо божије воље.

¹⁴⁸ Више у: Gabriele Cornelli, *In Search of Pythagoreanism Pythagoreanism as an Historiographical Category*, De Gruyter, 2013.

¹⁴⁹ Ovid, *Metamorphoses*, The New, Annotated Edition, Translated By Rolfe Humphries, Indiana University Press, 2018, pp. 367-368.

¹⁵⁰ Сенека моменат бега у сеоску идилу природе, не само да описује слично Виргилу, већ лично, селидбом ван Рима сведочи оваквом начину живота. Тако у свом *Писму Пријатељу* како смо већ цитирали, истиче да му се и здравље побољшало након одлуке да напусти град. У: Lucius Annaeus Seneca, *Letters From a Stoic*, cit.delo, p. 85.

Кроз сваку од четири књиге георгике присутна је Вергилијева дубока саосећајност ка свим живим бићима. Тако се у књизи III саветима обраћа фармерима око поступања према животињама, које мора бити са максималном обзирношћу, у условима који они као део природног богатства заслужују.¹⁵¹ У књизи II посебно издваја значај пчеларства и самих пчела по опстанак природе, називајући их чак идеалним примерцима грађана Рима због значаја по живи свет и због своје марљивости, стога за њих користи термин - *Parvi Quirites* (мали Римљани).¹⁵²

Цицерон у виђењу животиња прави јасну хијерархијску разлику у односу на човека, пре свега на нивоу разума које једино човек поседује на трагу Аристотеловске хијерархије душа, али истовремено указује на веће способности животиња од оних за које се мисли да поседују на нивоу осећаја разумевања, те за њих тражи третман бића која имају вредност, већу од до тада познатих корисности.¹⁵³ Такође, може се рећи и да је први мислилац који није дозвољавао нужно издизање човека над животињама, што смо указали на његовом примеру крава, у својој бризи о потомству, подједнако брину и мајке из људске врсте.¹⁵⁴

Под утицајем Питагоре и Епикура, како Херберт Спенсер наводи, Сенека је такође усвојио вегетаријански начин исхране, осуђујући тадашњу окрутност Рима у играма са животињама које су служиле за забаву грађана, чак скривајући то неко време од цара Калигуле. Након Сенеке у име права животиња, и последично вегетаријанског начина живота стао је и познати римски биограф и филозоф Плутарх. Написао је неколико есеја у корист вегетаријанства, тврдећи да су животиње рационалне и да заслужују разумевање. Његов есеј о конзумацији меса посебно је значајан јер износи неке од данас доминантних аргумента вегетаријанаца и вегана попут предиспозиција људског пробавног система да обрађује храну биљног а не животињског порекла. Такође, унутар исте аргументације пласира и запажање да људима недостају како очњаци тако и канце, што нужно, сматрао је, упућује да је човек предиспониран да се храни биљем а не месом.¹⁵⁵ Након Плутарха, Плотин је такође заступао ставове које бисмо данас могли назвати анимоетичким, међутим његов ученик Порфирије Тирски (232-305) заокружује овај концепт у потпуности у свом делу *О неприкладности убијања животиња ради хране* (лат. *De Abstinentia ab Esu Animalium*). Спенсер наглашава да је у овом делу Порфирије истакао најбитне хипотезе за модерне расправе, посебно оне да конзумирање меса повећава степен насилности код људи. На трагу Цицероновог рада, детаљније је развијао свој концепт, да животиње имају способност размишљања, те да би дух правде и слово права требало проширити и на њих.¹⁵⁶

¹⁵¹ Многи аутори управо ово дело узимају за прву критичку мисао о добробити животиња у контексту масовног узгоја, где се инсистира на условима самог узгоја који морају бити хуманизовани, достојни живих бића.

¹⁵² Monica R. Gale, *Virgil on the Nature of Things: The Georgics, Lucretius and the Didactic*, Cambridge University Press, 2004, pp. 228-228.

¹⁵³ Marcus Tullius Cicero *On The Republic and On The Laws*, Cornell University Press, 2014, p. 85.

¹⁵⁴ Robert Francis West, *Animal suffering in Roman literature*. University of Calgary, 1997, p. 35.

¹⁵⁵ Stephen T. Newmyer, Just Beasts? Plutarch and Modern Science On the Sense of Fair Play in Animals, *American Classical League* Vol. 74, No. 3, 1997, pp. 85-88.

¹⁵⁶ Henry Calderwood, Animal Ethics as Described by Herbert Spencer, *The Philosophical Review*, Duke University Press, Vol. 1, No. 3, 1892, pp. 241-252.

Као што је наведено, једна од суштинских „еколошких“ мањкавости римског права је био потпуни изостанак права животиња, које су се пре свега сводиле на њихову употребну вредност, за исхрану, превоз, забаву, арене, или у ратним дејствима, и тек унутар индивидуалног филозофско–уметничког стваралаштва као нешто више од тога. Обични грађани Рима животиње су сматрали само робовима и предметима за храну, рад и забаву. Несумњиво, окрутност према њима у „циркуском“ рингу једна је од првих асоцијација на римски Колосеум. Ова „забава“ како Питер Сингер напомиње неретко је значила убијање хиљада животиња у једном поподневу. Сингер наводи податке историчара из XIX века Лекиа (Lecky) који је проучавао развој римских игара од њиховог почетка као борбе између два гладијатора, до пропасти царства. Педантном историјском реконструкцијом забележио следеће: „Једноставна борба постала је напакон беспрекорна, а свака разноликост злочина осмишљена је како би подстакла жељени интерес. Тада су се медвед и бик, оковани ланцима, жестоко тукли у борби на песку; с друге стране, осуђеници одевени у коже дивљих звери бацани су на бикове, који су додатно бивали разјарени ужареним гвожђем или стрелама са запаљеним врхом. Четири стотине медведа убијено је у једном дану за време владавине Калигуле (...) Под Нероном се четири стотине тигрова борило с биковима и слоновима. У једном дану, у част Колосеума код Тита, пет хиљада животиња је страдало у жртвовању. Под царом Трајаном, игре су се наставиле 123 узастопна дана. Лавови, тигрови, слонови, носорози, нилски коњи, жирафе, бикови, јелени, чак и крокодили и змије увођени су у арену како би спектакл добио нове обресе (...) Десет хиљада људи борило се током Трајанових игара. Нерон је осветлио своје вртове током ноћи телима хришћана који су горели у својим катраном натопљеним кошуљама. Под Домицијаном војска слабаших патуљака била је присиљена на борбу (...) Тако је интензивна била жудња за крвљу, да је цар био мање непопуларан ако би занемарио расподелу кукуруза, него ако би да је занемарио игре.“¹⁵⁷ У правом смислу речи „хлеба и игара“ оправдало је своју крилатицу, у чијем конструисању су нажалост великим делом учествовале десетине хиљада недужних животиња. Цицерон огорчено бележи да су чак неки људи били бацани животињама у арену, ради забављања публике, само зато што су били ружни, док Гај Светоније Траквил познати римски државник и књижевник бележи подједнаку морбидност када је Калигула у време велике несташице меса, људе који су осуђени на разне казне бацао животињама које су спремане за арену.¹⁵⁸

Стари Римљани дали су на нивоу појединаца дали изузетно велики допринос каснијем конституисању еколошке мисли, делом неинструменталне вредности природе и њених делова. Сенека, Цицерон, Плиније, Лукреције, прилично су загревали у оно што данас називамо положајем екоцентризма. Додатни замах овом становишту дали су и уметници, посебно песници Хорације, Вергилије и Овидије. Нажалост њихови ставови у радовима нису извршили пропорционално учинковит утицај у социо-политичком окружењу њиховог времена. Правно-нормативни аспект у Римској империји како смо закључили био је пре свега усмерен ка очувању приватног права и појединих јавних права, али на овом нивоу може се констатовати да је период Римске републике и царства јако потцењен када је реч о доприносу животној средини. Велики број поменутих закона у области загађења ваздуха, вода, земљишта, бриге о шумским газдинствима, засадима воћа, урбане хигијене,

¹⁵⁷ William E. H. Lecky, *History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, Longmans, London, 1869, pp. 280–282.

¹⁵⁸ Suetonius Tranquillus, *The Lives of the Twelve Caesars*, Liberty Fund, 2010, p. 170.

комуналних делатности били су вековима далеко испред времена у ком су успостављени. Највећи део аутора не обраћа пажњу на ове чињенице, или их не узима за релевантне јер римско право као такво није било наслоњено на вредност елемената животне средине пер се, већ искључиво у контексту личног, приватног права, које би штитило аутономију слободног појединца као главног субјекта тог права. Оно што додатно поткрепљује ставове о инструментализованој вредности природе у Риму, јесте управо положај животиња чија се улога огледала искључиво у корисности, што римску епоху не разликује битно од периода грчке антике. Међутим, римски Колосеум, током деценија владавине неколико, са данашње тачке гледишта безочних царева, попут Калигуле, Нерона, Трајана постао је парадигма одсуства сваког хуманог односа према животињама. Ова оптужба бива ојачана аргументом да то није била одлука личне хировите изопачености самих владара, већ је реч о ширем односу ниподаштавања било какве вредности животиња највећег дела грађанства Рима, које је у таквим монструозним спектаклима уживало. Римљани иако нису били без икаквих моралних осећаја, јер су показали високо поштовање према правди, јавној дужности, манирима, и традицији, истовремено исказивали су да у оквиру њихове етике никако не спадају животиње. Оне су биле изнад сфере моралне бриге, и њихов живот био је само тренутак забаве за римску популацију. Но, као што је Аристотел природним сматрао ропство, и унео ниже нивое вредности живота једних у односу на друге људе, тако се није могло ни од Римљана очекивати да уз праксу свирепог убијања затвореника у аренама, животињски живот вреднују на било који виши начин. Последично, овакав однос према нељудским деловима природе, оставило је дубок траг вековима након пада римске империје, где је инструментална вредност природе, а посебно животиња остала доминантна карактеристика свих исказаних социо-политичких форми хришћанске Европе, од религијских до идеолошких. Ипак, посебно значајно је истаћи концепт Римљана „Ius“/“Jus“, односно оно што је праведно/законито/исправно, из ког је настала идеја „права“ а касније у новом веку основа за појмове слободе, независности, имунитета. Њиме је суштински носилац права, постао онај/оно на шта се право односи и што карактерише њега као носиоца права.¹⁵⁹ Дотадашњи априорно подређени статус целокупног окружења човеку, није остављао могућност ником осим њему самом, да се нађе као субјект права. Моменат када нечовекови делови природе попут животиња постају корисници права, јесте моменат конструисања целовитог права и права заштите животне средине. Како Финис истиче, целокупна основа за давање статуса корисника права изван човека као јединог субјекта, формулисана је управо у римском праву, иако у његовој временској хоризонтали ван човека, нико није био заступљен.

1.2. Улога животне средине у средњовековном периоду

Ако се период антике без превише основа у дубинској анализи и посебно каснијем значају за стварање науке о животној средини назива „неплодним“ еколошким раздобљем развоја цивилизације, онда се то за период средњег века са нешто више аргументације може тврдити, али не у потпуности. У овом потпоглављу указаћемо на прецизну позицију

¹⁵⁹ Више у: John Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Second Edition, Oxford University Press, 2011.

животне средине унутар дугог временског раздобља од пада Римског царства у V веку до XV века наше ере. Још једно питање на које ћемо одговорити је: Да ли средњи век с оправдањем, и у контексту „еколошког“, носи епитет мрачног века људске историје?

Из угла данашњег јасно формулисаног начела еколошких вредности, бриге о животној средини и свим њеним аспектима, овај период несумњиво не представља светли део прошлости. Међутим, имао је своју узлазну путању од периода класичног (високог) до касног средњег века, када се однос човека и природе прилично променио кроз процес сарадње и култивизације. Пре анализе самог односа, битно је истаћи централну позицију феудалног поретка, који је карактерисао тадашњу Европу. Управо таква економска и власничка структура по многим ауторима створила је својеврсну основу еколошке деградације, самим друштвеним односом властела-кметови који је ограничио поновно инвестирање у земљу, што је за последицу имало како исцрпљивање плодности тла, тако и радне снаге.¹⁶⁰ Приход властеле био је неупитан, али су векови оваквог односа како Мур истиче начиниле сељачко становништво подложним болестима, што се и аристократским структурама такозваним бумеранг ефектом вратило као проблем који није познао класне разлике.¹⁶¹ Овде треба истаћи да концепт феудалног као основног друштвеног поретка, огледао пре свега изван самих градова, који су половином средњег века, а увелико у позном средњем веку били како Постану истиче, „нефеудална острва у феудалним морима“. Они су већ тада гравитирали ка капиталистичком уређењу које је дошло неколико векова касније.¹⁶²

Сходно наведеном већ у овој инстанци социо-политичког развоја примећујемо својеврсни расцеп на нивоима центар-периерија и град-село, па се и са та два аспекта у својим особеностима појам животне средине може разликовати у периоду средњег века. Претходно, у раном средњем веку, становништво је услед све чешћих најезди налазило своје уточиште на селу, док у зрелом и касном средњем веку урбане средине ничу све експанзивније на два нивоа, око верских објеката, попут манастира и самостана који постају стециште не само верске већ и целокупне научне мисли. Односно, око замкова који својим утврђењима дају сигурност унутар зидина, али и постају пилари световног живота средњег века, у оквиру којих се доносе и спроводе закони, економски управља непосредним окружењем, али око ког и настају велики градови.¹⁶³

Да бисмо целовитије поставили оквир овог десетовековног раздобља, треба истаћи и религијски контекст тадашње Европе, који је битно генерисао односе у друштву, и свим осталим формама које су биле његов производ. Падом Западног римског царства, те признавањем хришћанства као званичне религије хришћани, и сам утицај цркве постаје битан, често пресудан у концептуализацији свега што није било објашњиво чулним

¹⁶⁰ Jason W. Moore, *The Crisis of Feudalism: An Environmental History*, Organization & Environment Vol 15, Issue 3, 2002, pp. 302-304.

¹⁶¹ Конструкт „бумеранг ефекта“ први је у еколошком контексту искористио немачки социолог Урлих Бек, где је управо поље природе навео као оно које изједначава класе. Ово повратно деловање односи се и на оне који су власници капитала, а који у процесима максимизације профита у еколошке ризике не доводе само класу радника, већ и себе саме.

¹⁶² Michael M. Postan, *Medieval economy and society*, Pelican, NY, 1972, p. 239.

¹⁶³ Из наведених околности, данас у западној Европи, посебно на територијама Француске, Немачке, Аустрије постоје градови које у себи носе суфикс -burg, или -château, што симболише место њиховог настанка, управо око средњовековних замкова.

способностима, попут питања природе и њених законитости. Већ од средине X века долази до знатног пораста броја становника, насељавају се предели Европе који до тада нису били насељени, попут средње и источне Европе. Хришћани који су били прогањани током највећег периода Римске империје, постају ти који покрштавају нове пределе света. Неколико хришћанских похода, имало је циљ да нехришћанске народе приволи тој вероисповести, а војни походи на Иберијско полуострво, Палестину, Балтик, били су успешни у ширењу хришћанства.¹⁶⁴ Ово је направило прво везивно ткиво континента Европе, иако без унутрашњих јасних граница, и без постојања националних држава, градови-државе постају повезани религијским дискурсом што чини прво глобално умрежавање Европе. Сами градови постају све већи, а мрежа комуникације путем поморског саобраћаја почела је спајати до тада удаљене тачке света, у једну која полако поприма обресе јединствене трговинско-економску целине.

С друге стране, како Мур запажа упркос развоју технологије и у самој пољопривреди, као и расту онога што можемо назвати сељачким вишковима, они су подледали у све већим процентима властели, земљопоседницима и државама-градовима, а ово присвајање вишкова кроз најамнину, намете и порезе било је примарно средство за повећање прихода владајуће класе.¹⁶⁵ Међутим, управо наведено, уз поменути пораст популације, почело је стварати велики број незадовољних, угрожених, надасве гладних, и отворило је пут смртоносним епидемијама како је Постан већ констатовао. Примарну позицију земљишта у средњем веку можда на најбољи начин објашњава Дејвис узрочно-последичним везама унутар феудалног процеса земљорадње, поједностављено речено, однос господар-сељак био је у основи антагонистичан према дугорочној еколошкој одрживости. Следеће појашњење ма колико било уско аграрано, постављено је у фундамент самоуништења феудалног поретка: „Сам еколошки циклус феудализма заиста је био зачарани круг: мало је животиња дало мало ђубрива; мало стајског ђубрива значило је ниске приносе (жита); с ниским приносима кукуруза по јутру, сваки је могући комадић земље морао бити преоран за кукуруз; па је било мало зимске хране за животиње, а мало животиња.“¹⁶⁶

Оваква шира слика исцрпљивања главног ресурса за одржавање живота у средњем веку, односно плодног земљишта није била јасно препозната, самим тим ни довољно уважавана као претња у тадашњој Европи. Данас прецизна реконструкција како Доб тврди нам казује да је принос пшенице са једног „јутра“ земљишта у Енглеској био смањен за преко 30% у XV веку у односу на XIII век. Уз то још два елемента утицала су на велики притисак на ресурсе, попут пијаће воде, хране, тканине. *Први* се огледао у зачецима реактаризације и урбанизације Европе, процеса у којима је све већи број људи хрлио у градове који су били стецишта развоја тадашњег континента.¹⁶⁷ То је довело до дефицита радне снаге у већ девастираној пољопривреди, и с друге стране све већом потребом градског становништва за храном која је долазила са села. *Други* елемент који је допринео притиску

¹⁶⁴ Jason W. Moore, cit.delo, 2002, p. 303.

¹⁶⁵ Ibidem, p. 303-304.

¹⁶⁶ Ralph Davis, *The rise of the Atlantic economies*, Cornell University Press, 1973, p. 173.

¹⁶⁷ Концепт деграризације, као узрок велике еколошке кризе досегнуће свој максимум током, и након прве индустријске револуције, док су средњевековне размере овог процеса свакако мање али приметно најављују оно што ће наступити током XIX века.

на ресурсе је да је уз начелни пораст домицилног европског становништва, услед првих колонијализација дошло и до насељавања све веће популације са простора ван самог континента.

Стога врло битно је феудализам као поменути друштвени поредак, који прожима целокупну економско-привредну, класну, и сваку другу особеност, поставити у поменути центар еколошке неравнотеже и долазеће здравствене катаклизме средњег века. Саме еколошке контрадикторности феудализма довеле су не само до потпуне деградације тла, већ и до режима прехране који је готово гарантовао подлогу за стварање епидемијских болести.¹⁶⁸ Недостатак храњивих материја у организму основни је узрок слабљења имунитета људске јединке, а када се наведено поопшти на пад имунитета целокупног или највећег дела популације, то представља идеалне услове за невиђене последице харајућих болести.

Дуплесис као потврду наведеног истиче да није случајност што у регионима Европе који нису пропали на нивоу пољопривредне кризе, где је било хране довољно, попут подручја данашње Холандије и Белгије, куга је процентуално однела најмање живота у односу на број становника. Имунитет продукован довољно обимном исхраном тамошњих људи био је неупоредиво виши него у другим деловима континента.¹⁶⁹ Они пак најпогођенији „црном смрћу“, парадоксално проређивањем популације, доживели су својеврсну ренесансу из угла сељачког становништва. Приходи велепоседника у XV веку смањили су се примера ради у Италији и Немачкој за 40% у односу на прошли век, а приходи земљорадника су порасли за 300%.¹⁷⁰ Од тог тренутка створена је позиција за оздрављење земљишта широм Европе, чињеницом да су земљорадници од повишене зараде могли квалитетније регенерисати обрадиво земљиште, обимнијим ђубрењем, те споријим темпом искоришћавања. Све наведено, било је последица великог демографско-еколошког краха континента и депопулације које се огледала у до тада и сада невиђеној смртности европске популације. Према релевантним истраживањима, куга је само у XIV веку усмртила преко 60% европског становништва, међутим најреалније процене јесу да је то било између 45-50%, како процењује Дајладер у студији ретроспективе средњег века. Христакос у својој анализи наводи да су градови са већом густином насељености највише претрпели, изгубивши и до 60% становништва, попут Лондона, Париза, Бремена, Хамбурга, док је морталитет на селима износио око 35 процената.¹⁷¹ Несумњиво, овај однос морталитета град-село, указује нам на зачетак онога што су значајни еколошки и здравствени ризици урбаних средина и данас.¹⁷² Када се на то дода набујала густина насељености европских градова, онда однос ових процената постаје још јаснији. Наиме, већ тада је било доста

¹⁶⁸ Massimo Montanari, *The culture of food* (C. Ipsen, Trans.). Oxford, UK: Blackwell. 1994, p. 70.

¹⁶⁹ Robert S., DuPlessis., *Transitions to capitalism in early modern Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1997, pp. 26-27.

¹⁷⁰ Ibidem, p. 21.

¹⁷¹ George Christakos, George et all *Interdisciplinary Public Health Reasoning and Epidemic Modelling: the Case of Black Death*. Springer. 2005, pp. 111-113.

¹⁷² На примеру COVID19 пандемије, изнова се доказало да урбане средине карактерише већа концентрација преносилаца вируса, бржа трансмисија болести, тиме и прогресивни раст броја оболелих и преминулих. С друге стране, осим здравијих услова живота, ваздуха и намирница за исхрану, сеоска насеља нуде могућност бољег имунитета и услед мање густине насељености која смањује шансе за пренос пандемијских обољења.

градова који су имали >100 становника по једном хектару, попут Гента и Тулуза где је било тачно 100, Нирнберга са 142, Париза чак 180, док је у лучком граду Ђенови било огромних 545 становника по једном хектару градске средине.¹⁷³

Наредна аналогија са временом и ризицима у којима живимо је оно што данас зовемо „брз проток робе, новца, људи“ који је актуелни вирус корона за мање од десет дана раширио по целом свету. Управо тек зачети глобални проток роба у XIV веку, трговачким путевима донео је бактерију *Yersinia pestis* са азијског црног пацова¹⁷⁴ у Европу, чије становништво генетски није имало природни имунитет. Додатно ослабљени начелним падом имунитета услед недостатака хране, европски становници постали су како смо и навели лаке мете куге, која се путем буве са поменутог глодара брзо проширила лучким, а потом и осталим градовима Европе.

Иако се у социо-еколошкој литератури најчешће истиче куга као главни ударац средњовековној Европи, потпомогнута великом глађу која је била последица феудалних односа у друштву, неретко се запоставља чињеница да је управо моменту доласка „црне смрти“ у Европу претходило и такозвано „мало ледено доба“. Дошло је до великог захлађена, опозитно од климатског процеса ком ми данас изложени - глобалног загревања.

Све до XXI века у већинском штиву климатологије сматрано је да је прво од три мала ледена доба, наступило тек почетком 15. века што донекле оправдава изостанак овог фактора као једног од узрока настанка економке, еколошке и надасве здравствене кризе континента у средњем веку. Међутим, почетком текућег века, новим истраживањима, и синтетисањем већег боја индикатора у укупној анализи, долази се до чињенице да је Европа доброно захладнела већ почетком XIV века (приказ 1).¹⁷⁵ Прецизни подаци бележе да је Балтичко море већ тада два пута било потпуно замрзнуто 1303. и 1306 године.¹⁷⁶

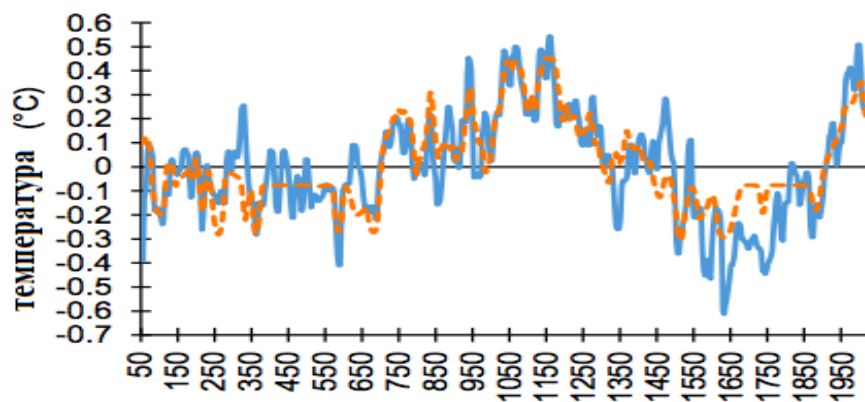
¹⁷³ Edith Ennen, u Ulf Christian Ewert, *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, Historical Social Research 2007, p. 243.

¹⁷⁴ До које мере је у природи „Све повезано са свим“ како Бери Комонер и формира на нивоу „закона“ екологије, приказују и подаци о убијању мачака током позног средњег века. Наиме, мачке су се сматрале животињама „нечастивих“ сила, љубимцима „вештица“ па су масовно бивале убијане и протериване ван села и градова. Испоставило се да је то у значајној мери допринело ширењу куге, јер је једини природни непријатељ црног пацова била управо мачка, чији су популацију Европљани баш тада девастирали.

¹⁷⁵ Gifford H Miller, et al. „Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks“. *Geophysical Research Letters*. 39 (2): Science Daily, 30 January, 2012.

¹⁷⁶ Jhon Meacham, „Pandemics of the Past“. The New York Times, 2020.

<https://www.nytimes.com/2020/05/07/books/review/pandemics-of-the-past-coronavirus.html> (12.12.2020)

Приказ 1. Температура у периоду 50. – 2000. године нове ере (извор: The Global Warming Policy Forum)

Овај податак о великом захваљењу читаве планете, које је погодило највише европски континент, изузетно нам је битан у широј слици интегрисања свих фактора који су утицали на клиничку слику средњег века. Поменути изостанак хране у периоду велике глади настале из испошћавања земљишта услед еколошки безобзирног феудалног система, у наведеном интензитету ослабио је имунитет становништва Европе и довело до највеће еколошко-демографске катастрофе у историји човечанства. Међутим, Фактор малог леденог доба је значајно допринео читавом процесу, јер су били скраћени целовити вегетацијски процеси што је додатно утицало на пољопривреду Европе која је била главни извор хране у читавом средњем веку, јер месо је било привилегија богатих слојева односно земљопоседника. Према атмосферским реконструкцијама које су нам данас доступне, као и хроничарима тог времена, клима је постајала све влажнија, хладнија, лета су трајала кратко, и без прелазних годишњих доба одлазила у зимске временске неприлике. Последица тога је већ први удар велике глади у другој и трећој деценији XIV века. Не треба помињати да је и други велики извор хране риба, била недоступна већи део године, услед залеђених језера, река па и читавих мора у том временском раздобљу.

Синтезом демографског пораста, доласка леденог доба, испошћавања земље, последично томе велике глади и пада колективног имунитета, куга је добила идеално тло за масакр европске популације и отворила простор да се феудални поредак преиспита. Међутим, упоредно с тим, не би требало занемарити теорије које у нееколошком односу човека према природи током целог средњег века виде доминантно јудео-хришћанску религију. Аналогија која је прављена у тумачењима Старог и Новог завета, човека као централног облика божије креације у чију корист је све створено, и ком је све дато, створила је експлоататорску основу односа према природној средини за коју многи аутори сматрају, да се није променила ни дан данас. Наивно би било дати овако површну оптужбу на рачун хришћанства, јер средњовековно тумачење светих књига ни изблиза није било неселективно као у вековима касније. Такође антропоцентрични однос великим делом наслеђе је касне антике, попут већ наведеног односа према животињама из тог периода. Међутим, уколико кроз религијску призму посматрамо утицај саме духовности на не/еколошко понашање,

онда свакако да су раније паганске форме биле неретко ближе природи бар у свом површном обредно идолопоклонском облику. Разни делови природе, од неживих, преко биљних форми, дрвећа, па посебно животиња сматрани су божанским облицима, те је и однос људи према тим нечовековим елементима у природи био ако не унижан, онда бар равноправан, али никако доминантан. Анализа односа хришћанства према животној средини, и природи уопште, биће посебна целина наредног поглавља овог рада, па ћемо поменути хипотезу даље елаборирати. У наставку овог поглавља представимо положај животне средине у целокупној дубини тог периода, и ниво заступљеност њених вредности код обичног становништва.

Да бисмо конкретизовали подручје анализе попут оног у античком периоду, фокусираћемо се првенствено са аспекта бриге о загађењу, на тло, земљиште и воду. Управо ти елементи не само природно базични, већ и елементи чија загађеност је доприносила ширењу црне смрти, а она како ћемо указати, крају феудализма.

1.2.1. Класични средњи век

Највећи део онога што јесте еколошка тематика, посебно сагледавана из социолошког аспекта стаје у касни (позни) средњи век, односно XIV и XV век. Међутим, битно је истаћи да пре овога, а у анализи значаја и капацитета тла, али и ширине онога што су реперкусије климатских промена, да је у раздобљу од 1100. до 1300. године Европа проживела период топлог климатског таласа. У том интервалу температуре само у данашњој Енглеској биле су у просеку за 1 степен целзијуса више, него у XXI веку у ком се сусрећемо са глобалним загревањем.¹⁷⁷ Значајно је истаћи овај период великог глобалног загревања планете, не би ли се у паралели с њим додатно појаснио девастирајући ефекат малог леденог доба који је уследио, а за који становништво посебно Европе није било спремно. Наиме, током периода загревања, како Ламб наводи, пољопривредници су успели да узгој пољопривредних култура подигну за 60 метара надморске висине, више него до тада. Узгој грожђа је померио 500 километара северно од традиционалних винограда, па је из угла времена у ком живимо, невероватно, да је Енглеска успела да парира Француској у годишњој производњи вина.¹⁷⁸ Овим желимо не само указати на период који је уследио, већ начелно истаћи улогу климе, и временских прилика и њихов утицај на стварање целокупне историје човечанства. Климатолози како Аберт бележи, управо климатским условима појашњавају пад Римског царства 476. године, у периоду хладног двовековног таласа, што је натерало германска племена да крену јужније ка Риму са миграцијама и освајањима. Напомињу да је наредни топао талас током VII века донео велике суше на арапском полуострву што је допринело ширењу становништва али и ислама у друге делове Азије.¹⁷⁹ Несумњиво ови искази показују

¹⁷⁷ Brian Fagan, *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Press, NY, 2008, pp. 1–45.

¹⁷⁸ Hubert H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*, Routledge 1996, pp. 177–179.

¹⁷⁹ Аберт начелно истиче да су периоди великих глобалних отопљења били периоди раста планетарне популације, чија је једна од континуираних последица миграције ка другим подручјима. Тако наводи пренасељеност Скандинавије, и нужност продора Викинга на јужније територије зарад нових простора

колико је кретање климе заиста генерисало историју Европе и света, иако није мали број историчара који нису у сагласности о пресудном утицају климатских промена на кретање, и освајачке аспирације одређених народа. Како год да било, несумњива је сагласност да је средњовековни нагли прелаз из топлог у ледено доба оставило снажне последице не само на релацији човек-природа, већ на историју људске врсте генерално.

Пољопривредна револуција, која је пратила управо глобално отопљење планете огледала се не само у проширењу обрадивих површина по надморској висини и географској ширини, већ и по технологијама које су се почеле употребљавати, попут коња који су добили потковице, плугова који су се почели израђивати од квалитетнијих трајних материјала, али и прелазак са двопољног на тропољни ротациони систем. Наведено је значило да током године под засадом није била само половина обрадиве земље, него 2/3, док је 1/3 бивала необрађена. Села су добила своја језгра по угледу на градове, чиме се створио простор за више обрадивих површина.¹⁸⁰

Осим пољопривредних површина, када се говори о тлу у средњем веку, други најбитнији простор чиниле су шуме. Оне су биле извор хране, грађе за куће, оруђе, оружје, али и веће тек настале инфраструктурне пројекте попут бродоградње. Стога заштита шума, односно стабала дрвећа била је једна од детаљно правно регулисаних области посебно на британском острву. У самој Енглеској читава је лепеза закона мењана у готово сваком веку, као и предвиђене казне, које су у време краља Ричарда била изузетно сурове за сечу дрвећа и убијања дивљачи у краљевским шумама. Најчешћа казна била је бичевање, и одсецање тестиса, али су казне временом, посебно након *Magna Carta Libertatum*¹⁸¹ 1215. године умањене, и сводиле су се на затворске, или одузимање делова имовине, попут одређеног оруђа за рад, коња и слично.

Пракса управљања шумама, брзо је дошла и на континент, првенствено Француску, која је била управо у стогодишњем рату са Енглеском, и која је све што је јачало борбену и централистичку моћ краљевине, као примере добре праксе преузимала од свог непријатеља. Тако бележимо прво правно регулисање земљишта под шумама у Француској у уредби краља Филипа IV, који је оформио краљевске службенике, такозване господаре шума (*франц.* *maître des forêts*) који су вршили надзор шума у свим окрузима.¹⁸² Убрзо 1376. године у жеку поменутог рата са Енглезима, ови службеници добијају веће ингеренције, али и веће захтеве у обављању свог посла чувања шума, па тако су морали плаћати годишњи депозит, као залог да ће свој посао чувања шума обављати савесно. Такође, балтичке земље имале су правно регулисано коришћење шумског земљишта, јер су у зачецима глобалне трговине остатак континента снабдевале специјалном врстом Балтичког храста, изузетних габарита и постојаности, коришћеног у бродоградњи пре свега. Како холандски биолог Вера

обрадиве земље крајем VIII века. У: John Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, Routledge, 2013,

¹⁸⁰ Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford Clarendon Press, 1962, pp. 39–78.

¹⁸¹ *Magna carta libertatum* (енг. The Great Charter) у преводу *Велика повеља слободе* представља уставни документ донет 1215. у Енглеској од стране Џона без Земље. Њне је лимитирана моћ енглеског суверена, односно по први пут је ограничена краљева самовоља у односу на остале поданике, посебно аристократског слоја.

¹⁸² Roland Bechmann, *Trees and Man*, Pragon House, 1990, p. 236.

тврди, на територији данашње Пољске и Белорусије могла су се наћи стабла управо ове врсте храста стара и до 800 година.¹⁸³ На подручју централне Европе истиче се управљање шумама Угарске монархије, која је по угледу на Француску и Енглеску увела чуваре шума, а посебно је ова брига била изражена током времена династије Арпад, док је након њиховог силаска са власти, област земљишта и шума уопште доста запостављена.¹⁸⁴

Наравно, овде треба бити ван сваких заблуда да су закони о шумском фонду били инспирисани било каквим екоцентричним мотивима законодаваца. Напротив, како Јанг истиче, сасвим је очито да је главна брига политике била искоришћавати закон о шумама и шумског земљишта ради његовог потенцијала за повећање прихода владара, а не нужно ради најбољег интереса самих шума.¹⁸⁵

Несумњиво, током средњег века, шуме су коначно добиле предах након векова девастације, која је износила преко 50% у односу на X век. Законски оквири створили су могућност регенерације шумског фонда широм континента, али и кугом преполовљено становништво Европе, имало је мању укупну потребу за даљом експлоатацијом. Тако да се може рећи да је парадоксално, највећа здравствено-еколошка катастрофа, пандемија вируса куге, заправо кључно допринела очувању европског екосистема шума.

Као што смо у пређашњем делу истраживања истакли Римљани су били вековима испред свог времена са инжењерским подухватима од мостоградње, преко путева, до онога што је посебно битно за наш предмет истраживања – водоснабдевања, канализације и хигијене уопште. Међутим, само мали део тих технологија опстао је у средњем веку, и то углавном на територији италијанских градова, који су само наставили са коришћењем постојеће инфраструктуре. На остатку континента снабдевање водом било је путем бунара, природних извора са којих се вода доносила, и складиштила у импровизованим цистернама. Када истичемо одустајање од достигнућа Рима - хигијене, водоснабдевања, одвода отпадних вода, приметан је још један ниво деградације. Наиме, на простору Римске империје грађена су јавна купалишта, међутим, она су због новоизграђеног хришћанског морала, срама обнаженог тела, била неподобна места за одржавање хигијене, што је у крајњим инстанцама доприносило ширењу многих болести и пре доласка куге. Канализациона мрежа као још једно еко-технолошко достигнуће Римљана наставило је егзистенцију само у поменутиим градовима југа, ван којих је по правилу све завршавало у ископаним јамама поред кућа, или прокопаним одводима који су прљавштину одводили директно до река. На овај начин загађење подземних вода, и нижих токова било је још једна неминовна антиеколошка последица.¹⁸⁶

Вода је логично и у средњем веку била извор живота и опстанка, иако њен значај није пратила брига о истој. Као базични ресурс била неопходна не само за пиће, за кување,

¹⁸³ Frans Vera, *Grazing Ecology and Forest History*, Cabi, 2000, pp. 245–246.

¹⁸⁴ John Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages*, p 127, Prema: Peter Szabó, *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, BAR International, pp. 47-70.

¹⁸⁵ Charles R. Young *The Royal Forests of Medieval England*, University of Pennsylvania Press, 1979, p. 114.

¹⁸⁶ Paolo Squatriti, *Water and Society in Early Medieval Italy, A.D. 400–1000*, Cambridge University Press, 1998, pp. 11–33.

купање, већ и за верске обреде, попут крштења, симболичког чина ступања у хришћанство. Сам позни средњи век је тек поменутом реаграризацијом, односно миграцијама са села у градове, који су рапидно расли, са собом донео донекле законски регулисано стање воде, чије загађење би се спречило у воденим токовима који су напајали град.¹⁸⁷

Осим за поменуте активности, и у интегралној конзумацији, вода је имала изузета значај у процесу производње хране. Аналитичари средњег века попут Ленгдона, бележе да је само у Енглеској од 5.000 речних млинова за житарице, тај број до 1.300 године порастао до 15.000¹⁸⁸ што је последица демографске експанзије у тадашњем периоду топлог климатског таласа.

1.2.2. Позни средњи век

У италијанским градовима постојале су воде са јавних чесми, фонтана, и углавном су биле бесплатне, због наслеђене, квалитетно изграђене инфраструктуре старих Римљана. У остатку Европе правна регулација вода, хигијене, и самих отпадних вода дошла тек током XV века. Управо у том веку краљевским декретом у Француској, помињу се прописи о приватном прикључивању на водоводе у Паризу, али намењени искључиво високом племству. Такође, помиње се и забрана одлагања отпада под претњом казни, односно за бацање ђубрета у заједничке изворе воде чија загађења су већ тада била акутни проблем Париза. Слични прописи могли су се наћи у већим градовима садашње Немачке, попут Келна и Минхена¹⁸⁹

Када је реч о казнама, у Немачкој су се кретале од новчаних, прописаних у граду Либеку, док је у Бремену казна за неодговорно коришћење јавног водовода и вода уопште било рушење резервоара за воду куће из које је био починилац тог дела.¹⁹⁰ Јужније у медитеранским градовима неретко, казна за ову врсту деликта било је изгнанство из града.¹⁹¹ Међутим, релативно ниске или непостојеће казне за загађење вода била су карактеристика целе Европе све до позног средњег века, када је након куге, дошло до свести о значају хигијене као превенције ширења разних болести. Стога су и поменути правно-нормативни документи почели да се појављују на нивоу градова у овом периоду развоја цивилизације.

Значај квалитета ваздуха, није био значајна тема средњег века, осим у религијским исказима неба као чистоте пута ка творцу, чиме су небо и ваздух заправо представљани сводовима хришћанске цркве створене по божијој вољи на земљи. Индустријско загађење

¹⁸⁷ William H. Tebrake, „Hydraulic Engineering in the Netherlands,“ in *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource-Use*, ed. Paolo Squatriti, Leiden: Brill, 2000, p. 101.

¹⁸⁸ John, Langdon, *Mills in the Medieval Economy: England, 1300-1540*, Oxford University Press, 2004, p. 11.

¹⁸⁹ Ulf Christian Ewert, *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, *Historical Social Research*, 2007, p. 237.

¹⁹⁰ Grewe, Klaus „Water Technology in Medieval Germany“. In: Squatriti, Paolo (Hg.): *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use (Technology and Change in History 3)*, Leiden, Boston, Cologne, 2000, p. 157.

¹⁹¹ Ulf Christian, cit delo, str. 239.

ваздуха није постојало, бар не у интензитету који познајемо након касније две индустријске револуције. Слично као и у Риму, средњи век по питању ваздуха препознаје пре свега загађење од дима, као последица пожара, који нису били тако ретки, посебно у периоду XI до XIII века када је владао поменути топли климатски период планете. У контексту тога, и све већег ширења градова, можемо препознати прве законодавне акте у средњовековним градовима.

Закони из *Sachsenspiegel*¹⁹² као најраније и најутицајније правне књиге средњег века на територији данашње Немачке средином XIII века уврштени су у законске оквире многих докумената овог раздобља. Погледом у њихов садржај можемо уочити законе који се тичу хигијене, природе, а посебно квалитета ваздуха који би био нарушен неодговорним деловањем појединаца. Тако се наводи да тоалети морају бити стављени под кров од опеке, и ограђени са свих страна од тла до крова, ради заштите суседних кућа и станова од измета и смрада. Пећнице су морале бити покривене, да ватра, жар и варнице не могу изазвати опасност од пожара унутар домаћинства, и суседних кућа.¹⁹³

У Минхену, постојао је закон по ком су надлежни у граду проверавали имају ли куће нужне предмете за спречавање ширење пожара, попут мердевина, кофа за воду, лавора. Док је дозвољени материјал кровова куће сведен само на опеку, никако за средњи век карактеристичне материјале попут трске, сламе и дрвета.¹⁹⁴ Како Јанкриф истиче такви закони током XV века донети су широм континента, али и Британског острва, јер је у готово истом облику на снази у град Лондону.

Све наведене законске промене, нису случајно спроведене у другој половини XIV и XV веку. Примера ради, медицински департман универзитета у Паризу, по наредби краља француске Филипа VI израдило је својеврсну студију о куги 1348. године, у којој се закључе да „болести које произилазе из загађења ваздуха доприносе смртности, и да је лош ваздух штетнији од хране и пића, јер својом 'злобом' брзо продире у срце и плућа.“¹⁹⁵ Лекари и научници позног средњег века не само у Француској, већ и универзитета у Перуђи, Алмерији, били су у начелној сагласности да је загађен ваздух тај који кључно доприноси ширењу црне смрти.¹⁹⁶ Међутим, бар на три нивоа можемо разликовати ове ставове. *Први* ниво, односио се на метафорички приказ небеса као погледа ка Богу који је кроз кугу послао казну човеку; на *другом* нивоу-астрологије сматрало се да су небеска тела била у таквом положају да се зло морало спустити на земљу; *трећу* је био биологистичко-медицински

192 „Sachsenspiegel“ (eng. Saxon Mirror) датира из периода 1220-1235. године и као законодавни оквир у ревидираним облицима задржао се све до 1900. године. У својој садржини имао је делове који се тичу пре свега хигијене у ужем смислу, али из актуелне перспективе темељном анализом приметно је да је регулисао елементе и онога што данас подводимо под најзначајније еколошке појмове попут ваздуха, воде, земљишта, шума. Осим широког дијапазона правне регулативе коју садржи, ово је први велики законодавни документ написан на језику који није латински.

193 Der Oldenburger Sachsenspiegel, Codex picturatus Oldenburgensis CIM , 410 der Landesbibliothek Oldenburg, Graz LVI, 2006.

194 Kay, P Jankrift, Kay in Ulf Christian Ewert , *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, Historical Social Research, 2007, p. 238.

195 John Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, Routledge, 2013, p. 70.

196 Jon Arrizabalaga, *Facing the Black Death*: Cambridge University Press, 1994, p.251.

приказ ширења ове пандемије путем ваздуха који је надасве био апсолутно тачан. Начелно расправа о узроцима појаве куге, корелације са ваздухом, трајала је до краја средњег века, као и дихотомија ставова да ли је узрок небеског карактера, или овоземаљског који се ширио кроз базичне елементе - ваздух или воду. Они који су долазили из сфере медицине инсистирали су на природни укључени елемент, који је изазвао пандемију, те критиковали власти градова да су се лоше и нестручно борили не траживши прави узрок болести, већ да су фокусирајући се на последицу само допринели тако високој смртности.

Како год да било, ваздух је таргетиран као главни елемент којим је црна смрт преношена, па је читава лепеза појединачних правних аката и правила била спровођена не би ли ваздух остао чист. Тако историчари бележе правилник из града Фиренце где су месари имали посебне услове за одлагање отпадака, попут коже, костију, који би у процесу разлагања тих материја наносили огроман смрад целом Фиренцом.¹⁹⁷ Док је у другом италијанском граду Пистоји, кожарима забрањено излагање коже унутар зидина града, такође због „кварења“ ваздуха којим се болест брже шири. Лондон је такође испратио ове прописе о заштити ваздуха, како од поменутих пожара и дима, тако и од његовог кварења „смрадом“, и то прогласом из 1371. године којим је месарима и кожарима било забрањено да изнутрице и отпатке бацају у Темзу. Овај правилник имао је и фусноту да ће такав закон важити до тренутка када харајућа болест добије свој лек. Упркос казни од годину дана строгог затвора, како Милер наводи овај закон није превише поштован, јер се односио само на унутрашње зидине града.¹⁹⁸ Стога, већ 1388. године донет је закон на територији целе краљевине, по ком свако ко баци било коју штетну материју, измет, изнутрице, у реке, потоке, јарке, морати очистити комплетну област и платити казну од 20 фунти.¹⁹⁹ Доношење наведеног закон било је инспирисано како Херокс истиче претходним прогласом да „прљави“ ваздух продукује многе болести, поспешује постојеће, не само за становнике тих места, већ и за пролазнике који ту одседају.²⁰⁰ На овом месту већ примећујемо јасну тенденцију бриге не само о води, ваздуху већ и о земљишту, пре свега мотивисану степеном морталитета током периода куге.

Истини за вољу, требало би напоменути да је Енглеска, Лондон посебно, добро и пре доласка црне смрти на континент, био претеча правних кодификација заштите елемената природне средине. Тако 1307. године краљевским актом забрањено спаљивање морског угља, као последица притужби на сагоревање угља сачињене три деценије раније. Лондон је и тада био испред остатка Енглеске, будући да се у званичним документима наводи да краљ Едвард забранио паљење поменутог морског угља прогласом за Лондону још 1272. године. Тај дериват био је толико распрострањен на североисточној обали и јефтин²⁰¹ у

¹⁹⁷ Ann G. Carmichael, *Plague and the Poor in Renaissance Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), pp. 96–99.

¹⁹⁸ Edward Miller, *Agrarian History of England and Wales 1348–1500*, Cambridge University Press, 1991, p. 388.

¹⁹⁹ Оријентације ради, једна фунта у периоду 1351-1412. године, мерила је 23 грама злата, чиме је висина казне требало да делује као исказ оштре воље владара да дотадашњу нееколошку праксу потисне.

²⁰⁰ Rosemary Horrox *Black Death*, Published online by Cambridge University Press, 2008, p. 205.

²⁰¹ Урбинато истиче да је закон донет на молбу виших сталежа, односно аристократије и свештенства јер битуменски угаљ сагореван у већ густо насељеном Лондону уз честе магле је производио смог у ком је видљивост била смањена и по неколико дана. Упркос запрењеној казни да свако ко буде ухваћен да спаљује

односу на дрво, да је потпуно заменио дрвни огрев.²⁰² Наредних деценија престоница Енглеске донела је многе правне механизме које бисмо данас сврстали у „еколошки“ сет закона, попут тела образованог 1310. године које је именовано као „чувар воде“, и било је одговоран за градско водоснабдевање.²⁰³

Оно што је била једна од највећих замерки старим Римљанима у контексту регулације животне средине и њених елемената, јесте изостанак права животиња, и уопште постајање анимоетичких кодекса. Спорадична инсистирања великих мислилаца о томе да животиње имају статус човека, остали су изоловани, и никада законски реализовани моменти напредне контемплативне посвећености. Традиција (зло)употребе животиња из античког Рима није дословно настављена у средњем веку, арене попут Колосеума више нису служиле да у нехуманим условима увесељавају масе, борбама звери између себе или против човека. У том контексту може се рећи да је средњи век био мање окрутан према животињама, посебно ако се упореди са периодом власти Калигуле, Нерона и Трајана. У осталим активности, животиње су као раније попут служиле човеку, у исхрани, раду, превозу, пољопривредним активностима. Штавише, биле су битан део аграрне продуктивности (волови и коњи), служиле као основно превозно средство (магарци и коњи), као ресурс хране, крупна и ситна стока, живина и риба. Међутим, иако није било „забаве“ у аренама попут Колосеума за широки плебс, животиње су послужиле сличној сврси, али вишим слојевима. Наиме, животи су им били подређени забави оних најбогатијих, земљопоседника, племића, и начелно аристократије кроз широко распрострањени лов.²⁰⁴ Такође биле су значајан део такозваних „турнирских активности“, такође аристократије, посебно витешког реда, и то је новина коју средњи век донео.

Животиње у средњем веку имају свој религијско-уметнички значај, неретко су осликаване у црквеним катедралама, али и све чешће су симболизовале људске карактере у тада већ јасно уобличеним књижевним формама прича за децу - баснама.²⁰⁵ Међутим, главна позиција животиња била је наслоњена пре свега на хришћанску промисао, базирану на књизи постанка, у којој Бог поручује да све створено, па и животиње су ту ради човека, да њима господари. Поменути наратив, уз реafirмацију Аристотелове филозофије у раду Томе Аквинског да животиње као чулна бића имају свој *telos* али не и разум, позицију животиња сводио је на релативно инструментализовану током целокупног средњег века.

Новитет који нам доноси ова епоха, јесте опорезивање власништва на животињама. Познати британски историчар Сер Мајкл Постан реконструкцијом пореских књига на нивоу

или продаје угља, мора бити мучен или погубљен, закон није у већој мери ову праксу спречио. Према: David Urbanito, cit.delo p.1.

²⁰² David Urbanito, „London's Historic „Pea-Soupers““, *United States Environmental Protection Agency*, 1994, p.1. доступно на: <https://archive.epa.gov/epa/aboutepa/londons-historic-pea-soupers.html> (приступ: 15.11.2020)

²⁰³ John Aberth, cit.delo, p. 83.

²⁰⁴ Christiane Giese, *Humans and animals in the Middle Ages*, Justus-Liebig-Universität Giessen. 1994, p. 110.

²⁰⁵ Настанак басни везује се за рад поменутог Клаудија Елијана, римског писца је из III века нове ере, коју је у 17 књига *Природа Животиња* (*De Natura Animalium*) придавао својеврсне људске карактеристике одређеним врстама животиња. Стога су басне, посебно у средњем веку представљале једну врсту приближавања отуђене природе и дивљих животиња људима, чиме се стварала нова слика о бићима која имају не само разнолике људске карактеристике већ и вредности.

годишњих дажбина из XIII века долази до података да је обичан сељак могао у просеку поседовати око десет оваца, три до четири краве и два коња. С друге стране широко распрострањена живина по селима, није улазила у процес опорезивања.²⁰⁶ Ово нам даје приближнију слику једног сеоског имања са нивоа животињског диверзитета. Ван наведеног, аристократија је већ увелико у својим дворовима и вртovima поједине чак и егзотичне врсте чувала као кућне љубимце, попут краља Хенрија II који је у својим затвореним парковима имао животиње попут леопарда и лава.²⁰⁷ Попут поменутих закона о шумском земљишту и шумама, именовани „господари шума“ водили су бригу и о животињама које су се налазиле у власништву владара. У Енглеској Краљ Ричард II обнародовао је први европски закон те врсте *О дивљачи* 1390. године. Поред све напреднијег оружја за лов, почињу да се користе и друге животиње, култивисане, припитомљене и дресиране за лов, попут паса, орлова, јастреба, соколова.

Лов како смо навели постаје забава богатих, и по први пут се у човечанству у лов не иде нужно по храну, већ у надметање. У тадашњем енглеском краљевству изведена је категоризација колико која убијена животиња носи бодова, наравно све то се односило и дозвољавало искључиво аристократији, како је Закон из 1390. године прописивао. Казне унутар овог акта, које су се односиле на ловокрадице, или оне који непрописно лове, зависило је од материјалног стања починиоца. Најсиромашнијима је казна опраштана уз одузимање улова, док онима који су имали вишак личне својине разрезивана је новчана казна, казна затвора, а за организоване банде ловокрадица чак и смртна казна одрубљивањем главе.²⁰⁸ На континенталном делу Европе, такође је законски ограничаван лов искључиво на аристократију, попут закона Карла VI из 1396. године којим „неплемените особе“ нису смеле ловити.²⁰⁹

Начелан однос са моралног аспекта према животињама у средњем веку, занимљиво, ишао је ретроградним и прилично бизарним темпом из угла анимеотичке перцепције. Салсбери у својој књизи истиче да је рани средњи век имао одређену црту брисања разлика између људи и животиња, али позни средњи век носи потпуно нову парадигму овог односа. Наиме, животиње добијају антропоморфна и рационална својства, до те мере да су на судовима морале одговарати за своје дела, те да у судницама „животиње постају људи“.²¹⁰ С друге стране Филкенштајн сматра да та суђења животињама нису за циљ имала казну, већ поновно потврђивање примата људског над животињским светом, те да је тиме божанска хијерархија била поново успостављена. Еванс наводи пример фреске у цркви Светог тројства у Фалезу (Француска) на којој је приказана свиња у одећи која се налази на губилишту, а такође постоје потврде о рачунима за вешала за свиње које су у неколико наврата напале и убиле малу децу.²¹¹ Суђења су била у потпуности организована као за

²⁰⁶ Michael M. Postan, „Village Livestock in the Thirteenth Century,“ *Economic History Review*, 1962. p. 228–235.

²⁰⁷ Више у: John Steane, *The Archaeology of Medieval English Monarchy*, Routledge, NY, 1993.

²⁰⁸ John Aberth, cit. delo, p. 191.

²⁰⁹ *Ordonnances des Roys de France de la troisième race*, (Imprimerie royale, 1723–1849), 21 vols 21, pp. 117–118.

²¹⁰ Joyce E. Salisbury, *The Beast Within: Animals in the Middle Ages*, Routledge, 2011, pp. 108–121.

²¹¹ Edmund Evans, *Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*, 1906, pp. 140–141.

eBook, Gutenberg Project, Доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/43286/43286-h/43286-h.htm> (приступ: 10.1.2021)

људе, са поротом, судијом, тужитељима, док је животиња имала свог браниоца. Животиње којима је најчешће било суђено су коњи, магарци, свиње, волови, али и све оне које су припадале оптуженицама за вештичарење, попут мачака.²¹² Волтер на трагу овога бележи суђење певцу у швајцарском граду Базелу, због „богохулног“ „блудног“ и неприродног излагања јаја, што је тужитељима односно грађанима изгледало као створење самог нечастивог.²¹³ Суђење је било организовано чак и инсектима у неколико градова у Немачкој, за наношење штете црквеним усевима. Егзекуције су неретко вршили само монаси, попут спаљивања свиње која је оптужена и осуђена да је појела дете у предграђу Париза 1266. године.²¹⁴

Честа су неслагања научника око појашњена, ове, из данашње перспективе заиста бизарне правне праксе широм средњовековне Европе. С једне стране, постоји став да је циљ био повратак поменуте хијерархије у којој према божијој проповеди човек доминира над свиме. Друга, анимистична, да је то био покушај указивања на животиње као на бића која имају одређени степен рационалности, самим тим и правне одговорности. Док се код треће групе аутора наводи практична тежња законодавца, да опомене власнике животиња да се одговорније опходе према њима у смислу чувања, посебно свиња и стоке, које су често у крдима, чопорима, слободно кретале кроз насељена места, чинећи тиме штету на јавним просторима. Парадигматично за ово тему, као закључак остаје приближен један цртеж обешене животиње испод ког је обнародован текст: „Контролишите своје свиње или ће угинути пре него што сте се надали.“

Огромна еколошка криза касног средњег века номинално, на нивоу жртава била је застрашујућа, међутим управо у томе је и велики значај овог периода са свим својим недаћама. Све наведено, (смрт, глад, болести, земљорадња) условило је преиспитивање ставова и односа према природном окружењу. Природа се показала не само као ресурс Богом дат човеку на коришћење, већ и као непријатељ који може узвратити онда када човек најмање нада. Парадоксално, највеће страдање у историји Европе направило је тло за настанак новог односа према природи, односа који ће је уважавати не само као добро за преживљавање, већ и као партнера са којим мора живети и уважавати његове вредности више него раније, истина не због поштовања саме природе, већ од страха да се глад и болести као шамар природе не поврате.

Феудализам као основна друштвено-економска матрица средњег века била је обележена еколошком деградацијом. Европски феудализам исцрпео је тло и радну снагу из које је добијао приходе, без нуђења шансе да се тло регенерише, марио је само за више приходе властеле, што је резултирало општом глађу, падом имунитета и доласком харајућих болести које су девастирале популацију Европе. Тај моменат није само хронолошки, већ економско-еколошки преломни тренутак успостављања новог економског система, који је требало да одговори на потребе привреде али и смањи еколошке мањкавости феудализма. Међутим,

²¹² Занимљива је паралела аналитичара правног система средњег века да особе оптужене за „вештичарење“ нису имале право на браниоца (адвоката), док животиње на таквим суђењима јесу.

²¹³ E.V. Walter, „Nature on Trial: The Case of the Rooster That Laid an Egg“, *Comparative Civilizations Review*: Vol. 10, 1985.

²¹⁴ Edmund Evans, cit.delo, p. 140.

његова основа базирала се на ресурсима који су изашли из оквира изазивања локалних еколошких криза. Колонијализација даљег запада, односно обе Америке, донела је почетак капитализма али и глобалне димензије еколошких криза.

Кроз позицију савремене спознаје да је глобализација и отворен пласман робе на што шире тржиште основ стварања профита у капиталистичком свету, логички је след догађаја био престанак феудалних односа. Очекивано, јер су били успостављени на својеврсном монополизованом положају локалних властелина којима је за малу накнаду припадало произведено од земљорадника који су им обрађивали имања. Сходно томе промена наведеног односа није одговарала највишим слојевима, али је криза феудалног поретка била толико дубока да је довела до слома оваквог система.

Првенствено колонијализацијом, створени су се нови простори за аграрне активности попут плантажа на територијама јужне Америке. Долазак злата и сребра из „новог света“ ставио је сеоско становништво у још зависнији положај у односу на оне који су њихове производе куповали тим кованицама. Касни феудализам укрштен са раним гео-економским капитализмом још више је продубио јаз на релацији село-град, посебно доминантним направивши лучке градове европског континента.

Транзиција од феудализма средњег века ка капиталистичком уређењу у чијем савременом облику и данас живимо, обилује сличним глобалним кризама које су задале завршне ударце феудализму. Криза глобалних пандемија, климатских промена, глади, оставља нам питање: да ли здравствено-еколошка угроженост света данас, може значити нову економску матрицу, која ће заменити капитализам? МекНил у својој књизи *Историја животне средине XX века* истиче неизвесност односа овакве глобалне привреде и биосфере и поставља питање јесмо ли ушли у финалну еколошку кризу?²¹⁵ Оно што примећује, јесте да прилику да један систем заменимо другим, као што су у периоду феудализма учинили виши слојеви, земљопоседници, и властела уопште, ми нећемо имати. Наиме, данашњи екосистемски простор, еколошки је угрожен и експлоатисан до те мере да нема нова расположива пространства обрадивих површина, нове изворе незагађене воде, нова налазишта енергената и руда, све оно што је глобалном високом друштву помогло да из феудализма пређе у капитализам, задржавајући своје доминантне позиције у односу на 90 процената становништва планете.

²¹⁵ John, R, McNeill, *Something new under the sun: An environmental history of the twentieth century*. New York: Norton, 2000, p. 358.

1.3. Позиција животне средине у нововековном развоју

Након периода средњег века, неретко називаног мрачним веком, посебно у еколошком контексту, а на који смо бацили ново светло, анализирајући га не нужно кроз религијски контекст, уследио је период просвећене нововековне мисли. Прецизна година преласка из средњег у нови век није консензусне природе међу историчарима. Наиме, један број њих сматра да је нови век започео падом Цариграда 1453. године, неки Колумбовим открићем новог света 1492. године или Да Гаминим путем до Индије 1497. године. У сваком случају, праг XVI века свакако представља почетак нововековног периода, о чијем крају постоји научни консензус и уобличен је раздобљем Првог светског рата од 1914-1918. године.

Од свог зачетка, нововековна научна мисао, неупоредиво више пажње пружала је природи, њеним законитостима, као и вредностима у односу на средњи век. Како је наведено у претходном делу рада, XVI век хронолошки али и суштински представља растanak са феудалним друштвеним уређењем, које је само по себи генерисало ланац еколошких проблема, као и још већи низ антиеколошких навика у односу према животној средини тадашњег друштва. Друштвено-демографске и политичке промене, као и распад феудалног система те настанак капиталистичког уређења, значио је и крај доминације римокатоличке црквене културе у Европи, чиме се отворио простор за другачију слику света и природе из угла модерне секуларне грађанске културе. Смањени утицај посебно римокатоличке цркве, био је узрокован структурално, расцепом унутар саме цркве, реформацијом, али и економски, поменути крајем феудалног поретка. Наиме, током периода феудалних односа ватиканска столица наметнула се као кључни социјални али и духовно-политички чинилац, који је истовремено постао један од најмоћнијих феудалних носилаца. Падом таквог поретка, и нешто каснијим расцепом унутар цркве, друштвена контемплативна и практична активност бива издигнута из схоластичког тумачења света, и континуирано почиње да доказује процесе у самој природи научним методама .

Међутим, да бисмо остали крајње објективни у карактеризацији три највеће историјске епохе, а у контексту односа према животној средини, пре разраде нововековне научне мисли, која се узима за коначно ослобођену од религијског догматизма, изнећемо неколико кратких закључака значајних аутора научној слободи средњег века. Линдберг наводи да је у литератури средњи век често карактерисан на искаркиран начин као време „незнања и празноверја“, јер је реч црквених великодостојника била изнад личног става, искуства и рационалности.²¹⁶ Међутим, како многи аналитичари средњовековног периода данас наводе, овај свесно хиперболисани став последица је периода хуманизма и ренесансе, и коначне слободе науке и научника да се извуку из окова религијских догми, услед чега су како Дејвис закључује тај период сматрали културолошким и цивилизацијским падом.²¹⁷ Утисак просветитеља био је појачан супремацијом вере у односу на разум и науку у том раздобљу, те потенцијално отуда поменута преувеличана слика о мраку незнања и празноверја у ком је живела цела западна цивилизација. Линдберг наводи пример позног

²¹⁶ David Lindberg, *When Science & Christianity Meet*, Chicago University Press, 2003, p. 8.

²¹⁷ Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford University Press, 1996, pp. 291-293.

средњег века где се према његовим реконструкцијама ретко који научник осетио неслободним да се бави природним наукама и законитостима заснованим на разумном промишљању, чак и када би то радио у самим манастирима који су били стецишта науке.²¹⁸ Појашњавајући карикатурализацију средњег века, Џефри Расел у својој књизи представља вековно импутирање „равне земље“ као један од класичних примера ненаучности „подметнутих“ раздобљу средњег века. Наиме, у опсежној анализи он документује да је и сам Коломбо знао да је земља сферична, као и да је такво учење било доминантно на свим универзитетима и истраживачким деловима манастира и самостана. Расел овај наратив приписује радовима свега неколицине научника из периода 1820-1830. године, који су методом „котрљања снежне грудве“ нарастали у лавину дезинформација. Поменути наратив како истиче, још је ојачао крајем XIX века када су Хришћани као противници дарвинизма означени сличним средњовековним хришћанима који су (наводно) мислили да је Земља равна.²¹⁹ Познати историчар Роналд Намбрс у сагласности је са хиперболисањем назадности средњег века па у свом јако виралном предавању „Митови и истине у науци и регији – историјска перспектива“ из 2006. године наводи многе од такође честих заблуда. Почевши од уврежене слике да је постојала забрана цркве да се врше обдукције и дисекције преминулих, до подједнаке заблуде да је потискивање развоја филозофије и проучавања природе уопште била карактеристика тог периода.²²⁰ Међутим, многим од ових аргумената би се вероватно успротивили Ђордано Бруно, Никола Коперник те Галилео Галилеј, стога ћемо се задржати на доминантном стајалишту да је нови век коначно донео потпуну слободу научне и критичке мисли, што је битно допринело објективној анализи и значају природе.

У економско-политичком смислу новонастали капиталистички начин привређивања новог века, утицао је на читав низ еколошких димензија, посебно независним развитком природних и техничких наука. Тиме природа добија неупоредиво већи простор, али не на нивоу уздизања њене инхерентне вредности, већ као поље квантификације којим се коначно научним детерминизмима може овладати. Демографска открића нових континената Америке и доста каснија колонијализација Африке и делова Азије, условила су први глобални атак на природне ресурсе, а колоније европских поморских сила постале су извориште њиховог просперитета и економске доминације целокупне западне цивилизације. Управо ова карактеристика географског „ширења света“ и упознавање европског човека са новим континентима за чије постојање није знао, створили су прве глобалне антиеколошке пројекције о неограничености ресурса, у неограниченом пољу нових територија које се могу експлоатисати. Неисписана коначна карта света створила слику безграничног напретка на плећима ресурса планете, која се до те мере укоренила да ни два века постојања коначних граница земље, код многих доносилаца политичких одлука није променило наратив о неограниченим ресурсима планете.

Пре неголи наставимо са географским аспектом утицаја на животну средину новог века, фокусираћемо се као и у претходној целини на изузетно битан фактор генерисања

²¹⁸ David Lindberg, cit.delo. p. 8-9.

²¹⁹ Jeffrey Burton Russell, *Inventing the Flat Earth-Columbus and Modern Historians*. Praeger Pub. 1991, pp. 49-58.

²²⁰ Предавање доступно на: https://web.archive.org/web/20171011022345/https://www.faraday.st-edmunds.cam.ac.uk/CIS/Numbers/Numbers_Lecture.pdf (приступ: 17.1.2021)

свеукупних процеса на европском континенту – *климатске услове*. На примеру средњег века, указали смо до које мере су два периода, прво глобалног отопљавања, а потом и малог леденог доба условиле будућу слику Европе и доминантно утицале на испошћавање тла, глад, ширење пандемија, демографску девастацију, завршно и крах феудалног система. Климатска слика новог века је била ако не повољнија, онда извеснија и континуиранија. Наиме, период малог леденог доба из средњег века, трајао у је приближно до 1550. године, али се на умереним нивоима без наглих амплитуда температуре простирао све до средине XIX века.²²¹ Међутим, на услове хладног таласа леденог доба, већ адаптирани Европљани, нису трпели велике штете као његовим доласком средином XIV века. Демографски девестирана Европа којој је куга однела само током XIV века близу 50 посто становништва,²²² почела је да проживљава нову демографску експанзију. У периоду новог века, становништво Европе не само да се опоравило, него се увећало готово 700%, са 78 милиона из 1500. године, на 492 милиона пред почетак Првог светског рата 1913. године.²²³ Уједно 1913. година била је врхунац пропорције европске популације у односу на остатак света, када је готово сваки трећи житељ света живео на европском континенту. Данас, 2022. године тек сваки 11. становник планете живи на европском тлу, што је најмањи проценат од почетка нове ере.

1.3.1. Рани нови век

Након овог неопходног климатског позиционирања новог века, вратићемо се на просторно-хронолошки контекст утицаја на животну средину у овом периоду. Како смо истакли у самом уводу дисертације, за простор западне цивилизације узели смо уже значење, односно ону територију античког хабитуса и касније хришћанске распрострањености. Иако, велики број аутора западним простором данашњице сматра сав онај простор у ком је овладао западноевропски систем вредности, чија селидба са европског континента почиње управо географском експанзијом с краја XV и почетка XVI века. Поменуто географско откриће Северне и Латинске Америке, није значило само нови простор експлоатације ресурса за европског човека а тиме нужно и еколошку девастацију (чему ћемо се посебно посветити), већ још битније, и демографску девастацију домицилног становништва. Наиме, само походи шпанских конквистадора однели су животе преко 90 посто домородаца, мање убијањем у борбама,²²⁴ а највише, испоставило се доношењем

²²¹ John A, Matthews, Keith, R. Briffa, „The 'little ice age: Re-evaluation of an evolving concept“. *Geografiska Annaler: Series A, Physical Geography*. 87, 2005. pp. 17–36

²²² Више о укупној статистици у: Ole J. Benedictow, „The Black Death: The Greatest Catastrophe Ever“, *History Today*, Volume 55, 2005.

²²³ Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics, Statistical Appendix*, 2007, on www.ggdc.net

²²⁴ О војно-оружаној супремацији шпанских конквистадора и војске, довољно говори податак из 16. новембра 1532. године, када је 168 војника у једном дану убило преко 2000 Инка, уз само једног рањеног војника. Шпански челични оклопи, ватрено оружје, дуги мачеви, и коришћење коња, били су непремостива препрека за примитивно и углавном лову намењено оружје домородачких племена.

лепезе заразних болести на које је европско становништво било имуно, попут великих богиња, грипа, тифуса, дифтерија. Тако су вишемилионска царства Маја, Астека и Инка готово ишчезла до краја 1600. године.²²⁵ Међутим, овде није крај демографско-еколошком глобалном поремећају током новог века. Будући да је домицилно становништво готово потпуно истребљено, европски колонизатори почели су увозити поробљене Африканце као нову радну снагу, која би подржавала узгој култура попут памука и шећера на плантажама такозваног новог света. Овај период допринео је и првој великој дефорестизацији ван Европе, када се крчењем шума добијало обрадиво земљиште за усеве, посебно карактеристично за карипска острва. Ти нови ресурси, посебно хране, условили су пораст европског стандарда, а самим тим и поменутог броја становника, јер је хране коначно било више него током гладног средњег века, који се ослањао искључиво на девастирану продукцију пољопривреде на континенту. Професор Кросби, средином 1970-их формирао је битан термин „Колумбовска размена“ под којим је подразумевао да су први колонизатори са собом су донели вредности и културе које су постале доминантне на новом континенту. С друге стране, истовремено, у Европу су доносили нове биљне и животињске културе које су постале саставни део данашње светске флоре и фауне.²²⁶

Кросби је ово појаснио генетским предностима самих биљака, „Велика предност америчких прехранбених биљака је у томе што оне погодују другачијим захтевима тла, временским приликама узгоја од усева старог света (Европе). Америчке биљке омогућују сељаку производњу хране из тла које би пре XIV века због своје песковитости било окарактерисано као бескорисно“.²²⁷ Управо је то отворило могућност да се на до тада „неплодном земљом“ Европе узгајају мање захтевне, а нутритивно значајне биљне културе, попут кукуруза, сунцокрета и кромпира.²²⁸ Колико је то било значајно не само за Европу указује и податак да је 60% свих данашњих узгајаних култура на свету, управо у нововековном периоду од XVI до XVIII века дошло из обе Америке.²²⁹ Стога поменути драстични пораст европске популације не треба да чуди, јер су средњовековни дуги периоди глади постали прошлост у нововековној Европи. Међутим, све већи је број аутора који

Више о освајању истока Јужне Америке и непосредним реперкусијама тог процеса у: William, H., Prescott; John F. Kirk, *History of the conquest of Peru*, Palala Press, 2018.

²²⁵ Примарни начин на који је је европско становништво страдало од куге, било је из недостатка природног имунитета на бактерију *Yersinia pestis*, која се путем буве преносила с азијског пацова на човека. На готово идентичан на начин су се у тексту поменуте болести, са европских домаћих животиња и самог човека, пренеле на домородачко становништво Америке, неотпорног имунитета на „европске“ бактерије.

²²⁶ Sanja Banjeglav, *Kolumbovska razmjena – kako su geografska otkrića promijenila svijet?* *Essehist*, 2012, pp. 27-31.

²²⁷ Alfred, W. Crosby, *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492*, Preager Publishers, Westport, CT, 2003.

²²⁸ У тадашњу устаничку Србију 1806. године Доситеј Обрадовић донео је кромпир, који је због свог лаког, незахтевног узгоја и доброг приноса наишао на велике отпоре неповерљивих црквених кругова који су га управо због те отпорности сматрали плодом „нечастивих сила“. Стога је тек наредбама Правитељствујушћег совјета сербског и самог војда Карађорђа наложено да се 1808. године засади у свим областима ослобођених од турске власти. Више у: Предраг Мутавић, *Анегдоте и занимљивости са Балкана*, Јасен, Београд, 2008, стр. 24-27.

²²⁹ Jack, M. Weatherford, *Indijanski darovatelji - Kako su Indijanci obiju Amerika preobrazili svijet*, MISL, Zagreb, 2003, p. 7.

управо рани нови век називају периодом не само највеће дефорестизације у историји човечанства, већ попут Брука тврде да је до садашњих климатских промена дошло управо тадашњим процесом крчења шума зарад обрадивих површина за узгоје нових култура.²³⁰ Биолошки, с једне стране то је несумњиво смањило површине шума које би апсорбовале CO₂, а с друге стране њиховим спаљивањем као најчешћим видом крчења, емитоване су енормне количине тог истог угљендиоксида. Рене Шатобријан, француски опозиционар, касније и амбасадор у пет европских земаља почетком XIX века, у својим говорима неретко је напомињао девастацију 70% шумског фонда у односу на XV век, док савремене пројекције попут оне представљене у раду професорке Вајтед говоре слично. Наиме према овој студији површина шума се од 1550. до 1789. године преполовила, са 18 на 9 милиона хектара у Француској, док се у истом периоду популација у овој држави удвостручила.²³¹ Како Вајтедова закључује, прекомерно искоришћавање земљишта до XVIII века довело је до ерозије самог пољопривредног земљишта и тиме до настанка пешчаних пространа, услед смањења коренског састава некада шумовите Европе. Све то узрокује општи утисак са данашње дистанце, да је у компарацији са средњим веком европско становништво живело у већем изобиљу хране, али са мање животиња, шума, и са све већом ерозијом тла.

Иако смо период римског царства, посебно Колосеума истакли као период најсуровијих „зверстава човека над зверима“, квантитативно највећу глобалну агресију на свет животиња донео је управо нововековни период. Оног момента када је капиталистички тржишни дух извршио синтезу са инструментализованим појавним облицима природе, попут животиња, уследила је потпуна девастација фауне новог света. Истраживачи попут Ричардса наводе да је кључни корак еколошке девастације уследио након демографског смањења самих Индијанца. Наиме, он је начињен онда када је европски човек домицилно индијанско становништво увео у тржишни процес размене, у ком је дотадашњи еколошки одрживи лов и риболов за сопствене потребе, заменио бесомучним ловом за тржиште Европе.²³²

Крзно копнених животиња било је на изузетној цени у Европи, популације белих медведа, фока, даброва, биле већ у периоду новог века јако угрожене. На експлоататорске способности ослоњени Европљани само су додатно угрожавали фауну новог света. Од четири врсте бизона преостале су само две, и то у симболичном броју. Амерички бизон (*Bison bison*) имао је бројност од 60 милиона јединки у XVIII веку, док је за мање од 150 година бесомучног убијања током новог века тај број спао на свега 541 јединку ове животне крајем XIX века.²³³ Европски бизон (*Bison bonasus*). такође је од вишемилионског броја, спао на мање од 2000 јединки на територији читаве Европе крајем XX века.²³⁴

²³⁰ John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey*, Cambridge University Press, 2014, pp. 476–479.

²³¹ Tamara L. Whited et al., *Northern Europe: An Environmental History*, Santa Barbara, CA: CLIO, 2005, p. 80.

²³² John F. Richards, *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*, University of California Press, 2003, pp. 461–507.

²³³ Aune, K., Jørgensen, D. & C. Gates. Bison bison (errata version published in 2018). The IUCN Red List of Threatened Species 2017.

²³⁴ Након готово потпуног уништења бизона у Америци, почетком XX века америчке власти донеле су одлуке о посебној врсти заштите ове врсте, тако да се 2020. године број јединки процењује на безбедних 500.000. С

Атак на морске животиње је био посебна специјалност Европљана, јер су за такву врсту лова била неопходна софистицирана поморска решења, и специјално опремљени бродови за лов китова. Читаве флоте бродова током новог века инжењерски специјализоване су за лов на китове, а традиција се упркос свести о угрожености те врсте, није зауставила ни у XXI веку, посебно у земљама попут Исланда и Јапана.²³⁵ Како год да било, масовни лов и риболов ван сопствених потреба, односно за потребе новонасталога слободног тржишта настао је управо у периоду новог века. Месо, кожа, крзно, кости, постали су значајни ресурси растуће западне цивилизације чији демографски пораст је требало подржати потрошњинама сваке врсте. Сходно томе, ако највећу свирепост убијања животиња можемо приписати периоду римског царства, онда је масовност свакако обележје ловачких и риболовачких експедиција нововековног периода.

Иако крајње антропоцентричан, до сада наведено је једини исправни географско-еколошки приказ XVI и XVII века, чије су се експлоататорске карактеристике наставиле до краја нововековног периода. Међутим, коначно XVIII век бар на научном нивоу доноси прве кораке у пријатељском, неинструменталном сагледавању животне средине. У овом раздобљу, истичемо најпознатијег историчара животне средине Доналда Ворстера који тврди да је XVIII век довео до два предеколошка становишта, која су представила предигру двојаког наратива новонастајуће еколошке слике света.

Ворстер формира дихотомијски однос две еколошке парадигме XVIII века, **империјалне и аркадијске**, које ћемо позајмити као поља полазног позиционирања животне средине у нововековном периоду.²³⁶ Сличну дихотомију, готово аналогну, пратиће подела екологије у XX веку на плитку и дубинску, Арне Неса, што нас већ упућује на шта је Ворстер алудирао. Он империјални контекст екологије види као производ инспирације између осталог горенаведеним географским и популационим околностима, али га и знатно персонализује. Наиме, сматра да та морално-теоријска потпора империјалне еколошке парадигме полази од Карл Фона Линеа почетком XVIII века. Лине у мекшем облику свој предеколошки став базира на „пастирском“ односу бриге, али и коришћења ресурса природе, као остварењем њене Богом дате сврхе. Овакав однос у контексту XXI века можемо сврстати у антропоцентризам, иако је Линеов допринос као биолога у подизању значаја природе био немерљив. Посебно узимајући у обзир време у ком је стварао, а у ком је природа била потпуно инструментализована. Међутим, оно што је за нашу поставку нововековне еколошке дихотомије значајније је оно што Ворстер у контексту својеврсне радикалне империјалне еколошке парадигме назива „анти-аркадијска“ парадигма.²³⁷ Према

друге стране, европски бизон је такође мерама заштите ЕУ досегао популацију од 6.200 јединки јануара 2021. године.

<https://wwfcee.org/our-offices/romania/the-european-bison-is-no-longer-a-vulnerable-species> (1.6.2021)

²³⁵ Према подацима WWF преко 300.000 јединки китова и делфина се уловило на годишњем нивоу током последње декаде 2010-2020. <https://www.worldwildlife.org/species/whale> (приступ: 1.6.2021)

²³⁶ Donald Worster, *Nature's Economy A History of Ecological Ideas*, Cambridge University Press, 2nd Edition, 1994, p. 2.

²³⁷ Ibidem, pp. 29-30.

његовом концепту, опет крајње персонализованом, идејни и практични творац овакве позиције која крајње инструментализује природу је Френсис Бекон (Francis Bacon).

Наиме, како Ворстер наводи Бекон је свету обећао рај који ће сам човек створити, на широким крилима науке и управљања људи над природом. Човек мора бити заузет „активном науком“ и проучавањем како би могао прерадити природу и побољшати како њу, тако и људско добро. Уместо понизности, Бекон је био за самопоуздање: „проширење граница људског царства, за постизање свега што је могуће“.²³⁸ Иако није синоним за религиозност, Бекон је преузео библијски концепт, јер је био синхронизован са његовим схватањем природе истакавши да „Свет је створен за човека“, а не човек за свет, и додаје да „само нека људска раса поврати право над природом које му је Бог дао, и подари јој обим; када то спроведе, у пракси биће управљано здравим разумом и правом религијом.“²³⁹ Почевши од његове максиме – „знање је моћ“²⁴⁰, научна спознаја се издиже изнад сваке друге перцепције, сколастичко-религијске, есенцијалистичке, интуитивне. Чак и логику засновану на дедукцији, оспорава уводећи индуктивни метод као релевантан, али тек онда када је разум „очишћен“ од сваке врсте предрасуда.

Каролин Мерчант такође примећује битан утицај Беконовог дубоког промишљања природе и позиције жена, перципирајући га као једног од мислилаца који је поставио, уистину партикуларну, али ипак једну страну неколико векова касније развијеног принципа екофеминизма.²⁴¹ Наиме, Бекон у својим делима поистовећује с једне стране науку са мушкарцем, а жену са природом. На томе почиње и завршава се Беконова аналогија са екофеминизмом, све остало из данашњег угла већ клизи ка мушком шовинизму. Како Бекон тврди у тој аналогији циљ науке (мушкарца) је да овлада и истражи природу (жену). „Слично природи дивљој и неукроћеној, жена је та коју човек мора укротити и начинити је послушном. Површински и унутрашњи рудници, вода и сви природни ресурси су смештени у материјалну утробу природе; с тога се знање, наука и технологија морају потрудити да притиском на природу испразне те ресурсе.“²⁴² Бекон сама узрочност унутар природе није занимала, донекле је за њега била ирелевантна, јер је улазила у домен метафизичког и блиског божанском, што се у његов концепт стављања човека на пиједестал свега постојећег, није уклапало. Управо та безузрочност природе, без телоса односно циља, без

²³⁸ Ibidem, p. 30.

²³⁹ Francis Bacon, *The New Organon: or True Directions Concerning the Interpretation of Nature*, 1st published 1620. Copyright © Jonathan Bennett 2017, p.47.

eBook: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bacon1620.pdf> (приступ: 22.1.2020)

²⁴⁰ Треба напоменути да приписивање Беконовом филозофском опусу крилатице да „знање је моћ“ је доброно симплификација његове научне мисли. У *Novum Organum*, он наводи да се „људско знање и људска моћ сусрећу у једном; јер тамо где узрок није познат, учинак се не може произвести“ (IV, 47). Но, како је то постало опште место научне мисли XVI и XVIII века, послужили смо се овом увреженом крилатицом. Више у: Brian Vickers, “Francis Bacon and the Progress of Knowledge” *Journal of the History of Ideas* 53(3), 1992, pp. 512-513.

²⁴¹ Више у: Carolin Merchant, *The Death of Nature—Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper Collins, SF, 1980.

²⁴² Carolin Merchant, „Francis Bacon and the „vexations of art“: Experimentation as intervention“, *The British journal for the history of science*, 2012, pp. 10-31.

вредности пер се, сводило је природу на пуку материјализацију која би у крајњој инстанци служила једино задовољењу човека, и увећању његовог благостања.

Значајан допринос Бекона у односу на ранија али и многа каснија чисто антропоцентрична размишљања о природи је у томе што уводи науку и технологију као део управљања и старања животної средине. Тиме се може рећи да је Бекон својеврсни праидејни творац техноцентричког еколошког наратива,²⁴³ више неко класичног сирово антропоцентричног приступа.

Међутим, овако започет дискурс, доминацијом науке и технологије у присвајању природе, створио је плодносно тло за чисти антропоцентрични наратив свих елемената животне средине. Као такав надограђен је радом Декарта и његовим редуccionистичким свођењем природе на бројеве. Ова антропоцентрична позиција животне средине умерено инспирисана Беконем, те етаблирана Декартовим ставом да се она не може спознати било каквим осећајима, већ искључиво снагом разума односно рационалним промишљањем, свела је природне капацитете на ресурс чија вредност је пропорционална њеној корисности за просперитет људског друштва. Животиње су према Декарту као егземпляр живе природе - само „машине“ лишене моралног односа људи према њима.²⁴⁴ Његова картезијанска сумња, оличена у методолошком скептицизму, била је свеобухватна, и у најкраћем заснивала се на максими „мислим, дакле постојим“ (*лат. Cogito, ergo sum*).²⁴⁵ Овиме додатно поткрепљује инструментализацију свега што није контемплативног капацитета, а једино мислеће биће у Декартовом хијерархијском сету јесте човек. Из серије писама из 1630-их, у једном од њих упућеном свом пријатељу Марину Мерсену, Декарт износи следећи став: „Што се тиче округлих животиња, толико смо навикли да верујемо да имају осећања попут нас да је тешко да се ослободимо овог мишљења. Ипак, претпоставимо да смо подједнако навикли да видимо аутомате који савршено имитирају сваку нашу радњу коју је могуће да аутомати имитирају; (...) у овом случају не бисмо смели да сумњамо да су и све животиње којима недостаје разум биле аутомати.“²⁴⁶ Декарт је уводио различите индикаторе који генеришу да ли одређени објекат јесте изнад просте механистичке процене, а најчешћи је био емпиријско уочавање способности расуђивања, рационализовања, али посебно могућност говора. Наиме, као поклоник науке, посебно техничких достигнућа, стварајући хипотетичку ситуацију креирања робота, примате је као најсличније животиње човеку сагледавао на следећи начин: „таква машина имала би сличност са нашим телима и имитирала наше радње што је ближе могуће у све практичне сврхе, али ми бисмо ипак требали имати два врло сигурна начина да препознамо да то нису прави људи. Први, да они никада не би могли да користе речи, или да саставе друге знакове, као што то чинимо ми како бисмо своје мисли саопштили другима. Јер ми свакако можемо замислити машину тако

²⁴³ Техноцентрични еколошки приступи у системским решавањима савремених еколошких проблема детаљно су обрађени у поглављу IV овог рада, кроз појавне облике еколошке модернизације пре свега.

²⁴⁴ G. Hatfield, “The Passions of the soul and Descartes’s machine psychology“, *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 38(1), 2007, p. 3

²⁴⁵ Rene Descartes, *Meditations*, 1st published 1641, Copyright © Jonathan Bennett, 2017, p. 5
eBook: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/cartes1641.pdf> (приступ: 23.1.2020)

²⁴⁶ Aaron James Goldman, *Descartes and His (Ecological and Animal Ethicist) Critics: A Defense of the Epistemological Movement in the Meditations on First Philosophy.*, University of Virginia August, 2010, pp. 65-66.

конструисану да изговара речи (...)Али није замислило да таква машина производи различите распореде речи како би дала одговарајући смислен одговор на све што се каже у њеном присуству, као најглупљи човек који то може да уради.²⁴⁷ Иако несклон да поставља границе науци, Декарт то управо чини штитећи уникатно, несимулирајуће и незамењиво постојање људске форме која једина има све капацитете потребне за сврставање у скуп онога што није како је говорио „аутомат или машина“. Како Бејтс наводи, упркос критикама да се Декарт превише држи духовне супстанције као основе „картезијанског субјекта“, он битно доприноси, што нескривено истичу прваци кибернетике, као и информатичари, па и каснији креатори вештачке интелигенције као претечу механистичке спознаје, процеса аутоматизације и преношења природних карактеристика у процесе роботизације.²⁴⁸

Придодајући Декарта Бекону, у радикалном „империјалистичком еколошком“ наративу (дефинисаног и као „анти-аркадијски“), као првом од два која су генерисала нововековни еколошки дискурс, према поменутој Ворстеровој подели, заокружујемо један целовити приступ у перцепцији природе. Овај приступ владало је, и донекле још увек влада у појединим друштвено-политичким одлукама, као и социо-политичким формама савременог доба, на умивенији, зеленом бојом „опрани“ начин, што ће бити посебно поље анализе IV поглавља овог истраживања

Други део дихотомијске нововековне поделе унутар еколошке парадигме, коју Ворстер назива „аркадијска“ екологија, започет је радом Гилберта Вајта, заснованим на како истиче једноставним скромним животом човека, с циљем да га врати у миран суживот с другим организмима. Вајт је као природњак, неретко оспораваног дијапазона научног биолошког доприноса, заслужан за конципирање неинструменталног схватања природе новог века. У времену научне квантификације, и како смо видели техноцентичне механизације природе, Вајт је отворио значајан морално-теоријски оквир биоцентричног односа према животној средини. У својој непретенциозној књизи *Природна (природњачка) историја Шелборна 1789.* представио је питку синтезу научне и дескриптивне анализе вредности свих елемената природе, од годишњих доба, крајолика, животињских врста, до човека. Иако је све наведено обрадио на простору животне средине једног малог локалитета, књига је ван сваког очекивања постала једна од најомиљенијих и најпродаванијих икада на енглеском језику.²⁴⁹ Инспириран античким писцем чији смо допринос у издизању природе већ нагласили Вергилијем, и његовим еклогама и георгикама, враћао је човеку дух оданости земљи, и снагу међусобне размене енергије.

Вајт је непроцењиво утицао у научном смислу на доцније значајне биологе и теоретичаре попут Дарвина, Спенсера, Хакслија, начинивши темељ новог, хуманијег, етичнијег развитака односа човека према природи.²⁵⁰

²⁴⁷ Rene Descartes, *Discourse on Method and Meditations on First Philosophy*, Hackett Publishing Company, 1998, pp. 31-32.

²⁴⁸ David Bates, *Cartesian Robotics, Representations*, Vol. 124, No. 1, 2013, p. 43.

²⁴⁹ Књига је од свог првог објављивања пре више од 230 година штампана у преко 300 издања, и сматра се четвртом најштампанијом књигом на енглеском језику икада.

²⁵⁰ Robert McCrum, '100 Best Non-fiction Books: The Natural History and Antiquities of Selborne by Gilbert White (1789)' *The Guardian* August 14, 2017

Оквир подељен у два приступа еколошкој тематици на екоцентрични–аркадијски, и механистичко/антропоцентрични – империјални, развијан је даље током XVII и XVIII века. Међутим, у захуктавању прве индустријске револуције овај дихотомијски однос бивао је још заостренији управо током индустријализације западне цивилизације. Не само да су оба правца наилазила своје заступнике у различитим филозофским, идеолошким правцима, већ су се неретко по питању животне средине расцепи јављали унутар истог системски вредносног скупа идеја у истом временском раздобљу. Пример просветитељства послужиће нам да на централном нововековном културном и социо-политичком дискурсу укажемо на мимоилажења по питању животне средине. Ако Беконов рад можемо сврстати у ренесансни прелаз, Декартов најчешће је класификован као ранопросветитељски, заправо, према Хајдегеровој анализи управо његов рад и јесте почетак просветитељске мисли коначно „ослобођеног“ човека.²⁵¹ Међутим, тек крајем наредног века просветитељство се налази на врхунцу, са релативно кохерентним скупом вредности, који се деценијама надовезивао на развој раније идеје слободе, приватног власништва, секуларизма. Тако је и Декартова идеја роботизације животиња имала двоструку вредност, с једне стране представљала је вид инструментализације нељудског дела природе, што није била новост како смо могли видети, јер присутна је била и код ранијих мислилаца у антици и средњем веку. Међутим, с друге стране, његовог допринос пружио је тло на ком се идеја са роботизоване животиње пренела на роботизацију човека. Декартове органске паралеле са чисто техничким карактеристикама машина, већ у времену зрелог просветитељства су у радовима енциклопедиста, Дидроа и Даламбера проширене и на човека. Наиме, Дидро је управо на трагу Декарта, био у двоструком настојању, да с једне стране „механизује човека“ и с друге да „хуманизује технологију“, чиме је стварао како Вартаниан истиче својеврсну „имплицитну коегзистентност човека-машине. С настајућом стварношћу индустријског света, човек се требао описивати не само као машина, већ као творац и господар небројених других машина које би биле објективизација њега самог, и такорећи, његовог „потомства“.²⁵² Како даље примећује, Дидро је на тај начин успео дочарати шире импликације, „биолошке и техно-социјалне, човека-машине; али ништа мање видовит није био његов осећај за темељна противречја између независног механичког и детерминистичког погледа на људску природу и човекове унутрашње свести о слободи у одабиру моралних, уметничких и афективних вредности битних за његово искуство. Истраживачки третман, у делу као што је *Jacques Le Fataliste*, ових дилема које је поставио Дидро, карактерише једнако дубока преданост хуманистичкој и научној визији.“²⁵³

Дидро у погледу човека и природе, јасно развија Декартову полазну паралелу живих бића и машина, посебно у светлу зачетка индустријализације чијим захтевима треба цивилизацијски одговорити и „новим човеком.“ Сходно томе имамо заокружену до краја

Dostupno na: <https://www.theguardian.com/books/2017/aug/14/100-greatest-non-fiction-books-all-time-natural-history-and-antiquities-of-selborne-gilbert-white> (приступ: 25.5.2020)

²⁵¹ Norman K. Swazo, *Crisis Theory and World Order: Heideggerian Reflections*, State University of New York Press 2002, pp. 97-98.

²⁵² Aram Vartanian, „Man-Machine From Machine To the Computer“, in P. Weiner ed., *Dictionary of the History of Ideas*, vol. 3. Scribner, NY, 1973, pp. 140-141.

²⁵³ Ibidem, pp. 141.

XIX века хронолошко-идеолошку осу империјалног погледа на еколошки дискурс, и природу уопште, почевши од Бекона, преко Декарта, до Линеа и Дидроа.

Међутим, да дух просветитељства може и другачије, посебно у измењеном систему вредности сагледавати стварност, показује рад можда и најцењенијег међу свим просветитељима Жан-Жак Русоа. Наиме, Русоов концепт повратка човека у првобитно природно стање, пре настанка цивилизације, те увођење појма „племенитог дивљака“, иако у раду директно никада није употребио тај термилошки конструкт, од великог је значаја за каснију новонасталу еколошку парадигму романтизма, али и савременог доба. У свом делу *О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Русо те 1755. године у свега неколико реченица поставља реторички сет питања, која су актуелна и данас, после више од 250 година: „Толике науке доведене до савршенства, толико уметности измишљених, толике снаге употребљене, толико понора испуњених, толико планина сравњених, толико стена разбијених у комаде, толико река учињених пловним, толико делова земље очишћено, језера испражњених, мочвара исушених, огромних зграда подигнутих на земљи, мора прекривених бродовима и морнарима; А с друге стране, одмерити са тако мало пажње стварне предности које су произашле из свих ових дела за човечанство; не можемо а да се не задивимо огромној диспропорцији која се може приметити између ових ствари, и жалимо за слепоћом човека, који да би нахранио свој глупи понос и исказао самодивљење, жељно трага за свим бедама које је у стању да осети, иако их је добротворна природа љубазно склонила са његовог пута.“²⁵⁴

Иако већина његових савременика слави цивилизацијски прогрес, индустријализацију, новог човека заштићеног у организованом друштву скупа правила, Русо иако есенцијално доприноси концепту *Друштвеног уговора*, показује лични жал за временом које је претходило овом од човека „самонаметнутом“ стању. Наиме, Русо конципира две битне особине човека, које наизглед термилошки сличне, у свом појавном облику се битно разликују и појашњавају тежњу за „цивилзацијским прогресом“. С једне стране ту је *amour de soi*, односно „примитивни“ инхерентни концепт самољубља - вољења себе. Њега као самоостварење, самоодржање и вредност саму по себи, која је здрава и потребна. С друге стране наведено супротставља концепту *amour-propre*²⁵⁵, који се читава у нездравом самољубљу и таштини, базираној на компарацији са непосредним окружењем, и таква одредница према Русоу настаје тек уласком човека у друштвени поредак, у ком се наведена неприродна појава усађује у појединце чинећи их себичним, лошијим али и вечито похлепним бићима. Управо у тој похлепи и самољубљу почиње деградација природе, услед задовољавања потребе за луксузом који би нас прибављењем, представило вреднијим у односу на друге, чиме се *amour-propre* остварује у свом пуном обиму. Русо континуирано у

²⁵⁴ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract and The First and Second Discourses*, Yale University Press, 2002, p. 139.

eBook: https://rtraba.files.wordpress.com/2017/03/rousseau_discourses_1_2_socialcontract.pdf (приступ: 25.5.2020)

²⁵⁵ Развијањем *amour-propre* према Русоу настаје подлога за корупцију, док се сама бит човека доводи у стање порока и беде.

својим делима указује на ову потребу проистеклу изласком из природног стања, и тим пре готово романтизовано тежи повратку у предцивилизацијски период срећног човека.

У оваквој дихотомији Русо пророчки антиципира све антиеколошке навике данашњице, првенствено материјализам, конзумеризам, бесомучну производњу на уштрб природе и удаљавање од есенције онога што јесмо – део природе. Прелазак човека из пожељног природног стања у ново цивилизацијско Русо описује првом реченицом првог поглавља свог дела *Друштвени уговор*: „Човек је рођен слободан – а свуда је у оковима“.²⁵⁶ Мотив окова, на које „стављамо цвеће“ код њега представља људске покушаје самообмане да смо преласком у неслободно стање, из првобитног природног направили корак напред. Русо је због наведеног неретко наилазио на критике својих савременика, па и сарадника попут Дидроа и Волтера. Управо је Волтер у кратком коментару *Друштвеног уговора* написао да „његово читање може само створити жељу да ходамо на четири ноге“;²⁵⁷ алудирајући на тежњу Русоа повратка у примитивно стање, које Волтер види као блиско животињском облику. Ипак, ма колико идеализује повратак ка интегралном природном стању, Русо сматра да својеврсна златна средина еволуције можда највише погодује садашњем човеку: „Дакле, иако су људи постали мање стрпљиви, а природно саосећање је већ претрпело извесне промене, овај период развоја људских способности, који држи праведну средину између лењости примитивног стања и раздражљиве активности егоизма, мора да је био најсрећнија и најтрајнија епоха. Што више размишљамо о овом стању, бићемо уверенији да је оно најмање било подложно револуцијама, најбоље за човека, и да га ништа није могло извући из њега осим неке фаталне несреће, која, за опште добро, никада није требало да се деси.“²⁵⁸ Русо у тој златној средини види синтезу првобитног примитивног стања, слободе и сагласја са природом, уз увођење културе као еманципаторског механизма, који неће водити за егоизму, таштини, већ ка унутрашњем богатству бића.

Разлог из ког Русоа нисмо ставили у поглавље III о либерализму, јесте научно-етичка јерес која би била начињена према његовом значају за поменути аркадијски еколошки дискурс западне цивилизације, који га са толико инхерентне сензибилности карактерише током читавог рада. Иако бисмо тиме значајно обогатили поглавље о идеологијама, несумњиво више био би осиромашен дух нововековне мисли. На крају крајева, класични либерализам је прихватио у свом раном неолибералном облику политички умивену антропоцентричну визију друштва, али не дубинску коју је Русо понудио још у XVIII веку.

Русоово позиционирање природе, чини прекретницу не само у позној просветитељској и целокупној нововековној мисли, већ је од приметног значаја за савремене форме еколошког деловања. На један од таквих доприноса указује Џозеф Лејн, прво синтетишући низ Русоових мисли о самој природи, попут тога да она: „Чини све најбоље“, да су „покрети природе увек у праву, добри и исправни (...) да им је циљ дискретно пропорционалан нашем очувању и срећи“ те да је „човек биће које природно и добро.“ Потом запажајући да лепеза синхронизованих ставова Русоа о природи, продукује неодољив утисак антиципације

²⁵⁶ Jean-Jacques Rousseau, cit. delo 2002, p. 156.

²⁵⁸ Ibidem, p.119.

трећег „закона екологије“ Берија Комонера који гласи - „природа све зна најбоље.“²⁵⁹ Истини за вољу, „он не осуђује све саставе које је направио човек, али он мисли да су сви они у најбољем случају имитирајуће природе и то само делимичне и у најгорем случају изопачености наше природе која може бити опасна само за нашу властиту срећу и за наше очување природних система од којих зависимо“²⁶⁰ Лејн иде и корак даље у тврдњи да Русоово инсистирање на изворном/природном стању, и повратку њему, односно начину на којим се човек одродио од њега, начинио кључну аргументацију за многе струје еколошке мисли, од еко-феминизма, еко-марксизам, социјалне екологије Марија Букчина, као и дубинске екологије Арне Неса.²⁶¹ Наведене социо-еколошке форме посебан су предмет истраживања IV поглавља ове дисертације.

Ако је директно протезање Русоове мисли о животној средини на савремено доба преамбициозно, а свакако није у потпуности, онда је његов утицај на читав период романтизма и слику природе XIX века од есенцијалног значаја. Наиме, *Сањарење усамљеног шетача*, последње дело Русоа, објављено четири године након његове смрти 1782. године, представило је својеврсни манифест за писце романтизма који су природу издигли на ниво неопходног духовног елемента екологизма, као тежње дубински просвећеног савременог света.

У *Сањарењима* Русо описује свој боравак у Паризу, али и живот на малом језеру поред швајцарског града Нојшатела (Нешатела), који уједно представља као најсрећнији од свог рођења. Сликровити описи природе и синтеза са ранијим идеализовањем човека који живи у планинским крајолицима, овде добијају личну димензију кроз наратив из првог лица. Целокупно дело прожима не само величање природе, већ романтичарска нота која сугерише да медитацију може увек пронаћи у природи која једина разуме његово расположење. Између сна и јаве континуирано му срећу причињавају делови природе „Будућњи се из дугог и дражесног сањарења, гледајући себе задовољеног зеленилом, цвећем и птицама, пуштајући чула да одлутају до далеких романтичних обала и огромних пространстава кристалних вода, повезао сам све те пријатне предмете са својим фиктивним уживањима, и враћајући се постепено у разум, једва сам могао разликовати тачку раздвајања између идеалних и стварних ужитака; толико се све слагало да употпуним срећу тог тихог усамљеничког живота који сам водио у овом шармантном пребивалишту. Зашто га се не могу сетити?“²⁶² Парадигматичан цитат за ово дело, које је ода ренатурализацији човека, будио је инспирације код најзначајнијих еколошких романтичарских писаца.

²⁵⁹ Трећи закон екологије Берија Комонера - *Природа зна најбоље* – заснива се на савршености функционисања природе, те да јој човекове вешачке технологије могу једино наудити; у: Barry Commoner, *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*, A Bantam Books, 1972, pp. 41–46.

²⁶⁰ Joseph H. Lane Jr. „Jean-Jacques Rousseau: The Disentangling of Green Paradoxes“ in *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon*, The MIT Press, 2015, pp. 136-137.

²⁶¹ *Ibidem*, p. 139.

²⁶² Jean Jacques Rousseau, *The Reveries of the Solitary Walker*, G.G: and J.Robinson, Paterson Row, London, 1796. Part Fifth - Walk eBook - Project Gutenberg, 2019, on: <https://gutenberg.net.au/ebooks19/1900981h.html> (приступ: 28.5.2020)

1.3.2. Касни нови век

Русо представља кључно везивно ткиво настанка аркадијске екологије Гилберта Вајта, и каснијег романтизма који је основ савремене дубинске еколошке мисли. Русо можда није најплодоноснији нововековни теоретичар заступник природе, али је ширина и значај његовог имена у свету науке кључно допринела да се природа у следећем веку сагледава као вредност много виша од инструменталне, и да је блискост са њом од виталног значаја за опстанак људи. Пламен ове екоцентричне ватре како ћемо видети, пренео је на Емерсона, Тороа, Леополда а они на Гандија, Марина Лутера Кинга.

Клицу коју је засејао Русо, у XIX веку узгајају трансцендентални кругови и романтичарски теоретичари Немачке, Француске, Велике Британије али и Новог света – Сједињених Америчких Држава. Романтизам и трансцендентализам у заједничкој основи имају готово истоветан однос према природи, којим ћемо се бавити, с тим да је трансцендентални оквир ригиднији од романтичарског, јер одбацује сваку врсту научног емпиризма, све елементе религијског и политичког.

Почевши од рада Ралфа Валда Емерсона, америчког трансценденталисте, природа не само да добија неинструменталну вредност, већ се тежи континуираном истицању захвалности према њој. Као и Русо трансценденталисти сматрају да је природа инхерентно добра, исто као и човек док је у њеним оквирима, али да се унутар друштва и његових институција он квари. Валдо Емерсон метафорично природу назива композицијом једног целовитог језика, у којој је сваки процес или чињеница, само једна нова реч, у том, за људе непрожитом речнику. У свом најпознатијем делу *Природа* из 1836. године истиче да: „У шуми се враћамо разуму и вери. Тамо осећам да ме ништа не може задесити у животу, - ни срамота, ни несрећа, коју природа не може исправити. Стојећи на голој земљи, - моја глава окупана блиставим ваздухом и подигнута у бескрајни простор, - нестаје сваки подли егоизам (...) Ја сам љубитељ необуздане и бесмртне лепоте. У дивљини налазим нешто драже и сродније него на улицама или селима. У мирном пејзажу, а посебно у далекој линији хоризонта, човек види нешто лепо као сопствену природу.“²⁶³ Мотив природе као јединог здравог, менталног физичког и естетског окружења, прожима се кроз читав низ радова трансценденталних и романтичарских аутора. Емерсонов ученик и можда највећи изданак овог филозофско-уметничког правца Хенри Дејвид Торо, у чувеној књизи *Валден/Живот у шуми*, описује свој боравак од симболичне две године, два месеца и два дана, управо на имању свог ментора Емерсона. Боравак смештен непосредно поред рибњака Воленден, дубоко у шумама Масачусетса, слично Русоу и његовом боравку у Нојшателу. Основни циљ Тороа био је да укаже на предности једноставног живота усклађеног са природом, па у самом уводу у *Валден* појашњава мотиве овог потеза:

„Отишао сам у шуму јер сам желео да живим промишљено, да предочим само суштинске чињенице живота, и да видим да ли могу да научим оно што је требало да се научи, а не тек кад дође време смрти да откријем да нисам живео. Нисам желео да живим

²⁶³ Ralph Waldo Emerson, *Nature*, J. Munroe, 1849, CHAPTER I
eBook by Project Gutenberg: <https://www.gutenberg.org/files/29433/29433-h/29433-h.htm> (приступ: 28.5.2020)

оно што није живот, живот је тако драг.²⁶⁴ Торо је већ у уводу свог најзначајнијег дела поставио циљ, откривање суштинских вредности живота, који се не налазе у ширини цивилизације, већ у дубини природе коју жели да спозна, слично свом тунору Емерсону. Још једна значајна претпоставка којом Торо карактерише свет око себе је да Већина луксуза, и многе такозване удобности живота, не само да нису неопходне, већ су позитивне препреке уздицању човечанства. „Што се тиче луксуза и удобности, најмудрији су икада живели једноставнијим и оскуднијим животом од сиромашних“ закључује Торо.²⁶⁵ Овде прави својеврсну антиконзумеристичку позицију, већ тада уоченог потрошачког амбијента капитализма, где по матрици која је и 150 година касније актуелна, купујемо већину ствари која нам суштински није потребна. Додатно, у контексту времена у коме живимо имамо нове информације да је та врста луксуза увек на штету природе и ресурса које од ње прибављамо у стварању тих објективних непотребштина. Ономе што данас неретко подразумевамо под радикално еколошким начином живота вегетаријанству/веганству Торо је такође допринео, таквом исхраном појашњавајући разлоге: „Практична замерка животињској храни у мом случају била је њена нечистоћа; и, осим тога, када сам уловио и очистио и јео своју рибу, чинило се да ме у суштини није нахранила. Било је безначајно и непотребно, а коштало је више него што је вредело. А мало хлеба или неколико кромпира би било добро, са мање муке и нечистоће(...) Дуги низ година ретко користим животињску храну, или чај, или кафу, итд.; не толико због било каквих лоших последица које сам им открио, колико зато што нису били у складу са мојом маштом. Одбојност према животињској храни није последица искуства, већ је инстинкт. (...)Верујем да је сваки човек који је икада био озбиљан да сачува своје више или поетске способности у најбољем стању, био посебно склон да се уздржава од животињске хране, и од велике количине хране било које врсте.“²⁶⁶ Тороов романтичарски приступ, у трансценденталном облику, условио је критике сличне оним које је и век раније Русо добијао на свој рачун. Наиме, славни песник Џон Гринлиф Витијер критиковао је Тороово дело опаском да би он (Торо) да цивилизацију врати у стање потпуног примитивизма, а човека на ниво дрвећа и ходања „на четири ноге“. Витијер даље закључује „Валден је велико дело, али веома опако и паганско... Уосталом, ја лично више волим да ходам на две ноге.“²⁶⁷ Критика коју је упутио, готово је истоветног интензитета, а свакако идентичне аргументације „о четири ноге“ којим је Волтер критиковао *Друштвени уговор* Русоа. Међутим, за разлику од Емерсона, Торо је ближи чистом европском романтизму, није се залагао за нивое друштвене интеракције, индустријализације позног новог века, као ни тадашње цивилизације начелно, али није у потпуности ни заговарао апсолутни повратак дивљини и интегралном природном стању. Уместо тога, слично поменутом Русоу, био је за формирање својеврсног пасторалног простора, који синтетиче чистоту природе али и духовност културе. У прилог томе да Торо није био натуралистички идеалиста, односно само то, говоре и његова друга дела, која не само да приказују ширину

²⁶⁴ Henry David Thoreau, *Walden and On the Duty of Civil Disobedience*, CHAPTER II - Where I Lived, and What I Lived For, 1995, eBook by Project Gutenberg., 2021 on: <https://www.gutenberg.org/files/205/205-h/205-h.htm> (приступ: 11.9.2021)

²⁶⁵ Ibidem, CHAPTER I – Economy I

²⁶⁶ Ibidem, CHAPTER XI - Higher Laws

²⁶⁷ Edward Wagenknecht, *John Greenleaf Whittier: A Portrait in Paradox*. Oxford University Press, 1967, pp.112-113.

поља која обрађивао, него и целовитост онога што можемо конвертовати у екологизам XX века.

Наиме, у својом значајном говору, касније преточеном у текст *О грађанској непослушности*, Торо пропагира право на реакцију према властима које угњетавају слободе, било које групе унутар друштва. Инспириран робовласничким системом у САД, као и мексичко-америчким ратом, он позива на отпор не само према политици јужњачких политичара који се залажу за ропство, већ против целокупне политике државе која не ради у корист демократских и људских вредности, додајући да је у том случају „Под владом која свакога неправедно затвара, право место за праведног човека је и затвор (...) Тамо треба да се нађу одбегли роб, мексички затвореник, и Индијанац који је дошао да се изјасни за неправде своје расе; на том одвојеном, али слободнијем и часнијем тлу затвора, где држава поставља оне који нису уз њу него против ње - једина је кућа робовске државе у којој слободан човек може часно да борави.“²⁶⁸ Торо овде поставља лепену не само демократских, него и значајних екологистичких вредности, попут права на слободу, једнакост, права на отпор ненасилним путем. Махатма Ганди је у својим радовима неретко истицао значај Тороа за слободарску мисао човечанства, и за целокупни пад робовласничког система у Америци.²⁶⁹ У свом листу *Индијско мишљење* објављује текст о Тороу, где га назива „Најморалнијим човеком који је икада живео у Америци, и који је својим делима сведочио привржености идеја које је пропагирао.“²⁷⁰

Овим се не завршава спрега између романтичарског духа Тороа и Индије, хиндуизам је прожимао велики део његовог дела и живота, специфичан однос ове религије и природе, био му је много ближи него однос природе и хришћанства. Торо у *Валдену* истиче колико му је хиндуизам био значајан:

„Ујутро купам свој интелект у задивљујућој и космогоналној филозофији Bhagvat Geete, у поређењу са којом наш савремени свет и његова књижевност изгледају слабашно и тривијално; и сумњам да се та филозофија не односи на претходно стање постојања, толико је удаљена њена узвишеност од наших схватања. Одложим књигу и одем до свог бунара по воду, и гле! тамо срећем слугу Брамина, свештеника Бrame, Вишнуа и Индре, који још увек седи у свом храму на Гангу и чита Веде, или живи у корену дрвета са својом кором и бокалом за воду. (...) Чиста Валденска вода помешана је са светом водом Ганга.“ Слободно можемо рећи да је Торо први западни теоретичар предеколошке провенијенције који је интегрисао хиндуизам и природу у руху каснијих начела екологизма попут ахимсе, неповредивости природе, и суживота са њом на равноправном нивоу. Емерсон и Торо, уз Џона Мјура

²⁶⁸ Henry David Thoreau, cit.delo, PART II - Duty of Civil Disobedience, 1995, eBook by Project Gutenberg, 2021.

²⁶⁹ У својој аутобиографији Мартин Лутер Кинг је истакао да је у студентским данима неколико пута прочитао ово Тороово дело, те да је оно извршило кључни утицај на његову решеност да се бори за грађанска права афроамериканца.

²⁷⁰ Махатма Ганди је текст објавио 7. септембра 1907. године под именом „За пасивне отпораше – Дужност грађанске непослушности“. Ганди је појам Satyagraha (снага истине) као део сопствене форме ненасиља, добро конципирао на темељу рада Тороа.

најзаслужнији су за оно што је радом Алда Леополда и оснивања Сиера Клуба, потом заштите парка Јелоустоуна²⁷¹ дошло - првих целовитих закона о конзервацији природе. Ова трајекторија предеколошке мисли која је водила преко Русоа до америчких трансценденталиста и романтичара резултирала је настанком националне еколошке политике у Сједињеним Америчким Државама, пре него у било којој држави Европе. А потом се у последњем кварталу XX века средиште интересовања за еколошку заштиту вратило у Европу. На овај начин „нови свет“ не само да је увезао контемплативни мотив значаја животне средине, него га је развио из литерарног у практично политички ниво – државне јавне политике.

Иако смо сада хронолошки и садржајно разрадили аркадијски дискурс Ворстерове екологије, њен антипод односно империјални дискурс се такође развијао од Беконовско-Декартистички нове религије – науке, и добијао битку у позиционирају природе као инструментализованог објекта. Такав објекат морао је човеку служити да научно-технолошким достигнућима поспеши своје лично благостање. Овакав контемплативни концепт присутан и код Канта био је широко подржан у политичко идеолошким формама развијеног класичног либерализма, конзервативизма, па и национализма XIX века, док једини опозит том процесу на идеолошком нивоу чини социјализам, првенствено кроз свој облик „утопистичког“ а потом и интегрално марксистичког. Наведено ће у контексту односа према животној средини с једне стране, односно капиталистичке индустријализације и слободног тржишта с друге, бити предмет III поглавља овог истраживања, унутар идеолошких форми. На овом месту, указаћемо још на класичне импликације индустријске револуције, у еколошком смислу. Односно као увод за наредна поглавља која ће се бавити теоријским аспектима таквог односа са религијског, економског, политичко-идеолошког нивоа.

Романтичарски дух Европе XIX века није имао толики утицај на предеколошку позицију природе, која би јој донела неинструменталну вредност, попут оне у Сједињеним Америчким Државама. Европска индустријализација до те мере је повећавала животни стандард новонастале буржоазије, да је позни нови век и са биологистичког аспекта допринио антропоцентричној визији природе, која је представљала главни ресурс прве и друге индустријске револуције. Империјални еколошки поглед на природу, није битније пореметио ни Дарвинов немерљив допринос у биологији, као ни Хекелово конципирање екологије као науке. Напротив, након објављивања Дарвиновог кључног дела *О пореклу врста* 1859. године највећи број америчких и европских представника романтизма, али и натуралисти и идеалистички биолози, критиковали су ово дело јер је природу сводило на „статичку“ позицију, док је један од ретких који је стао у одбрану Дарвина био управо Торо.²⁷² Ако је Дарвин очинство над екологијом морао поделити са неким онда то Ернст Хекел. Хекел који је скројио термин екологија (*нем.* Ökologie) у свом делу *Општа морфологија организама* из 1866. године, истина као чисто биологистичку категорију,

²⁷¹ Јелоустоун представља најстарији национални парк на свету, чија је конзервација почела 1872. године. Распростире се на близу 9000 км² на простору три америчке државе, Вајоминг, Монтана и Ајдахо.

²⁷² William E. Cain, *A Historical Guide to Henry David Thoreau*, Oxford University Press, 2000, pp.145-147.

односно једну подврсту зоологије. Саму природу сагледавао је на дубинско романтизован начин, али више као део националног романтичарског покрета у служби формирања немачке нације, где су територија и њена природна богатства један од елемената националног идентитета, о чему ће подробно бити речи у поглављу III. У таквом окружењу директно подржаном са поменутог политичко-идеолошког нивоа, две индустријске револуције и период између њих Европи су донели потпуно антропоцентрични поглед на животну средину и њене елементе. Штавише, антропоцентризам са зачетка новог века оваплоћен у колонијализацији новог западног света, поново је оживљен кроз још дубљу колонијализацију афричког и азијског континента. Акумулација капитала, ресурса, поново је била централизована унутар капиталистичког европског континента, што је додатно максимизовало домете, и инвазивност индустријализације по саму природу.

Период од краја XVIII до почетка XX века, односно позни нови век, између прве и друге индустријске револуције, из корена је променио еколошки баланс планете. Сви наведени индикатори еколошких криза попут климатских промена од XII до XIX века, експлоатације ресурса нових континената, увећања становништва, капиталистичког уређења и индустријализације, доживеле су кулминацију у овом раздобљу. Романтичарска дела наведених трансценденталиста Емерсона и Тороа, европских романтичара, па и социјалних утописта попут Сен Симона, Фурије, Овена о којима ће бити речи у трећем поглављу овог рада, нису била ништа више од изолованих мисаоних острва у мору индустријализацијских процеса и механизма тржишне економије расцветалог капитализма. Западна цивилизација улази у материјално благостање које више не карактерише само аристократске касте, већ и раширену грађанску класу. Међутим цена такве материјално унапредоване Европе била је неприметна за већину научника, политичара, и филозофа XIX века.

Значајно је како Стајнберг примећује да је већина научних грана убрзо извршила евалуацију овог периода попут *Економиста* који су скицирали прецизне пројекције огромног пораста индустрије и привреде тог времена; *Технолози* су указали на битну улогу коју играју иновације, технологија и њихов развој; *Социолози* и *историчари* на последице индустријског развоја – промене изазване индустријализацијом, реформацијом породичног живота, верских уверења, традиције и обичаје, те позиције радничке класе. Међутим, аспект који је дуго времена остао по страни целовите аналитике била је трансформација животне средине, која је можда и највидљивија манифестација индустријских промена, јер је добрано изменила целокупни пејзаж планете, мењајући фундамент друштва од оног заснованог на пољопривреди до савременог масовног привредног развоја,²⁷³ који је са собом носио мноштво негативних екстерналија. Читав је спектар инвазивног утицаја карактерисао овај период и довело до тога да у највећем делу данашњег трећег света исте такве проблеме срећемо два века касније.

Проблеми загађења ваздуха првенствено су били генерисани сагоревањем угља, као главног покретача парних машина у фабрикама, рекама, на пругама, али и топљењем руда у новонасталој тешкој индустрији. Загађење воде отпадним материјама готово да није било

²⁷³ Theodore L. Steinberg, An Ecological Perspective on the Origins of Industrialization, *Environmental Review*, Vol. 10, No. 4, 1986, pp. 262-264.

предмет дубљих анализа и озбиљних покушаја решавања овог проблема, под геслом да „вода ће то већ негде однети“. Идеја високих димњака, као једна од оних која је зачетак предеколошке модернизације претпостављала је да је њихова висина довољна да лепецу загађујућих материја однесе ван домашаја дисајних путева становника тадашње Европе. Но, испоставило се тада, као и данас, да је то био само један од првих немушних покушаја техничких решења да спречи системску деградацију природе и здравља људи. Додатно, масовна селидба сеоског становништва у индустријализоване градове због могућност запослења у фабрикама условила је с једне стране деаграризацију Европе, а друге стране створила огромну масу обесправљеног нискообразованог и нестручног становништва које постаје радничка класа чија права готово да не постоје. Хобсбаум у свом делу сурово али прецизно описује градове Европе позног новог века: „А ти, градови, и то какви! После 1830. године, епидемије колере, тифуса и ужасне сталне последице две велике групе урбаних убица из деветнаестог века - загађења ваздуха и загађења воде или респираторних и цревних болести.“²⁷⁴ Санитарни услови били су у највећем броју градова у потпуности нерешени, а све већом густином насељености, већим загађењем, као што је наведено, доводили су до ширења огромног броја заразних болести у предграђима урбаних средина, првенствено међу радничком популацијом.

Према најновијим реконструктивним истраживањима, индустријско загађење било је одговорно за приближно „40% смртности у градским срединама у периоду 1851-1860. Што фактички значи да је утицај индустријског загађења око 70% већи од утицаја свих других фактора повезаних са густином насељености, укључујући поменуте заразне болести. До 1900. године и краја новог века, индустријско загађење узроковало готово 60% смртности у градовима, са процентима такође дупло већим од других фактора повезаних са густином насељености.“²⁷⁵ Према наведеним резултатима Ханлон закључује да је једноставно немогуће разумети начелно смртност у XIX веку без урачунавања индустријског загађења.

Доста тога је било измењено у нововековној Европи на прагу XX века, али је једна константа остала непромењена и до данас – континуирана глад за енергијом. На ту тему у свој књизи Тим Џексон истиче да је масовно повећање употребе енергије, добијено сагоревањем фосилних горива покренуло развој нових индустрија, транспорт и огроман проток материјала, а такође је омогућило велики пораст популације. Тиме се повећала интеракција материјалних добара, и створила оквир за конципирање моћних извора енергије, на чијој бази све новијим технологијама и машинама се стварао вишак вредности, који је делом иницирао материјална благостања.²⁷⁶ Међутим, благостање је уживао мали део становништва, док је остатак живео без материјалних благодети индустријализације, само са негативним еколошким екстерналијама исте, загађењем и болестима.

²⁷⁴ Eric J. Hobsbawm, *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*, Penguin Books, 1969, pp.85-86.

²⁷⁵ Walker W. Hanlon, „Pollution and Mortality in the 19th Century,“ NBER Working Papers 21647, National Bureau of Economic Research, 2015, p.3

²⁷⁶ Више о другој индустријској револуцији и њеним еколошким последицама у: Tim Jackson, *Material Concerns: Pollution, Profit and Quality of Life*, Routledge, 1996.

Превласт империјалног еколошког наратива у заносу индустријализације доминантно је трајао све до друге половине XX века, када се аркадијски наратив животне средине започет делом Гилберта Вајта преко Русоа, Емерсона и Тора, реafirмише у концептима дубинске екологије Арнеа Неса, радовима Лин Вајта, Рејчел Карсон, Георга Боргstromа.

Историјско преплитање антропоцентричних и неантропоцентричних визија природе, од антике до новог века, увек се завршавало убедљивим победама системског експлоататорског погледа на природу, у односу на партикуларне романтизоване визије природе појединачних теоретичара унутар ових епоха. Тријумф антропоцентричне позиције у финалној инстанци најближе можемо прочитати током целокупног трајања новог века, прогресивно, са завршним ударцем у његовом позном добу индустријализације. Несумњиво је управо индустријализација значила тектонску промену у односу друштва и природе, јер се огледала не само у теоретизацији антропоцентричне позиције, већ у најнепосреднијем практичном спровођењу. Инструментализација природе и њено свођење на објекат чистог ресурса, практично је довела делове екосистема до руба потпуног нестанка, па и коначно изумирања многих биљних и животињских врста.

Из наведеног разлога, еколошка перспектива нам у анализи новог века не само као историјске епохе, већ као момента системске превласти материјалног над духовним, квантитативног над квалитативним, доноси прецизније позиционирање индустријализације као „напретка“ човечанства. Стога, наредна поглавља ће у незанемарљивој мери бити посвећена односу технологије и индустријализације као израза антропоцентричног пораста материјалног благостања, изграђеног на девастацији животне средине. Анализе савременог доба кретаће се у широком спектру од религијских, преко идеолошких и посебно савремених социо-политичких форми, где континуирани индустријски раст као део неолибералног потрошачког друштва заузима централно место.

2. УЛОГА И РАЗВОЈ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РЕЛИГИЈСКИМ ОКВИРИМА

Упркос томе што религије нису изрази социо–политичких форми у свом ужем значењу, без заласка у етимолошко дефинисање, оне свакако представљају друштвене појаве. Како бисмо етаблирали ово становиште позваћемо се на Диркемову социолошку дефиницију која претпоставља да се религијама мора прићи као према специфичним друштвеним појавама,²⁷⁷ заснованим на духовној повезаности одређених друштвених група са вишим нивоима божанског.

Будући да су религије пресудно утицале на формирање социо-политичког окружења вековима и да је у дугом периоду доминантан био религијски и метафизички начин размишљања, док су политички и други односи били углавном интерпретирани као резултат божије воље, ово истраживање би било непотпуно без позиционирања природе/животне средине у њима.²⁷⁸ Стога, ова целина рада узимајући у обзир наведени период религијског монополизма у формирању доминантних образаца тадашњег цивилизацијског развоја, прецизираће улогу човекове животне средине унутар главних религијских праваца. Конкретно, биће истражени симболични и живи изрази тих међусобних веза у различитим верским текстовима, етици и пракси, као и у схоластичком филозофском штиву које је послужило да у научном контексту подржи појашњење појмова, усклађених са доминантним религијским дискурсом. Посебна пажња биће на духовној мисли верских ауторитета, око којих се гради нов однос црквених конфесија и све значајније еколошке парадигме.

Додатно, унутар свих религијских праваца, анализираћемо и актуелни моменат савременог религијског односа према животној средини и еколошким проблемима. Поред већ представљених праваца антропоцентризма, екоцентризма те биоцентризма, нови „зелени“ теоцентризам биће промовисан као религијски концепт синтетисања Божије промисли и опстанка природе који Вотсон и Шарп виде као драстичну промену у XXI веку у односу на доскорашњи црквени антропоцентризам.²⁷⁹ Хофман га управо и назива трећом алтернативом (поред антропоцентризма и екоцентризма), која почива на другачијој метафизици природе која је у римокатоличкој цркви присутна вековима, али тек сада је постала део званичне црквене доктрине.²⁸⁰ Да нови теоцентризам није присутан само у римокатоличкој цркви показаће приказ осталих религија на овом пољу.

²⁷⁷ Emile Durkheim, *Elementary forms of Religion*, translated by J. W. Swain, New York, Macmillan, 1954, p. 3&48.

²⁷⁸ Милош Бешић, *Методологија политичких наука са статистиком*, Факултет политичких наука, 2008, стр. 26.

²⁷⁹ Michael Watson, David Sharpe, „Green Beliefs and Religion“ in Andrew Dobson, Paul Lucardie ed., *The Politics of Nature*, 1993 by Routledge, edition published in the Taylor & Francis e-Library, 2003, p. 223.

²⁸⁰ Andrew J. Hoffman, „Getting Right with Nature - Anthropocentrism, Ecocentrism, and Theocentrism,“ *Organization & Environment*, 18(2), 2005, pp. 141–162.

2.1. Појам и схватање животне средине у хришћанству

Утицај религијских форми у цивилизацијском односу према природи, за релевантне ауторе попут Лина Вајта је од кључног значаја за данашњи антропоцентрични свет у ком живимо. Вајт у свом познатом делу, анализирајући науку и технологију од зачетка људске цивилизације, управо је западно јудео-хришћанство Европе таргетирао као главни узрок друштвених и еколошких промена. Наиме, Вајт сматра да је конкретно тај религијски дискурс поставио основ за новонастали индустријски свет у ком живимо, тиме последично и за еколошку кризу која је постала наша реалност.²⁸¹

У анализи ширег историјског контекста, Вајт успоставља хипотезу да је у корену западњачке злоупотребе природе то што је саздана на темељима јудео-хришћанских вредности. Простим и увреженим наративом да је Бог створио човека по сопственом наличју и дао му власт над земљом, створила се слика о природи као употребној вредности онога што може физички да пружи, па је појединац може слободно искоришћавати без последица.²⁸² Међутим, до позног средњег века није било масовне производње ван оне потребне за једно домаћинство, али већ зрели средњовековни феудализам доноси прву инвазивност. Технолошким напретком, модернијим оруђима, попут коња, волова и плугова, појединац је почео производити вишкове за властелу, чиме је почетни аксиом антропоцентричности који формулише Вајт, увео свет у стање еколошке неравнотеже.

Колико је доминантна била хришћанска промисао о Богу у тумачењу природе говори следећи одломак значајног дела *Историја болести*:

„Не могавши више подносити толике гадости, толико страхоте, Бог је позвао земљу...Шта радиш Земљо, држана у заточеништву банде безвредних људи, упрљане прљавштином грешника? Јесте ли потпуно беспомоћни? Шта радиш? Зашто за ово не тражите освету у људској крви? Зашто толеришеш моје непријатеље и противнике? Кад си се суочила са таквом безобзирношћу, већ си требала прогутати моје противнике. Буди сама спремна извршити освету која је у твојој моћи...А ја, Земља, успостављена на твоју заповед Господе, отворићу вене и прогутати бесконачан број преступника након што издаш наредбу. Укинућу уобичајене плодове земље, нећу донети жита, вина и уља. (...) А кад је врло бесни Судија рекао реч, с грмљавине је стигао из небеса, Он је организовао елементе, планете, звезде и редове анђела против људског рода неизрецивим судом и Он је сваког наоружао, свако живо биће како би истребило грешнике и позвао их је да погубе. Његова правда задата је прилично окрутним ударцем.“²⁸³

Наведено представља уводне реченице дела *Historia de Morbo* (Историја болести) Габријела де Мусија, хроника „о црној смрти 1348–49“ написана из угла сведока из Пјаћенце у Италији. Мусис представља у средњем веку дубоко укорењену визију те болести, коју данас називамо кугом, која је избрисала како смо већ детаљно појаснили

²⁸¹ Lynn White, „The Historical Roots of Our Ecologic Crisis." *Science* 155.3767, 1967, pp. 1203-207.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Rosemary Horrox, *The Black Death*, University of Manchester Press, 1994, pp. 14-15.

између 50 и 60% становништва Европе у свега неколико година. Наиме, доминантан наратив је био да је човечанство огрезло до те мере у грех да је кажњено фаталном епидемијом, што није по први пут ова врста појашњења. Како Аберт наводи, концепт глобалне смртоносне казне, био је већ библијски присутан у Старом завету (десет египатских пошаста) као и код старих Грка (Аполонова куга која отвара историју Тројанског рата у *Илијади*). Док је најстарији овакав концепт еколошке катастрофе, послате од Бога као казна, забележен у старом сумерском епу *Атра-Хасис* готово 1.800 година пре нове ере.²⁸⁴

Теорија ослоњена на поменути наратив да је управо јудео-хришћански дискурс пласирао експлоататорски однос према животној средини, целовито говори да се од тога као човечанство нисмо ни данас ослободили. Средњовековни период у којем је Бог представљен у потпуном антропоцентричном наративу, отуђио је људе од свега што није на директној релацији човек-створац, а једино између била је црква. Корак даље иде се у схватању да је Божије отелотворење заправо претпостављено овладавањем над природом.

Ипак, да бисмо исправно позиционирали појам природе и животне средине у хришћанству, морамо их прецизно изнијансирати, и управо из тог разлога Херлихи предлаже четири скупа ставова према животној средини где је сваки, мање или више, наслеђивао претходни.²⁸⁵

Први од њих био је „есхатолошки“ став, који је доминирао током прелазног раздобља из класичних времена у средњи век, односно између III и V века. Црквени оци тог периода инкорпорирали су својеврсни „еколошки тријумфализам“ заснован на јудео-хришћанској традицији која је човека позивала на „повећање и умножавање“, те „преузимање заповедништва над свим живим бићима која се крећу по земљи“. Узгред су под утицајем једног од највећих теолога свог времена, светог Августина, износили као полазно становиште оно о греху због ког су осуђени Адам и Ева и протерани из раја. То је представило линеарни поглед на земљу која се припрема за неизбежну, ишчекивану апокалипсу и судњи дан. Ово полазно гледиште било је стога изразито песимистично.

Следећа фаза према Херлихију била је такозвана „контрадикторна“, од VI до X века, у којој су Европљани, ограничени на целине малих популација, изоловани једни од других у мору дивљине, где су трговина и сви други облици комуникације девастирани у односу на период кохерентног Римског царства. Стога, такве целине не дели само дивљина већ и претеран страх и/или страхопоштовање према природи. Приказ тог става биле су хришћанске приче о херојским борбама с монструозним или демонским силама које су наративно отелотворене у непријатељским и безбожним створењима природе, попут митолошког створења званог Грендел који лута по мочварама и шумама нападајући

²⁸⁴ Марко М. Вујић, и остали, Теорије популационог прогреса до концепта одрживог развоја, *Екологија*, Бр. 87, 2017, стр. 521-527.

²⁸⁵ David Herlihy, „Attitudes Toward the Environment in Medieval Society,“ in *Historical Ecology: Essays on Environment and Social Change*, ed. Lester J. Bilsky, Kennikat Press, 1980, pp. 100–116.

недужне људе, у англосаксонској епској поеми, Беовулф.²⁸⁶ Иначе, такве епске борбе одвијају се у животима светаца који су уједно у раном мисионарском послу ширења хришћанства привољавање паганских народа вршили кроз исказ моћи и доминације над природом. Како Херлихи додатно истиче такви предели су била света места пагана, попут оних у дрвећу, стенама или изворима које келтски друиди и друге секте поштују као место божанског. На овај начин поменути „контрадикторни“ период односа хришћанства и природе симболички уважава физичке карактеристике природе, истина као инструмент у покрштавању нехришћанске популације којој је позиција природе била изузетно блиска како у обредном, тако и у свакодневном животу.

Хришћанство касног средњег века, (XI до XIV век), представља трећу идентификовану фазу у односа према природи коју Аберт према класификацији Хелрихија апострофира. Наиме, он истиче да средњовековни човек показује своју способност не само симболичког коришћења природе у наративне, или мисионарске сврхе, већ и у физичкој употребној вредности свог природног окружења.²⁸⁷ У ранијем поглављу истакнути феудални поредак обрађивања земљишта за велепоседнике условио је, уз топли климатски период, изразито повећање становништва и стварање великих градова на подручју садашње Европе, од британског оства до југа Италије. Како аутори попут Барбоура наводе, до тада ненастањиви делови природе који су сматрани „божијим отпадом“, постали су „божији партнер“, попут многих мочварних подручја, на којима су никли манастири и самостани.²⁸⁸

Иако се у првој фази помиње „еколошки тријумфализам“ свој прави смисао и оправдање достиже у касном средњем веку. Измена стартне позиције природе као страног, страшног и дивљег, у позицију корисности природе у буквалном смислу њених ресурсних капацитета, била је својеврсно отелотворење ранохришћанског библијског тумачења концепта природе као појма којим човек мора овладати и искористити га. Долази се до аналогije која полази од Бога и стварања природе по његовој вољи ка праву човека да као највише божије биће ту природу измени, искористи онако како сматра да ће му користити. Познати песник и хроничар из XII века, неоплатониста Бернارد Силвестер пише да је човек владар и велики свештеник стварања, да може све подредити себи, владати на земљи и управљати свемиром и да он заправо побољшава оно што му Бог и природа пружају да би их довео до савршенства.²⁸⁹ Док бруталне звери „носе главу према земљи оборених лица, човек, у складу с већим достојанством свог ума, усмерава његову пажњу према небу и према звездама“.²⁹⁰

²⁸⁶ Беовулф представља средњовековног ратника у истоименој поеми, која је парадигма тадашње визије природе као човековог непријатеља. У поеми саксонски краљ се бори против злих духова природе попут митолошког чудовишта Грендела, његове мајке морске вештице и на крају змаја. Како Гвин аналитички описује у својој књизи, Грендел је чудовиште отписано од човечанства, презрено од Бога, исказ дивље непријатељске природе, приказан као потомак Каина, првог библијског убице. Више у: Jones Gwyn. *Kings, Beasts and Heroes*, London: Oxford University Press, 1972, p. 12.

²⁸⁷ John Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, Routledge, London, 2013.

²⁸⁸ Ian G. Barbour, „A Theology of Earth“ in *Western Man and Environmental Ethics: Attitudes Toward Nature and Technology*, Addison-Wesley, 1973, pp. 47-48.

²⁸⁹ John Aberth, cit.delo, 2013. P. 6. према: Bernard Silvester, *Cosmographia*, ed. Peter Dronke, E.J. Brill Publisher, 1978, p. 141.

²⁹⁰ Ibidem, pp. 141-142.

Наведени „партнерски однос“ иако експлоататорски заснован, изопштио је песимистичну перцепцију природе али не задуго. Период велике глади, малог леденог доба, и финално долазак куге, не само да је преполовило европску популацију, већ је за два корака уназад вратио однос природе и човека на самом крају средњег века. Природа се показала као такмац ког човек не може да победи, бар не тако лако како је изгледало у заносу XI, XII и XIII века. Ударац природе био је двојако схваћен, као божија правда за људски грех са једне стране, и с друге као поновна слика природе у виду непријатеља ког се треба плашити али га и покорити.

Овом хронолошком, мисаоном, и ипак сложенем еволуцијом односа хришћанства према природној средини, која је махом у литератури поједностављено приказана, циљ је било нијансирано приказивање једног великог периода од безмало хиљаду година, у ком је природа била у својеврсном дијалектичком процесу хришћанске мисли.

2.1.1. Позиција животне средине у Библији

Најзначајнија хришћанска књига Библија, састоји се од Старог и Новог завета и уједно је дело које је изазвало највеће осуде у тумачењу односа хришћанства и животне средине, прецизније у троуглу Бог – човек – природа.

Незанемарљив број теоретичара попут наведеног Лин Вајта сматра да је конкретно у њој део узрока еколошке кризе, изазване човековом доминацијом и експлоатацијом природе. Последица овога је „антропоцентричност“ коју управо Вајт уводи у пежоративни контекст односа човековог егоизма и осталих жива бића.²⁹¹ Тако антропоцентризам у широј дефиницији данас представља филозофско становиште базирано на позицији људских бића као централног или најзначајнијег ентитета на планети. Ово је основно уверење уграђено у многе западне религије и филозофије и како др Бослауг у енциклопедији Британика додаје „антропоцентризам сматра људе одвојенима од природе и супериорнијима од ње и сматра да људски живот има суштинску вредност, док су други ентитети (укључујући животиње, биљке, минералне ресурсе итд.) ресурси који се оправдано могу искористити за добробит човечанства.“²⁹² Насупрот овом појму, антиподни појмови попут биоцентризма као визије живих бића од којих је „свако телеолошки центар живота“²⁹³ и екоцентризма као проширене инхерентне вредности неживих делова природе, биће предмет IV поглавља овог рада.

²⁹¹ Пре Вајтовог пежоративног наратива о појму антропоцентризма он није имао негативно значење, већ је служио као чиста констатација стања о човеку као центру света, без дубље вредносно-структуралне конотације.

²⁹² S.E. Boslaugh, „Anthropocentrism“. *Encyclopedia Britannica*, 2013.

²⁹³ Paul Taylor, *Respect for Nature*, Princeton University Press. 1986, p. 80.

Антропоцентричне полазне основе реферисане су управо на речима Библијског штива, полазно од саме књиге *постанак* и поруке творца: „Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом, и будите господари од риба морских и од птица небеских и од свих звери што се миче по земљи“ (1:28). Термин господарења сам по себи упућује на супремацију једне врсте, у овом случају људске над осталим врстама. Додатно, будући да почетне речи било ког упутства имају посебну тежину, а Библију можемо у ширем теолошко-практичном значењу схватити и као упутство за богоугодан живот, инспириран вером у творца и спасењем људске душе, онда читалац с делимичним правом у старту може окарактерисати овај верски текст као антропоцентричан. Додатно, на неколико места у Старом и Новом завету се може потврдити ова антропоцентричност, попут наставка у књизи *Постања* где Бог поручује: „и све звери земаљске и све птице небеске и све што иде по земљи и све рибе морске нека вас се боје и страше; све је предано у ваше руке; Шта се год миче и живи, нека вам буде за јело, све вам то дадох као зелену траву.“²⁹⁴ Наведено само доприноси перцепцији изостанка сваког нивоа биоцентричности, или ширег концепта екоцентричности. У Новом завету на два места, у два Јеванђеља, Исус прави директну паралелу између човека и једне од животињских врста тј. врапца: „Не бојте се, дакле, ви сте бољи од много врабаца“ (Мат.10:31), истоветно се понавља и у јеванђељу по Луки: „А у вас је и коса на глави избројана. Не бојте се дакле ви сте бољи од много врабаца“ (Лук.12:7). Заговорници антропоцентричног приказа хришћанства и Библије овде оправдано могу наћи још један момент веће вредности човека од осталих бића, изговорених од стране сина божијег Исуса Христа. Дакле, неспорна основа за овакав став постоји, и експлоатисана је у великом броју радова, а ту хипотезу потврђује и доминантно истакнута позиција човека као највише божије креације у дискурсу званичног средњовековног хришћанства, али и саме црквене праксе.

Међутим, да ли се дубљом анализом Библије може доћи до другачијег схватања природе од антропоцентричног? Првенствено, постоји ли нужност за таквим одговором?

Кренувши од потоњег питања, нужност таквог одговора од изузетног је значаја по ово истраживање, превасходно због утицаја Библије у креирању читавог сета вредности западне цивилизације. Наиме, она већ 2.000 година чини централни верски текст који је немерљиво доприносио званичним одлукама не само цркве, већ и државних власти, и у области односа према елементима животне средине, од биљака, животиња, до воде, земље и ваздуха.

Одговор на прво питање о другачијој позицији природе у дубљој анализи овог централног текста хришћанства можемо почети од наведене критике Богом датог „господарења“ човека над свим осталим живим светом. Како Павловић истиче, уколико је акценат на „Владајте њом и будите господари“, Библија се може интерпретирати као агенда легитимизације супериорног положаја човека у односу на остале животе.²⁹⁵ Међутим, кроз други наратив, еко-теолошког приступа, човекова „владавина и господарење“ над осталим бићима није доминација над њима, већ више својеврсно старање, или како Де Жарден²⁹⁶

²⁹⁴ Библија, превод Вук Крацић, Ђура Даничић, Глас Цркве, 2004, Књига Постанак 9:2-3

²⁹⁵ Вукашин Павловић, цит. дело, 2013, стр. 203.

²⁹⁶ Džozef R. De Žarden, *Ekološka etika – uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006, str. 81.

назива „пастирски“ однос човека према осталом божијем стаду које чини друга жива бића,²⁹⁷ а не „ловца“ попут човека у првом наративу. Оваква позиција развијана је на трагу мисли Св. Августина коју је његов хроничар Хорански забележио - да конкретно целокупна природа јесте створена у славу Господа. Сходно томе према Августину наше право на њену употребу није апсолутно и неограничено, већ уједно и ограничено тиме што сва божија створења створена у његову славу морају својим опстанком сведочити његовом постојању.²⁹⁸

Наставком дубље анализе Библије последње може бити и одговор на „спорни“ цитат из књиге *Постанка (Постања)* да „све звери земаљске и све птице небеске и све што иде по земљи и све рибе морске нека вас се боје и страше; све је предано у ваше руке; Шта се год миче и живи, нека вам буде за јело, све вам то дадох као зелену траву“ (пост.9:2-3). Кроз наратив „пастирског“ односа, наведено јасно значи да се човек може хранити свиме што му је дато, али је обавезан и да „господарењем“ управља тим врстама на начин да оне не нестану. Поред могућег двонаративног тумачења „спорних“ антропоцентричних делова Библије, ово дело је богато мање анализираним, али несумњиво умерено антропоцентричним, па чак и биоцентричним мотивима.

За почетак, у другој књизи Мојсијевој су два упута: „Шест година засејавај земљу своју и сабирај њен род (...) А седме године остави је нека почине, да једу сиромаси народа твог, а шта иза њих остане нека једу звери пољске“ и „Шест дана ради послове своје, а седми дан почини, да се одмори во твој и магарац твој“.²⁹⁹ Обе поруке упућују на Божију бригу о створењима, како дивљим тако и припитомљеним, прве да имају шта јести, а друге да се морају одморити онда када и себи човек да одмора.

Надаље, да природа треба да опстане у облику који је Бог подарио човеку на коришћење али и на чување и старање, исказано је у делу Библије под називом *Поновљени закон*: „Кад наиђеш путем на гнездо птичије, на дрвету или на земљи, са птићима или са јајцима, а мајка лежи на птићима или на јајцима, немој узети мајке с птићима.“³⁰⁰ Наведен је још један приказ о бризи творца за добробит опстанка свих својих створења, кроз упут човеку на који начин да ту његову вољу спроведе.

Пре неголи наставимо са осталим елементима „еколошки“ нијансираних делова овог верског текста, указаћемо на овом месту на такође поменути цитат екоцентричних критичара Библије. Цитат Христов у ком компарира вредност човека и врапца говорећи „Не бојте се, дакле, ви сте бољи од много врабаца“ (Мат.10:3 Лук.12:7) истргнут од целог контекста заиста одише изостанком биолошког сензибилитета једнакости врста. Међутим,

²⁹⁷ Појашњавајући пастирску улогу у библијском еколошком наративу, Де Жарден метафору самог пастира види као онога који негује, одржава и штити своје стадо, иако га користи као извор хране. Како се пастир стара о својим овцама, тако се људи морају старати о свету природу, јер људи имају власт над светом али нису овлашћени да га девастирају или потпуно униште.

Према: Џозеф Р. Де Жарден, цит. дело, стр. 81.

²⁹⁸ Више у: Edward Horski, *Augustine on Environment: Abiding in the Tranquility of Order*, Saint John's University, 1998.

²⁹⁹ Библија, цит. дело, Излазак 23:10-12

³⁰⁰ Ибидем, Поновљени закон 22:6-7

у првом Јеванђељу по Матеју пре неголи то изговори, Христ поручује следеће: „(...) бојте се Оног који може и душу и тело погубити у паклу; Не продају ли се два врапца за један динар? Па ни један од њих не може пасти на земљу без оца вашег.“ Такође у Јеванђељу по Луки „Не продаје ли се пет врабаца за два динара? и ниједан од њих није заборављен пред Богом“.³⁰¹ Приметно, у овом целовитом контексту немарна слика Христа по питању нељудских бића више није таква, штавише, јасно истиче да творац не заборавља чак и тако наизглед небитна бића попут врабаца, као и да без његове воље ни човек ни врабац не могу умрети. Како бисмо појачали позицију одређеног степена еквивалентности човека и осталих живих бића у Библији, навешћемо и речи из књиге *Проповедника*: „Рекох у срцу свом за синове људске да им је Бог показао да виде да су као стока; Јер шта бива синовима људским то бива и стоци, једнако им бива; како гине она тако гину и они, и сви имају исти дух; и човек ништа није бољи од стоке, јер је све таштина; Све иде на једно место; све је од праха и све се враћа у прах.“³⁰² Цитат упућује првенствено на исто порекло стварања и смрти свих живих бића – земља/прах, и битније, да живот је људи исти као и домаћих животиња, шта се дешава једнима то се дешава и другима, и да човек по томе није бољи од саме стоке која му служи.

Након ублажавања изнетих антропоцентричних критика на рачун Библије, ако не и оповргавања истих, указаћемо у наставку овог дела на биолошке паралеле, и еколошки одрживе елементе Старог и Новог завета.

У уводним речима Старог завета књиге *Постања*, Бог прво ствара услове за живот на земљи, чинећи живот могућим онаквим каквим га данас познајемо. Редоследно, након првог дана стварања земље, Бог је другог дана створио свод (ваздух) да раздваја земљу од царства небеског; трећег дана створио је мора и копна (земљиште) да раздваја воду од воде, а на земљишту створио је траву, дрвеће, биљке које носе семе и дају род; четвртог дана створио је Месец и Сунце као извор светлости и живота; петог дана створио је птице и рибе у морима, рекавши им „Рађајте се и множите се, и напуните воду по морима, и птице нека се множе на земљи.“ (пост.1:22); шестог дана створио је животиње на земљи, од најситнијих до крупних,³⁰³ а затим Бог је по предању створио и човека. Међутим уколико уђемо у дубљу анализу првих шест дана, јасно је да је Бог прво на уму имао природу и све њене елементе, које данас биолошко-физиолошки класификујемо као основне елементе потребне за постојање живота на земљи, односно: 1) сунце као извор енергије и светлости; 2) земљу као извор плодова и хране; 3) ваздух као извор кисеоника и 4) биљке и животиње као уз човека фундаменталне делове ланца исхране. Ако првих пет дана стварања не уноси могућност полемике о значају природе, шести дан стварања постаје предмет дебата, које трају више векова. Наиме, тог дана стварајући човека по обличју својем Бог поручује: „Да начиним човека по свом обличју (...)Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом, и будите господари од риба морских и од птица небеских и од свих звери што се миче по земљи (...)А свим зверима земаљским и свим птицама небеским и свему што се миче на земљи и у чему има душа жива, дао сам сву траву да једу, и би тако.“³⁰⁴

³⁰¹ Ибидем, Јеванађеље по Матеју 10:20; Јеванђеље по Луки 12:6

³⁰² Ибидем, Књига проповедника 3:18-20

³⁰³ *Библија*, превод Вук Крацић, Ђура Даничић, Глас Цркве, 2004.

³⁰⁴ Ибидем, Постање 1:25-28

Случајан или не, спецификум последњег дана стварања у Старом завету јесте чињеница да је Творац након сваког од поменутих елемената стварања природе, реченице завршавао са „И виде Бог да је добро“, осим након последњег када је створио самог човека. Овим „пропустом“ отвара се могућност да је стварањем човека Бог био свестан да он може нарушити суштину његове креације на земљи – тежњу ка добром свега створеног. Одиста, из конкретне еколошке димензије, природа без човека јесте природа у којој постоји апсолутна еколошка равнотежа, природа без човека је природа у којој нема отпада, разарања, надасве у којој нема стварања еколошке кризе. Наставак Старог завета, као и Нови завет не обилује из данашње перспективе конкретним еколошким, и у контексту биодиверзитета нужно заштитарским порукама, али је велики број места у којима се дубљом анализом може јасно видети брига творца за животну средину, од њега за човека створену и на његово старење остављену. Такође, у књизи *Постања* након стварања стоји: „Те никоше из земље свакаква дрвећа лепа за гледање и добра за јело, и дрво од живота усред врта и дрво од знања добра и зла“ (...) „узевши Господ Бог човека намести га у врту едемском, да га ради и да га чува.“³⁰⁵ Није пуно редова прошло, да би се дао одговор близак схватању човека као поменутог пастира. С једне стране Бог упућује не само на корисност природе већ и на њену лепоту, а онда додатно обавезује Адама (првог човека) да сву ту природу обрађује али и да је недвосмислено чува. Наведени упут Адаму свакако има смисла ако се шире сагледа сврха, не случајног, већ циљног стварања света, из чега логички се може закључити да Бог ту створену разноврсност жели да сачува. Јер суштински, како Киријон констатује „Ако човек угрожава опстанак врста, меша се у Божију бригу и намеру“³⁰⁶

Поменути саветом о чувању земљишта из *Друге књиге Мојсијеве* да се шест година засејава и убира плод са земље, а седме године остави на одмор, творац даје путоказ о одрживом обрађивању и дугорочној плодности земље. Плодност и благодет земље Бог такође оставља човеку и за исцељење, тачније у Псаламу 23 изриче се да се исцељење води кроз повратак природи: „Господ је пастир мој, ништа ми неће недостајати, На зеленој паши пасе ме, води ме на тиху воду, Душу моју опоравља.“³⁰⁷ Данас је чест наротив читавих култура, посебно хомеопатске медицине, да се свако решење, и сваки лек за појединачне болести може наћи у природи.

На одрживост хипотезе да човеку јесте природа дата да њоме ограничено влада, али не и да са њом чини шта хоће, упућује још један део *Псалама Давидовог*, где се отворено указује да све створено припада Богу, а не човеку, те да његов утицај на остале делове природе не сме бити неограничен: „Господња је земља и шта је год у њој, Васељена и све што живи на њој, Јер је Он на морима основа, и посред је река.“³⁰⁸ На великом броју места јасно се истиче ко је владар створене природе, створитељ, и једини ко је има право уништити, а то засигурно није човек већ Бог, сходно томе и у делу пророка Исаије стоји следеће: „Јер овако вели Господ, који је створио небо, Бог, који је саздао земљу и начинио

³⁰⁵ Ибидем, 2:9-15

³⁰⁶ Андреј Киријон, „Од антропоцентричне ка екоцентричној етици“, у: Вукашин Павловић: *Екологија и етика*, зборник; Екоцентар, Београд, 1996. стр. 153-155.

³⁰⁷ *Библија*, цит.дело, Псалам 23: 6-8

³⁰⁸ Ибидем, Псалам 24:12

је и утврдио, и није је створио напрасно, него је начинио да се на њој настава: ја сам Господ, и нема другог.³⁰⁹ У Псалму 65 такође се још конкретније потврђује да је Бог једини владар и ујединитељ природе: „Боје се Твојих чудеса који живе на крајевима земаљским (..) Надгледаш земљу и заливаш је, обилно је обогаћаваш; поток је Божји пун воде, спремаш за њих жито, јер си тако уредио. Бразде њене напајаш, равниш груде њене, кишним капљама размекшаваш је, благосиљаш је да рађа. Ти венчаваш годину, којој добро чиниш; стопе су Твоје пуне масти. Тију паше по пустињама, и хумови се опасују радошћу. Луке се осипају стадима, и поља се задевају пшеницом; веселе се и певају“;³¹⁰ још једно место које дубљом анализом никако човека не може сместити на место којим би одлучивао која врста или који део природе ће опстати, а који нестати, већ да то само Бог може одлучити.

Псалом 104 осим што је истоветно у служби етаблирања Бога не само као творца, него управитеља целе природе који о њој брине, нуди још битних порука: „Извео си изворе по долинама, између гора теку воде. Напајају све звери пољске; дивљи магарци гасе жеђ своју. На њима птице небеске живе; кроз гране разлеже се глас њихов. Напајаш горе с висина својих, плодовима дела Твојих сити се земља; Дајеш те расте трава стоци, и зелен на корист човеку, да би извадио хлеб из земље. И вино весели срце човеку, и лице се светли од уља, и хлеб срце човеку крепи; Сите се дрвета Божија, кедрни ливански, које си посадио. На њима птице вију гнезда; станак је родин на јелама; Горе високе дивокосама, камен је уточиште зечевима; Створио си месец да показује времена, сунце познаје запад свој; Лавови ричу за пленом, и траже од Бога хране себи. Сунце гране, и они се сакривају и лежу у ложе своје; Излази човек на посао свој, и на рад свој до вечера.-(23) Како је много дела Твојих, Господе! Све си премудро створио; пуна је земља блага Твог!; Гле, море велико и широко, ту гмижу без броја, животиња мала и велика; Ту лађе плове, крокодил, ког си створио да се игра по њему. Све Тебе чека, да им дајеш пиће на време. Дајеш им, примају; отвориш руку своју, сите се добра. Одвратиш лице своје, жалосте се; узмеш им дух, гину, и у прах свој враћају се. Пошаљеш дух свој, постају, и понављаш лице земљи; Слава Господу увек; нек се весели Господ за дела своја!“³¹¹

У пажљивом читању овог псалама, осим поменутог управитељства и бриге о природи од стране Бога, нуди нам се позиција човека као интегралног дела целе остале природе, којом Бог такође управља. То управитељство Бога над рекама, сунцу, лавовима, крокодилима, проширује се на његово одлучивање да ће и човек као и остала бића ако му одузме дах угинути и постати прах из којег је и настао. Посебно се истиче узвичником (!) да су све то дела Божија која је премудро створио и да сви они заједно чине благо његовог стварања (Пс.104:24). Псалом дакле не одваја, нити издваја човека од остале побројане божије креације, напротив, све ставља под условљеност храном, сунцем, и водом, а који зависе од Божије милости.

Још један недвосмислени исказ да човек није неограничени владар земље, већ само корисник плодова њених, и њен старатељ је део *Левитског законика*: „И земља ће рађати род свој, и јешћете га, и бићете сити, и живећете у њој без страха (..) Али да се земља не продаје за свагда, јер је моја земља, а ви сте дошљаци и укућани код мене.“³¹² Овде се чак

³⁰⁹ Ибидем, Исаија 45:18

³¹⁰ Ибидем, Псалом 65:8-13

³¹¹ Ибидем, Псалом 104:9-31

³¹² Библија, цит.дело, Левитски законик 25:23

указује на својеврсно „подстанарство“ човека у божијој креацији земљи, те да попут васпитаног госта се тако морају и опходити према осталом створеном „инвентару“ куће Божије.

Будући да цела створена природа заједно са човеком зависи од Божије воље, тако се истиче да човек зависи од земље коју му је Бог подарио на старање, па ће му за његове прекршаје Бог ускратити управо благодети које му земља доноси, од њених плодова, до хране коју са ње убира: „Тужиће земља и опасти, изнемоћи ће васељена и опасти; изнемоћи ће главари народа земаљског. Јер се земља оскврни под становницима својим, јер преступише законе, изменише уредбе, раскидоше завет вечни.(...) Тужиће вино, увенуће лоза винова, уздисаће сви који су веселог срца; Тужњава ће бити по улицама ради вина, проћи ће свако весеље, отићи ће радост земаљска“.³¹³ Кажњавање оних који су земљу оскрнавили помиње се и у откровењу Јовановом где пише: „И незнабошци се прогневише, и дође гнев Твој и време мртвима да се суди, и да се да плата слугама Твојим, пророцима и светима, и онима који се боје имена Твог, малима и великима, и да се погубе они који земљу погубише.“³¹⁴

Значај природе и земље у Библији није прочитан само у кажњавању оних који се о тај део божије креације оглуше, већ се огледа и кроз неколико порука у којима творац као казну за злодела наводи ускраћивање свих благодети природе, које успоставио као предуслове за биолошки опстанак људи на земљи. Наиме, у делу под називом *Излазак*, Бог Мојсију даје упут ка опстанку народа његовог, који води кроз послушање Божијих заповести:

„(..)дођоше у Мери, али не могоше пити воду у Мери, јер беше горка; отуда се прозва место Мера. Тада стаде народ викати на Мојсија говорећи: Шта ћемо пити? и Мојсије завапи ка Господу, а Господ му показа дрво, те га метну у воду, и вода поста слатка. Онде му даде уредбу и закон, и онде га окуша и рече: Ако добро узаслушаш глас Господа Бога свог, и учиниш што је право у очима Његовим, и ако пригнеш ухо к заповестима Његовим и сачуваш све уредбе Његове, ниједну болест коју сам пустио на Мисир нећу пустити на тебе; јер сам ја Господ, лекар твој.“³¹⁵ Бог Мојсију упућује да ће кроз природу кажњавати и награђивати доследност спровођења његових заповести, и да ће народу његовоме природа бити пријатељ а он лекар ако послушају, али и непријатељ ако се оглуше на његову вољу, попут примера недоступности чистој води, и ширењу болести. У потпуном складу са овим, још један део Библије поручује човеку како ће му кроз природу узвратити уколико чини недела, калкулише моралом, те ако је себичан: „Ако је на ме викала моја земља, и бразде њене плакале; Ако сам јео род њен без новаца и досађивао души господара њених; Место пшенице нека ми рађа трње, и место јечма кукољ. Свршише се речи Јовове.“³¹⁶ и на овом месту се истиче да ће казна творца за сваку врсту човековог неморала, лошег делања или злодела бити то да ће му земља узвратити мртвим плодовима и распрострањеном глађу.

Поред, у редовима изнад поменуте бриге о животињском делу природе, о земљи и водама, на неколико места у овој књизи истиче се брига и о дрвећу и шуми. Тако се у

³¹³ *Ибидем*, Исаија 24:4-13

³¹⁴ *Ибидем*, Откровење Јованово Апокалипса 11:18

³¹⁵ *Ибидем*, Излазак 15:23-25

³¹⁶ *Библија*, цит. дело, Јов 31:38

Поновљеном закону наводи следећи упут људима: „Кад опколиш какав град и будеш дуго под њим бијући га да би га узео, не квари дрвета његова секиром; јер можеш с њих јести, зато их не сеци; јер дрво пољско је ли човек да уђе у град испред тебе?“³¹⁷ Попут многих, ово је ретко цитирани део Светог писма, иако је конкретан, недвосмислен, не само морално, већ логички и екоцентрично оријентисан, и може послужити као порука садашњем времену и горућем планетарном еколошком проблему дефорестације.

У контексту актуелних еколошких проблема данашњице, попут искоришћавања ресурса, односно изостанка глобалне рационалности у подели права на природне ресурсе, те ратним сукобима око истих, Библија такође у више својих делова даје упуте како се с тим проблемом човек треба носити. Прву поуку на ову тему нуди већ у књизи *Постања* где Лот и Аврам поседују велики број оваца и говеда, чиме долазе у потенцијални сукоб око испаше и појидбе своје стоке на истом простору из чега следи цитат: „И земља не могаше их носити заједно, јер благо њихово беше велико да не могаше живети заједно, беше свађа међу пастирима Аврамове стоке и пастирима Лотове стоке. А у то време живеху Хананеји и Ферезеји у оној земљи. Па Аврам рече Лоту: Немој да се свађамо ја и ти, ни моји пастири и твоји пастири; јер смо браћа. Није ли ти отворена цела земља? Одели се од мене. Ако ћеш ти на лево, ја ћу на десно; ако ли ћеш ти на десно ја ћу на лево. Тада Лот подиже очи своје и сагледа сву равницу јорданску, како целу натапаше река, беше као врт Господњи, као земља мисирска, све до Загора, пре него Господ затре Содом и Гомор. И Лот изабра себи сву равницу јорданску, и отиде Лот на исток; и поделише се један од другог: Аврам живљаше у земљи хананској, а Лот живљаше по градовима у оној равници премештајући своје шатаре до Содома.“³¹⁸

Да ово није случајан упут праведне расподеле својеврсног обновљивог ресурса за испашу, потврђује слична порука, такође у књизи постања са Исавом и Јаковом, где се наводи да: „Исав узео стада своја и сву стоку своју и све благо своје што беше стекао у земљи хананској; па отиде у другу земљу далеко од Јакова брата свог. Јер им благо беше врло велико, те не могаху живети заједно; нити их земља где беху дошљаци могаше носити од множине стоке њихове.“³¹⁹ У контексту савремене трке за животним простором и ресурсима, овакав савет јесте на трагу одговора малтузијанском песимизму о ограничениости планете да прими постојећи број становника, те да је нужност деопулација, уместо рационализације.³²⁰

О приказу да се порука о природним ресурсима не завршава на две библијске приче, које би дубљом контемплацијом требало схватити као поуке, говори још конкретнији старозаветни цитат пророка Исаије: „Тешко онима који састављају кућу с кућом, и њиву на

³¹⁷ *Ибидем*, Поновљени закон 20:19

³¹⁸ *Ибидем*, Књига постања 13:5-11

³¹⁹ *Ибидем*, Књига постања 36:6-7

³²⁰ Малтузијанско песимистично становиште, име је добило по Томасу Малтусу (1766 — 1834) који је тврдио да ће планета убрзо ући у засићеност животног простора за растући број људи. Један од одговора које му је понудио Фридрих Енгелс у свом раду је био да је: „Сулудо говорити о пренасељености планете све док су читави делови света и даље у потпуности ненасељени“. Без алузија да је Енгелс био инспирисан горенаведеном библијском поруком, ипак се намеће симетрија мисли овог теоретичара и божијег упута о мирној, неапокалиптичној подели животног и природног станишта.

њиву настављају, да већ не буде места и ви сами останете у земљи; Од Господа над војскама чух: Многе куће опустеће, у великим и лепим неће бити никога; Јер ће десет рала винограда дати један ват, и гомер семена даће ефу.“³²¹ Недвосмислена порука упућена онима који себично и бескрупулозно грабе за себе и личну добробит, присвајајући делове природе, да ће им та иста природа узвратити потпуним изостанком приноса, и са њива и са винограда. Преведено у садашњи контекст ова метафора се огледа у чињеници да не може постојати еколошки уравнотежено друштво осим ако се људи, заједнице и државе, не окрену праведнијој и равномернијој расподели природних добара и њеног богатства.³²²

Иако Бог даје човеку на исхрану семење, траве, биљке, животиње, у *Закону левитском* прецизирају се тачни упуту које животиње, са којим карактеристикама се смеју јести, а које не. Усклађено са детаљним описима изгледа животиња које јесу јело, попут оних са пожељним копитима које се хране биљем, риба са перајама и крљуштима које су такође „чисте“ и смеју се јести смеју, уочава се група „нечистих“ животиња.³²³ Ове животиње које су за јело забрањене, махом су оне животиње које данас у биолошком смислу називамо предаторима, односно врхом ланца исхране. Најмање из два разлога ово је један од битнијих еколошких момената Библије. Прво, јер би се храњењем месом предатора односно ловом на њих нарушио ланац исхране, који уз пирамиду бројева јесте основна карактеристика балансираног међуодноса врста у биосфери, што би за последицу имало неконтролисано умножавање популација нижих структура, попут глодара, инсеката, итд. Други разлог, такође значајан јесте потенцијално токсичан састав меса предатора, који се неретко хране лешевима угинулих, или месом болесних животиња, јер су такви најлакши плен у природи.³²⁴

На самом крају анализе централног верског текста хришћанства оставили смо најчешће експлоатисан аргумент о неантропоцентричности саме Библије. Прича о Ноју, потопу, и његовој барци општепознато је место Старог завета. Брига творца за нељудске делове његовог стварања је неупитна, очито се исказује у његовом налогу Ноју да од сваке живе врсте узме по две јединке, мушку и женску не би ли живот и потомство своје врсте наставили након великог потопа. Међутим, ту се не завршава потенцијално биоцентрична позиција овог дела Библије, јер Бог додатно поставља јасан завет између себе и целе природе: „Рече Бог Ноју и синовима његовим с њим, говорећи: А ја ево постављам завет свој с вама и с вашим семеном након вас, и са свим животињама, што су с вама од птица, од стоке и од свих звери земаљских што су с вама, са свачим што је изашло из ковчега, и са свим зверима земаљским; Постављам завет свој с вама, те одселе неће ниједно тело погинути од потопа, нити ће више бити потопа да затре земљу и рече Бог: Ево знак завета

³²¹ Библија, цит.дело, Исаија 5:8-10

³²² Према извештају водеће глобалне инвестиционе банке *Credit Suisse* из 2020. године, 1% светске популације поседује 43% богатства на планети, док 50% најсиромашнијих поседује свега 1% проценат. Извештај доступан на: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (приступ: 12.7.2021)

³²³ Библија, цит.дело, Закон левитски 11:2

³²⁴ Према проценама биолога, тело предатора захтева 10 пута више поједених ресурса из природе од осталих врста да би се 1 кг телесне масе створио. Стога, шанса да је месо предатора токсично јер је конзумирао лешину или нешто отровно је велика, и може се пренети на човека.

који постављам између себе и вас и сваке живе ствари, која је с вама до века: Метнуо сам дугу своју у облаке, да буде знак завета између мене и земље. Па кад облаке навучем на земљу, видеће се дуга у облацима; и опоменућу се завета свог који је између мене и вас и сваке душе живе у сваком телу, и неће више бити од воде потопа да затре свако тело. Дуга ће бити у облацима, па ћу је погледати, и опоменућу се вечног завета између Бога и сваке душе живе у сваком телу које је на земљи; и рече Бог Ноју: То је знак завета који сам учинио између себе и сваког тела на земљи³²⁵ Као што је у овом широком цитату наведено, Бог у виду дуге даје завет не само човеку, већ изричито свим живим бићима да више потоп, нити било каква апокалипса неће доћи од њега самог. Овиме он недвосмислено у исту раван ставља човека односно Ноја и његову породицу с једне стране, са осталим живим бићима у барци с друге стране. Потоп као казна Бога за људски блуд, немар, и начелно огрезлост у грех био је уперен ка човеку, али не и животињама, иако су оба били његова креација у стварању живота на земљи. Обраћајући се праведном Ноју како да поступи пред потоп, Бог на пажљив начин појашњава како и од којих врста животиња и птица да сачува наслеђе, те да обавезно како за своју породицу тако и за животиње обезбеди храну за 40 дана и ноћи долазећег потопа.

Иако најчешће централна тема исказа еколошке бриге о нељудском делу природе, потоп свакако није једини пример у библијском штиву који упућује на његово вредновање од стране творца. Све наведено у пређашњим страницама односа Библије према природи упућено је људима, у циљу испуњења воље творца, али и ограничавање човека да створену природу девастира или угроби на било који начин.

Без икаквих финалних претензија да Библију прикажемо као биоцентричну књигу пуну бриге за природу и окружење човека, желели смо указати да њено доминантно етикетирање као подлоге за антропоцентричну легитимизацију односа човека и природе напосто не стоји, или не у довољној мери да би се те врсте оптужби назвале релевантним. Очигледан је закључак да у Светом писму налазимо мисли које се могу легитимно тумачити као „проеколошке“, односно оне које се односе на заштиту животне средине, иако оне имају релативно лимитиран значај с обзиром на коегзистирајући антропоцентрични материјал који паралелно стоји у овом предању. Ипак, другачији и детаљни поглед на Библију постао је предмет пажње унутар конструкта "еколошке теологије", и новог теоцентризма који смо навели. Иако не најоригиналније, можда најтачнији исказ визије Светог писма дао је Холмс Ролстон, позиционирајући га истовремено као биоцентричну, антропоцентричну и теоцентричну књигу.³²⁶ Одиста, кроз наочаре сва три приступа могуће је наћи елементе који поткрепљују свако од полазних становишта. Међутим, неодољив је утисак да што је дубља анализа овог дела, то је корпус биоцентричних порука видљивији. Такође, и да што се неутралнији и темељнији приступ употреби, зарад ширине мисаоног концепта који Библија носи, стиче се јачи утисак њене неспорне зелене нијансе теоцентричности.

³²⁵ Библија, цит.дело, Постање 9:8-15

³²⁶ Rolston Holmes, The Bible and Ecology, Holmes Rolston, *Journal of Bible and Theology* 50, 1996, pp. 16-26.

2.1.2. Католицизам

Римокатоличка црква имала је апсолутну монополску позицију од пада западног Римског царства, до завршетка средњег века. Први ударац над јурисдикцијом читаве Европе била је тзв. велика шизма 1054. године након чега је источно Римско царство наставило свој хришћански пут учвршћеним православљем, одвојеним од ватиканске столице. Међутим, много болнији ударац за папску столицу био је почетак XVI века током ког је „Свети Рим“ изгубио ингеренције над до тада јединственом хришћанском црквом западне цивилизације. Велика реформа симболично започета 1517. папиром са 95 теза Мартина Лутера, немачког свештеника на вратима цркве у Витенбергу била је увод у највећи и најкрвавији унутархришћански раскол у историји. Резултат тог вишедеценијског рата протестаната, калвиниста, хугенота, била је независност протестантских цркава широм северозападне Европе, о чему ће више бити речи у наредном потпоглављу.

Однос према природи римокатоличке цркве био је заснован на инструменталном тумачењу Библије, које смо навели у пређашњем делу овог поглавља. Доминантан наратив о човеку као најзначајнијој Божијој креацији, за кога је све остало на земљи створено, нужно са собом је и носило јаку антропоцентричну црту.

Током ове целине рада посветићемо се другој страни, односно пиларима неантропоцентричног наратива у католицизму, кроз анализу дела највиших црквених ауторитета ове конфесије. У последњем делу ове, као и наредних целина, направићемо концизан осврт на савремени однос званичне цркве сваке од религија према животној средини и еколошким питањима уопште.

У ранохришћанској мисли о природи значајно се истиче рад светог Аугустина/Августина Хипотског (354-430). Августин, примарно је сврстан у ред светаца западне цркве, премда немали број православних теолога и свештеника сматра да делимично припада и источној цркви.³²⁷ Без уласка у ову теолошку расправу, и уз несумњив допринос целом хришћанству, сврстаћемо га где номинално припада, римокатоличкој цркви.

Августин тумачење како Библије тако и целокупног хришћанства, види у сврси сваке постојеће форме у природи. За разлику од еволутивног процеса кроз који организми, биљке и животиње пролазе, он није као већина његових савременика гледао финални израз те форме до које се долази, већ је сматрао да у сваком тренутку развоја природна форма има њој од Бога дату суштину.

Теолошки приступ Августина карактерише транзиција кроз метафоричку метаморфозу дубоког опсега, односно прелазак с радикалног придржавања духовног мотива с једне стране, на темељно придржавање еколошког мотива с друге стране.³²⁸ Значај поштовања

³²⁷ Више о позицији Св. Августина у римокатоличкој и православној цркви, те утицајима на обе конфесије у: Serafim Rouz, *Blaženi Avgustin*, Izdavačka ustanova Eparhije dalmatinske, 2008.

³²⁸ Paul H. Santmire, *The Travail of Nature: The Ambiguous Ecological Promise of Christian Theology*, Fortress Press 1985, pp. 59-60.

сваке форме у природи, и сваке њене фазе Августин истиче кроз мисао у свом делу *Исповести*. Ту наглашава да је престао чезнути за бољим стварима онда када је све разумно размотрио и увидео да иако су нижи нивои развоја били гори од виших нивоа развоја, свеукупно заједно, они су били бољи од највишег. Нема суштине и целовитости наводи даље Августин, у оном ко је незадовољан било којим делом стварања у самој креацији од стране Господа.³²⁹

У свом наредном делу *О држави Божијој*, Августин појашњава савршеност природе, као поменуте божије креације, и критикује људску ограниченост да то увиди, услед фрагментираних доживљаја појавних карактеристика одређених делова природе. У *Држави* наводи примере попут сунца, за које каже да би неки и њему нашли ману, јер је честа пракса кажњавања у Египту управо постављање злочинаца на јако сунце током целог дана. Из тог угла сунце би се могло назвати несавршеним, што не одговара божијој промисли, већ је угао гледања појединца. Такође, на примеру ватре Августин приказује да је људи радо користе да би боље видели у мраку, али исто тако знају је критиковати онда када би их она опекла или када би њена светлост била прејака, па би услед тога оспорили и ову божију креацију. Међутим, људи заборављају да управо та ватра може и грејати човека, као што јако сунце стварајући можда човеку неугодну врућину, неким животињама значи идеално станиште за опстанак и услове здрав живот.³³⁰ Стога како констатује, сви делови природе у оној мери у којој постоје, поседују своју сврху и специфичност, као и унутрашњи склад, па сходно томе су нужно добри.³³¹

Цитирајући реченицу из књиге постања „И виде Бог да је то добро“, Августин инсистира на томе да ниједна природа која је вољом Божијом створена не може бити ништа друго до добра у својој бити.³³² Штавише, свака појава која није божанска не може постојати ако не потиче управо од створитеља.

Августин прави изричиту разлику између стварања и самог Бога, где инсистира на томе да Бог није стварање, те да је стварање процес чијим облицима човек даје намену. Како у *Исповестима* закључује „поквареност“ створене природе није њена права природа, будући да је природа створена добрим Богом; Сама корупција долази из изопачености или злоупотребе природе, и са собом носи и своју властиту казну.³³³ Овде је Августин по први пут у историји људске мисли, свакако не слутећи размере ове истине која ће уследити петнаестак векова касније, говорио о томе да човек делове природе (попут употребе уранијума), може учинити непријатељем човечанства, али да то онда није ствар природе и божије креације, већ злоупотребе од стране човека. Августиново позиционирање природе у оквиру хришћанства и због наведеног, али и због тежње да искаже одређени ниво урођеног достојанства које природа поседује утемељеног од доброте самог Бога, конфигурише битну

³²⁹ St Augustine, *The Confessions of St. Augustine The Christian Classics Ethereal Library*, 2020. (eBook)

³³⁰ Примери Египта, врућина и сунца као дела божије креације и промишљања самог Августина, инспирисани су местом његовог рођења и одрастања на подручју северне Африке, односно на територији данашњег Туниса.

³³¹ Aurelius Augustine, *The City of God*, Editor: Marcus Dodds, t. & t. Clark, Edinburgh 2014, p. 487. (eBook)

³³² Ibidem, p. 464.

³³³ Edward Horski, *Augustine on Environment: Abiding in the Tranquility of Order*, Saint John's University, 1998, pp. 16-17.

тачку данашњег савременог односа хришћанства према животној средини. Иако представља класични исказ теоцентричне перцепције природе, Августинов сензибилитет да је проматра другачије од својих следбеника изузетно је значајан. Финално, како темељни аналитичари Августинове мисли истичу, његова порука у вези са божијом креацијом природе јесте уско везана за сврху у коју је та креација и створена. Августин сматра да је и сама природа створена пре свега у славу Господа, те да сходно томе наше право на (зло)употребу природе није неограничено и апсолутно, већ напротив - ограничено.³³⁴

Ако је у зачетку хришћанске мисли о природи, Св. Августин био тај који је бацио светло на неантропоцентрични поглед на природу, онда су векови након њега природу и све њене делове, кроз призму хришћанства сагледавали као тле човековог права на доминацију и експлоатацију.

Почевши од Св. Антуна Падованског, значајног католичког свеца, ова усамљена линија сабратства са природом, може се пратити у развоју најраспрострањеније хришћанске конфесије.³³⁵ Антунов највећи изазов у мисионарској каријери био је током службе у италијанском граду Риминију, у који је послат по налогу папе да вери приведи локално становништво. Међутим како га је оно одбацило, чак и претило убиством, Св. Антун по предању одлази до ушћа реке Мареквије у море, казујући молитву рибама реченицом: „Ви, речне и морске рибе, слушате реч Божију јер је јеретици не желе чути.“³³⁶ „Хвалите, рибе, Господа, славите свога створитеља, захваљујте му, што вам је за стан дао неизмерну воду с многим заклоништима против непогода, што вам је дао јасну и прозирну воду, да видите своје путеве, те избегните непријатељима својим. Тај Бог благословио вас је код стварања и припремио вам изобилја хране, надарио вас плодношћу за умножавање вашег потомства (...) Ви сте храна покорнима, који се уздржавају од меса. Вашег меса хтеде Господ јести, да тако необориво докаже истинитост своје људске нарави и свога ускрснућа. Да, сам је Господ ходао по вашој води поврх ваших глава; он је од рибара учинио своје апостоле и рибаре људи; стога вас је толико угнао у њихове мреже.“³³⁷ Рибе су се окупиле у читавим јатима поређавши се по величини, од најмањих које су биле напред, до већих назад и слушајући проповед климале су главама. За то време становништво овог града увидело је веродостојност речи свестеника, захваљујући му се што је у њихов град дошао.³³⁸ Обраћање Св. Антуна, постало је једно од парадигми средњовековног хришћанског односа према нељудском делу природе, у ком се кроз модеран наратив жели природи, у овом случају рибама, дати својство разума, вере, чак и онда када сами људи то не поседују. У наведеном обраћању се иде корак даље од изједначавања животиња и људи, у контекст да су рибе као божија створења била ближа вери Господовој него његова најзначајнија креација, односно људи. Шири контекст натурализације хришћанства у његовој предеколошкој фази био је такав да би свако биће требало сведочити постојању Бога.

³³⁴ Ibidem, p. 20.

³³⁵ Хришћанство данас представља најмногљуднију религију света са близу 2.4 милијарде следбеника, од чега је највише римокатолика - готово 1.4 милијарде од укупног броја. Pew Research Center, Washington DC, 2020. <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2020/number/all/> (приступ: 15.12.2020)

³³⁶ Marko Dragić, *Štovanje sv. Antuna Padovanskoga u hrvatskoj crkveno-pučkoj baštini*, Ethnologica Dalmatica 25, 2018, p. 41.

³³⁷ Више у: Arnold Seranno, *Cvjetići sv. Antuna „Knjiga čudesā“*, Veritas, Zagreb, 2015.

³³⁸ Marko Dragić, cit. delo, p. 41.

Поред св. Антуна, у сличном временском раздобљу, мисионари и делује један од најзначајнијих католичких светаца Фрањо Асишки (1182-1226.). Примарни разлог због ког је у католичкој цркви завредио статус свеца, било је заветовање скромности и сиромаштву, чиме је у феудалној Европи задобио симпатије и следбенике подређених слојева сељачког становништва. Због тога му је папа Иноћетније III 1209. године дао слободу да креира нови монашки ред тзв. ред Фрањеваца,³³⁹ не би ли имао под контролом вернике који су следили Асишког више него саму цркву. Фрањо у свом раду посебно истиче значај природе. У својим делима, као и у песмама и обраћањима, истицао је божију свеprisутност у сваком делу његовог стварања, сваком елементу природе, били ти делови живи или неживи. Тако на пример, воду није сматрао само водом, већ „сестром чистоте,“ понизности и опстанака. С друге стране за остала створења попут животиња није сматрао да се требају присвајати од стране човека онако како је народ навикао. Јер сва створења па и животиње припадају само створитељу. Писани трагови које је оставио, а у којима се недвосмислено потврђује његова наклоност природи, између осталих је *Песма брату Сунцу* у којој је пропацирао велику заједницу свих живих бића са човеком, у ком су као сестре и браћа једна велика породица пред Богом и његовим судом:

„Хваљен буди, Господе мој, са свим створењима својим, најпосле с братом, господином Сунцем: од њега нам долази дан и својим нас зракама грије. Оно је лијепо и сјајне је свјетлости пуно, слика је, Свевишњи, твога божанскога сјаја (...) Хваљен буди, Господе мој по брату нашем Мјесецу и сестрама Звијездама (...) Хваљен буди, Господе мој, по брату нашем Вјетру, по Зраку, Облаку, по јасној Ведрини (...) Хваљен буди, Господе мој, по сестрици Води, она је корисна, понизна, драга и чиста. (..) Хваљен буди, Господе мој, по сестри и мајци нам Земљи. Она нас храни и носи слатке нам плодове, цвијеће шарено и биље доноси.“³⁴⁰ Песма коју су хроничари Фрање Асишког насловили и *Песма Створења*, уједно је последњи текст који је написао, на самртној постељи 1224. године, и уоквирује његов дотадашњи рад, љубав и наклоност према природи.

Папа Војтила (Јован Павле II) прогласио је Асишког 1979. године заштитником екологије нагласивши: „Између светих и гласовитих људи који су нарочито поштовали природу коју је Бог дао људима као изванредан дар, с пуним правом се спомиње и св. Фрањо Асишки. Он је заиста имао изванредан осећај за сва Божја створења. Он је по надахнућу одозго испевао предивну *Песму створења*, у којима - посебно у Брату Сунцу и Брату Месецу и Сестрама Звездама - даје свемогућем и добром Господину дужну захвалност, славу, част и сваки благослов“.³⁴¹

³³⁹ Фрањевци представљају католички свештенички ред из 1209. године, службеног назива *лат.* Ordo Fratrum Minorum, илити “ред мање браће“ основан од стране тада свештеника Франческа Асишког. Ред је првих година био искључиво мушки, али се од 1212. године оснива и женски ред под Кларом Асишки. Осим своје мисионарске улоге ширења хришћанства, истицао се заветовањем на скромност и сиромаштво. Ред је опстао до данас, и учествује у активностима католичке цркве од којих су неке и проеколошког карактера.

³⁴⁰ Jadranka Brnčić, *Franjina Pjesma stvorenja*, Svjetlo riječi, Sarajevo 2012.

³⁴¹ Целокупан документ (Була) доступан на: https://francis35.org/pdf/papal_declaration.hr.pdf (приступ: 15.12.2020)

У многим причама након његове смрти записана су наводна чудеса којима је Фрањо присуствовао или их сам чинио. Збирка под именом *Fioretti di San Francesco* која се данас најчешће приписује Уголину Брунфортеу из XIV века, приказује десетине ситуација које је Фрањо створио својом безизмерном љубављу према природи. Тако у једној од њих описан је дан када је шетао са пријатељима, а птице су испуниле крошње дрвећа са обе стране пута. Видевши тај приказ, Фрањо је рекао пријатељима да наставе ходати док се он обрати својим „сестрама птицама“, које су га истог момента окружиле и опчињене његовим гласом слушале, а да ниједна није одлетела. Након проповеди нису желеле одлетети док им није дао благослов, како прича казује.³⁴²

У осталим проповедима о птицама каже: „Сестре моје птице, много морате хвалити свога Створитеља и увек га љубити. Оденоу вас је перјем, дао вам крила за лет и све остало што вам је потребно. Бог вас је међу створовима учинио племенитима и одредио да боравите у чистом ваздуху“.³⁴³ Уопште, Фрањин посебан однос са птицама је једна од главних тема највећег броја прича, те се стога оцртава и приказује широм католичких катедрала са мотивима птица око себе.

Још једна од легенди из поменуте збирке је она где је у италијанском граду Агобио (Gobbio) где је службовао, успео припитомити и вука. Легенда казује да је страшна животиња прождирала и људе и стоку, све док се Фрањо није попео у брда изнад града, пронашао вука и уз помоћ крста који је понео, наредио му да приђе без да га повреди. Одевши вука у град, запрепашћени становници тог места, иако у страху, послушали су речи Фрања који их је заветовао да вука хране редовно, а он им заузврат неће чинити више никаква злодела, што је по легенди и остварено.³⁴⁴ Наведена прича је само једна од многих која је служила приближавању природе, па чак и њених најнеобузданијих делова обичном човеку, потискујући осећај да је природа непријатељ, јер као Божија креација она јесте нужно добра, управо на трагу онога што је Св. Августин писао готово десет векова раније. Велики број књига написан је не само у времену блиском животу Фрање Асишког, у којима су се помињала његова божанска дела према деловима природе.³⁴⁵ У вековима након, многи теоретичари и филозофи, не само теолози, истицали су његов значај у погледу на природу, па тако нобеловац Херман Хесе у свом есеју о Фрањи Асишком бележи „Ако су га људи и заборавили, о њему зацијело данас још говоре камење, извори, цвијеће и птице.“³⁴⁶ Цитат Хесеа такође указује на највећи значај његовог дела, а то је однос који је гајио према природу приближавајући религију људима, а људе природи.

³⁴² Ugolino Brunforte, *Little Flowers of St. Francis*, Translation William Heywood, Global Grey eBooks, 2019, p. 52. (Ebook)

<https://www.globalgreyebooks.com/little-flowers-of-st-francis-ebook.html> (приступ: 17.12.2020)

³⁴³ Iva Bašić, *Sveti Franjo Asiški zaštitnik ekologije i ekologista*, Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet, 2020, p. 30.

³⁴⁴ Ugolino Brunforte, cit. delo, 2019, pp. 65-66.

³⁴⁵ Више о животу и делима Фрање Асишког у: St. Bonaventure, *The Life of St. Francis of Assisi*, TAN Books & Publishers Inc, 2009.

³⁴⁶ Iva Bašić, cit. delo, prema: Herman Hesse, *Franjo Asiški*, Alfa, Zagreb, 2009, p. 29.

Свакако највећи средњовековни мислилац западног хришћанства Тома Аквински, велики део свог рада посветио је односу према нељудским деловима природе. Из данашњег угла рад Аквинског у пољу екологије аутори сврставају на два пола. Једни сматрају да је снагом свог ауторитета и значаја створио основу за антропоцентрични поглед на свет, истичући човека као доминантно биће божије креације, док га друга група аутора ставља у корпус оних мислилаца који су из религијског угла, а с довољно научности били заштитари животне средине.

Аквински недвосмислено јесте човека дизао на пиједестал божије креације, сматрајући га својеврсним „малим микрокосмосом“. Тај концепт људског микрокосмоса послужио је као аналогија његове владавине на земљи, са божијом владавином над небом у оквиру макрокосмоса. Истиче да је човек добио разум и да се зато једини рађа наг, јер једини има способност да себи начини одећу, за разлику од свих осталих живих бића.³⁴⁷ Тиме прави почетну дистинкцију божијег провиђења да је човек то биће којем је потчинио све остало и дао на коришћење да живи и преживи помоћу свог разума. С друге стране, истицао је да је Бог зато осталим живим бићима морао дати перје, длаке, крљушти, оклоп, не би ли преживели на свету. У целокупном раду доста се ослањао на античку мисао, стављајући је у контекст религијских учења, чинио је схоластички напор обједињавања хришћанске промисли и античких научних достигнућа. Спајајући та два, сугерисао са је да су рационално размишљање и проучавање природе, најбољи начини да се схвати Божија истина. Јер Бог се у његовој интерпретацији открива кроз саму природу, те се ту прави једнакост - проучавати природу за њега значи проучавати Бога. На питање о трајању природе и милости, одговара: „Напротив, све док природа траје, њено деловање остаје. Али милост не уништава природу, она је чини само савршенијом“.³⁴⁸

Аквински у Аристотеловском маниру класификује организме на начин готово истоветан великом грчком филозофу. Наиме, он разликује на хијерархијској основи три нивоа живих бића и то: „вегетативна, осетљива и рационална.“³⁴⁹ У овом делу он недвосмислено човека поставља изнад осталих бића и свет назива управо хијерархијским, истакавши да постоје бића савршенија од других, где је човек разумно и слободно биће, што га чини најсавршенијим бићем и сврхом стварања.³⁵⁰

Уз овај концепт Аквински је развијао и свој својеврсни ланац исхране, равнајући их од мање савршених ка савршенима, неразумнијег ка разумнијем, при чему је легитимно да савршеније створење се користи оним мање савршеним. Тиме како напомиње, биљке служе да се хране сложенија тела попут животиња, а неке савршеније животиње хране се тим мање савршеним животињама, док се човек храни свима њима.³⁵¹ У овакво постављеном ланцу

³⁴⁷ Toma Akvinski, "O kraljevstvu" u *Izbrano djelo*, Globus, Zagreb, 1981, pp. 216-217.

³⁴⁸ Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*, Translated by Fathers: 2006, Part I, Question 62.

Доступно на: https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274_Thomas_Aquinas_Summa_Theologiae_%5B1%5D_EN.pdf (приступ: 18.12.2020)

³⁴⁹ Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*, cit.delo, Part I, Question 79.

³⁵⁰ Ibidem II, q.72

³⁵¹ St. Thomas Aquinas, The translator Joseph Rickaby, *The Catholic Primer*, 2005. Доступно на:

<https://d2y1pz2y630308.cloudfront.net/15471/documents/2016/10/St.%20Thomas%20Aquinas-The%20Summa%20Contra%20Gentiles.pdf> (приступ: 18.12.2020)

исхране, јасна је антропоцентрична црта Аквинског, премда се у *Summa Theologica* ограђује од убијања животиња од стране човека, ограничавајући га да то може чинити само када је животиња потребна за исхрану.³⁵² Иако тај услов не делује превише анимоеично, узимајући у обзир време и околности када је писао, а када је доминантан хоби тадашње средњовековне аристократије био спортски лов, јасно је било да је ово била и критика највишој класи о нескладу њихове забаве са божијом поставком природе.

Осим односа унутар Богом створених врста, Аквински даје допринос и у другим елементима које данас можемо назвати проеколошким. Наиме, он даје савете о изградњи градова који би у физичком и здравственом контексту човеку могли омогућити дуг живот. Сходно тим циљевима, место за изградњу града мора имати здрав проток ваздуха, у смислу физичког здравља човека и природе као такве, за шта је предуслов чист ваздух.³⁵³ Потом, извор чисте воде у близини, с обзиром да здравље људског тела понајвише зависи од онога што човек уноси у себе, као и плодна земља у окружењу која ће служити за производњу сопствених намирница чиме се ствара лична економска независност. У наставку Аквински истиче да естетика окружења није само ради лепоте по себи, већ да град мора бити на пријатној позицији да своје мештане развеселава сопственом садржином. Зато апострофира да „људски живот не може дуго трајати без ужитка“, а позиција је згодна ако се „простире на широкој равници, с издашним стаблима, лепог изгледа због близине брда, лепих шума и натопљено водама“ што је својеврсни зачин људском животу како би се „душе људи обновили“³⁵⁴. Све су ово природни предуслови како наводи, за здрав живот и настањење које ће гарантовати и остале погодности попут економских и политичких.³⁵⁵

На крају сумирајући исход живота сваког појединца, начин и сврху његовог делања, он управо на дистинкцији човек – природа, даје пример оног што је за Бога приоритет, а то је однос човека према човеку, а не према животињама. Тако аутори наводе да „Тома Аквински је закључио да Бог неће судити човеку по томе како је поступао према животињама. Ниједан човек неће спасити своју душу ако нпр. каже: оставио сам земљу плоднију, лепо сам поступао са животињама. То код Бога ништа не значи, већ само поступци према људима и према Богу.“³⁵⁶

Визура из које Аквински проматра стварање света, јесте таква да човек има несумњиво доминантан положај у односу на остале делове природе, додељујући му својеврсне управљачке способности над остатком свега. Међутим, не на начин да легитимизује својевољност тог деловања, већ рационалну употребу која ће бити ограничена на

³⁵² St. Thomas Aquinas, *The Summa Theologica* cit. delo, II–II, Question 64.

³⁵³ Nikola Bolšec, *Filozofija ekologije Tom Akvinskoga kao valjana duhovnost*, *Obnovljeni život*, 2015, p. 454. Prema: Toma Akvinski, “O kraljevstvu“, u: *Izabrano djelo*, p.228.

³⁵⁴ Ibidem 232.

³⁵⁵ Према Аквинском, место за здрав живот може се практично распознати према утроби убијене животиње са тог подручја, односно ако је она здрава то имплицира да се и људи ту могу снабдевати храном. Такође, треба обратити пажњу на здравље мештана тог подручја, „крепкост и снагу њиховог тела, боју лица, живахност деце и виталност старца“. У Bolšec, cit. delo, preма: Toma Akvinski, *O Kraljevstvu, Izabrano djelo*, Globus, 1981.

³⁵⁶ Никола Угричић, „Верско мишљење и обликовање еколошке етике и свести“, *Религија и Толеранција*, VI, 2008, стр. 33.

задовољење базичних потреба, никако страсти, хобија, и забава, попут спортског лова. Наведено га несумњиво сврстава у релативно антропоцентрично оријентисане теоретичаре, али питање је да ли у оној мери у којој Лин Вајт то наводи, таргетирајући управо њега као утицајног мислиоца који је створио хришћанску основу за експлоатацију природе. С друге стране, иако теоцентричним схоластичким приступом, он ипак значајно доприноси стварању обзира према самој природи. Закључно, управо због поседовања разума човеку даје доминантнију улогу у односу на остатак природе, али исто тако му додељује и већу одговорност да свет по вољи творца очува као заједницу створења која ће коегзистирати у Божијој креацији - Земљи.

Први траг званичног интересовања о природном окружењу римокатоличке цркве, при чему под „званичним“ подразумевамо иступање папе и званичног Ватикана, може се наћи у првој Друштвеној енклитици *Rerum Novarum* папе Лава XIII из 1891. године. Папа је у њој изнео јавно бригу целокупне цркве за друштво, са посебним нагласком на сиромашне којих је било у све већем броју, али и на решавања питања друштвене правде, подржавајући оснивање радничких синдиката, али и критикујући растући идеолошки концепт социјализма. Будући да је обраћање било у време прве индустријске револуције, укључивало је индиректно питање ресурса, и побољшање услова на раду.³⁵⁷

Ипак, ако за полазну тачку еколошки просвећеног времена узмемо године након 1968. када је основан Римски клуб, као прва велика невладина, уједно и научна организација која се бавила глобалним еколошким питања, онда деловање римокатоличке цркве у том предеколошким периоду можемо свести на неколико симболичних, али ипак постојећих активности. Састанак Папе Пија XII са представницима новоосноване специјализоване агенције Уједињених - FAO³⁵⁸ 1948. године, био је наговештај интенције да се римокатоличка црква укључи у процес очувања природне средине националних држава, као и смањење глади у свету, која ће конкретније уследити у последњој трећини XX века. Његов наследник, Папа Јован XIII, наставио је сарадњу са FAO, учествујући на њиховој 10. и 11. редовној конференцији (1959-1961), док се на 14. конференцији обратио поруком да: „Модерна средства истраживања пружају увид у још увек готово неоткривена блага скривена у дубинама земље и у морима. Човекова је дужност користити дарове интелигенције и воље које је примио у својој тежњи да развије та велика богатства. Али такође је непосредна дужност друштва пружити конкретну помоћ оним својим члановима који су лишени минимума нужног за нормалан раст њихове личности.“³⁵⁹

³⁵⁷ Pope Leo XIII, *Rerum Novarum*, Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor, Libreria Editrice Vaticana, 1891.

³⁵⁸ Food and Agriculture Organization (FAO) специјализована је агенција УН-а са седиштем у Риму, која се бави количином и дистрибуцијом хране у свету, побољшањем приноса у пољопривреди, смањењем глади, експлоатације океана и шума, и смањена употребе пестицида. Један од начина финансирања јесте емисија кованица новца националних држава са мотивима и циљевима ове организације. Посебно занимљиво је да је прву серију оваквих кованица емитовала управо папска држава Ватикан 1968. године, а друга која је то учинила била је социјалистичка Југославија 1970. године, До данас у свету емитовано је преко 4 милијарде ових кованица. Више и: Ранко Мандић, „FAO повас“ часопис *Динар*, Српско нумизматичко друштво, 1996.

³⁵⁹ John XXIII *Message of His Holiness John XXIII for the Special Meeting of the Food and Agriculture Organization*, Libreria Editrice Vaticana, 1963, *Paths to Peace*, pp. 303-304.

У периоду 1960-их година, дошло је до покушаја стварања неколико католичких организација које би се бавиле питањима животне средине. Године 1964. дошло је до оснивања групе *Faith-Man-Nature*, америчког Националног конгреса са циљем да се покрене шира полемика, те да се друштво синтетисањем религијског учења и еколошких проблема укључи у изналажење решења.³⁶⁰ Како Скледар наводи 1966. године католички свештеник Роберт Бругс основао је католички институт у Сент Луису, под именом *ITEST- Institute for Theological Encounter with Science and Theology*. Институт је, како истичу, настао са „идејом да развија дијалог и заједничко ткиво између верских и научних истина“ како би прожимало свеобухватно разумевање стварности, а будући да је суоснивач Џон Метшинер биохемичар, једна од главних тема у раду института већ 50 година јесте екологија.³⁶¹

Међутим, о озбиљнијем упливу римокатоличке цркве у еколошку тематику можемо говорити тек онда када је глобална еколошка криза постала обзнањена поклоницима свете столице широм света, односно након поменуто 1968. године. Папа Павле VI лично шаље поруку на конференцији Уједињених Нација 1972. године у Стокхолму, чиме се Ватикан први пут оглашава директно о стању животне средине и улози човека, као духовног, али и делатног бића.

Папа је испред целе римокатоличке цркве и у своје лично име поручио следеће: „Данас, заиста расте свест да су човек и његова околина неодвојиви више него икад. Околина битно условљава човеков живот и развој, а човек својом присутношћу, радом и контемплацијом усавршава и оплемењује своју околинину. Али људска креативност ће донети истинске и трајне користи само у оној мери у којој човек поштује законе који управљају виталним импулсом и способношћу природе за регенерацију. Обоје су зато уједињени и деле заједничку временску будућност. Стога је човек упозорен на нужност замене неконтролисаног материјалног напретка, често слепог и турбулентног, новооткривеним поштовањем према биосфери своје глобалне домене, која је, да цитирам фини мото Конференције, постала - *Једна Земља*.“³⁶²

Потом напоменуо је да: „интелигенција може своја открића применити као средство уништења, као у случају атомског, хемијског и бактериолошког оружја и многих других ратних инструмената, великих и малих, за које морална савест може осетити само ужас. Али како можемо занемарити неравнотеже узроковане у биосфери неуредним искоришћавањем физичких резерви планете, чак и у сврху производње нечега корисног, као што је расипање природних ресурса који се не могу обновити; загађење земље, воде, ваздуха и простора, с резултирајућим нападима на биљни и животињски свет? Све то доприноси осиромашењу и пропадању човекове околине до те мере, да угрожава властити опстанак. Коначно, наша

³⁶⁰ Nikola Skledar, *Sakralna ekologija i čovjekov prirodni okoliš*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1995, p. 873.

³⁶¹ Институт је и данас врло активан, има чланове широм света који представљају 30 земаља - као и чланове из већине савезних држава Сједињених Америчких Држава. Више о ITEST на: <https://inters.org/websites/itest> (приступ: 23.12.2020)

³⁶² Прва конференција Уједињених нација о животној средини одржана у Стокхолму 1972. носила је радни назив „Само једна земља“. Текст декларације у оригиналној форми доступан на: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.48/14/REV (приступ: 23.12.2020)

генерација мора енергично прихватити изазов надилажења делимичних и непосредних циљева како би припремила гостољубиву Земљу за будуће генерације.³⁶³

Папа Павле VI враћајући се у ретко присутне екоцентричне исказе римокатоличке мисли помиње рад Фрање Асишког: „Како се овде не присетити непролазног примера св. Фрање Асишког и споменути велике хришћанске умне свештенике, који сведоче о унутрашњем складу постигнутом у оквиру поверљивог заједништва с ритмовима и законима природе? (...) Све што је Бог створио је добро“, пише апостол св. Павле, понављајући текст *Постанка* који говори о Божјем задовољству сваким његовим делом. Владати стварањем, значи за људски род - не уништити га, него усавршити; претворити свет не у хаос који више није прикладан за становање, већ у предивно пребивалиште у којем се све поштује.“³⁶⁴

На крају обраћања поручује онима који су имали највише користи од угрожавања ресурса, богатима, као и онима коју су претрпели највећу штету: „Било би још неправедније одбити младим нацијама средства за борбу, јер су често морали платити високу, неоправдану цену за деградацију и осиромашење њиховог заједничког биолошког наслеђа. Дакле, уместо да у борби за боље окружење виде реакцију страха богатих, они би у њој, на добробит свих, видели афирмацију вере и наде у судбину људске породице окупљене око заједничког пројекта.“³⁶⁵

Јован Павле II, наставио је уску сарадњу својих претходника са FAO, заговарајући декларативно политику помагања земљама у развоју, унапређења пољопривреде, чиме би се последично смањила глад. Ипак, његов највећи допринос био је говор на седници Уједињених нација одржаној у Најробију 1985. године у ком је нагласио да власт над животном средином и природом није доминација, већ управљање, те истакао да људско достојанство чини неопходним да се влада над креацијом на начин који то адекватно служи људској породици.³⁶⁶ У овом говору доминирало је инсистирање на људској особености, као централној тачки која мора остати бит сваког еколошког активизма. Тврдио је да „сви еколошки програми морају поштовати пуно достојанство и слободу онога ко би могао бити погођен таквим програмима. Проблеме животне средине треба проматрати у односу на потребе стварних мушкараца и жена, њихових породица, њихових вредности, те њиховог јединственог друштвеног и културног наслеђа.“³⁶⁷ Јован Павле II, упутио је свим католицима посебну новогодишњу поруку 1990. године, и у њој је истакао да је „еколошка

³⁶³ Paul VI, Message of His Holiness Paul VI to Mr. Maurice F. Strong, Secretary-General of the Conference on the Environment, Libreria Editrice Vaticana, 1972., Paths to Peace pp. 463-465. Доступно на: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/messages/pont-messages/documents/hf_p-vi_mess_19720605_conferenza-ambiente.html (приступ: 23.12.2020)

³⁶⁴ Ibidem, pp. 463-465.

³⁶⁵ Ibidem, p. 465.

³⁶⁶ John Paul II, Address Of Pope John Paul II to the Members of The Agency of The United Nations, Nairobi, Libreria Editrice Vaticana, 1985, Paths to Peace, pp. 54-57. Доступно на: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1985/august/documents/hf_jp-ii_spe_19850818_centro-nazioni-unite.html (приступ: 24.12.2020)

³⁶⁷ Theodore Lai, Cecilia Tortajada, *The Holy See and the Global Environmental Movement*, Frontiers in Communication 6, 2021.

свест питање морала, а не само политике и моде“, и упозорио читав свет на његове еколошке обавезе.³⁶⁸

Наставак активности Ватикана према свим друштвено значајним питањима, па тако и еколошким, уследио је на великој конференцији УН-а, у Рио Де Жанеиру 1992. године. Представник је био надбискуп Ренато Мартино, иначе кардинал у дипломатској служби Ватикана. На овој изузетно значајној скупштини службеног назива „О животној средини и развоју“ Мартино се у име римокатоличке цркве обратио тврдњом да су проблеми животне средине и развоја превасходно централна морална питања, односно да се пре практичних решења нарушене природе и неразвијених економија морамо прво позабавити моралном основом тих питања. Даље, Мартино закључује на трагу свог актуелног поглавара Папе Јована П, да је финални циљ еколошких и развојних програма да унапреде квалитет људског живота, али на начин да се стави у службу целокупне људске заједнице.³⁶⁹

Надбискуп Мартино био је дипломатски представник римокатоличке цркве и на самиту у Њујорку, 1997. године који се односио на закључке из Рија, под називом „Рио плус пет“. На следећем великом самиту УН о животној средини у Јоханесбургу 2002. године, поново је уместо Папе Јована Павла П, управо Мартино био шеф делегације римокатоличке цркве. Пошавши од ставова које је изнео у Рију и Њујорку, да земље у развоју у својој, иако легитимној амбицији да унапреде статус копирајући методологију развоја богатих земаља, би требало да схвате да ће их такав пут довести до угрожавања сопственог становништва, алудирајући на деструктивне линеарне економске моделе производње и потрошње. Помало лицемерни став, и тотално супротан оном који је изнео Папа Павле VI, у ком је учио значајну неправду у успоравању земаља у развоју, да досегну елементарни животни стандард. Своје излагање Мартино је завршио поруком да: „Света столица како би помогла у остварењу наде за боље сутра, у контексту овог светског самита о одрживом развоју позива на 'даривање себе', будући да се људско биће не може у потпуности пронаћи осим у даривању себе. Као одговор на себичност и равнодушност, *Даривање себе* у финалном исходу осигурава добробит других и будућих генерација, те тако доприноси одрживом развоју.“³⁷⁰

Наредни папа Бенедикт XVI у свом обраћању у Генералној скупштини УН-а 2008. године истакао је да се залаже за употребу науке и технологије као и њен напредак, пре свега кроз њену рационализацију, али да заштита животне средине зависи пре свега од враћања базичној суштини божијег стварања. Нагласивши даље да дилема између етике и науке фактички не постоји, јер је једини исправни научни метод онај који истински поштује моралне императиве.³⁷¹

³⁶⁸ Živan Bezić, Kršćanin i ekologija, *Crkva u svijetu*, 25 (1), 1990, p. 55.

³⁶⁹ Целокупни говор Мартина у Рио Де Жанеиру 1992. године доступан на:
http://www.inee.mu.edu/documents/15UNConfonEnvandDev_000.pdf (приступ: 24.12.2020)

³⁷⁰ Текст говора надбискупа Мартина са самита УН у Јоханесбургу 2002. године доступан на:
https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/documents/rc_seg-st_doc_20020902_martino-johannesburg_en.html (приступ: 24.12.2020)

³⁷¹ Текст говора папе Бенедикта XVI на генералној скупштини УН 2008. у Њујорку доступан на:
https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080418_un-visit.html (приступ: 24.12.2020)

На великој конференцији о животној средини у Рио де Жанеиру 2012. године под називом *Рио+20* папску столицу представљао је шеф ватиканске делегације кардинал Одило Педро Шерер. Овом приликом испред римокатоличке цркве Шерер је изнео нешто радикалније ставове, са наговештајима промене економске матрице. Наиме, он истиче да: „Сваки нови модел развоја, као што је *зелена економија*, мора бити усидрен и прожет оним начелима која су темељ за учинковито промицање људског достојанства, а то су: одговорност, чак и када се *морају направити промене у обрасцима производње и потрошње*, промицање и дељење у општем добру; приступ примарним ресурсима укључујући основна као што су храна, здравље, образовање, сигурност и мир (...) заштита стварања повезана је с међугенерациском једнакошћу; универзално одредиште добара и плодова људског предузетништва; и пратеће начело супсидијарности, које допушта јавним телима на свим нивоима да делују на учинковит начин за побољшање сваке особе и заједнице.“³⁷² Даље у говору Шерер износи битан сегмент еколошког образовања који проистиче из породице: „овде је посебно битно споменути да образовање и развој почињу у породици, где се сва та начела преносе и асимилирају будућим генерацијама како би њихови чланови преузели сопствену адекватну одговорност у друштву.“³⁷³

Свој говор у Рију кардинал је завршио још једним битним елементом одрживости, односно троуглу управљање - интергенерациска солидарност - међугенерациска солидарност: „Људи су задужени за управљање природом; али као и са свиме људским, ово управљање нужно поседује етичку димензију. У испуњавању овог права и дужности увек је имплицитна праведна солидарност с нашим ближњима, укључујући и оне који се тек требају родити. То од нас захтева дужност према будућим генерацијама које ће наследити последице наших одлука.“³⁷⁴

Актуелни папа Фрањо, наговестио је одмах по доласку на свету столицу, да ће у свом раду бити изузетно посвећен питањима екологије, климатских промена, загађења, сиромаштва. Одабир имена Фрањо „Franciscus“, како сам истиче било је по узору на Фрању Асишког, „најекоцентричнијег“ свеца римокатоличке цркве од њеног оснивања, о чијем смо раду, делима и утицају на однос природе и хришћанства писали у пређашњем делу истраживања. Тако је након Папе Јована Павла II, који је Фрању Асишког прогласио 1979. заштитником екологије, актуелни папа у духу светске борбе против сиромаштва и бриге за очување планете узео његово име, под којим се данас води као 266. поглавар римокатоличке цркве. Две године након ступања на дужност, Фрањо II обзнанио је *Laudato si'*, своју другу енциклику са поднасловом „О бризи за наш заједнички дом“, у ком износи као централни део текста забринутост за еколошку деградацију планете с посебним освртом на глобално загревање. Фрањо иде и корак даље од својих претходника оштро критикујући конзумеризам, и неодговорне матрице економског развоја.³⁷⁵ У овом до сада најопсежнијем

³⁷²Текст говора кардинала Шерера на конференцији УН у Рио де Жанеиру 2012. године, доступан на: https://m.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2012/documents/rc_seg-st_20120622_rio20_en.html (приступ: 24.12.2020)

³⁷³ Ibidem

³⁷⁴ Ibidem

³⁷⁵ Francis I, *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on Care For Our Common Home*, Libreria Editrice Vaticana, 2015.

званичном исказу једног поглавара римокатоличке цркве на тему животне средине, папа нашироко узима у обзир све реперкусије глобалне еколошке неодговорности, попут еколошких избеглица за чија већа права се залаже, инсистирајући на изједначавању са осталим избегличким статусима. Наводи их као нове врсте изгнаника од својих домова, чије сиромаштво је директно узроковано последицама климатских промена. У настојању да уздигне положај жена унутар црквеног живота, и то повеже са нужношћу бриге о заједничкој планети, цитира свог поменутог узора Асишког: „Свети Фрањо Асишки подсећа нас да је наш заједнички дом попут сестре с којом делимо живот, и прекрасне мајке која отвара своје руке да нас загрли.“³⁷⁶

Папа стаје и у заштиту малих пољопривредних произвођача који пред надирањем ГМО семена долазе у egzистенцијалне проблеме.³⁷⁷ Потом у енциклици, готово у духу биоцентризма изједначава човека са осталим живим бићима, наводећи пример да колико бринемо о људима, толико морамо бринути и о планктонима у океанима који чине почетак ланца исхране екосистема. Надаље Фрањо „народским“ речником и предлозима блиским обичном човеку, наводи савете које сваки појединац може упражњавати, попут гашења светла када није неопходно, коришћење јавног саобраћаја увек када је могуће, те смањење употребе клима уређаја.³⁷⁸

Доказ да је његово обраћање имало глобално-планетарни контекст, какви еколошки проблеми и јесу, налази се на крају енциклике. Наиме, папа ту даје две своје молитве за спас планете, једну намењену следбеницима римокатоличке цркве, а другу намењену поклоницима свих осталих конфесија које верују у творца. „Универзалну“ молитву насловио је са „Молитва за нашу земљу“, и у њој нема експлицитних исказа било које религијске конфесије, осим помињања Бога као универзалног творца.

Последњенаведено можда и на најбољи начин илуструје у ком правцу се креће мисао актуелног ватиканског поглавара о животној средини, али и како се креће целокупни рад римокатоличке цркве у области еколошких питања будућности. Екологија и њени проблеми представљају глобалне теме чијим бављењем римокатоличка црква исказује надрелигијски карактер, ширим од екуменистичког приступа. Позиционирајући себе као конфесију која у глобалној угрожености планете жели ујединити вернике свих религија, без обзира на ранија неслагања, борбе, анатеме, крваве сукобе, и све оно што је чинило међурелигијски живот последњих 20 векова. Утисак је да је еколошко поље, уз озелењени теоцентризам, идеалан спој за такву тенденцију.

³⁷⁶ *Canticle of the Creatures*, in *Francis of Assisi: Early Documents*, vol. 1, New York-London-Manila, 1999, p. 113-114.

³⁷⁷ Папа у овој објави не заузима јасан став о питању ГМО. Наиме, у једном делу истиче да се ГМО мора и даље истраживати, али истовремено напомиње да је управо та врста хране допринела у одређеним деловима света смањивању проблема глади.

³⁷⁸ Francis I, cit.delo.

2.1.3. Протестантизам

Након средњег века, хришћанска мисао на подручју Европе доживљава велике промене. Неколико религијских и геополитичких разлога утицало је на то. Део историчара, како смо поменули, за крај периода средњег века узима тренутак пада Константинопоља у руке Османлија 1453. године. Тиме, тада већ претежно православни народи југоистока Европе просторно и политички бивају интегрисани у нови исламски свет великог Османског царства проширеног на европски континент. Друга група историчара сматра да крај средњег века наступа такође елаборираним географским открићем „новог света“ односно Колумбовим открићем америчког континента 1492. године. Финално, трећа група аутора за крај овог раздобља узима религијску одредницу хришћанског раскола, односно протестантску реформацију 1517. године. За нас је посебно значајан последњи сет ставова, односно протестантске реформације узроковане унутрашњим стањем саме римокатоличке цркве. Огресла у раскош највиших црквених поглавара ова црква улази и у световне послове стварања профита по основу духовне доминације хришћанске религије на простору Европе. Наиме, опрост грехова кроз куповину такозваних опроштајница (индулгенција) била је кап која је прелила чашу, да се појави реформистички талас за независност од папске столице. Ове реформаторске покрете, а данас признате конфесије у Немачкој, предводио је Мартин Лутер, у Швајцарској Цвингли и Калвин, у Француској Хугеноти, док је краљ Хенри VIII одвојио Енглеску цркву од римске столице 1534. године „Актом о супремацији“. Корак даље био је Кромвелов маневар којим је до 1540. године сва имовина манастира, самостана и црква прешла у власништво круне и племства.³⁷⁹ Географска, али и религијска слика Европе битно се изменила, а најбитнија тема, вероисповест, на чије тумачење је имала монопол католичка црква и папа, добија и друге интерпретације. Један од циљева реформатора је био да се дух хришћанства приближи обичном човеку. У ту сврху професор прашког универзитета Јан Хус, већ 1414. године Библију преводи на чешки, народни језик, што је римска столица осудила спаљивањем Хуса на ломачи. Међутим, деценијска крвава, али ипак успешна реформација широм Европе, довела је до тога да се Свето писмо заиста приближи обичном народу, те да га свако може читати и тумачити поруке творца.

Целокупан религијски ауторитет постаје реч Божија, онаква каква је у самој Библији, док све ван Библије се у највећој мери одбацује, попут ауторитета централизоване цркве каква јесте католичка. Изопштава се све што може уопште служити у сврху посредовања између Бога и верника, а није Свето писмо, односно његов интегрални садржај. У том скупу посредништва и интерпретација, схоластичка теологија се одбацује као и сви елементи спекулативног наратива.

Сврсисходност анализе реформаторских конфесија, са акцентом на протестантизам, као и целокупног хришћанског дискурса, не огледа се само у чињеници да је период средњег века донео огроман утицај хришћанства у поимању природе и свих елемената животне средине, већ и у чињеници да су религијска убеђења уско повезана са општим виђењем света

³⁷⁹ Више у: Peter Marshall, *Heretics and Believers: A History of the English Reformation*. Yale University Press, 2017.

око себе, формирању система вредности и приоритета, и последично генеришу делатни однос према том истом свету. Фокс истиче да је ово од посебног значаја и данас, када религијска оријентација утиче на креаторе и доносиоце политичких одлука.³⁸⁰

Инглехарт и Бејкер у опсежној анализи спроведеној на узорку од више од 65 држава, закључили су да иако се у великом броју земаља већина људи не придржава вере којој су припадале раније генерације, та друштва начелно настављају да исказују карактеристике која та вера генерише. Ова начелна анализа показује да у протестантским земљама Европе социолошке вредности исказане кроз религијски дискурс, попут значаја изостанка строгих хијерархија, високог нивоа поверења у међуљудске односе, високим нивоом толеранције и благостања, јесу и даље доминантне карактеристике тих држава. Како Инглехарт и Бејкер закључују, таква вредносна оријентација даје изузетан основ за постојање постматеријалистичких вредности у којима је брига и однос према животној средини једна од главних карактеристика.³⁸¹

Јокемсен, слично, у свом раду констатује: „протестантизам је такође историјски повезан с модернизацијом и привредним развојем, и углавном индустријализацијом. Најпознатији пример је теза протестантске етике Макса Вебера у којој се поставља корелација између економског раста и протестантске религијске оријентације.“³⁸²

Међутим, поставља се питање, колико основа заправо има у разликовању одвојене протестантске цркве од некада матичне Римокатоличке цркве, у односу према самој природној средини, и да ли су те различитости позитивне? Инглехарт, као аргумент у том смеру наводи онај системског карактера, да је неупоредиво виши степен децентрализације протестантске цркве, и последично томе њена локална активност, дала структуралну основу да њени верници делују у практичном еколошком смеру више него римокатоличка црква.³⁸³

С друге стране опрезно се мора прићи анализи утицаја протестантске етике на животну средину, са погледом кроз најмање два пара наочара. Како Клајв Понтинг истиче: „Из еколошке перспективе процес модернизације појављује се као низ сложенијих и еколошки штетнијих начина задовољавања истих основних људских потреба“.³⁸⁴ Несумњиво протестантска радна, пословна етика, те финално индустријализацијска преданост је битно допринела управо деградацији животне средине и стварању еколошке кризе генерисане првенствено у западној цивилизацији.

³⁸⁰ Jonathan Fox, “Religion as an Overlooked Element in International Relations“, *International Studies Review* 3 (3), 2001, pp. 59-63.

³⁸¹ Ronald Inglehart, Wayne E. Baker, Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65 (1), 2000, pp. 46–47.

³⁸² Henk Jochemsen, *The Relationship between (Protestant) Christianity and the Environment is Ambivalent* *Philosophia Reformata* 83(1), 2018, pp. 34-50.

³⁸³ Inglehart, cit.delo. p. 35.

³⁸⁴ Martin Desvaux, A Synopsis of Clive Ponting’s „A Green History of the World,“ *Optimum Population Trust Journal*, 2010, pp. 5–10.

Због наведеног, протестантизам, његова црква, и следбеници, имају својеврсну моралну обавезу да се више посвете животној средини и решавању у њој изазваних штета, јер су на ресурсима исте изградили велики део свог богатства и услова материјалног благостања. Данас најразвијеније земље западне цивилизације су управо државе које су по доминантној религијској структури протестантске.³⁸⁵

Из овог разлога велики број теолога и истраживача из ширих научних области, покушава да изнађе специфичне везе протестантизма и бриге за животну средину. Тако Фогел наводи да протестантизам као „високоегалитарна религија“ има највише демократске капацитете проширења људских права на права природе, јер Бог у Библији, како смо навели, недвосмислено исказује бригу и за врапце, волове, коње, китове, птице као и за човека, јер све наведено је последица његове креације. Даље, Фогел наводи непостојање литургије у протестантској пракси као отвореност за виши ниво естетског уживања у природи, чиме повезује романтизам бриге о природи са наслеђем управо протестантских елемената мистицизма, посебно карактеристичног за либерални протестантизам.³⁸⁶

У суштинском смислу, протестантски и евангелистички теолози међу првима су се почели теоријски бавити односом деградације животне средине и религије. Данијел Часни наводи неколико хронолошких приказа, попут немачког евангелистичког теолога Герхард фон Рада са делом *Verheisenes Land und Jahwes Land im Hexateuch* из давне 1943. године где је анализирао планету из теолошког угла. Потом, Ханс Вилбергер швајцарски протестантски теолог 1956. године је направио у свом делу *Israel und sein Land* паралелу између културе и земље с једне стране, и Библије са друге. Након што је крајем 1980-их и почетком 1970-их година прошлог века еколошко питање дошло до шире јавности кроз прве податке о бесомучној потрошњи ресурса, муњевитом порасту становништва, недостатку хране, све цркве па и протестантска, почињу да показују забринутост и одговорност. Тако евангелистички свештеник Френсис Шефер пише своје дело *Pollution and the Death of Man* 1971. године, а исте године теолог Ерик Руст објављује *Nature-Garden or Desert*.³⁸⁷ Убрзо креће и системска организација у практичном смислу, оснивањем групе Evangelical for Social Action, чији је централни документ био Chicago Declaration. Рон Гобл 1986. године у

³⁸⁵ Макс Вебер је пре више од једног века успоставио корелацију повећања економског благостања са присуством протестантске религије, на чијем трагу је Робин Грир спровео истраживање у реалним околностима. Упоредио је ширење протестантизма у бившим колонијама Шпаније и Француске као претежно римокатоличких земаља, и бивших колонија Британије која је претежно протестантска држава. Закључак истраживања је био да је стварна стопа раста БДП-а и реалних прихода по глави становника у бившим протестантским колонијама имала знатно већи успон од оних ех римокатоличких.

У: Robin Grier, *The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies*. *Kyklos* 50–Fasc. 1, 1997, pp. 47–62.

Истраживање доступно на:

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-6435.00003> (приступ: 27.12.2020)

³⁸⁶ Henk Jochemsen, cit. delo prema: David Vogel, *The Protestant Ethic and the Spirit of Environmentalism: A Cross-National Comparison* 2001. Доступно на:

https://www.researchgate.net/publication/228826314_The_Protestant_Ethic_and_the_Spirit_of_Environmentalism_the_Cultural_Roots_of_Green_Politics_and_Policies (приступ: 27.12.2020)

³⁸⁷ Danijel Časni, *Ekologija u svjetlu Capetownskog iskaza o predanju*, Biblijski institut, Zagreb 2020, pp. 101-106.

Калифорнији оснива Christian Environmental Association, евангелистичку еколошку организацију.³⁸⁸

За учвршћење евангелизма, изузетно су значајни били такозвани *Лаусански конгреси* из 1974, 1989, и 2010. године на којима су посебно разматрани еколошки проблеми света, а како Часни истиче последњи од тих конгреса довео је до документа „Љубимо Божији свет“ који представља званични приказ евангелистичког погледа на екологију, са посебним нагласком да би сви верници требало да заузму проактивни положај у спасењу планете.³⁸⁹ Тај документ представља централну позицију званичне цркве према глобалним еколошким проблемима, а решење види искључиво у хришћанској саборности да се они реше.

За крај вратићемо се на једно од питања које смо поставили - постоји ли суштинска разлика у односу према животној средини римокатоличке, и пре пет векова од ње одвојених цркава. Некадашња мисионарска борба за вернике, крвава борба XVI века за независност од папске столице, може се рећи данас је пребачена на мирнодопско поље дуела у већој наклоности природи, њеној заштити и еколошким променама сопствене верске конфесије. Како Сандерс наводи, папа Фрањина енциклика из 2015. године која признаје потребу за „теолошка и филозофска промишљања“ о животној средини у науци и пракси, јесте покушај увођења метода науке у морал пропагиран од саме римокатоличке цркве. Но, Сандерс додаје да за то није потребно било какво посредништво ни цркве ни папе, већ да слобода дата сваком појединцу у тумачењу Библије, сама по себи носи проницање у деловање усклађено са природом. Наводећи Лутерове речи: „Онда се побринимо да допустимо чистој Божијој речи да иде својим током, а након тога оставите људе слободне да следе кога желе, и они ће добровољно следити“, подсећа на борбу за слободну промисао једине легитимне речи Божије – Библије.³⁹⁰ Напоследку, ако је нешто одиста добро, религијске борбе око зелене богоугодности сопствене конфесије одигравају се по речима и жељама самог Мартина Лутера: „Паписти су нам узели мач (...) Ако им сада узмемо мач, биће им жао. И ми то заиста морамо узети, не силом, него помоћу Речи“³⁹¹

2.1.4. Православље

Православље као интегрални део хришћанске религије постоји фактички од њеног зачетка, чинећи стабилни корен вере у Исуса Христа. Формални настанак из визуре западних аутора везује се за проглашење званичном вером Источног римског царства, односно Византије. Како смо навели, примарни простор распрострањености православља

³⁸⁸ Ibidem, 107.

³⁸⁹ Ibidem, 108.

³⁹⁰ Peyton Sanders, Protestantism and Biblical Foundations for Ecological Care, Georgia College & State University, 2017, pp. 2-4.

³⁹¹ Martin Luther, *Assorted Sermons*, Christian Classics Ethereal Library, Edition 2010, Ch. IV-13, p. 76.

географски се не односи на оно што Самјуел Хантингтон дефинише као западна цивилизација у најужем смислу, међутим сматрамо да би истраживачки рад на овом поглављу био непотпун без уважавања позиције животне средине у православном хришћанском дискурсу. Засебним освртом на ову тему, из угла православне конфесије, још целовитије ће се испољити спецификум хришћанске религијске доктрине у односу на примарни аспект нашег рада - животну средину.

Некада јединствена хришћанска црква, своје прво раздвајање доживела је 1054. године поменутом великом шизмом, када је и формално дошло до разилажења у две цркве, Источног и Западног римског царства. Неслагањем на више поља а примарно на теолошком, оличеном у схватању двоструког исхођења светог духа што је за источну православну цркву било неприхватљиво, престаје свака сарадња и заједнички литургијски обред. Као круна раскола била је обострано бачена анатема двеју цркава, која је трајала читавих 9 векова, односно до 1965. године када су патријарх цариградски Антигора и Папа Павле VI у знак помирења скинули анатеме.

У најкраћем пресеку указано је на разлоге самосталног пута православне цркве којим је наставила без већих крвавих сукоба, не рачунајући неколицину рушилачких крсташких похода усмерених ка Цариграду, али који су минорни у поређењу са појашњеним расколом који је уследио у XVI веку одневши стотине хиљада живот протестаната, калвиниста и хугенота у борби за независност од римокатоличке цркве. Већ наведено указује на различите правце развоја сопствене хришћанске вероисповести, који се одразио и на односе унутар друштва, начина владавине, и самих односа према свим опипљивим елементима од којих је природа једна он најзначајнијих.

Као што смо у почетном делу поглавља навели у анализи Библије као најзначајнијег верског текста свих хришћанских конфесија, однос према створеној природи у православљу је такође схватан и практикован двојако. Тумачење „управљања“ из књиге *Постања*, као и на западу, давало је антропоцентрични морални призив у односу према свему што није људска творевина. Али као и у западној цркви, од изузетног значаја била су тумачења светих отаца, чија житија, акатисти, писани рад и проповед, чине интегрални део православног штива из ког се црпи суштаственост богоугодног односа према другима али и према целој земљи, односно ономе што је творцац на њој створио. Дубинска анализа Библије коју смо већ извели, појаснила је да антропоцентрични наратив ове свете књиге није нужно такав, те да се у детаљној анализи садржаја могу уочити поруке великог уважавања и обавезе својеврсног пастирског старања о свим божијим креацијама од стране човека. Стога у наставку овог поглавља поћи ћемо од анализе осталих православних религијских извора, који нас приближније упућују на бит односа човека и његове природне средине.

Доступно историјско штиво православља, упућује нас на почетак XI века, када је у Овчем пољу у близини Скопља, рођен Прохор Пчињски, будући православни светац. Иако јединац, упркос очекивањима својих родитеља који су га описменили, решио је да свој живот посвети религији и служби Господу. Пре неголи се отиснуо у аскетски живот, имаће које му је припадало поделио је сиромасима. Тако је према Житију, ишавши по „пустињи Нагоричанској“ пронашао мали извор воде и настанио се непосредно поред њега. Житије указује да је његов пустињачки живот био заснован на ономе што бисмо данас назвали

веганском исхраном, биљу и трави искључиво, а чак и то је узимао „једанпут у три дана“ и на тај начин је у молитви провео 32 године дружећи се са „зверовима који му понекада долажаше“.³⁹² Тадашњи велможа Роман Диоген, гониоје срну у лову коју је Прохор често хранио. По предању, угледавши уплашену срну Прохор је сачекао изненађеног Диогена, и прорекао му да ће постати цар Византијски, док је Диоген одуставши од лова клекао под ноге Прохору тражећи благослов човека који га је ословио по имену, иако га никада раније није видео. Вративши се у Цариград, Диоген је одиста 1068. године постао цар Византије - Роман IV Диоген.³⁹³ У знак захвалности и поштовања према старцу који му је прорекао уздизање до престола Источног римског царства, Диоген је послао војску да пронађу Прохора, који је тадашњи простор напустио, и преселио се на планину Козјак. После велике потраге, и доласка самог владара из Цариграда, пронађене су његове нетрулежне мошти, а Диоген је одлучио да на месту где је прво видео Прохора сагради цркву, касније манастир који данас носи његово име. Како Павловић у свом кратком осврту истиче, управо тај манастир имаће изузетно значајну улогу кроз наредне векове у развоју културе и очувању духовности тог краја, и даље закључује да за „старца пустињака, пастира и пророка који је узео у заштиту животиње на које се устремила рука ловца с правом можемо да кажемо да представља првог свеца еколога на нашим просторима.“³⁹⁴ Заиста, готово два века пре највећег „еколошког“ свеца католицизма Фрање Асишког, православна црква је кроз житије Прохора Пчињског у његовим делима исповедала својеврсну наклоност природи, животињама, и блискости целокупног стварања божијег. Приде, оно што већина аутора не запажа је део житија у коме пише: „Видећи срну силно уплашену, преподобни је упита: Зашто тако бежиш? – У том пристиже Диоген...“³⁹⁵ Пристизање Диогена у том моменту лишило нас је одговора срне на питање, али јасно упућује на то да је Прохор имао моћ комуникације са животињама с којима је провео готово читав свој живот. Наратив овакве способности и повезаности са природом, тек два века касније се приписује поменутом католичком свецу Фрањи Асишком.

Аскетски начин живота у природи, „пустињи“ често је био одлука духовника у православном свету. Таква врста подвижништва, потпуно удаљавање од људи у неискварене делове природе, где се у складу са њом вршила синтеза са божијом благице, неретко у суживоту са дивљим животињама, присутна је била и након периода средњег века. Један од најцењенијих духовника Руске православне цркве, св. Серафим Саровски највећи део живота провео је у молитвама далеко од људи, једући само плодове биљака које је скупљао за себе али и за друге животиње које су га посећивале. Још с почетка испосништва пре одласка у дивљину, Серафим је три године јео само траву, а по одласку у дивљину када би и посећивао манастир, хлеб који је узимао давао је птицама у шуми у којој је живео, у околини Сарова.³⁹⁶ Према сведочењу његових савременика, али и његовог биографа и потоњег митрополита Русије Серафима Чичагова, у својих 25 година живота у дивљини

³⁹² Житије преподобног Прохора Пчињског Мироточивог чудотворца, СПЦ, 2008 доступно на: http://www.spc.rs/sr/zitije_prepodobnog_prohora_pcinjskog_mirotocivog_cudotvorca (приступ: 30.12.2020)

³⁹³ Цар Византије Роман Диоген, био је син војсковође Константина Диогена, управника области данашњег Београда.

³⁹⁴ Вукашин Павловић, цит. дело, 2013, стр. 201-202.

³⁹⁵ Житије, цит. дело, 2008.

³⁹⁶ William M Johnston, *Encyclopedia of Monasticism*. Fitzroy Dearborn Publishers. 2000, p. 1146.

свакодневно га је посећивао један медвед ког је хранио из руке, чак дозвољавајући да то исто чине и људи који су га у дивљини посећивали. Управо из тог разлога, Серафим Саровски често је приказиван на сликама, иконостасима и мозаицима уз медведа и врећом прикупљене хране за животиње. Свети Серафим Саровски је због наведеног начина живота, али и већем броју дана проведених у суживоту са дивљим животињама него људима, парадигма, ако је претерано рећи биоцентричног, онда сигурно природољубљивог исказа православног начина живота.

Значајан верски ауторитет који доводи православље у директну везу са вредностима природе, био је Јустин Ћелијски (1894-1979) доктор теологије и професор Београдског универзитета. Јустин се уједно убраја у највеће теолошке ауторитете Српске православне цркве и православља XX века уопште, и канонизован је у свеца 2010. године. Рођен као Благоје Поповић у Врању, показивао је од првих радова своју критику према материјалистичком свету којем западна Европа хрли у заносу привредног напретка. Стога богоугодност живота и његове суштине неретко је објашњавао кроз мотиве природе, њене лепоте, уздижући целокупно божије стварање, не само човека. Живот и дело светог Јустина чини специфичан спој светосавља и неантропоцентричног наратива о свету у ком живимо, а у коме недовољно уважавамо све његове благодети, лепоте, у којима природа као божија креација предњачи. Говорећи управо о том свету у ком живимо, Јустин пише:

„А ми? – Ми смо изгубили то осећање света, јер смо се измалена постепено навикавали на овај свет, на његове појаве, на његова збивања. У ствари, пак, ништа фантастичније од стварности, наше земаљске стварности. Молим вас, загледајте се само у мајушни цветић љубичице, или сићушно окце ластавице. Зар по своме саставу нису нешто најфантастичније од свега што људи могу замислити? Ни најфантастичнији роман Жила Верна није ни приближно тако фантастичан, као један мајушни цвет, а камоли као овај свет..³⁹⁷

У Јустиновом наративу о целовитости свега створеног, он изједначава Божије креације целе природе, без обзира на величину. Свако биће за њега има Божанску вредност, не само човек: „У свему, по свему и кроза све видљиво и невидљиво царује и влада - Он: чудесни и тајанствени Бог и Господ, Богочовек Христос. По свему видљивом и невидљивом Он је разлио своје божанске вредности, па све од бескрајно малог до бескрајно великог има своју божанску вредност..³⁹⁸

У истом делу критикује релативизам у филозофији европског хуманистичког прогреса за који тврди да је морао да резултира као што је и резултирао, релативизмом у етици, а сам релативизам је „отац анархизма и нихилизма“. „Отуда, на крају свих крајева, сва практична етика хуманистичког човека није друго до анархија и нихилизам“ (..) Закључујући: „Зар ми нисмо очевици идејног и практичног анархизма и нихилизма који пустоше европски континент?“³⁹⁹ Индустријализација Европе, стварање новог, материјалистичког система вредности, сваки отклон од свега у чијем центру није човек и његово себично задовољење

³⁹⁷ Јустин Поповић, *Светосавље као филозофија живота*, фототипско издање, Издавач: Манастир Ћелије, Ваљево, 1993, стр. 5. Дело доступно на: <https://pdfslide.net/reader/f/svetosavlje-ka0-filosofija-zivota-arhimandrit-dr-justin-popovic> (приступ: 30.12.2020)

³⁹⁸ Јустин Поповић, цит.дело, 1993, стр. 8.

³⁹⁹ Јустин Поповић, цит.дело, 1993, стр. 21.

потреба, још је једна од неантропоцентричних црта Јустиновог рада, стога у наставку износи недвосмислену критику на рачун управо антропоцентричне Европе. За њега западни свет све више инсистира на идолопоклонству човеку, кроз призму одласка од исконске религије и духовности. Он увиђа оно што је посебно данас продукт западног, али све више и осталих делова света, односно стварање и слављење „идола“ од тотално несолидних људи, из несолидних бранши, али и технологије, стога истиче да: „Европа не пати од атеизма, већ од политеизма; Изгубивши правога Бога, она је хтела да своју глад за Богом засити стварањем многих лажних богова, идола. Од науке и њених хипотеза - створила је идоле; од технике и њених изума - створила је идоле; од религије и њених представника - створила је идоле; од политике и њених партија - створила је идоле; од моде и њених манекена - створила је идоле, а посред свих идола у васиони на трон егоизма посадила је европског човека - европског Далај Ламу“.⁴⁰⁰ У анализи онога што наводи, Јустин је критичан и према стварању идолопоклонства према било чему попут погубне технологије, али и било коме што јесте човек, макар то били свештеници и религијски представници.

У односу са природом и благости односа према свему створеном, Јустин позива на многе примере суживота духовног човека и животиња, чак и када је реч о дивљим животињама: „Многобројни су светитељи, којима су дивље звери служиле, који су самом појавом својом кротили лавове, медведе и вукове. Њихово је опхођење са природом молитвено, благо, кротко, самилосно, нежно, не грубо, не сурово, не непријатељско, не дивље.“⁴⁰¹ Управо један од оваквих примера је у раду наведени живот Св. Прохора Пчињског, као и Серафима Саровског, но они нису усамљени када је реч о деловима аскетизма православних монаха и суживота са животињама.

На другом поларитету потпуног повратка природи, цитира Русоа: „Човека треба вратити природи, а протерати из њега све што је натприродно; што је природно, то је и добро; природан човек је најбољи човек“⁴⁰² тврди Русо (..) Јустин подржава његов напор да природу враћа у човека, човека природи, али поставља дубље питање: „Русо је много захватио од природе и унео у човека. Али, настаје питање: шта је то што чини природу самог човека?“⁴⁰³ Реторичка је недоумица коју Поповића оставља отвореном. У компарацији са осталим представама о суштини човека које у свом делу наводи, попут Кантовог, Хобсовог, Декартовог, Шопенхауеровог, Ничеовог, утисак је да је Јустину најближи или најмање далек ипак Русоов човек, управо због природне компоненте. Међутим, такође га не сматра довршеним без духовног аспекта оличеног у вери у Бога, који као такав, иако је компонента натприродног, неопходан је за целовитост човека који има потпуну суштину.

Иако речи Поповића у потпуности описују и наше време, посебно из перспективе православног верника, посебно треба истаћи да је Јустин наведено дело писао пре и

⁴⁰⁰ Јустин Поповић, цит. дело, 1993, стр. 28.

⁴⁰¹ Ибидем, стр. 31.

⁴⁰² Ибидем, стр. 55-56.

⁴⁰³ Ибидем, стр. 56.

непосредно након Другог светског рата, а објављено је давне 1953. године. Дакле, без било какве подлоге о еколошком, екоцентрично-политички коректном, или било чиме што би било у сврси општеприхваћене бриге о земљи, као последици индустријализације нове Европе. Помињани нови теоцентризам код њега није био узрок, него исходиште. Целокупни наведени дискурс таквог неантропоцентричног окретања званичних цркава, попут католичке и протестантске, уследио је тек три и више деценије касније, након научних обзнана о глобалној еколошкој кризи у коју је западна цивилизација запала. Књига чије смо делове анализирали, само један је од примера његовог високог вредновања природе какву би целокупни светосавски православни свет требало да има. Наиме, у готово свим осталим радовима које је иза себе оставио, као доктор наука, професор Универзитета, али и као писац отвореног срца за сва божија бића, у песмама и поемама које је објавио, неретко централни мотив је управо природа, биљни и животињски свет, чистота божијих творевина, попут воде и ваздуха.

На трагу наведеног, као аутор познате поеме *Срна у Изгубљеном рају*, слово божије критике ставља и оваплоћује у улози невине срне, која на пољском цвећу поред потока посматра људе, човека, и божију креацију која се себи самој диви. Тако срна иако животиња, из божанског угла говори о ономе што види као својеврсни посредник између два света, божанског и земаљског. Она тужно и сапатно приповеда о ономе што је данашњи човек постао:

„Крај потока сам, чије обале реси плаво цвеће. А поток је од мојих суза. Ранише ме људи у срце, и место крви потекоше сузе. Нежна небеса, ево вам казујем своју тајну: место крви у срцу имам сузе.“⁴⁰⁴(...) потом указује на слику света без човека, готово романтичарски иако без те претпоставке, наставља: „Зашто ли сам бачена у овај свет, међу људе? Ох, некада, давно - давно, када у својим густим и бескрајним шумама нисам знала за људе, свет је био за мене радост и рај. И ја сам своја рајска расположења и усхићења радосно ткала између мирисавог цвећа и витких бреза, између питомих дубрава и плавих небеса.“ (...) Међутим, доласком човека срна види промену тог идиличног света природе „Но у мој рај крочио је ОН: груб, суров и охол, он – ЧОВЕК. Згазио ми цвеће, посекао дрвеће, замрачио небо, и тако, мој рај претворио у пакао... О, не мрзим ја њега због тога, већ га жалим. Жалим га што нема осећања за рај“⁴⁰⁵ Иако се последње наведено може метафорично схватити, очито да је већ постојећа индустријализација и бескрупулозна окренутост профиту и материјализму (што је чест предмет критике Јустина), овде буквално пренета на девастацију природе од стране човека, сечом шума, „замрачењем неба“ тј. загађењем ваздуха. У ширем контексту срну у овом делу можемо сагледати као мотив који представља целу планету, која трпи бол, патњу и све оно што је последица делања савременог човека.

У свом делу *За душом цвећа* Јустин поново кроз елемент природе приказује добро, неискварено и божанско, конфронтирајући га човеку, као исквареном и огрезлом у грех.

„Цвеће – колико слатких тајни! Колико пријатних тајни! Када човеково сазнање проходи видљиве светове, поцрни од туге; а када се косне цвећа – заблиста, засија, зарадује

⁴⁰⁴ Јустин Поповић, *Срна у Изгубљеном рају*, доступно на: <https://www.atlantasrbs.com/learnmore/library/srna-u-izubljenom-raju.html> (приступ: 31.12.2020)

⁴⁰⁵ Ибидем

се. Јер, цвеће – то је радост за наше људско сазнање.⁴⁰⁶ (...) „Није ли цвеће – најскривенији остатак изгубљеног раја? Није ли у њему рај највише сачувао себе и пренео кроз векове до нас? Зато је ваљда и мед од цвећа! Рајска сласт, и душа раја – пробија се кроз цвеће, избегавајући да се сретне са људским злом. Јер наше зло, и јесте пакао, најпре за цвеће. Јер је најосетљивије, јер је најрајскије од свега што постоји у видљивим световима. Ако хоћете да се у овом свету осетите као у рају – живите међу цвећем, са цвећем: његовим дахом и његовим духом. Цвеће – најјачи симбол, и најизразитији, некадашњег раја, нечег рајског.“⁴⁰⁷ Јустин још једном истиче своју оријентисаност на бригу о природи и отклону од њене девастације од стране човека. Символичним моментом гажења тог једног цвета као најкрхкије форме нељудског дела животне средине, почиње људска деградација природе. Зато Јустин апострофира да човеков повратак сопственој суштини води управо кроз живот окружен у цвећу, природом у њеној лепоти. У даљем тексту Поповић говори кроз разне врсте цвећа: босиљак, петунију, ђурђевак, које обраћајући се човечанству указују на његове грешке, грехе, у тежњи га врате добру. Унутар сваког дела метафора мириса сваког понаособ цвећа, представља повратак природи, повратак души и дубини човека.

Плодоносни рад Владике Николаја Велимировића представља литерарно благо Српске православне цркве. Истакнути теолог, књижевник, епископ Жички и Охридски, али духовни отац православља у XX веку у својим радовима није био заступник неумереног антропоцентричног односа човекове „леgitимне“ и богом задате доминације над природом. Напротив, Николај је кроз поштовање природе дао филозофско-теолошку основу модерној православној промисли о односу човека и остатка природе. Иако, као Јустин Поповић Ђелијски, није живео у времену глобалне свести о еколошким проблемима, те промени парадигме свих хришћанских конфесија према животној средини, речи Николаја тим пре захтевају дубоко тумачење, и значајније закључке о природи и православљу. У овом раду указаћемо на само једно његово дело, које на довољно парадигматичан начин представља какво је схватање о природи имао. У књизи *Мисли о добру и злу*, Николај у аманет оставља своје виђење свих за живот битних промисли човека који је на правом путу досезања моралне добротe. Већ у зачетку књиге, у поглављу *Целина очигледнија од дела* пише следеће: „Увек је очигледнија целина него део целине. Очигледнији је храст него жир на храсту. Очигледнија су кола него осовина кола. Очигледнији је човек него рука човека. Целина природе очигледнија је него ма која ствар у природи. Бог је очигледнији од природе и од свега у природи. Но кад се човек загледа у жир на храсту, жир му постаје очигледнији од храста. Кад се загледа у точак, точак му постаје очигледнији од кола. Кад се загледа у руку, рука му постаје очигледнија од човека. Кад се загледа ма у коју ствар у природи, та ствар му постаје очигледнија од природе. Кад се загледа у природу, природа му постаје очигледнија од Бога. Но ова очигледност дела јесте тренутна, док је очигледност целине трајна. Отуда Бог је највећа и најтрајнија очигледност.“⁴⁰⁸ Ако се направи иоле дубља

⁴⁰⁶ Јустин Поповић, *За душом цвећа*, Светигора, 2008, доступно на:

<https://www.bastabalkana.com/2015/08/cvece-i-raj-ili-postoji-li-dusa-cveca-ava-justin-popovic/> (приступ: 23.12.2020)

⁴⁰⁷ Јустин Поповић, *За душом цвећа*, Светигора, 2008.

⁴⁰⁸ Владика Николај Велимировић, *Мисли о добру и злу*, Православна црквена општина. ЛИНЦ, 2006, стр. 2. Доступно на: <https://srpskapravoroslavnaerkvalion.files.wordpress.com/2014/11/misli-o-dobru-i-zlu-nikolaj-velimirovic.pdf> (приступ: 2.1.2021)

анализа написаног, Николај одмах испод Бога и његове очигледности те целовитости, сврстава природу, а не самог човека. Да овај конструкт није натегнуто извучен из контекста потврђује и анализа наредне целине „*О вредностима*“ где бележи: „Кад неко одбаци Бога као главну вредност, онда му природа постаје главна вредност. Кад неко одбаци природу као главну вредност, онда му култура постаје главна вредност. Кад неко одбаци културу као главну вредност, онда му поједине групе људи или предмета или поједини људи и поједине ствари постају главна вредност.“⁴⁰⁹ Дакле у систему вредности му као теологу, логично, највише место заузима Бог, а потом како наводи на другом месту је управо природа, након тога култура, а тек онда социјеталне групе, и сами људи. Ова градација у вредносном систему већ јасно и недвојбено указује где је позиција природе у његовој теолошкој мисли.

У целини *Природа огледало човека*, он свако стање у природи представља последицом човековог доброг или лошег односа према њој: „Људи су врло брзи да за своје зло криве другога. Природа се равна према људима. Према ђуди човека и природа удешава своју ђуд. Док је Адам био покоран Богу и природа је била њему покорна. Када се он збунтовао против Бога и природа се збунтовала против човека. (...) Злоба човекова може испунити целу природу злбом, и милост човекова може преобразити целу природу милошћу. Код нас на Балкану и данас народ верује, да кише, суше, градобити, плодне и неплодне године, здравље и помори зависе од моралне чистоте народа. Ово је најстарија и најупорнија вера свих народа на земљи. Према светим људима природа је милостива, према несветима и нечистима осветљива. Природа је, дакле, огледало човека. Какав је човек, онаквога га природа собом и приказује. Не постоји ниједан закон себичности у природи. Но, људи себични, у временима плиме себичности, огледају своје унакажено лице у огледалу природе и приписују своју ругобу огледалу.“⁴¹⁰ У двоструком смислу представљајући природу као огледало човека, исказ те рефлексije види у теолошком смислу општим моралом једног народа, али и у себичном односу према тој истој природи, која на истоветан начин то и узвраћа. Такође приказује законитости и процесе природе као инхерентно добре, саме по себи. Телос свега у природи према њему је увек добар, док све искривљено полази од човекове интервенције у њој.

У делу под насловом *Природа је жртва*, владика указује на то да је природа увек била спремна на жртву за човека, а човек за њу никада. „Природа је жртва човеку. Колико се људи жртвовало за природу? А природа се, по правилу, сва жртвује за човека. Природа је створена, да научи човека, да га пробуди, да га прикаже у свим појединостима, да га освети и – да се изгуби.“⁴¹¹ Дакле иако уме да узврати за рђав однос према њој, природа је истовремено у континуитету свог постојања спремна да се за човека жртвује, чиме га буди, учи и враћа у самоостварење.

Позицију животињског дела биодиверзитета код Николаја можемо прочитати из дела *О Пилатовој правди*, где компарира овоземаљску правду и законе са Божијим: „Кад човек испуни све законе, онда може рећи: Достигао сам животињу. Јер животиња прецизно живи

⁴⁰⁹ Владика Николај Велимировић цит.дело, 2006, стр. 18.

⁴¹⁰ Ибидем, стр. 21.

⁴¹¹ Ибидем, стр. 22.

по одређеном јој закону. Ко није достигао животињу, како ће достићи Бога?⁴¹² Овде Николај указује да човек тек великим улагањем напора може овоземаљске законе испунити, и тек тада досегнути ниво животиње које све време живе у њима задатим законитостима. Да ово није случајна компарација говори следећи део *Људи и животиње* „Није Христос узалуд назвао цара Ирода лисицом. Цео карактер Иродов био је карактер лисице. Његово изображење у природи јесте лисица (...) Карактер многих злих људи, које је овековечила историја, јасно изражава карактер или једне дивље животиње или једне страшне природне појаве, буре, туче, помора. Карактер пак, многих добрих људи, које је овековечила историја, јасно изражава карактер или неке благодушне животиње или неке плодне биљке, или неке угодне и благотворне природне појаве. Ето, ја вас шаљем као овце међу вукове: будите, дакле мудри као змије и безазлени као голубови (Матеј, 10, 16). Но, историја бележи само истакнуте специмене добра и зла (...) историја је поновљена природа на вишем плану, имена на плану човечанском.“⁴¹³ Велимировић прави недвосмислену паралелу природе, њених бића и карактеристика човека, изједначавајући људски и животињски свет по особинама добрим и лошим. Ишавши даље, целокупну историју види као понављање природе и њених особености. Да није реч о својеврсној натегнутој паралели аутора ове дисертације, говори и Николајева готово екоцентричност у изједначавању природе и човека, што нам потврђује у одељку *Лепота човека* у ком истиче: „Природа не опажа лепа човека. (...) Међутим, природа јако опажа доброту човека. Не само пас, и коњ и во, него и зверови и то баш зверови опажају доброту добра човека јаче него домаће животиње. И не само животиње, него чак и биљке и елементи опажају, на свој начин, доброту добра човека. И кад год што сва природа опажа доброту добра човека, тако исто она опажа и злоћу зла човека.“⁴¹⁴ Овде владика говори о непогрешивој интуицији живих створења која ту способност имају израженију од самог човека, који како наводи може бити заведен спољашњим изгледом, док животиње па чак и биљке препознају бит сваког људског створења.

У последњем одељку књиге Николај Велимировић сумирајући финални исход овоземаљског живота, у својеврсном закључку под именом *О крајњој победи добра*, таксативно наводи будуће догађаје: „Победиће правда неправду; Тријумфоваће живот над смрћу; Радост ће прогутати жалост; Светлост ће разагнати таму. Љубав ће засновати своје царство, у коме мржња и злоба неће имати места. Човек ће се подмладити виђењем Бога и човек-животиња постаће Бого-човек.“⁴¹⁵ И у својој завршној речи о крају света, Николај поистовећује човека са осталим животињама, називајући га човек-животињом, који ће тек појавом испред Бога постати виша примисао божија, Бого-човек.

Анализом савременог, актуелног доба, краја XX и почетка XXI века, истиче се један од најпоштованијих српских патријарха, блаженопочивши поглавар СПЦ патријарх Павле. Патријарх је на тој позицији био у најтежим временима још од II светског рата (период 1990-2009), и својим је речима али пре свега делом и животом сведочио скромности и нераскоши. У крутом техницистичко-еколошком наративу могло би се рећи да је био пример појединца у јавном послу који је својом еколошким отиском (стопом) указао на значај таквог живота. Примери свакодневног деловања које је оставио у аманет огледају се у пракси рециклирања,

⁴¹² Владика Николај Велимировић, цит. дело, 2006, стр. 17.

⁴¹³ Ибидем, стр. 81.

⁴¹⁴ Ибидем, стр. 80.

⁴¹⁵ Ибидем, стр. 90.

продужавања века материјалним стварима, ван потребе да се прибављају нове, као и смањеним карбонским отиском. Наиме, патријарх је шио сопствену одежду од старих материјала од којих је правио камилавку као и патерицу коју је стално носио. Прича о његовим ципелама које је нашао бачене поред контејнера, а које је у својој скромној обућарској радионици оправрио, прилагодио, носећи их годинама, постала је парадигма духовног завета скромности, а у световном смислу пример еколошки одговорног грађанина. Своју грађанску и еколошку одговорност исказивао је и коришћењем јавног саобраћаја, и тек у ретким приликама изласка ван Београда, нерадо је користио превоз аутомобилом.

Занимљиво је да су патријарха Павла посебно интересовале природне науке, као и сама природа, те тако Јован Јањић његов биограф бележи, управо да је из тих предмета (природних) имао као ђак највише оцене, а из веронауке двојку.⁴¹⁶ Неретко је истицао значај природе и човековог садејства с њом. Водивши цркву у турбулентним временима, ратова, сукоба бомбардовања, налазио је времена и за еколошке активности. Тако је управо те, за СР Југославију суморне 1999. године био, домаћин васељенском патријарху Вартоломеју, који је део међународног еколошког симпозијума држао у Београду. Тема еколошког симпозијума била је Дунав и Подунавље, и њихов значај по биодиверзитет Европе.⁴¹⁷

Управо када помињемо васељенског и цариградског патријарха Вартоломеја, долазимо до еклатантног примера модерне синтезе глобалног православља и начелно хришћанства са екологијом. Наиме, Вартоломеј је безмало три деценије у светској јавности познат под префиксом „зелени“ патријарх.⁴¹⁸ Ову одредницу добио је захваљући својим говорима, књигама, али посебно раду, делима и посвећеношћу за очување планете. Васељенска патријаршија на чијем челу се налази, највиши је орган целокупне православне цркве и налази се у данашњем Истанбулу. Тако да је утицај Вартоломеја на близу 300 милиона православних верника јако велики, како духовно, тако и институционално. Континуитет његових проеколошких активности постоји од тренутака када је изабран на то место у некадашњем Цариграду октобра 1991. године, до данас, и несмањеним интензитетом прати, учествује, подржава све напоре националних, регионалних и светских институција у очувању животне средине.

За свој еколошки активизам међу верницима свих конфесија, и допринос очувању животне средине, више пута је награђиван. Добитник је Софијине награде 2002. године, која се додељује за активност у области екологије. Како Крисавгис истиче у уводу свог рада: „Екологија на Вартоломеја јако утиче, чинећи средиште његовог размишљања и његовог деловања; представља средишње место на олтару његовог поштовања, на столу његовог писања, као и на дневном реду његове службе.“⁴¹⁹

⁴¹⁶ Сава Јањић, *Будимо људи – Живот и реч патријарха Павла*, Новости, 2009, стр. 3.

⁴¹⁷ Ибидем, стр. 56.

⁴¹⁸ John Chrystavgis, *Ecumenical Patriarch Bartholomew: insights into an Orthodox Christian worldview*, International Journal of Environmental Studies, 64, (1) 2007, pp. 9-11.

⁴¹⁹ John Chrystavgis., *Bartholomew I, Patriarch. Cosmic Grace and Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch Bartholomew I*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003, p. 22.

Током свог „мандата“ на челу свеправославне цркве васељенске, патријарх је небројено пута организовао вишедневне, чак и вишенедељне симпозијуме на тему очувања природних подручја широм света од Егејског мора (1995), Дунава (1999), реке Амазон (2006), Арктичког океана (2007). На радне дебате позивани су не само теолози и представници цркава, већ и научници, и најбитније - политичари као доносиоци финалних одлука.

Управо на једном од првих еколошких симпозијума које је организовао за очување Црног мора 1997. године, у главном говору, између редова признавши да црква недовољно системски учествује у заштити животне средине додаје: „Улога религије и вере је, дакле, првенствено мотивација савести верника на етичност, а једна од највећих је сачувати животну средину као божију креацију и као услов опстанка.“⁴²⁰ Посебни акценат Вартоломеј ставља на став да је сваки вид еколошког недела, попут загађења и прекомерне употребе ресурса погубан, што назива најочитијим грехом човека према себи, Богу и природи. Да би верницима, али и црквеном клеру православних цркава широм света појаснио значај бриге црквене заједнице за животну средину, Патријарх изводи паралелу али и повезаност са питањем социјалне правде, сиромаштва и глади: „Црква која занемарује молитву за природну средину је црква која одбија понудити храну и пиће страдалном човечанству (...) Истовремено друштво које игнорише мандат бриге за сва људска бића је и друштво које злоставља само стварање Бога, укључујући и животну средину што је равно богохуљењу.“⁴²¹

Посебан значај рада Вартоломеја је измена наратива која се заснива на утилитаристичкој бризи о природи, а која је свеопште присутна у свим еколошким правним и техничким решењима земаља западног света. Наиме, он сматра да је погрешно бринути о уништењу само због претње опстанку и изумирању човека. Супротно од тога залаже се за оно што назива „виши“ морални кодекс. Под вишим моралним кодексом подразумева деловање које није у складу са тренутним, кратковидим, себичним, већ деловање надахнуто моралним принципом, за шта наводи пластичан али опипљив пример: „Морално неприхватљиво је оптерећивати друге својим отпадом“.⁴²² У контексту наведеног на сабору у Катмандуу је истакао да цркве нажалост немају довољан ауторитет да утичу на велике корпорације и владе земаља, те да се стога морају фокусирати на морал и савест појединаца.

Специфичан део православног црквеног живота јесте литургија, која код протестаната као таква не постоји, док се код православаца разликује од католичке литургије, о чему и сам Вартоломеј говори. Но пре него што пређемо на његово поимање литургије у контексту значаја о животној средини, домаћи аутори попут Мидића истичу да управо православна форма литургије у потпуности афирмише природу. Њен најважнији део „анафора“ односно својеврсни принос природе Богу у виду дарова и призивање светог духа ради њеног освећења упућује на две суштинске ствари: „а) Да је природа дар од Бога и да потребује

⁴²⁰ Crina Gschwandtner, *Orthodox ecological theology: Bartholomew I and Orthodox contributions to the ecological debate in International Journal for the Study of the Christian Church*, Vol. 10, 2010, pp. 131-132.

⁴²¹ Више о повезиваности сиромаштва и еколошке кризе са православном етиком у: Theokritoff, Elizabeth. *Living in God's Creation: The Ecological Vision of Orthodox Christianity*. Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2009.

⁴²² Crina Gschwandtner, cit. delo, 2010, pp. 133.

сталну везу са Богом да би могла да постоји, и б) да је човеков задатак овде на земљи управо у томе да узнесе природу у заједницу са Богом како би ова могла вечно да постоји.“⁴²³ Сам патријарх Вартоломеј истиче да је један од три фундаментална православна етоса, у исповедању православне цркве према природној средини управо литургија.⁴²⁴

За њега „Литургијски етос наглашава бриге заједнице и дељење и укључује признање социјалне правде повезане с еколошким бригама.“⁴²⁵ Док на аскетски етос, како напомиње, не треба гледати само као на физички пост и духовна дела пер се, већ као припрему сваког појединца да се лиши личних потрошачких и конзумеристичких навика, чије практиковање у великом делу подстиче деградацију животне средине. О уникатном значају литургије у православном исповедању хришћанства, Мидић у још једном свом раду истиче њен практични исказ, односно да се Литургија не служи за једног човека, нити је може служити један човек. Она је заједничко дело многих људи и Бога, а истовремено на литургији се освећује целокупна природа у виду освећења њених плодова попут хлеба, вина, воде.⁴²⁶

Будући да смо у овом делу поставили православни религијски контекст о сопственом односу према природи, и различитости тог односа према другим конфесијама, битно је истаћи и један заједнички напор религија који је у овој деценији констатација значајног броја теолога и теоретичара. Наиме, иако имамо велики број информација о степену угрожености животне средине наше планете, озбиљније помаке као човечанство очито нисмо направили. Стога, како Грим и Такер истичу, растућа је спознаја да управо религијска, духовна и етичка компонента могу у сарадњи са науком и политиком дати важан допринос у решавању комплексних еколошких питања.⁴²⁷ Тим пре, што у новим теолошким интерпретацијама посебно хришћанства, прави се отклон од дијалектичког односа природе као антитезе човеку. Управо тај отклон, у овом делу рада могли смо уочити у новим наративима свих хришћанских конфесија, а у корелацији са природом. Готово истоветно инсистира се на аналогном односу девастације духовности и животне средине, те да помака у еколошком неће бити без помака у духовном уздизању, и то континуираном. Вартоломеј управо зато неретко истиче да није довољно да православна црква једном годишње у молитви обележава дан када брине о планети Земљи, и да датум који је за то изабран (1. септембар) сваке календарске године,⁴²⁸ не сме бити једини дан када се сетимо проблема који угрожавају цело Божије стварање. Стога инсистира на следећем: „Целокупни начин

⁴²³ Игњатије Мидић „Хришћанство и екологија“ у Вукашин Павловић, цит.дело, 2013. стр. 196.

⁴²⁴ Поред *литургијског етоса*, према Вартоломеју преостала два кључна етоса у православном односу према природи су *еухаристијски етос* и *аскетски етос*.

⁴²⁵ Crina Gschwandtner cit. delo, 2010, pp. 133-134.

⁴²⁶ Игњатије, Мидић, Хришћанско-православни поглед на свет и еколошки проблем, *Саборност* 14, 2020, стр. 16.

⁴²⁷ John Grim and Mary Evelyn Tucker, *Ecology and Religion*, Washington, DC: Island Press, 2014, p. 45.

⁴²⁸ На иницијативу тадашњег цариградског патријарха Димитрија 1989. године у Православној цркви се првог дана септембра обележава „Дан очувања творевине“. Вартоломејов претходник Патријарх Димитрије позвао је „сав православни и хришћански свет да се моли 1. септембра Творцу света, узносећи благодарне молитве на великом дару створеног света, као и молитве за његову заштиту и очување“.

<https://www.energetskiportal.rs/vaseljenski-patrijarh-pravoslavni-vernik-ne-moze-ostati-nezainteresovan-za-ekolosku-krizu/> (приступ: 4.1.2021)

живота православних верника у сваком тренутку сваког дана мора бити показатељ светости сваке створене ствари, а не само једног дана.“⁴²⁹

Да патријарх следи наведене речи приказује велики број примера. Последњи је његово заједничко саопштење са папом Фрањом, и надбискупом Кентерберија Џастином Велбијем, предводником глобалног англиканског заједништва, објављено септембра 2021. пред COP26 у Глазгову. Послали су заједничку поруку лидерима свих земаља, и свим становницима планете „Да без обзира на њихова уверења или религијске светоназоре - слушају вапај Земље и људи који су сиромашни“. У наставку заједничке изјаве поручују: „Данас плаћамо цену (климатске ванредне ситуације)... Сутра би могло бити горе. Ово је критичан тренутак, од овога зависи будућност наше деце и будућност нашег заједничког дома. (...) Стојимо пред суровом правдом: губитак биолошке разноликости, деградација животне средине и климатске промене неизбежне су последице наших акција, будући да смо похлепно потрошили више Земљиних ресурса него што планета може поднети (...) За добробит данашње деце морамо одабрати јести, путовати, трошити, улагати и живети другачије, мислећи не само на тренутне интересе и добитке, већ и на будуће добробити. Кајемо се за грех наше генерације.“⁴³⁰ Ово је по први пут да су поглавари три хришћанске цркве изашли заједно у јавност истим саопштењем, јер су до сада то по правилу радили засебно, испред својих цркви - папа у поменутом *Ladato Si* из 2015, док патријарх Вартоломеј то чини редовно. Октобра 2019. у свом јавном писму патријарх је молио лидере, пре свега земаља највећих загађивача, да убрзају напредак „у постизању циљева Париског споразума о декарбонизацији“, као и да привредно развијене земље света морају да пруже потребну финансијску потпору земљама у развоју како би се омогућио друштвено правичан и учинковит прелаз на еколошки одржив и климатски прихватљив процес одрживог развоја.⁴³¹

Структурална предност православне цркве, као и протестантске, а у односу на централизовану римокатоличку јесте висок ниво децентрализованог управљања, чиме се омогућава аутономно локално деловање црквених заједница на нивоу конкретних изворишних проблема, а у складу са еколошким геслом „мисли глобално, делуј локално“. Оно што јесте истовремено мањкавост оваквог система, је недостатак општих централних координата и иницијатива. Међутим, уз патријарха Вартоломеја, који како се одиста из ове анализе може закључити, с правом носи назив „зелени патријарх“ аутокефалне православне цркве, заиста имају животној средини преданог еколошког пастира. Делатност Вартоломеја, може се сврстати у нови теоцентризам, зелене нијансе, којим се изражава брига „прве међу једнаким“ патријаршијама поводом глобалних и локалних еколошких криза. Ипак, утисак је да његову енергију, идеје, и утицај, остале патријаршије могу и морају користити на неупоредиво вишем нивоу, бар као пример добре црквене праксе. Идентификовање, и рад

⁴²⁹ Patriarch Bartholomew, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*. New York: Doubleday, 2008, pp. 98-100.

⁴³⁰ <https://www.theguardian.com/world/2021/sep/07/christian-leaders-unite-to-issue-stark-warning-over-climate-crisis> (приступ: 2.11.2021)

⁴³¹ https://www.thenationalherald.com/archive_church/arthro/ecumenical_patriarch_bartholomew_urges_world_leaders_to_achieve_targets_of_paris_agreement-20410/ (приступ: 2.11.2021)

на еколошким проблема у званичним активностима црква, представља савремене исказе духовне и етичке одговорности коју шира верска заједница несумњиво препознаје и поштује.

2.2. Позиција и значај животне средине у јудаизму

Иако је најстарија западна монотеистичка религија, сразмерно бројности верника јудаизам је тек десета вероисповест по распрострањености у свету.⁴³² Међутим, иако укупан број поклоника чини мање од 15 милиона становника, или 0.2 % светске популације, утицај јеврејске конфесије на развој светске, а посебно западне цивилизације је немерљив у свим контекстима, па и у односу према животnoj средини.⁴³³ По пореклу, јудаизам и хришћанство имају доста заједничких изворних текстова. Хебрејска Библија на простору хришћанског свету у највећем делу свог садржаја препозната је као Стари завет. Но, у наставку овог поглавља свакако нећемо улазити у шире онтолошке и епистемолошке разлике ова два религијска текста и концепта начелно, већ ће фокус бити на позиционирању и значају природе и појма животне средине унутар јудаизма.

Како Часни истиче, након констатовања о подели старозаветних светоназора из књиге *Постанка*, које смо већ подробно обрадили у пређашњем делу поглавља, управо због утицаја библијског записа о стварању, јеврејско поимање природе и створеног света разликовало се од, на пример хеленистичког поимања космоса. Они нису веровали у природни закон, већ у Бога као творца и управитеља свега. Сходно томе, Јевреји од самог почетка природи нису придавали посебан божански значај попут старих паганских религија које су биле распрострањене у тадашњем свету.⁴³⁴ Као што смо навели, човек створен од праха, био је део божије креације у последњем дану стварања, након свих осталих природних елемената које је творац претходно створио. Међутим, како Крук запажа, у примарном јудаистичком наративу човеку је свакако доделио кључну улогу бриге о осталом делу креације, за чије старање ће човек бити одговоран управо Богу.⁴³⁵ Уистину ова полазишна основа не одудара од примарне хришћанске, али се може закључити да је у јудаизму раније заузета као примарна промисао.

⁴³² Према подацима Pew Research Center из Вашингтона, чак девет религија се налази испред јудаизма по броју следбеника, док се узимањем у обзир *атеиста/агностика/нерелигиозних* као засебне скупине коју чини 1.190.000.000 становника планете, јудаизам налази на 11. месту.

<https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2010/number/all/> (приступ: 5.11.2021)

⁴³³ Sergio Della Pergola, „World Jewish Population 2019“, in *American Jewish Year Book 2019*, Springer, 2019, pp. 263-353.

⁴³⁴ Danijel Časni, cit.delo, 2020, pp. 102-103.

⁴³⁵ Roger H. Crook H., *Christian Ethics*, New Jersey: Pearson Education, 2002, p. 272.

Часни запажа да су Јевреји јасно показивали да Бог Јахве није под утицајем сила, већ да има моћ над природом и њеним силама, те да може и хоће спасити Израел. Стога, „кад природа удари човека невољом, то није пуки случај, јер је она оружје Јахвине љутње“ (Хош 8,7, 9,14, Ам 4,7; Јоел 2,1-11; Јер 5,24). Такође, битно је ради даљег разумевања да хебрејски језик не разликује „физичко“ и „морално“ зло. „Грех се неизбежно одражава на природу јер Јахве повлачи свој благослов и употребљава природу као извршитеља своје казне.“⁴³⁶ Примери у овом раду већ апсолвираних исказа из Старог завета, наведено поткрепљују каузалношћу греха и казне, од првог греха који је смањило приносе, а донео коров и кукоље (Јов 31:38), до казне за намножено зло у човечанству Нојевог времена, које је кажњено потопом.

Развој односа природе и јудаизма текао је симултано кроз кодификацију елемената јеврејских светих списа попут Талмуда и Торе у такозване јеврејске законе. Закони *Halakha* сабрани су из дела старозаветног штива, „божијих команди“ делова Торе, Талмуда и старих рабинских закона који реферишу на неке од заштитарски оријентисаних елемената природе, попут дрвећа и воћњака. У Мишни (*mishnah*) се налазе налози за очување оног што је у јавној својини и на добробит свих чланова заједнице попут вода, док се у Талмуду говори о проблемима, штети и забрани буке и дима.

Међутим, као и развој односа хришћанских конфесија и екологије, и јеврејска модерна научна мисао је почела да промишља о корелацији са природом након Лин Вајтовог текста из 1970. године где је „оптужио“ Библијски концепт, конкретно „јудео-хришћански“, за основ антропоцентричног односа човека према природи. Сличне критике, уз реферисање на Абрахама имао је и један од зачетника модерног екоцентризма Алдо Леополд.⁴³⁷ Тиме су се и јеврејски теолози, рабини, уопште теоретичари, нашли прозваним и позваним да из свог дела „одговорности“ одбране јудаизам од оптужби за деградацију природе.

Посебно од тог момента јеврејски активисти почињу да траже и тумаче писана начела јудаизма у еколошке сврхе. Попут поменуте Халахе у којој централни етички принцип *bal tashchit* (срб. не уништавај) који се односи на забрану непотребног уништавања, тумаче у широко еколошком смислу. Наиме, у Талмуду се напомиње рационална употреба уља у лампи, чување одеће, док се у Тори *bal tashchit*-у релативизује то „уништавање“, на примеру сечења стабала воћа које је дозвољено ако ће дрвна грађа власнику донети више користи, него сами плодови који би с дрвета расли. Најсавременији теоретичари јудаизма, инспирисани екологијом, у помало натегнутој конструкцији *bal tashchit* постављају као основ за јудаистички став о пропагирању вегетаријанства, јер кроз њихов наратив храњење месом животиња јесте једна врста непотребног уништавања односно управо *bal tashchit-a*.

⁴³⁶ Danijel Časni cit.delo, 2020, p. 102.

⁴³⁷ Алдо Леополд: „Очување не иде нигде јер је неспојиво с нашим абрахамским концептом земље. Злоупотребљавамо земљу јер је сматрамо робом која нам припада. Када видимо земљу као заједницу којој припадамо, можемо је почети користити с љубављу и поштовањем. Не постоји други начин да земља преживи утицај механизираниог човека, нити да од ње добијемо естетску жетву која је, према науци, способна придонети култури.(...)У биотичкој заједници, постоји паралелна ситуација. Абрахам је тачно знао чему је земља служила: требало је капати млеко и мед у Абрахамова уста. У овом тренутку, сигурност с којом сматрамо ову претпоставку обрнута је ступњу нашег образовања“ у: Aldo Leopold, *A Sand County Almanac*. New York: Oxford University Press, 1989, p. 208.

Ипак, кључни проблем овог централног јеврејског етичког принципа јесте наведени аспект „корисности“ који дозвољава да у случају веће личне користи дође до уништења чак и елемената саме природе. У даљим проеколошким наративима јеврејских списа вредно је поменути правило *tza'ar ba'alei hayyim* (срб. патња живих бића), које се у свом прецизно дефинисаном облику не налази у писаној Тори, али јесте прихваћено као део Талмуда, и односи се на смањење патње животиња приликом убијања ради исхране. Уистину, древно јеврејско правило јесте пионирско у нечему што данас зовемо смањена патња животиња, јер предвиђа оштро сечиво, брз рез, не би ли се бол и патња животиње свела на најкраћу јединицу времена.⁴³⁸ Модерни начини клања узгојене стоке, усклађени са добробити животиња, опште усвојени су 2000 година након овог јеврејског правила.

Један од упута које у савременом еколошком контексту јеврејски еколози користе као исказ рационалне реупотребе ствари, јесте онај из Мишне (Mishneh Torah) где се наводи да када се сахрањује особа, не сме се расипати одећа закопавањем у гроб. Већ како се препоручује, боље их је дати сиромашнима него их бацити на „дрве и мољце“, те се може закључити да свако ко покопа мртве у скупој одећи уједно крши и негативну заповест *bal tashchit*.

Несумњив је напор еколошки оријентисаних јеврејских теолога и теоретичара да оправдају јудаизам кроз XIX и XX век од напада којих је било, не само од стране поменутих Вајта, Леополда, већ и од познатог немачког филозофа Артура Шопенхауера, који је на тему порицања права на достојанство животиња сматрао да је то „варваризам западног друштва, чији извор лежи у јудаизму.“⁴³⁹

Као део одговора на критике да је јудаизам поставио подлогу експлоататорском антропоцентричном дискурсу у ком се човечанство налази, Елен Бернштајн оснивачица „Shomrei Adamah“ прве јеврејске еколошке организације констатује да за њу не постоји контрадикторност на нивоу религија – екологија, а посебно не јудаизам-екологија. Наведено елаборира на следећи начин: „За мене... екологија и религија - а посебно јудаизам, уче исто. Темељни принципи су међузависност и циклуси. Екологија је потпуно посвећена заједници, а јудаизам се у потпуности односи на заједницу. Екологија је такође о прошлости, о еволуцији. Тако је и јудаизам. И једно и друго нас учи осећају места, даје нам осећај понизности. Говоре истим акордом унутар мене.“⁴⁴⁰

Ерик Кац, у истраживању логора по источној Европи, и размерама самог геноцида Немачке над јеврејским народом, наводи да му је управо лепота природе, и самих окружења које је обилазио, смањивала утисак зла почињеног на тим просторима. Кац прави корелацију између еколошке кризе и геноцида, оправдавајући постојање термина – екоцид. Наиме, он холокауст види као покушај уништења једног народа, који је сматран мање вредним од других, док уништење природе такође полази од људи који природу виде мање вредном од

⁴³⁸ Temple Grandin, Joe M. Regenstein, *Religious slaughter and animal welfare: a discussion for meat scientists*. Meat Focus International, CAB International, 1994, pp. 115-123.

⁴³⁹ Arthur Schopenhauer, *Die beiden Grundprobleme der Ethik*. Frankfurt am Main, 1841, pp. 243-244.

⁴⁴⁰ Ellen Bernstein, quoted in: Aubrey Rose, ed., *Judaism and Ecology*. London: Cassell, 1992, p. 115.

њих самих, стога упозорава да антропоцентризам као тежња лако прелази пут од доминације над природом до доминације над човеком. „Геноцид и екоцид су слични по томе што своје жртве доживљавамо као мање од људи, као изван примарног круга вредности“ закључује је Кац у свом истраживању.⁴⁴¹

Будући да је одбрана јудаизма од екоцентричних теоретичара узела маха, појавила се својеврсна брига дела јеврејске заједнице да у тој одбрани, и исказивању зелене агенде у верским списима се одлази од исправног интерпретирања јудаизма. Коен иде корак даље називајући такве напоре приближавањем екоцентричном „помодарству“ и политичкој коректности која надилази значај саме религије и њених вредности.⁴⁴² Контраструјна аспирација да се јудаизам мора правдати било ком нападу да је направио духовно-практичну основу еколошке кризе, одлази на маргине стигматизације строге екоцентричности, повезујући енвајроменталистичке корене за Национал-социјалистичку партију Адолфа Хитлера. У прилог томе Манфред Гернштефелд у свом делу критикујући својеврсно слепило јеврејских зелених активиста који не улазе дубље у корене екоцентричних идеја, наводи читав низ еколошких мотива у нацистичком деловању пре и током Другог светског рата.⁴⁴³

Професор Колумбија Универзитета, историчар Симон Шама, наводи пример Геринговог закона који је „предвиђао смртну казну за свакога ко има храброст убити орла“. Такође истиче да је вивисекција животиња била забрањена под било каквим болом, а само медицинско особље, примера ради у логорима је било мање нервозно када мора оперисати човека него пса.⁴⁴⁴ Гернштефелд цитирајући Ридигера додаје да је закон о забрани поседовања голубова у власништву Јевреја само још један приказ доминанте позиције коју је животињски део природе имао у односу на Јевреје. Тој слици додатно доприносе неретке сцене које бележи у истраживању, како је немачко становништво мирно посматрало одлазак у логоре и крематоријуме својих дојучерашњих комшија Јевреја, а одмах након тога су брижљиво узимали кућне љубимце који су иза њих остајали у напуштеним кућама.⁴⁴⁵

Иако би вероватно било потребно посебно потпоглавље посветити позицији животне средине у нацистичкој идеологији и пракси, у контексту антагонизма немалог броја јеврејских теоретичара према натуралистичким вредностима, навешћемо закључак професора Универзитета Хјустон Мајкл Васгрода. Он је на становишту да постоји значајна паралела између паганизма, обожавања природе и нацизма. Истиче да је Хитлерова мисао била под јаким утицајем теорије еволуције: „Јачи убија слабијег и кроз тај процес природа иде напред. Хитлер, наравно, није измислио ову теорију. Она има дубоке корене у Ничеу“⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Eric Katz, *Nature's Healing Power, the Holocaust, and the Environmental Crisis*. Judaism, Winter 1997, pp. 79-89.

⁴⁴² Jeremy Cohen, On Classical Judaism and Environmental Crisis, *Tikkun*, Vol. 5 No. 2, 1990, p. 74.

⁴⁴³ Manfred Gerstenfeld, *Judaism, environmentalism and the environment: Mapping and analysis*. Jerusalem Institute for Israel Studies, 1999, p. 77.

⁴⁴⁴ Simon Schama, *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books, 1996, p. 68.

⁴⁴⁵ Manfred Gerstenfeld, cit. delo, 1999, pp. 77-78.

⁴⁴⁶ У тумачењу односа морала и еколошке етике код Ничеа, долази се до парадоксалног концепта. Наиме, из текста наведена теорија недвосмислено стоји, да морално тумачење природе претпоставља системско

закључује на крају.⁴⁴⁷ Велики број јеврејских мислилаца дели овакву позицију екологије, као анахроне паганистичке тежње повратка човека природи и њеном слепом обожавању, што је целовито инкорпорирано управо у нацизму како то види Гилис, професор Хебрејског Универзитета у Јерусалиму.⁴⁴⁸ Он такође истиче да „екологизам је дакле световно паганство“, а као филозофски основ за овако нешто не види само Ничеа већ пре свега романтизам, те пантеизам Баруха Спинозе.⁴⁴⁹

Наведени поларизовани став у јеврејској заједници према коренима, суштини али и крајњим циљевима покрета за заштиту природе свакако да представља занимљиво поље теоријске расправе, историјских реконструкција и аналитичких приступа јудаизму. Крај XX и почетак XXI века јесте обележен овим дискусијама. Међутим, еколошки активизам јеврејске заједнице у пракси је нешто што не мари пуно за другу групу наведених религијских ставова, негативно оријентисаних према истицању еколошких мотива у јудаизму. Наиме, од 1988. године и оснивање прве глобалне јеврејске еколошке организације Shomrei Adamah (Чувари земље) од стране поменуте Елен Бернштајн, јеврејска заједница широм света окупља у разне видове еколошких покрета своје вернике. Ова организација са претежним фокусом на Сједињене Америчке Државе покренула је процес еколошког образовања Јевреја, а успех објављеног водича *Нека вас Земља научи Тори*, резултовао је оснивањем многих еко-јудаистичких организација широм савезних држава САД од којих се у садашњим активностима највише истиче *The Coalition on the Environment and Jewish Life* (COEJL). У последњој деценији организација *Isabella Freedman Retreat Center* која се 2014. синтетисала са организацијом Хазон, чини најснажнију јеврејску еколошку организацију на свету. У периоду 1999-2001 створен је Зелени ционистички савез (Green Zionist Alliance – Aytzim) са седиштем у Њујорку. Као такав 2003. постао је прва зелена странка у Светском ционистичком конгресу.⁴⁵⁰

На европском тлу, еколошки активизам јеврејске заједнице није развијен као у Северној Америци, и своди се преваходно на територију Израела како истиче Тирош-Самуелсон, и битно се разликује од оног у Америци. Наиме, под утицајем зелених партија, али и еколошких невладиних организација, држава Израел спроводи одговорну еколошку политику, иако се незанемарљив број организација еколошким питањима бави без примеса јудаизма, што је за јеврејске организације у САД незамисливо. Но, како Самуелсова закључује, константо је присутна дебата о позицији животне средине и јудаизма, њиховог односа, али је несумњиво да је еколошки утицај очит озелењавања у синагогама и другим јавним верским и секуларним просторима на територији Израела.⁴⁵¹

преузимање доминације над њом. С друге стране, Ниче такође истиче и да је идеја природе нужна у етичком корпусу, јер њеним евентуалним изостављањем, чинимо немогућим целовит и смислен однос са стварношћу. У: Martin Drenthen, *The Paradox of Environmental Ethics Nietzsche's View of Nature and the Wild*, *Environmental Ethics*, Vol 21, 1999, pp.163-175.

⁴⁴⁷ Michael Wyschogrod, *Judaism and the Sanctification of Nature*. *The Melton Journal* (Spring) 1992, pp. 6-7.

⁴⁴⁸ Michael Gillis, „Ecologism: A Jewish Critique“, *L'Eylah*, No. 34, 1992, pp. 6-8.

⁴⁴⁹ *Ibidem*, pp. 7-8.

⁴⁵⁰ Више о зеленом ционизму, и оснивачким идејама на: <https://www.jta.org/archive/environmental-slate-tries-to-prove-its-easy-to-be-both-green-and-zionist> (приступ: 2.2.2021)

⁴⁵¹ Hava Tirosh-Samuels, „Jewish Environmentalism: Faith, Scholarship and Activism“, In *Jewish Thought, Jewish Faith*, ed. Daniel Lasker, Beer Sheva: Ben Gurion University Press, 2012, pp. 1-53.

2.3. Појам и схватање животне средине у источним религијама

Источне религије, упркос чињеници да просторно не припадају западној цивилизацији представимо у кротким, али фундаменталним карактеристикама односа према животној средини, будући да сам ислам са преко 130 милиона становника у Европи, те све већим миграцијама верника ка западноевропским земљама, јесте значајан у ширем контексту за ову анализу. С друге стране, елементи хиндуизма и будизма представљају интегралне делове многих теоријско-практичних форми савременог еколошког активизма, чије оснивање, како ћемо видети у поглављу IV је делимично и било инспирисано овим религијским дискурсима.

2.3.1. Ислам

Појам „Ислам“, етимолошки се везује за речи мир, спокојство, и као вериосповест представља најмлађу светску „универзалну“ широко распрострањену религију, а уједно и најбрже растућу религију на свету. Таласом миграција и већег броја деце по породици све присутнија је у западном, и даље доминантно хришћанском хабитусу.⁴⁵² Оснивач ислама је арапски верски реформатор и државник Мухамед. Начелно, постоје четири извора исламског закона: *Куран* (куранска објава); *Сунет и Хадис* (Мухамедови упути и практични примери); *'ицма* (једнодушна сагласност исламских познавалаца догми/верских закона/консензус исламских научника у праву и шеријату) и *Кијас*.

Ислам је религија за коју се често каже да је „рођена у пустињи“, односно да су управо такви сурови услови живота, као и сам екосистем, условили да први муслимани имају развијену свест и истанчан осећај за слабашну и крхку природну равнотежу. Ова свест се у великој мери одражава у Курану који је несумњиво централни верски текст ислама, попут Библије у хришћанству. Он реферише на многе природне елементе попут воде, хране, биљака, и других виталних природних ресурса, и поставља јасне смернице за њихово очување и покушај праведне дистрибуције. Некадашњи цењени београдски муфтија Хамдија Јусуфспахић, истиче да је Куран извор не само религијских упута, него и математичких, филозофских али и еколошких.⁴⁵³ Унутар хијерархије стварања, као у већини креационистичких приступа, и сам Куран људима даје посебан статус, такозваног Божијег халифе (*халифа-старатељ*), који ће на Судњем дану одговорати за своје старатељство.

⁴⁵² Број муслимана у периоду 2010-2020. порастао је за 300 милиона, односно са 1.600.000 на преко 1.900.000 верника. У истом периоду, број хришћана порастао је за 200 милиона. Уколико засебно рачунамо конфесије унутар хришћанства, ислам је данас највећа религија на свету. <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2020/number/all/> (приступ: 3.2.2021)

⁴⁵³ Хамдија Јусуфспахић, „Екологија и Куран“ у Вукашин Павловић, цит.дело, 2013, стр. 199-200.

Заштита животне средине у исламском вредносном систему представља одговорност и обавезу сваког човека и верника. Лепота и ред у физичком свету својеврсно су огледало префињених лепота узвишених метафизичких светова. Према том наративу свака лепота овде, на земљи, представља узвишену лепоту, тако да се може рећи да наука о животној средини у исламу се не гледа као само емпиријска наука, већ се њој придају бројна метафизичка и религијска сазнања. О самом реду у природи поменути муфтија Јусуфспахић истиче да је ширину Курана схватио тек када му је представљена аналогија да су обичне књиге људи попут правилно уређених цвећњака у парковима, а књига са речима божијим попут нетакнуте природе у дивљини, расута са свим могућим врстама и лепотама, диверзитетом који човек на једном месту никада не био могао створити.⁴⁵⁴

Природа као таква открива али и скрива Бога и на тај начин обједињује различита Божија својства. Исламска религија сматра да верници, поред Објаве, спознају Бога кроз оно што је он створио, а све што је створио је у природном облику. Нарушавањем тог природног, скрнави се и доводи у питање сама вера. У исламу постоји врста специфичне религијске методологије, да радом на природи се може заслужити место у рају (*Ценету*). Тако у Ел-Бухаријевој збирци Хадиса из IX века можемо пронаћи један од централних еколошких мотива повезаности садашњег и будућег живота: „Нема ни једног муслимана који засади садницу или посије усјев, од кога што год поједе птица, човјек или животиња, а да му се то све не рачуна посебном садаком“.⁴⁵⁵ Ово није једино место где се оваква врста награде обећава ономе ко почини слично дело.⁴⁵⁶ Налик већ анализираној Библији као старијем верском тексту, ни Куран није изузет од одређеног броја порука које се могу тумачити антропоцентрично, али истовремено како смо навели, значајан је и број оних који су блиско еколошке са данашње тачке гледишта. Педантном квантитативном анализом долази се до податка да се четири природна праелемента у Курану помињу у следећим бројевима: *земља* (451 пут), *ватра* (126 пута), *вода* (59 пута) и *ваздух* (28 пута).⁴⁵⁷ Даљом анализом, може се доћи до закључка се на значајном броју места посвећује једнака пажња овом као и будућем свету-*ахирету*, што битно генерише понашање верника током живота.

Оно што би се као критика са аспекта дубинске екологије могло упутити је да се на више места инсистира да је Алах све створио управо ради човека, читаву природу и све њене благодети: „Који вам је Земљу учинио постелеом, а небо здањем; који с неба спушта кишу и чини да с њом расту плодови, храна за вас.“⁴⁵⁸(...) „Он је за вас све што постоји на Земљи

⁴⁵⁴ Hamdija Jusufspahić, cit.delo 2013, str. 199.

⁴⁵⁵ Muhammed ibn Ismail el-Buhari, El-Buharijeva zbirka Hadisa, VSK, Sarajevo, 2009, p. 327.

Доступно на: <https://archive.org/details/BuharijevaZbirkaHadisatom21.dio/page/n327/mode/2up> (приступ: 5.2.2021)

⁴⁵⁶ „Сличну изјаву prenose i drugi muhadisi. Ahmed u svom Musnedu preko Ebu-Ejjuba Ensarije navodi da je „Vjerovjesnik“ Sallallahu alejhi ve sellem, rekao: „Nema čovjeka koji zasadi sadnicu, a da mu Allah ne odredi nagradu prema prihodu ploda te sadnice“. Ibidem, p. 327.

⁴⁵⁷ Enes Karić, *Ekološke poruke Kurana*, Novi Mualim, 2008, p. 65.

⁴⁵⁸ *Kuran*, prevod Besim Korkut, Sarajevo, 2011, El-Bekare (Al –Baqara), 2:22, p. 4.

eBook dostupno na:

https://d1.islamhouse.com/data/bs/ih_books/single1/bs_Prevod_Kuran_Korkut_novo_izdanje.pdf

(приступ: 5.2.2021)

створио...⁴⁵⁹ Концепт владања човека над остатком природе, већ присутан у Библији стоји и у Курану, као антропоцентрични приказ главне тенденције: „Све што је на Земљи ми смо као украс на њој створили да искушамо људе ко ће се од њих љепше владати.“⁴⁶⁰

С друге стране, синтеза човека са природом, повезана је првенствено на нивоу међусловљености опстанка. Истиче се да је обнова земље темељно питање у исламу и од пресудне важности за опстанак људске врсте, јер је и сам човек од земље настао: „Он вас од земље ствара и даје вам да живите на њој!“⁴⁶¹ Спомиње се феномен *Мртве земље* – којим су многе исламске афричке земље данас погођене попут Судана, Сомалије, Мауританије, Нигерије.⁴⁶²

Ислам позива муслимане да раде на успостави што боље цивилизације, и истовремено да се труде како би зарадили своје место у Џенету: „А сретни ће у Џенет; док је небеса и Земље, у њему ће боравити - осим ако друкчије Господар твој не одреди; биће то дар који ће непрекидно трајати.“⁴⁶³

Овим почиње први сет, „претећих“ упута Алаха, за све оне који се према земљи и природи не опходе с бригом, и могу се подвести под обресе казно-еколошког бумеранг ефекта: „А да су становници села и градова вјеровали и гријеха се клонили, Ми бисмо им благослове и с неба и из Земље слали, али, они су порицали, па смо их кажњавали за оно што су зарадили.“⁴⁶⁴ У концепту казне, наводи и пример последица незахвалности, упркос уживању благодетима на земљи које је Алах омогућио: „Алах наводи као примјер град, безбједан и спокојан, коме је у обиљу долазила храна са свих страна, а који је незахвалан на Алаховим благодатима био, па му је Алах због онога што је радио дао да искуси и глад и страх.“⁴⁶⁵ Већ познати библијски концепт потопа такође присутан у Курану, може се тумачити као врста казне због људског ремећења земље. Наиме, дошло је до губитка плодне земље, јер је 40 јутара падала киша: „Због онога што људи раде, појавио се метеж и на копну и на мору, да им Он да искусе казну због онога што раде, не би ли се поправили.“⁴⁶⁶ Концепт захвалности према Божијим даровима и последично казну за незахвалност можемо заокружити цитатом Ибрахимовог дела: „...и кад је Господар ваш објавио: 'Ако будете захвални, Ја ћу вам, зацијело, још више дати; будете ли незахвални, казна Моја доиста ће строга бити.“⁴⁶⁷

Постојање својеврсног бихејвиоралног приступа у односу према животној средини који Куран прописује потврђује, осим наведених примера казни, и читав сет обећаних *награда* за

⁴⁵⁹ Ibidem, str. 5

⁴⁶⁰ *Kuran* cit.delo, El-Kehf, 18:7, str.294

⁴⁶¹ *Kuran* cit.delo, Hud 11: 61, p. 228.

⁴⁶² Према подацима америчке хуманитарне агенције *Fews Net* из 2017. године, управо становници Нигерије, Сомалије и Јужног Судана чине више од 1/3 од 70 милиона људи најпогођенијих глађу на свету.

<https://balkans.aljazeera.net/news/world/2017/1/26/glad-hara-u-45-drzava>

⁴⁶³ *Kuran*, cit.delo, Hud 11:108 p. 233.

⁴⁶⁴ Ibidem, El-A'raf, 7:96, p. 163.

⁴⁶⁵ Ibidem, En-Nahl, 16:112, p. 280.

⁴⁶⁶ Ibidem, Er Rum, 30:41, p. 408.

⁴⁶⁷ *Kuran*, cit.delo, Ibrahim, 14:7, p. 256.

поштовање прописа. „И не правите неред на Земљи, кад је на њој ред успостављен, а Њему се молите са страхом и надом; милост Алахова је доиста близу оних који добра дјела чине.“⁴⁶⁸ Награда такође следи и за оне који имања обрађују по вољи Алаха, који би им због тога многоструко узвратио: „Они који имања своја троше на Алаховом путу личе на онога који посије зрно из којег никне седам класова и у сваком класу по стотину зрна. – А Алах ће ономе коме хоће дати и више;...“⁴⁶⁹

У погледу исхране, требало би обрађивати земљи по поменутиим упутима, и хранити се оним што се препоручује: „И једите оно што вам Алах даје, што је дозвољено и лијепо и бојте се Алаха у којег вјерујете.“⁴⁷⁰ У погледу конзумације свињског меса Алах поручује: „Он вам једино забрањује: стрв и крв и свињско месо, и оно што је заклано у нечије друго име, а не у Алахово. А ономе ко буде приморан, али не из жеље, тек толико да глад утоли, њему гријех није. – Алах заиста прашта и милостив је.“⁴⁷¹ Овде треба обратити пажњу на гео-климатске услове настанка ове религије. Наиме, простор настанка ислама карактеришу изразито високе температуре током целе године, а узгој свиња и посебно чување свињског меса доводило је у ризик здравље људи од зараза које се брзо шире са ове животиње. У погледу наведеног реч је у упуту који има практичан значај, али како се наводи, онда када је то једини начин прехране, изузетак је дозвољен. Стога, најпознатији анимоетички поглед интринсично оријентисан чак и ка овој врсти животиња у Курану не постоји. Познати теолог др Енес Карић, свестан углавном приказа антропоцентричности у Курану посебно у односу на животиње истиче: „Кад читамо такве ставке Кур'ана потребно је чувати се антропоцентричних тумачења“.⁴⁷² У одбрану од оваквих тумачења, Карић апострофира да постоје „помињани класични коментари Кур'ана који су назвали животиње - мајкама човјека“.⁴⁷³

Како можемо видети, Куран нуди и антропоцентричну и просвећено антропоцентричну визију природе, каткад и готово екоцентричну у погледу кажњавања човека за велика злодела према њој. Но свакако, наведено оставља простор за дубља и даља тумачења, али је неизоставан утисак да је овакво схватање централног исламског дела подложно личном наративу који читалац заузима или априори прихвата.

Унутар поменутих миграција ка земљама западне хемисфере пре свега, али и традиционалног високог нивоа репродукције, исламско становништво данас у Европи броји преко 130 милиона, са израженом даљом експанзијом у земљама попут Немачке, Аустрије, Швајцарске, Француске. Стога, посебно узевши у обзир преданост муслимана религијском сентименту, битно је унети у анализу животне средине на простору западне цивилизације базичне премисе односа ислама и природе.

Оно што јесте својеврсни оптимистични поглед у развоју става ислама према животној средини је тенденција да се ова религија прихвата изазова онога што подводимо под –

⁴⁶⁸ Ibidem, El- A'raf, 7:56, p.157.

⁴⁶⁹ Kuran, cit.delo, El-Bekare, 2:261 p.44.

⁴⁷⁰ Ibidem, El-Maide, 5:88, p.122.

⁴⁷¹ Ibidem, El-Bekare, 2:173 p.26.

⁴⁷² Enes Karić, cit.delo 2008, p. 67-68.

⁴⁷³ Ibidem, pp. 68.

савремена еколошка питања. Још септембра 1986. године *Декларацијом о хуманости и природи*⁴⁷⁴ потписној у малом италијанском граду Асизу, када су исламски великодостојници уз хришћанске, јеврејске, хиндуистичке и будистичке обзнаниле свој став о будућем деловању према природи планете и њеном очувању, почиње званични став исламске религијске заједнице према питањима животне средине.

Исламску делегацију представљао је Абдулах Омар Насиф, генерални секретар Муслиманске Светске лиге, и између осталог је истакао званични став овог тела: „За муслимане, улога човечанства на Земљи је халифа, заменик регента или повереник Божји. Ми смо Божји управитељи и агенти на Земљи. Нисмо господари ове Земље; не припада нам да радимо оно што желимо. То припада Богу и Он нам је поверио његово чување. (...) Често кажемо да је ислам целовит начин живота, под којим се подразумева да наш етички састав пружа смернице за све наше радње. Ипак, наши поступци често поткопавају саме вредности које негујемо. Често док радимо као научници или технолози, економисти или политичари, делујемо супротно еколошким диктатима ислама. Морамо упијати те вредности у само наше биће. По њима морамо судити о својим поступцима.“⁴⁷⁵ У закључку Насиф констатује у духу новог теоцентризма: „Верујем да ћемо створити праву исламску алтернативу, брижан и практичан начин бивања, чињења и знања на еколошки деструктивну мисао и акцију која данас доминира светом.“⁴⁷⁶

Наставак исламских активности у погледу еколошки одговорног, јавног делања, а кроз наратив озелењеног теоцентризма уследио је и *Исламском декларацијом о климатским променама* 2015. године. Исламски поглавари су августа 2015. године у Истанбулу позвали 1,6 милијарди муслимана у свету да се укључе у борби против климатских промена, али и позвали лидере земаља да потпишу *Париски климатски споразум* имајућу на уму следеће тачке:

- Научни консензус о климатским променама, којим треба стабилизovati концентрацију гасова стаклене баште у атмосфери на ниво који би спречио опасно антропогено уплитање у климатски систем;
- Потребу за постављањем јасних циљева и система праћења;
- Страшне последице за планету Земљу ако то не учинимо;
- Огромна одговорност коју СОР сноси у име остатка човечанства, укључујући вођење нас осталих на нови начин односа према Божјој Земљи.⁴⁷⁷

Рачунајући независно хришћанске религијске конфесије, ислам као највећа, и најбрже растућа светска религија, несумњиво другачијим наративом тумачења Курана, али и међународним активностима, себе жели да представи као религијски концепт који не само

⁴⁷⁴ Скуп у Асизу организован је на предлог фондације WWF која је прослављала 25 година постојања, а посебно је подржан од стране принца Филипа војводе од Единбурга.

⁴⁷⁵ Abdulah Omar Nasif, *The Muslim Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986, p. 10. Доступно на: <http://www.arcworld.org/downloads/the%20assisi%20declarations.pdf> (приступ: 6.2.2021)

⁴⁷⁶ Ibidem, p. 12.

⁴⁷⁷ Islamic Declaration on Climate Change, External Statement, Istanbul, 18 aug, 2015.

Доступно на: <https://unfccc.int/news/islamic-declaration-on-climate-change> (приступ: 6.2.2021)

да није антропоцентричан, већ и као инклузивну религију за све оне који брину о природи и опстанку планете. Стварање оваквог приказа у широј јавности погодује тенденцијама ширења ислама међу становницима земаља које нису доминантно муслиманске. С друге стране, ова врста модерне одговорности каква је еколошка, приказује ислам као конфесију која се све више дистанцира од наратива екстремистичке и конзервативно-декадентне религије.

2.3.2. Хиндуизам

Начелни поглед на хиндуизам указује нам да је реч о најмање кохерентној религији од пет највећих, будући да представља синтезу широких, не само духовних него и филозофских приступа. Такође, карактерише га изостанак јасно структурисаних општих религијских начела, институција, чак и синхронизованих духовних ауторитета, као и централног верског текста. Стога, у наставку ћемо се држати оних општих карактеристика које су у највећој мери заједнички чиниоци свих различитих тенденција унутар хиндуизма, или пак оних који су најдоминантније заступљени.

Настанак хиндуизма оквирно је реферисан на период 1500. година пре нове ере, када је дошло до инвазије аријских племена из централне Азије. Ова племена карактерисала је вера у много богова чији се број континуирано повећавао. Њихова веровања вековима су преношена усменим путем, а писани облик су почеле да добијају око 1000. године пре Христа, у форми колекције молитви и стихова, која је добила име Веде.⁴⁷⁸ Период раног хиндуизма, назива се често ведском религијом. Најстарија Веда јесте Риг-Веда, а поред ње, Веде у ужем смислу сачињавају још и Сама-Веда, Јаџур-Веда, Атарва-Веда.

Трећи век нове ере рачуна се почетком онога што називамо класичним хиндуизмом. Тада су први пут од када су дошла аријска племена, аутохтони владари Индије успели да поново врате власт у своје руке.

Како смо на почетку навели, истиче се да је хиндуизам изузетно тешко одредити, јер се „он састоји од неколико различитих система филозофије, веровања и ритуала.“⁴⁷⁹ За разлику од древног хиндуизма који је подразумевао веровање у више богова, класични хиндуизам своју суштину црпи из начела да све што постоји заправо јесте испољавање једног јединог начела. Укратко – Бог и свет су суштински једна иста ствар. Иако у хиндуизму и данас постоји велики број богова, истиче се да већина Хиндуса верује у једног Бога. Од многих паганских божанстава из древних времена, три су у хиндуизму стекла посебан значај: Брама (на ког се гледа као на бога-творца), Вишна (Бог-чувар) и Шива (Бог-уништитељ).

⁴⁷⁸ Веде – уједно су најстарија забележена књижевност Индијаца, и под поменом тог термина неретко се мисли пре свега на Риг-Веду.

⁴⁷⁹ Osim Stella & Justus Onyebuchi Okafor, „Hinduism and Ecology: Its Relevance and Importance“ *Fahsanu Journal Journal of the Arts /Humanities*, Vol. 1 No 1, 2018, p. 2.

Хиндуизам не поседује општи морални кодекс и нема строгу институционалну, нити црквену структуру, односно - нема усклађен облик богопоштовања попут религија какве су хришћанство или ислам.

Ипак, за хиндуизам је карактеристична вера у сеобе душа, односно вера у реинкарнацију, и то је централна карактеристика кроз коју се може разумети однос хиндуизма и свих елемената животне средине. Хиндуси мисле о својим поступцима у контексту будућих живота слично будизму који ћемо представити, и у том смислу, појављују се појмови *самсара*⁴⁸⁰ и *карма*⁴⁸¹. Хиндуси верују да је њихов тренутни живот последица претходног, као и да ће њихов будући живот бити последица тренутног.

Једно од најважнијих тачака хиндуистичке традиције и због наведеног, јесте одржавање животне средине. Као што смо већ навели, хиндуистичка традиција поставља еквивалентност између Бога и света, односно учи да Бог постоји у свим живим бићима, што се оваплоћује кроз уверења у постојање реинкарнације. У том смислу, непријатељски однос према екосистему би резултирао неповољном кармом. Често се указује на постојање великог броја прича унутар хиндуизма које третирају животиње као божанске⁴⁸², те стога већина Хиндуса јесу вегетаријанци. Верује се да чак и дрвеће, реке и планине имају душу. Многа хиндуистичка села имају свето језеро.⁴⁸³ Оваква позиција одговора ономе што у дословном смислу јесте екоцентризам, као сет вредновања свих делова екосистема, били они живи или не.

Хиндуси од свих базичних елемената природе највише поштовања указују води. Река Ганг заузима посебно место, јер се сматра симболом вечног, бесконачног живота. Стотине хиљада верника обредно се купају на њеним обалама, упркос нечистоћи воде, у коју се на дневном нивоу слива више милијарди литара отпадних и канализационих вода, које су нерешено еколошко питање у целој Индији. Такође, верује се да је привилегија бити спаљен на Гангу, те се мртви ту обредно спаљују, што додатно утиче на стање ове већ девастиране реке. Поред Ганга, такође, планину Каилсу сматрају светом, јер је по предању она дом бога Шиве. Традиционални наратив источњачких религија карактерише и хиндуизам, односно и ова религија у својој традицији користи честу аналогију између мајке и земље⁴⁸⁴. Наиме, све оно што мајка ради у име, и за своју децу, метафорички се пореди са земљом и њеном суштином. На пример, као што мајка обезбеђује храну својој деци, земља одржава оно што је у њој засађено и тако обезбеђује опстанак свих живих бића. У том смислу, може се закључити да однос између људи и животне средине треба да буде симбиотички, а не паразитски по природи.⁴⁸⁵ Лошим опхођењем према природи, човек ствара неку врсту лоше карме, и ова врста наратива подједнако карактерише и хиндуизам и будизам.

⁴⁸⁰ *Самсара* се односи на филозофски појам код Индијаца који карактерише бескрајни ток рађања, потом умирања, и изнова рађања. Као такав последица је човекових дела (карме).

⁴⁸¹ Све што се током живота чини, резултује покретањем ланаца узрока и последица.

⁴⁸² На пример, Кришна је чувао краве, а чувени мајмун Хануман, који је чест мотив у хиндуизму био је верни слуга Раме.

⁴⁸³ <http://environment-ecology.com/religion-and-ecology/283-what-does-hinduism-teach-us-about-ecology.html>

⁴⁸⁴ Osim Stella & Justus Onyebuchi Okafor , 2018, cit delo, p. 6.

⁴⁸⁵ Ibidem, p. 8.

У даљем посебном значају елемената животне средине у хиндуизму истиче се дрвеће, које несумњиво јесте централни део еколошке бриге. Хиндуси славе дрвеће, јер оно ће „донети цветове и плодове“, и због тога подстичу садњу стабала, очување шума, и посебно прекорно гледају на свако уништавање шумског фонда и стабала уопште. Става су да „стабла дрвећа су попут деце, и верују да они који саде дрвеће никада неће отићи у пакао.“⁴⁸⁶ Наратив сличан ономе из IX века који смо идентификовали у исламу, јавља се у једној од религија у Индији – Џаинизму, и до те мере је заступљен да следбеници ове конфесије не смеју обављати било какве конкретне делатности чак ни обраде и трговине дрветом, јер то повређује дрво за које се подразумева да има осећаје као и човек.⁴⁸⁷

Да хиндуизам ипак ниже вреднује животиње од људи, говори и део о реинкарнацији /карми, по ком се душе грешних људи у наредном животу рађају у телу биљке или животиње, као својеврсна - казна. Сам концепт казне живота у животињском телу указује на само делимично постојање еквиваленције вредности живота човека и животиња. Премда, изостанак ове доследности се може уочити у предању у ком је централно божанство Вишна неколико пута била реинкарнирана у телу животиња, попут корњаче, лава, рибе. У даљем позиционирању односа хиндуизма и животињског света, појам краве је незаобилазна тема. Општепознато, реч је о једном од најзначајнијих симбола у хиндуизму, и бар је неколико разлога за овакву позицију. Наиме, готово целокупно становништво Индије конзумира кравље млеко и производе који се добијају од њега, због тога се концепт „захвалности“ према благодарности ове животиње читава у њеној позицији неповредивости. Други разлог је чисто духовне димензије, јер се крава сматра Кришниним верним пратиоцем, тако да, скупа, реч је о широком наративу животиње која има најбоље могуће карактеристике пожељне и за људе, попут, несебичности, благодарности, верности. Убијање мајмуна такође је строго забрањено у хиндуизму, за шта је заслужан мајмун Хануман који се сматра пратиоцем Раме.

Међутим, сам појам вегетаријанства и веганства који се начелно приписује хиндуизму, и кроз који се прати неинструментални однос човека према животињама у овој религији је много комплекснији. Наиме, према последњим проценама свега 20 до 30% процената становништва су такозвани лакто-вегетаријанци, док преосталих готово 80% становника конзумира месо и јаја због чега је производња, и увоз јаја и меса живине последњих 15 година у великом порасту. Како економиста Морис Лендс примећује, постојање тих нешто више од 20% релативно стриктно вегетаријанских становника, је више последица материјалне немогућности да приуште те намирнице, него религијских убеђења.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Ivan Cvitković, *Drveće i životinje u religijama*, *Socijalna ekologija*, Zagreb, Vol. 30, No. 1, 2021, p. 133.

⁴⁸⁷ Џаинизам има око 6 милиона следбеника у Индији, док у је Европи наприсутнији са 30.000 поклоника на територији Велике Британије. Најбитнији стуб џаинизма је *ахимса*, као општи принцип ненасиља не само према људима, већ према природи уопште.

⁴⁸⁸ Maurice R. Landes, *The Elephant Is Jogging: New Pressures for Agricultural Reform in India*, Economic Research USDA, 2004, p. 4.

Dostupno na: <https://businessdocbox.com/Agriculture/99612196-The-elephant-is-jogging-maurice-r-landes-volume-2-issue-1-amber-waves-economic-research-service-usda.html> (приступ: 4.2.2021)

Иако смо напоменули да хиндуизам нема централни верски текст, он обилује списима који могу послужити као писани оквир ове религије, и у ком се могу препознати проеколошки мотиви хиндузма. Званичну делегацију Хиндуиста у Асизу у ком је потписана поменута *Декларација о хуманости и природи* 1986. године, предводио је др Каран Сингх, и у свом говору цитирао је реченице Атхарва-Веде, коју је представио као величанствену хиндуистичку Химну Земљи:

*„Земља, у којој леже море, реке и друге воде, у којој су настале храна и житна поља,
у којима живи све што дише и што се креће, нека нам подари најбоље од свог приноса.
Земља, у којој теку воде, заједничке свима, крећући се на све стране неумољиво, дању и ноћу, нека нам лије млеко у многим потоцима, и обдари нас сјајем.
Нека они рођени од тебе, о Земљо, буду за наше добро, слободни од болести и отпада. Будни кроз дуги живот постаћемо носитељи данака теби.
Земљо, мајко моја, учврсти ме блаженством твојим у потпуном складу са небом,
О мудри, подупри ме у милости и сјају.“*⁴⁸⁹

Хиндуизам данас, као растућа религија од преко 1.300.000 следбеника, настоји као и остале конфесије да представи себе као еколошки одговоран духовни концепт који надилази простор сопственог настанка, и брине о целокупној планети. Званична политика Индије усклађена је са неким од начела хиндуизма и његових вредности, попут значаја стабала, дрвећа и шума уопште. Тако је влада Индије спојила традиционално и правно обавезујуће смањење CO₂ из *Париског споразума* који је потписала 2016. године, те у ту сврху засадила чак 66 милиона стабала у само једном дану, током 12 сати.⁴⁹⁰

Овај потез власти у Индији из 2019. године представља светски рекорд у броју засађених стабала у једном дану у историји човечанства, а уследио је након такође велике акције пошумљавања из 2018. године када су засадили 50 милиона стабала. Поменуто спајање хиндуистичког концепта заштите дрвећа, и чињенице да је Индија трећи највећи емитер угљендиоксида на планети,⁴⁹¹ резултовала је акцијама које је широко поздравила светска јавност, и допринела је, како еколошкој репутацији Индије, тако и самог хиндузма.

⁴⁸⁹ Karan Singh, *The Hindu Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986, p. 10.

Доступно на: <http://www.arcworld.org/downloads/the%20assisi%20declarations.pdf>

⁴⁹⁰ <https://www.nature.com/articles/d41586-019-02789-w> (приступ: 5.2.2021)

⁴⁹¹ Према доступним подацима у смирај потписивања Париског споразума 2015. године Индија је по емисији CO₂ одмах иза Кине и САД.

2.3.3. Будизам

Будизам је четврта по величини религија на свету и окупља нешто више од 500 милиона следбеника.⁴⁹² Оснивач Будизма је Сидарта Готама (Siddhartha Gautama), са духовном титулом Буда (онај који је пробуђен). Оснивање датира на VI век пре нове ере и лоцирано је на подручје Индије, одакле се проширио на источне, југоисточне и централне делове Азије. Многима будизам, поред религијских, представља и сет филозофских учења, слично хиндуизму. У филозофском смислу, Буда би био онај који је духовним напором дошао до сазнања о природи света и људског живота, односно он је тај који је пробуђен у духовном и у моралном смислу.

Буда није записивао своја учења, тумачења и промишљања. Његови следбеници и ученици су их преносили усменом традицијом више од 500 година. Док није било записивања и учења будизам се развијао у два правца: теравадски и махајански. Теравадски (Теревада – најстарија сачувана школа будизма) се доследније држао Будиног учења у односу на махајански. Данас, будизам јесте религија која је подељена на три гране: махајана, хиајана и тантризам, а још један облик будизма је и ламаизам који ћемо посебно анализирати. Иако Махајана као будистичка школа данас броји највећи број следбеника, поменути ламаизам са седиштем на Тибету последњих деценија досеже велику популарност и утицај у свету. Уз сво уважавање несумњивих разлика унутар ових ужих облика будизма, у наставку овог потпоглавља фокусираћемо се на начелне карактеристике будизма као широке религије у односу према животној средини .

Као што је наведено, претежно се везује за културу Истока, јер је у њој играо (и игра) најбитнију улогу у социјалном, културном и верском животу, али у XX веку почиње да се шири и на Западни део света. У најбитнијим карактеристикама фокусираћемо се управо на оне елементе односа будизма и животне средине који су овај религијски концепт проширили међу становништвом западне цивилизације, чинећи је неретко интегралним делом активизма одређених еколошких група.

Будино учење базирано је на уважавању, концепту самилости према свим живим бићима, готово без икакве разлике на релацији човек - остатак природе. Штавише, учење сматра да уздизање било ког дела универзума као битнијег у односу на остало, макар то био и човек, управо један од извора зла и природне неравнотеже.

Концепту природне равнотеже есенцијално доприноси већ помињани појам карме, као једна од централних тема будизма, из кога се изводи процес - реинкарнације.⁴⁹³ Карма као и у хиндуизму представља отелотворење узрочно-последичне везе свега што се догађа, те да свако стање јесте одређена последица пређашње заслуженог/узрокованог делања. Подједнако се односи не само на човека, већ и на биљке, животиње и људе. Овај моменат јако је значајан унутар еколошке парадигме о повратном утицају природе на наше

⁴⁹² <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2020/number/all/> (приступ: 8.2.2021)

⁴⁹³ Реинкарнација, иако својеврсно поновно рађање старе душе у новом телу, битно се разликује од хришћанског концепта васкрснућа. Наиме, теолошки дистинкција указује да реинкарнација подразумева нови „емпиријски омотач“ душе, а не пређашњи односно стари васкрсли.

негативно деловање, које можемо прочитати у „бумеранг ефекту“ Урлиха Бека,⁴⁹⁴ као и у Комонеровом четвртом закону екологије - да нема бесплатног ручка.⁴⁹⁵ Одиста, ако се кармички контекст будизма интерпретира у ширем значењу, тј. односа човечанства у глобалу према животној средини наше планете, ниједна поплава, земљотрес, ерупција вулкана не може бити схваћена другачије до – заслужене кармичке последице. Овде је битно истаћи, да чак и мала негативна дела, у будизму се забрањују јер могу широко ескалирати, баш као што читава шума, или неретко део Амазонске прашуме може планути од једног опилка бачене цигарете. Једна од Будних најцитиранијих изрека је управо наслоњена на поменуто:

„Не превиђајте негативне акције само зато што су мале; колико год варница била мала, може да спали пласт сена велик као планина. Немојте занемарити ситне добре поступке, мислећи да нису од користи; чак и ситне капи воде на крају ће испунити огромну посуду.“⁴⁹⁶

Овде не само да се даје својеврсни упут за избегавање карме и негативног деловања, већ Буда упућује и на добра дела, која ма колико била мала, у целини и истрајности могу постати велика. Довољан пример је само хипотетички оквир предлога да сваки становник Земље засади само по једно дрво годишње, колики би то био значај за планету свеукупно. Актуелни Далај Лама назире границу трпљења наше планете, чијем прекорачењу се очито ближимо: „До сада је, видите, Мајка Земља на неки начин толерисала неуредне кућне навике. Али сада су људска употреба, становништво и технологија досегли ону одређену фазу где Мајка Земља више не прихвата наше активности ћутњом. На много начина сада нам говори: Моја деца се лоше понашају, и упозорава нас да постоје ограничења за наше поступке.“⁴⁹⁷ Кроз призму наведеног могу се разумети све временске и природне непогоде, али и целокупан спектар климатских промена.

Овако сагледан будизам нуди значајно уточиште многих теиста којима су еколошке вредности изнад свега, јер су става да управо овај религијски правац може повратити пређашњи степен еколошке равнотеже, и зацелити ране које смо задали планети. Још једна специфичност будизма додаје његовој популарности чак и међу агностицима и атеистима, а то је непознавање творца, као ствараоца света. У будизму свет је вечан, нестворен, јер је одувек постојао и постојаће у вечности. Изостанак традиционалног појма Бога, привлачан је поменутиим групацијама, па чак и верницима других конфесија којима смета супериорност ствараоца у односу на људе. Будизам тај креационистички аспект избегава, не указујући на изглед Бога, ни карактеристике, нити његову саму метафизичку егзистенцију.

⁴⁹⁴ Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage Publications, 1992, p.37-38. eBook on: <http://www.riversimulator.org/Resources/Anthropology/RiskSociety/RiskSocietyTowardsAnewModernity1992Beck.pdf> (приступ: 15.2.2021)

⁴⁹⁵ Barry Commoner, cit.delo, 1972, pp. 41–46.

⁴⁹⁶ Julyan Candace and J.J. Durham, *A Restorative Practices Guide*, Communities for Restorative Justice (C4RJ), 2017, p. 25.

⁴⁹⁷Званични сајт 14. Далај Ламе: <https://www.dalailama.com/messages/environment/universal-responsibility> (приступ: 15.2.2021)

Још један примамљив аспект будизма савременом човеку запада је вегетаријанизам, базиран на индијском концепту *ахимсе*,⁴⁹⁸ односно ненасиља, који се односи и на однос према животињама. Историјат вегетаријанизма у будизму са собом нуди низ противречности, од тога да је Буда дозвољавао конзумирање меса у одређеним околностима, преко тога да га је забрањивао из саосећајности према животињама, до тога да је био строги противник да се начело вегетаријанства без изузетка уведе у будизам као темељна вредност.⁴⁹⁹ Ова врста расправе унутар будизма и даље траје, чак и на Тибету. Иако је популарно мишљење посебно о тибетанским свештеницима као заклетим вегетаријанцима чак и веганима, то је далеко од реалног пресека стања. Наиме, будизам нужно забрањује убијање животиња, али не и конзумирање меса животиња за чију смрт нисмо „лично“ одговорни, јер тиме кармички не преузимамо одговорност. Међутим, као део поменутог новог теоцентризма, званични Тибет пропагира тежњу ка вегетаријанству као део свог наслеђа, и приказа нове еколошке одговорности ламаизма. Изјава Далај Ламе протекле 2020. године, на Светски дан борбе за права животиња 4.октобра, између редова описује наведено: „Врло је корисно пропагирати вегетаријанство. Требали бисмо посветити више пажње том путу са више поврћа“, додајући да је масовна пољопривреда „за животну средину врло штетна“. Потом је добрано разголитио право стање ствари, позвавши кухиње будистичких манастира и тибетанских школа да се одрекну меса у корист више поврћа“⁵⁰⁰. С једне стране можемо видети да је кључни аргумент његове поруке забринутост за загађење животне средине која долази из пољопривреде. Док с друге стране сам позив да манастири и кухиње на Тибету више простора на трпезама дају поврћу на уштрб меса, говори да Тибет није веганска, а још мање вегетаријанска Мека.

На крају одломком из књиге садашњег XIV Далај Ламе, сублимираћемо фундамент односа будизма и животне средине: „Наша вера у реинкарнацију један је пример наше бриге за будућност. Ако мислите да ћете се поновно родити, вероватно ћете рећи себи, морам сачувати такве и такве, јер ће тако моћи моја будућа реинкарнација наставити с тим стварима. Иако постоји шанса да се поновно родите као створење, можда чак и на другој планети, идеја реинкарнације даје вам разлог да имате директну забринутост за ову планету и будуће генерације.“⁵⁰¹

Сам по себи, будизам чак и више од хиндуизма, јесте својеврсни „еколошки мејнстрим“ радикалних еколошких активиста, јер у себи већ садржи инхерентни неантропоцентрични дискурс „зеленог“ теоцентризма. Стога посебни напори које улажу релативно антропоцентричне, креационистичке западне религије и ислам, хиндуизму и будизму нису неопходни. Упркос томе, како је истраживање показало, обе религије у контексту савременог значаја еколошких питања раде и на том пољу.

⁴⁹⁸ У ширем значењу *ахимса* је један од основа пацифизма, односно одрицања од сваког вида насиља, чак и када је провоцирано другим насиљем. Као такав, овај појам био је кључан за формирање принципа екологизма, и еколошких партија базираног на – „ненасиљу“ као једној од темељних вредности западне еколошке парадигме.

⁴⁹⁹ Norm Phelps, *The Great Compassion: Buddhism & Animal Rights*, Lantern Books NY, 2004. p. 76.

⁵⁰⁰ <https://thebeet.com/the-dalai-lama-encourages-a-switch-to-vegetarianism-on-world-animal-day/> (приступ: 15.2.2021)

⁵⁰¹ Н.Н. the Fourteenth Dalai lama, *My Tibet*, Thames and Hudson Ltd., London, 1990, pp. 79-80.

3. ПОЗИЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У КЛАСИЧНИМ ПОЛИТИЧКИМ ИДЕОЛОГИЈАМА ДО XX ВЕКА

У овом поглављу представљена је анализа класичних идеологија до савременог периода, односно XX века, у контексту предмета нашег истраживања – животне средине.

Оваква одредница направљена је из више разлога. Првенствено, јер за циљ имамо истраживање чистих форми оличених у коренима традиционалних идеологија у односу на животну средину. Друго, током XX века дошло је до превеликих фрагментација унутар традиционалних идеологија, те је јединствено праћење односа према партикуларности, каква је животна средина, готово немогуће. Треће, готово све идеологије су од средине XX века инкорпорирале бригу о животној средини на одређеном нивоу, примарно као цивилизацијску тековину. Сходно наведеном, пресек који смо направили на најбољи начин одговара иницијалном захтеву, а поглавље има четири целине подељене према броју традиционалних идеологија узетих у анализу.

3.1. Позиција животне средине у класичном либерализму

Уколико кренемо од корена либерализма и његових основа, несумњиво Томас Хобс и Џон Лок су теоретичари чија мисао је формирала овај идеолошки концепт крајем XVII века. Идеје индивидуализма, приватног власништва, слободе, и минималног државног интервенционизма јесу принципи и пилари којима су Хобс и Лок своје име исписали и у свим новијим формама израслим из колевке класичног либерализма.

Томас Хобс (1588-1679), осим што је један од оснивача либерализма, уједно је и најстарији у тријумвирату теоретичара најзаслужнијих за концепт друштвеног уговора. Финални обрис тог концепта је пристанак појединаца да своју апсолутну слободу препусте политичком, друштвеном телу, суверену, које би им гарантовало заштиту од насиља и неправди у деловању ирационалних појединаца и група. Хобс, као и остали теоретичари ове провенијенције, полази од хеуристичког испитивања управо природног стања, где је лично деловање искључива воља појединца заснована на његовој савести и личној моћи, и даљег испитивања зашто би поменути апсолутну слободу заменио неким другим обликом договореног политичког поретка. Без претензије да се бавимо теоријом друштвеног уговора, овде ћемо се за тренутак зауставити на месту које упућује на извесне различитости ових, наизглед јединствених теоретичара и творца класичног либерализма. Спецификум који одваја Хобса од Лока и касније Русоа јесте његова перцепција природе власти, где он апсолутну монархију види као најбољи облик исте. Неспорно преклапање јесте добровољност људи да ограниче своју слободу, да би били ослобођени последица апсолутно слободног деловања других појединаца који би нарушили њихову егзистенцију и слободу. У свом прву делу својеврсне трилогије анализе о људском знању – *De Cive* (О грађанину)

он полази од премисе „човек је по природи зао и себичан“ односно да: „Тај Човек човеку је нека врста Бога; а тај Човек човеку је безочни вук. Прво је тачно, ако упоредимо Грађане међу собом; а други, ако упоредимо Градове“;⁵⁰² такође у овом делу пласира и своју крилатицу о рату свих против свих:

„Ко дакле сматра, да је било најбоље остати у оном стању у којем је све било допуштено за све људе, он је у супротности са самим собом; јер сваки човек по природној нужности жели оно што је добро за њега; нити постоји неко ко сматра да је рат свих против свих, који се нужно придржава такве државе, добар за њега.“⁵⁰³ Још у овом делу, Хобс је ствара основу, касније развијану у *Левијатану*, који ће такође бити предмет наше анализе. Наиме, да би се предупредило овакво стање, он се залаже за апсолутног суверена са широким овлашћењима. Међутим, с друге стране Хобс као свакако хуманиста, такође је неретко позициониран као неко ко у свом раду, посебно ако површно сагледамо његов допринос концепту друштвеног уговора, о самој природи није имао превише обзира, нити је водио рачуна о њеном значају. Сходно томе често му се импутира, само делимично исправно, да у употреби појмова везаних за „природу“, попут природног стања, природног закона, природног права, ни у пренесеном значењу природу не уважава као непосредно окружење човека. Како Екерсли још претенциозније тврди, у раду Хобса и Лока изрази у либералној дискусији попут „самоостварења“ и „личног интереса“, означавају искључиво људску делатност, док природа остаје ван тог делокруга, изразито инструментализована. Додајући и да појам људске самоспознаје кроз доминацију и трансформацију природе, остао је као неупитан аксиом политичког истраживања у Хобсовом раду.⁵⁰⁴

У самом уводу свог најпознатијег дела *Левијатан*, Хобс нам пружа стартну позицију човека у односу на све остало: „Уметност иде још даље, опонашајући оно рационално и најизвршније дело природе - Човека. Јер уметношћу је створен онај велики Левијатан који се назива политичка заједница (*енг.* Common-wealth) или Држава“.⁵⁰⁵ Дакле, за њега је недвосмислено највиша креација саме природе управо човек, што је антропоцентрични став од најчешћег теолошког и схоластичког у средњем веку.

Међутим, Хобс ублажава овај став у делу књиге *Имагинација*, у ком појашњавајући ову менталну способност, исту проширује ван човека: „Јер након што се предмет уклони или затвори око, ми и даље задржавамо слику виђене ствари, иако нејаснију него кад је видимо. И то је то, што Латини називају Имагинацијом, од слике направљене у гледању; (...) и подједнако је својствено једном чулу, као и осталим. Имагинација стога није ништа друго до опадајући чуло/осећај; и налази се у људима и многим другим живим бићима, како у сну тако и на јави.“⁵⁰⁶ Ипак, у наставку поново уводи дистинкцију на контемплативним нивоима и капацитету памћења: „Када замишљамо било коју ствар, тражимо све могуће последице

⁵⁰² Thomas Hobbes, *De Cive*, Printed by J.C. for R. Royston, London, 1651, p. 3.

Ebook доступно на: <http://www.public-library.uk/ebooks/27/57.pdf> (приступ: 19.2.2021)

⁵⁰³ Thomas Hobbes, *De Cive*, cit. delo, p.12.

⁵⁰⁴ Eckersley, Robyn, *Environmentalism and Political Theory*. London: UCL Press. 1992, p. 25.

⁵⁰⁵ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Green Dragon in St. Paul's Churchyard, 1651, Part: Introduction

The Project Gutenberg eBook 2021, доступно на: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/3207/pg3207-images.html> (приступ: 19.2.2021)

⁵⁰⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, cit. delo, CHAPTER II - Of Imagination

који се тиме могу произвести; то јест, замишљамо шта можемо учинити с њим, кад га имамо. Овакав знак је, како истиче, видео само у човеку; јер ово је специфичност која се тешко може повезати с нарави било којег живог бића које нема друге страсти осим сензуалне, као што су глад, жеђ, пожуа и бес.⁵⁰⁷ У наставку и у одељку *Радозналост— Жеља*, истиче различитост по том основу: „Знатижеља; нема је ни у једном живом бићу осим у Човеку; тако да се Човек разликује, не само по свом Разуму; али и овој јединственој страсти од других животиња; код којих апетит за храном и други чулни ужици, својом преминацијом одузимају бригу о познавању узрока.“⁵⁰⁸ У поглављу о *Говору*, ологички закључује да је говор својствен само човеку, те да то представља предуслов за разум, и још битније, путем њега он (човек) може сачинити уговор.

Говорећи о законима природе, и износећи критику на лењост људи да се баве вишим нивоима контемплације и анализе, закључује да је најједноставније схватати максиму "Не чини другоме оно што не би учинио себи."⁵⁰⁹ Хипотетички, ако бисмо ово проширили и на нељудски део природе, добили бисмо један екоцентрични концепт уважавања свега створеног, али је тешко веровати да је Хобс поменути максиму уопште желео поопштавати ван људи. Појашњавајући законе природе, Хобс истиче да „над природним будалама, децом или лудацима нема Закона, не више него над зверима; нити су способни за титулу праведних или неправедних; јер никада нису имали моћ склопити било какав савез или разумети његове последице“.⁵¹⁰ Након овога уводи концепт својеврсних старатеља/заступника који би у име оваквих лица могли склопити уговор са сувереном. За неке истиче да је то посебно значајно јер би у будућности могли доћи к здравом разуму. Овде можемо поставити хипотетички оквир, узимајући у обзир да људи без апсолутно икакве интелигенције, ментално деградирани, често нису на нивоу ни комплекснијих животиња, те да ли би се та врста заступништва могла проширити и на неке врсте животиња? Хобс ову могућност не наводи, али нама овде оставља простор за размишљање на задато питање, јер логички след нам даје ту врсту аргумента.

Надаље, Хобс у свом раду концепт државе коју креира, види као концепт који неће имати свој крај, не рачунајући спољашње силе и утицаје, али њену трајност унутрашњом организацијом не доводи у питање и проширује је на неограничен период, фактички вечност. У том смислу, мањкавост Хобса јесте неосвртање на саму природу, њена ограничења и лимите. Он наводи шта је човеку од природе на располагању: „(...) ове хранљиве супстанце, које се састоје од животиња, поврћа и минерала, Бог их је слободно ставио пред нас, или близу лица Земље; тако да за њихово примање не треба ништа осим рада и индустрије. Утолико што обиље зависи (поред Божје наклоности) само о раду и раду људи.“⁵¹¹ Дакле, Хобс не увиђа да би услед експлоатације зарад тренутног уживања биле угрожене будуће генерације, што би такву државу довело у опасност од нестанка, без обзира на идеално успостављен интергенерацијски политички систем садашњег, и безбедност од спољних непријатеља. Даље, овако конципиран систем, неминовно би водио самоуништењу

⁵⁰⁷ Ibidem, CHAPTER II - Remembrance

⁵⁰⁸ Ibidem, CHAPTER VI – Pleasures Of Sense; Pleasures Of The Mind; Joy Paine Griefe

⁵⁰⁹ Ibidem CHAPTER XV - A Rule, By Which The Laws Of Nature May Easily Be Examined

⁵¹⁰ Ibidem, CHAPTER XXVI - Law Made, If Not Also Made Known, Is No Law

⁵¹¹ Ibidem, CHAPTER XXIV - Of the Nutrition, And Procreation of a Common-Wealth

у некој инстанци будућности. Стога, одређен број аутора попут Саетре, сматра да би решење парадоксално, могло бити у једној од највећих замерки на рачун Хобса, а то је неограничена моћ суверена, која је изнад закона. Наиме, такав суверен који је задужен за опстанак целокупног друштва, могао би и морао би антиципирати неодрживост успостављеног система у односу на ограничења природе, па самим тим изменити однос друштва према природи као предуслову опстанка.

С друге стране Џон Лок (1632–1704), као научни делатник и један од отаца либерализма, такође је често таргетиран као мислилац који је направио основну за својеврсни и данас уочљив капиталистички економски експанзионизам, а који је један од главних узрока деградације животне средине код дубинских проеколошких теоретичара. Локово стартно становиште о односу друштва према природи инспирисано је чињеницом да је био хришћанин. Ова карактеристика додатно се примећује у компарацији са већином његових савременика из сфере тадашње друштвене мисли, који су религиозност декларативно наводили као врсту нужне наслеђене природности, али без утицаја на академско стварање. Међутим, Лок своју веру у концепт творца недвосмислено презентује кроз научни опус, и придаје му немали простор у свеукупном раду.

У свом најпознатијем делу *Две расправе о влади* Лок на самом почетку цитира старозаветну поруку из књиге постанка: „Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом, и будите господари од риба морских и од птица небеских и од свих звери што се миче по земљи“.⁵¹² Управо овај део је, у пређашњем поглављу поменути Лин Вајт⁵¹³ окарактерисао као основу за антропоцентричну доминацију над природом, оптуживши средњовековно јудео-хришћанство за то, свакако не и самог Лока. Међутим, наведено не мења полазну премису у његовом раду, где посебно у првом делу књиге инсистирање на Божијој креацији из књиге *Постања* представља централни мотив. Сама *Друга расправа о влади*, такође носи антропоцентричну визију из хришћанског наратива коју Лок прихвата у позиционирању природе: „Бог, који је дао свет заједничким људима, такође им је дао разлог да га искористе на најбољу корист за живот и удобност. Земља и све што је на њој дато је људима за потпору и утеху њиховог бића. (...) сви плодови које природно производи и животиње које храни, припадају човечанству заједничко, јер су произведени спонтаном руком природе.“⁵¹⁴ У овом делу он недвосмислено заокружује став о томе која је улога природе, и на ком степену мора бити у служби човека, и да би свака неупотреба природних плодова значила неиспуњење божије намере и њено пропадање.

Појашњавајући даље свој концепт односа према природи, земљи, животињама и плодовима природе, Лок комбинује теолошки са рационалистичким приступом, као и правом на својину. Тако, како и сам истиче, његови ставови могу бити у складу и са разумом и Библијом, што посебно појашњава у свом делу *Оглед (Есеј) о људском разуму*, где апострофира да је Бог управо човеку дао разум да у складу са њим дела.⁵¹⁵ Сходно томе, о

⁵¹² John Locke, *Two Treatises of Government*, Vol. V, McMaster University 1823, p. 19.

Доступно на: <https://www.yorku.ca/comninel/courses/3025pdf/Locke.pdf> (приступ: 19.2.2021)

⁵¹³ Lynn White, „The Historical Roots of Our Ecologic Crisis“, *Science*, 1967, pp. 1203-207.

⁵¹⁴ John Locke, *Two Treatises of Government*, cit. delo, pp. 115-116.

⁵¹⁵ Више у: John Locke *An Essay Concerning Human Understanding*, Volume I.MDCXC, Based on the 2nd Edition, Books I. and II

нивоу уживања у Богом датој природи поставља одређене границе, говорећи да није од фундаменталног значаја власништво над њеним појединачним елементима, плодовима, ресурсима, животињама, већ је да је централна тема сама земља као таква: „Главна ствар власништва сада нису плодови земље и звери које на њој живе, већ сама земља, као оно што уноси и носи са собом све остало (...) Онолико земље колико човек обрађује, сади, побољшава, и може користити производом, толико је његова имовина. (...) Бог је, када је дао свет заједнички целом човечанству, заповедио и човеку да ради, а оскудица његовог стања то је од њега захтевала. Бог и његов разум заповедили су му да покори земљу – тј. побољша је за добробит живота и на њој положи нешто што је његово властито, његов рад.“⁵¹⁶ Овим Лок даље развија своју инструменталну визију природе, и то на нивоу спровођења божије промисли, а не само као део концепта власништва над земљом.

Иако тема овог рада нису својински односи пер се, морамо истаћи да се Лок ограђује од својевољног узурпирања права на обраду земље и коришћења природе, без сагласности друштва.⁵¹⁷

У делу књиге о *Политичком и цивилном друштву*, Лок појашњавајући концепт човека као друштвене јединке, која није предвиђена да живи сама, полази од основне градивне јединице, породице, односно брака, тј. везе између мушкарца и жене, који описује као својеврсни први друштвени однос икада настао, јер је он неопходан за даљи развој популације. Пре него што пређе на шире друштвене групе попут „политичког друштва“, појашњава брачно друштво као природно стање, споразума између људи. Овде Лок користи аналогију природе, односно животиња, где темељном анализом осталих живих бића, њиховим навикама и различитостима у одгоју младих, прави дистинкцију између самих врста. „Повезаност између мужјака и женке треба трајати, чак и након размножавања, све док је потребно за прехрану и потпору младих, које требају издржавати они који су их добили док се не буду у стању пребацити и осигурати сами себи. (...) Код оних вивипарних животиња⁵¹⁸ које се хране травом, спој мужјака и женке не траје дуже од самог чина копулације, јер је сисање довољно да храни младе, док се не могу хранити травом. Мужјак овде не брине за женку или младе, чијем издржавању не може ништа придонети. Али код животиња грабљивица веза траје дуже јер женке не могу довољно прехрањивати своје бројне потомке само властитим пленом, па је помоћ мужјака нужна за одржавање њихове заједничке породице, која не може опстати све док не буду у стању пленити сами за себе, већ заједничком бригом мушкараца и жена.“⁵¹⁹ Управо у тој аналогији он види тако дуг опстанак човека и жене у заједници, дуже него код осталих врста, јер често рођење новог

The Project Gutenberg EBook 2017. Доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/10615/10615-h/10615-h.htm>
(приступ: 19.2.2021)

⁵¹⁶ Jhon Locke, *Two Treatises of Government*, cit. delo, pp. 117-118.

⁵¹⁷ Лок напомиње да човек својим радом на земљи се „такорећи, омеђује од заједничког. Нити ће поништити његово право да каже да сви други имају једнако право на њу, па је стога не може присвојити, не може оградити, без пристанка свих својих сународника, целог човечанства.“ У John Locke, *Two Treatises of Government*, Vol. V, McMaster University, 1823, pp. 117.

⁵¹⁸ Вивипарне животиње су оне које се рађају и развијају ембрионално унутар утробе женке, супротно од овипарних животиња код којих се младунци лежу из јаја.

⁵¹⁹ Jhon Locke, *Two Treatises of Government*, cit. delo, p. 138.

детета се догађа док још они пре њих нису ојачали за самостални живот одвојен од породице, закључује Лок.

У поглављу *о стању рата*, осим о нужностима одбране живота од непријатеља који жели одузети живот и својину, Лок нам даје увид и о ставу према дивљим животињама, правећи следећу аналогију: „Према фундаменталном закону природе, будући да човека треба сачувати што је више могуће, када се све не може сачувати, предност има сигурност невиних, а човек може уништити човека који ратује против њега или је открио непријатељство према његовом бићу, из истог разлога због којег може убити вука или лава, јер они нису под везама уобичајеног закона разума, немају друго правило осим силе и насиља, па се могу третирати као звер грабљивица, она опасна и штетна створења која ће га сигурно уништити кад год падне у њихову немилост.“⁵²⁰

У првом поглављу књиге *Оглед о људском разуму* Лок нам даје пример шкољке (остриге) који наводи као део природе који нема истанчана чула као човек и неке друге животиње, а и да има по његовом мишљењу била би бесмислена јер је неспособна да се помера, па би јој потенцијални вид и слух био беспотребан јер не би могла побећи од опасности у свом окружењу. Стога, Лок поставља питање не би ли са таквим карактеристикама то „била неугодност за животињу која мора мирно лежати тамо где је игром случаја смештена“.⁵²¹ Овим исказом Лок поткрепљује своју тезу о идеалној поставци природе од стране Бога, који је пазио у својој доброј намери, које карактеристике ће ком бићу у природи доделити.

Још занимљивију аналогију нуди нам у компарацији наведене шкољке, и старог човека, који је изгубио целокупно своје сећање, целокупно знање, сва чула, и пита се колико је живот таквог, изнад стања поменуте шкољке?⁵²² Ово питање Лок оставља отвореним за дискусију.

Надаље, појашњаваћи прецизнију позицију животиња у оквиру свог дела, Лок бележи следеће: „Ако се може сумњати да ли се животиње на било који начин спајају и проширују своје идеје; мислим да сам у томе сигуран - да моћ апстраховања уопште није у њима; и да је поседовање општих идеја оно што чини савршену разлику између човека и животиња, те је извршност коју способности зверских животиња никако не постижу.“⁵²³ Овако антропоцентрични приступ, дерогирања животиња на нижи ниво, у готово Аристотеловској конструкцији три нивоа душе у природном свету, Лок ублажава следећим размишљањем: „Јер ако уопште имају идеје и нису просте машине, (као што би неки хтели), не можемо им порећи да имају неки разлог. Чини ми се једнако евидентним да разумеју, колико да имају разум; али то је само у појединим идејама, баш онако како су их примили од својих чула. Они најбољи међу њима су везани унутар тих уских граница и немају (како ја мислим) способност да их повећају било каквом врстом апстракције.“⁵²⁴ Неки аутори, попут Берија,

⁵²⁰ Ibidem *Two Treatises of Government*, cit. delo, p. 112.

⁵²¹ John Locke *An Essay Concerning Human Understanding*, Volume I.MDCXC, Based on the 2nd Edition, Books I. and II, The Project Gutenberg eBook 2017 CHAPTER IX:13.- Of Perception.

⁵²² Ibidem CHAPTER IX:14 - Of Perception

⁵²³ Ibidem, Chapter IX:11 Of Discerning and Other Operations of the Mind

⁵²⁴ Ibidem, Chapter IX:11 Of Discerning and Other Operations of the Mind

сматрају да је Лок први теоретичар који је на рационалан начин пружио потпору инструментализацији природе, односно њеном присвајању и вредновању. Иако је, како у наставку додаје други теоретичар друштвеног уговора, Русо управо тврдио да је предцивилизацијска фаза људског развоја била вреднија од тзв. „напредне“ фазе култивисања природе.⁵²⁵ Насупрот томе, Лок сматра да управо присвајање природе, земље посебно, значи њену култивизацију и привођење к намени.

С друге стране у одбрану инструментализације поменутог, може послужити наратив у ком Лок земљу види равну човековом стварању, и у ком човек иде руку под руку са њом. Он природу види као неформираниог човека, и жели да је култивише и максимизује њене потенцијале у циљу испуњења Божије промисли заједничког постојања. Свакако, овакав наратив иако одржив, јесте напрегнута конструкција, али с друге стране може бити легитимна у одбрану Локове визије природе. Када разматрамо даље напрегнуте конструкције, Лок се може сматрати условним зачетником максиме концепта одрживог развоја: „Задовољити своје потребе, без угрожавања ресурса за опстанак будућих генерација“. Наиме, како смо навели, Лок тврди да човек треба присвајати природу, култивисати је, користити је на своју благодет, све то не угрожавајући друге људе, или њихово право. Ако то схватимо у контексту међугенерациског права, онда овај наратив може бити у потпуности одржив у свој напрегнутости. Трактенберг у свом критичком чланку, иако Лока приказује у про-еколошком светлу конфронтирајући га са апсолутизмом монарха у раду Роберта Филмера, нуди приказ Лока као претече својеврсног одрживог становања. Упркос томе што га назива чак и „непристојно антропоцентричним“ у одређеним ставовима, закључује да би се Лок могао перципирати и као основ заштите животне средине који се базира на управљању природом, на одржив начин.⁵²⁶

На крају, сумирајући рад Хобса и Лока, надовезаћемо се на горепоменути друштвени уговор, који је несумњиво један од најзначајнијих правно-политиколошких доприноса новог века. Међутим, колико год се он представљао кохерентним ткивом, неопходно је истаћи да се почетне премисе три најпознатија теоретичара друштвеног уговора разликују. Према Локовом схватању, држава се оснива друштвеним уговором, али насупрот Хобсу, његова почетна премиса је да су људи по својој природи добри и да је природно стање облик аналоган тој поставци. Сходно томе, такво стање требало би задржати, управо договором људи да део својих права самовољно уступе држави. Хобсов став о иманентној себичности људи који се боре само за лични интерес смо већ елаборирали, док Русо попут Лока, сматра да су људи по природи добри, али их друштво квари, те је потребно уговорити такво друштво у ком ће сви његови чланови сачувати своја природна права на слободу, једнакост и равноправност, и у том концепту носилац суверенитета је сам народ.⁵²⁷

⁵²⁵ John Barry, *Environment and social theory*, Routledge. 2007, p. 57.

⁵²⁶ Zev Trachtenberg, “John Locke: ‘This Habitable Earth of Ours’”, en P. F. Cannavò & J. H. Lane Jr. (Eds.) *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Cannon*. Cambridge: MIT Press, 2014, pp. 99-116.

⁵²⁷ Концепт Русоовог друштвеног уговора је након Француске револуције имплементиран у Јакобински устав, док је Локов концепт кључно утицао на Декларацију о независности. О потоњем сведочи и Томас Џеферсон у писму послатом Џону Трамбулу из 1788. где сматра да су “Бејкон, Лок и Њутн... три највећа човека који су икада живела, без икаквог изузетка“ у: James Carpenter, „Thomas Jefferson and the Ideology of Democratic Schooling“, *Democracy & Education*, vol 21, no 2, 2013., p. 2.

Колико год се полазне основе разликовале, Хенрик Сеатра у свом делу о Томасу Хобсу, разматрајући његов рад, изводи три могуће перцепције према нељудском делу природе из Хобсове визије друштвеног уговора.⁵²⁸

а) животиње се могу сматрати довољно људима да их на неки начин укључимо у уговор;

б) људи су посебни и сами способни да склапају уговоре, али животињама се могу дати права у уговору која се договоре;

ц) животиње нису део уговора и не разматрају се у уговору.⁵²⁹

Концепт друштвеног уговора у доминацији неолибералног-капитализма био је један од камена темељаца таквог система. Међутим, у другој половини XX века јављањем ширег интересовања за еколошке проблеме, деградацију природе, те угрожавање опстанка многих њених биљних и животињских врста, тај пилаар либерализма поново је дошао под лупу проматрања у контексту односа, моралног делања и права нељудских делова живог света. Без обзира што у овом поглављу нећемо анализирати модерне облике старих политичких идеологија, или њихове нове деривате, реактуализацију друштвеног уговора у контексту еколошког ћемо због значаја теме очитати у редовима испод.

Критике које су у новом раздобљу уследиле на рачун теорија друштвеног уговора, базирале су се на ускогрудости опсега моралних обавеза које су усмерене само према људима, као уговарачима, чиме се изопштава читав низ бића према којима сентимент савременог друштва гаји емпатију. Како Хуфман⁵³⁰ истиче, на први поглед утисак је да теорија изузима из разматрања вредности животиња па и тешко дефектних људи, због чега се осећа да уговорни параграфи јесу морално недоследни, те на неки начин легитимишу смештање бића на маргине моралне заједнице.

Један од најпознатијих теоретичара либерализма Џон Ролс својом теоријом правде као својеврсне правичности засноване на уверењу да се друштвена неједнакост може спроводити само ако је у корист најугроженијих, фундаментално је допринео у преоблачењу овог идеолошког правца у рухо савремености. Наиме, Ролс у свом кључном делу на ову тему пише: „На крају, овде се требамо присетити граница теорије правде. Не само да су многи аспекти морала остављени по страни, него се не помиње исправно понашање у односу на животиње и остатак природе. Концепција правде само је један део моралног погледа. Иако нисам тврдио да је способност осећаја за правду нужна да бисмо били обавезни имати дужности правде, чини се да ионако нисмо дужни дати строгу правду створењима која немају ту способност. Али из тога не произлази да нема никаквих захтева у погледу њих, нити у нашим односима с природним поретком. Свакако је погрешно бити окрутан према животињама и уништење целе врсте може бити велико зло. Способност за осећај ужитка и

⁵²⁸ Henrik Sætra „The State of No Nature – Thomas Hobbes and the Natural World“ in *Journal of International Scientific Publications: Ecology and Safety*, vol 8. 2014, p. 178.

⁵²⁹ Ibidem

⁵³⁰ Tom Huffman, „Animals, Mental Defectives, and the Social Contract“, *Between the Species*, 1993, pp. 20-26.

боли и за облике живота за које су животиње способне јасно намеће дужност саосећања и људскости у њиховом случају. Нећу покушавати објаснити ова промишљена уверења. Они су изван досега теорије правде и не чини се могућим проширити доктрину уговора како би их укључили на природан начин. Чини се да исправна концепција нашег односа према животињама и природи зависи од теорије природног поретка и нашег места у њему.. Колико ће правда као правичност морати да се ревидира како би се уклопила у ову ширу теорију, немогуће је рећи.⁵³¹ Ипак, Хуфман Ролсов исказ види као део шире слике у ком је његов напор само теорија правде, а не свеобухватна теорија моралне обавезе. Сходно томе, тврди, можемо имати директне моралне обавезе према животињама, али које његова теорија не може објаснити.⁵³²

Близак Ролсовом схватању је и теоретичар друштвеног уговора познат по неохобсовским ревизијама моралног деловања унутар уговора, Дејвид Готје, емеритус професор Универзитета у Питсбургу: „Само бића чије су физичке и менталне способности или приближно једнаке или међусобно комплементарне могу очекивати да ће сарадња бити корисна за све. Људи имају користи од своје интеракције с коњима, али не сарађују с коњима и можда им неће користити (...) Можемо осуђивати све присилне односе, али само у контексту обостране користи наша осуда може се позвати на рационално утемељен морал.“⁵³³ На стајалишту озбиљне критике Ролса и целокупне позиције животиња у концептима друштвеног уговора, и теорији правде либералне провенијенције су Пол Реган и Питер Сингер, најистакнутији теоретичари анимоетике и права животне средине. Тако Сингер истиче да је најчешће решење теоретичара правде игнорисање постојања онога што не могу уклопити у свој систем, или у случају недовољне анализе Ролсове теорије правде по овом питању: „Чини се да подразумева или да се према људима који су дубоко и трајно оштећени у интелектуалном смислу можемо односити као што се сада односимо према животињама, или да, супротно Ролсовим изјавама, дугујемо правду животињама.“⁵³⁴ Дефинитивно, проширење моралних права, како смо навели, могуће је ван политичких правила традиционалног друштвеног уговора, само на вишим нивоима апстракције. А како Хуфман логички закључује, с обзиром да само рационална бића могу закључити уговор, онда је логично да компромис који правимо за усклађивање уговорне теорије са сентиментом који се тиче наших дужности према дефектним људима, нас обвезује да прихватимо сличне дужности према неким животињама.⁵³⁵

Овде ћемо се зауставити у даљој анализи концепта друштвеног уговора, и његове антропоцентричне основе за каснији однос читавог либералног дискурса оваплоћеног у политичким и практичним државним системима. Без нужног финалног закључка, остављамо могућност да је овакав дискурс знатно утицао на укореењу инструментализације природе у XX и XXI веку, из које као конзументистички оријентисана

⁵³¹ John Rawls, *A Theory Of Justice*, A Revised Edition From Published in 1971, Harvard University Press, 1999, pp. 448-449.

⁵³² Tom Huffman, *cit.delo*, 1993, pp. 20-26.

⁵³³ David Gauthier, *Morals by Agreement*, Oxford University Press, 1986, p. 17.

⁵³⁴ Peter Singer, *Animal Liberation, 40th Anniversary Edition*, Open Road Media 2015, p. 346.

⁵³⁵ Tom Huffman, *cit. delo*, pp. 20-26.

популација тешко можемо изаћи без - управо виших нивоа контемплације и свести о интринсичној вредности природе.

Значај Хобса и Лока за настанак либерализма у XVII веку не би био тако велики, да на темељима њихових идеја рад на развоју једне надасве успешне идеологије, нису наставили бројни теоретичари XVIII века. У плејади плодноносних аутора који су обележили наредни век доприносивши класичном либерализму, одабраћемо критичари би рекли можда и не „најчистокрвнијег“ од свих, Дејвида Хјума (1711-1776). Наиме, иако тема овог поглавља нису идеолошке филигрантности, морамо истаћи да немали број аутора који Хјуму придају елементе и конзервативизма, попут Кристофера Берија, који његов рад виде као својеврсни синтетизовани облик конзервативизма, либертаријанизма и либерализма, у ком последња два ипак доминирају.⁵³⁶ Међутим, опште стајалиште науке је несумњиво у Хјумовом доприносу класичном либерализму, те га стога можемо узети за релевантног представника истог. Одабир управо Хјума је све само не насумичан, будући да након зачетника ове идеологије, Хобса и Лока, који како смо могли видети природи не придају посебно значајно место, Хјум то коначно чини. Базично инспирасан Локом, али још значајније за нашу тему Цицероновим радом⁵³⁷, Хјум развија лични аналитички визир, одбацујући рационализам и унутар теорије скептицизма заступа значај емпиријског у разумевању света. Пре неголи директно позиционирамо његово схватање природе, морамо направити битну подлогу за наведено. Наиме, значајно је истицање Хјумове критике на рачун зачетника рационализма и по многима оснивача нововековног антропоцентризма, Ренеа Декарта. Како смо у првом поглављу овог истраживања истакли, Декарт између осталог праву сврху филозофије види у овладавању природом, под максимом „Мислим дакле постојим“ (*лат. Cogito ergo Sum*). Човека дефинише као биће које једино може мислити, промишљати и сумњати, те га издиже изнад остале природе. Због наведеног, Декарта и јесмо навели као једну од кључних карика у развоју „империјалног“ еколошког дискурса. Хјум се директно супротставља схватању Декарта, иако како Твејман истиче, обојица крећу са истих тачака - да филозофија мора почети с позиције равнодушности и да ће њен циљ открити и схватити значајне садржаје ума.⁵³⁸ Оно што представља кључну тачку њиховог мимоилажења, јесте значај који Хјум придаје страстима као неизоставном делу анализе света, односно да сам разум као такав, није довољан да појасни суштину бића. У свом фундаменталном делу *Расправа о људској природи* подвлачи да „разум је, и требао би бити само роб страсти, и никада се не може претварати да има другу функцију осим да им служи и покорава им се.“⁵³⁹ Управо у издизању страсти, ако не изнад разума, оно бар у истом нивоу значаја са разумом, Хјум отвара базичну позицију за вредновање осталих нељудских бића природе, којима како би рекао Декарт „мањка разума“. Додатно, у свом делу увођењем значаја симпатије и антипатије проширује бројност ентитета ка којима их можемо осећати и тако бележи да:

⁵³⁶Више у: Christopher J. Berry, *David Hume – Major Conservative and Libertarian Thinkers*, Bloomsbury Academic, 2013.

⁵³⁷Tim Stuart-Buttle, 'An Authority from which there can be no appeal': The place of Cicero in Hume's science of man, *Journal of Scottish Philosophy*, vol. 18, No. 3, 2020, pp. 290-309.

⁵³⁸ Stanley Tweyman, *Hume and the Cogito ergo Sum*, in *The European Legacy*, Vol. 10, No 2005, p. 327.

⁵³⁹ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford: Clarendon Press, 1896, The Online Library Of Liberty 2011, p. 283.

(eBook) on https://study.sagepub.com/sites/default/files/a_treatise_of_human_nature_1896.pdf (приступ: 25.2.2021)

„нико није значајнији од симпатија, антипатија и ужаса празнила. У људској природи постоји врло значајна склоност да спољним објектима подаре исте емоције које опажа у себи; и свугде пронаћи оне идеје, које су му најприсутније.“⁵⁴⁰ Појам симпатије Хјум види као специфични облик саосећања са другим. Тако он ту способност проширује даље у истицању да нас свачија срећа или несрећа, бар у одређеној мери дотиче, и додаје: „Али ово произлази само из саосећања и није доказ такве универзалне наклоности према човечанству, будући да се та брига шири сама по себи изван наше властите врсте.“⁵⁴¹ Користећи термин *species*, недвосмислено указује на врсте које нисмо ми – тј. људи. Истина, у другом делу рада детаљно анализира анатомске разлике и сличности између човека и животиња, видевши их као бића на којима би се могли вршити медицински експерименти радије него на човеку, а који би човеку били од користи ако успеју на самој животињи. Ова тема јесте предмет моралног дебатована и у XXI веку, где се и аниметичари и медицински научници боре сопственим аргументима за и против употреба животиња у изналажењу лекова за најтеже болести данашњице. Стога потенцијална етичко-еколошка оптужба на овакав став мислиоца из XVIII века била би крајње лицемерна чак и из угла модерних заштитара права животиња. Међутим, у наставку овог рада Хјум придаје изузетне карактеристике осећајности животињском делу природе: „Готово у свакој врсти створења, а посебно у племенитијим врстама, постоје многи очити знакови поноса и понизности. Сама појава лабуда, или ход пауна показују високу идеју коју је створио о себи и његов презир према свима другима.“⁵⁴² Овде Хјум указује да нису само људи ти који имају осећај самољубља, па наставља: „Додајте томе да свака врста створења, која се тако често приближава човеку да би се упознала с њим, показује очигледан понос његовим одобравањем и задовољна је његовим похвалама и миловањем (...) Нити су то миловања свакога без разлике која им дају ту таштину, него су то првенствено особе које познају и воле; (...) Све су то очигледни докази, да охолост и понизност нису само људске страсти, већ се протежу на цео животињски свет.“⁵⁴³

Констатујући да животиње немају ниво осећаја потпуног разумевања, осећаје порока, и брзо губе из вида крвне односе, њихови осећаји личног самољубља, поноса, леже у телесним карактеристикама, а не умним, закључује и следеће: „Што се тиче тела, исте особине изазивају понос у животињи као и у људској врсти; а та страст увек почива на лепоти, снази, брзини или некој другој корисној или пријатној особини.“⁵⁴⁴ Још једна значајна паралела којом Хјум повезује људе и животиње јесте однос према младима и одгоју: „Наклоност родитеља према својим младима произлази из јединственог инстинкта код животиња, као и код наше врсте. Очито је да се симпатија, или комуникација страсти, одвија међу животињама, не мање него међу људима.“⁵⁴⁵ Истичући изузетну складност природе, и њених делова на нивоу жеља/сврха – капацитет, он наводи примере лава који има незајажљив апетит и глад, али пропорционално томе има снагу и брзину да то задовољи, док наводећи краве и овце истиче да они немају ту врсту физичке доминације али зато су

⁵⁴⁰ Ibidem, p. 157.

⁵⁴¹ Ibidem, p. 326.

⁵⁴² David Hume, *A Treatise of Human Nature* cit. delo, p. 224.

⁵⁴³ Ibidem, p. 224.

⁵⁴⁴ Ibidem, p. 225.

⁵⁴⁵ Ibidem, pp. 271-272.

„обдарени“ сразмерно мањим потребама за храном и врстом хране до које лако могу доћи без лова. Овај део Хјумовог рада је од изузетног значаја за нашу тему, јер на трагу наведеног недвосмислено истиче: „Од свих животиња, којима је ова кугла насељена, нема ниједне према којој се природа, на први поглед, чини окрутнијом него према човеку, у безбројним жељама и потребама којима га је натоварила, и у скромним средствима, која она даје за спровођење ових потреба.“⁵⁴⁶ Дакле, ово представља моменат где Хјум не само да људску врсту види као једну од животињских, већ је наводи као најлимитиранију да задовољи своје природне потребе у односу на физичке капацитете. На овај начин, Хјум прави својеврсни баланс у самој природи, где људи имају менталну супремацију одређеног нивоа, али животиње имају физичку која је у потпуности пројектована за испуњење њихових жеља, за разлику од људских.

Анализирајући остале делове природе, попут земље, дрвећа, усева, Хјум истиче да за човека никаква земља није пријатнија за поглед од оне која је плодна. Иако је сам свестан да равница на којој расте цвеће и украсно жбуње може бити подједнако лепа као и она на којој су засађени виногради или маслине, али и да се то људима никада неће чинити тако, јер су свесни вредности које другопоменуто носи са собом: „Плодност и вредност су јасан предуслов за употребу која води до богатства, радости и изобиља“ закључује Хјум.⁵⁴⁷

Аутори попут Каликота⁵⁴⁸, истицали су да би се Хјум могао ословити предеколошким заштитаром целокупне биотичке заједнице из угла либерализма. Одиста, у његовом раду како смо видели, присутне су крајње добронамерне аналогије људи и животиња и истицања лепота остатка природе. Међутим, шири концепти онога што екоцентризам подразумева, а то је вредновање екосистема и делова природе који не поседују могућност *осећаја*, *саосећаја*, у његовом раду нису присутни. Ипак, етички концепт унутар моралног сентиментализма, значајан је напредак у либералном дискурсу, и пружа својеврсне могућности анализе из еколошког угла, без обзира што је његова мисао, како многи критичари истичу, више дескриптивна него нормативна. Иако последња опаска може опстати на нивоу анализе природне средине, карактеризација дескриптивности целокупног Хјумовог рада свакако не стоји. Штавише, немачки филозоф Артур Шопенхауер читав век касније бележи: „Из сваке странице Дејвида Хјума може се научити више него из сабраних филозофских дела Хегела, Хербарта и Шлајермахера заједно.“⁵⁴⁹

Поменуто Каликотово дело у ком се бави једним од најпознатијих радова у историји еколошке етике „Етиком земље“ Алда Леополда, почиње управо од моралне психологије Дејвида Хјума. Њега у синтези са Дарвином поставља за основу касније еволуције моралних осећања, а којима управо Леополд даје еколошку и фактички органску перцепцију природе.⁵⁵⁰ Осим што у овом делу на трагу Леополда проширује етички концепт на друге врсте, екосистеме, па и читаву биосферу, поред Хјума као зачетника позиције на којој се овај однос може градити, Каликот уводи и Адама Смита. Смитов рад је битан део

⁵⁴⁶ Ibidem, p. 329.

⁵⁴⁷ Ibidem, p. 249.

⁵⁴⁸ Baird J. Callicott, *In Defense of Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, State University of New York Press, 1989, p. 8.

⁵⁴⁹ Arthur Schopenhauer, *The World as Will and Representation*, Vol. 2, Courier Corporation, 2012, p. 582.

⁵⁵⁰ Baird J. Callicott, cit. delo, 1989. pp. 8-9.

индиректног доприноса проширења моралних опуса на остатак природе. Ово свакако није основни разлог одабира Адама Смита за даљу анализу позиције животне средине унутар класичног либералног идеолошког стајалишта, већ је то пре свега његов фундаментални утицај на економски аспект либералног поретка. Често ословљаван као отац економије, Адам Смит (1723-1790) одиста јесте дао основе концепта слободног тржишта, и свакако у том смислу највећи допринос је опозитни став меркантилистичким и протекционистичким теоријама. Немерљив је значај супротстављање утицају државе на економију, трговину, царине и остале механизме супротне од једине исправне мериторности – цене, којом „невидљива рука“⁵⁵¹ на најбољи начин (само)регулише тржиште. Његовом концепту економије често се приписује данашњи неолиберални економски дискурс, који служи као основ бесомучне ескоплатације ресурса зарад повећања производње/потрошње, стварања профита и одржавања конзумеристичког духа глобалног друштва. Међутим, пре тог чисто економско-еколошког контекста односа економије и природе у раду Смита, вратићемо се на поменуто осу Хјум-Смит коју Каликот износи као изразито битну у стварању новог наратива односа према нељудским деловима природе. Наиме, Смит се директно ослања на Хјумов концепт тумачења појма симпатија. У поменутом делу из 1759. године *Теорија моралних осећања* он своју перцепцију симпатије ставља у поглавље „Морална осећања“, па тако на трагу Хјума директно повезује овај појам за морал. Премда, треба истаћи да је симпатија као саосећање била централна тачка Смитових истраживања, док је Хјум поред симпатије, анализирао и шири контекст разних осећања и многих других стања, попут беса, поноса, љутње, ината.

Каликот уско повезује Хјума и Смита у прадоприносу еколошкој етици, сврставајући их у корпус тзв. „еволуционистичког либерализма“, у ком наглашава да би симпатија могла да се развије унутар еволуционог процеса и тиме постане главна карактеристика људских бића. Каликот ту рачуна на данашњу развијену научну спознају о нељудским деловима природе и њиховом значају, па по том основу сматра да је логички наставак проширење етике и на сав живи свет.⁵⁵² Он даље овај значај појма симпатије за целокупно људско деловање, којим повезује Смита са Хјумом, а у контексту еволуције, преузима од Дарвинове теорије о пореклу симпатије у природној еволуцији.⁵⁵³ До готово истих закључака други аутор Дизегера долази путем Хајекове теорије друштвене еволуције као алтернативе

⁵⁵¹ Термин „невидљива рука“ Смит је први пут употребио у делу *Теорија моралних осећања* из 1759. године, а послужила му је као метафора за својеврсни универзални систем саморегулације тржишта, односно како је наводио, да благотворни друштвени поредак настаје као ненамерни резултат деловања појединаца. Супротно од овога, меркантилисти су сматрали да се богатство једне државе и друштва заснива на снажним полугама минимизације увоза, максимизације извоза, те сливању што веће количине злата и сребра унутар државне касе. Такав концепт ишао је под руку са надлазећим империјализмом и колонијализмом, где су управо ови природни ресурси прибављани из поробљених земаља Латинске Америке и Африке.

⁵⁵² Baird J. Callicott, *In Defense of Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, State University of New York Press, 1989, p. 125.

⁵⁵³ Данијел Денет је делове рада Хјума видео такође као антиципацију појма природне селекције, а „континуирано побољшавање“ је назвао управо „Хјумовим Давринистичким алгоритмом селекције“. У: Daniel, C., Dennett, "Chapter 3. Atheism and Evolution". In Zagzebski, Linda; Miller, Timothy D. (eds.). *Readings in Philosophy of Religion: Ancient to Contemporary*. John Wiley & Sons. 2009, p. 621.

индивидуалистичкој и технократској политици.⁵⁵⁴ Наиме, ДиЗерега цитира Дарвиново веровање да ће „етика у коначном развоју укључити сва жива бића, поступно проширујући свој опсег како људи буду увиђали своје сличности са осталим облицима живота“.⁵⁵⁵ Даље, напомиње да попут Смита, Дарвин је веровао да је природна симпатија темељ моралног деловања. На тој основи, теорија еволуције проширила је морално разматрање да обухвати цели живи свет, јер се више не можемо сматрати истински одвојени једни од других.⁵⁵⁶ Сам Адам Смит истиче: „Никада не можемо испитати властите осећаје и мотиве, нити можемо донети никакав суд о њима; осим ако се, такорећи, не удаљимо од личног места на ком се налазимо, и не настојимо их проматрати као да су на одређеној удаљености од нас. Али то не можемо учинити ни на који други начин него настојећи их проматрати очима других људи, или онако како ће их други људи вероватно гледати. (...) Настојимо испитати лично понашање као што замишљамо да би га испитао сваки други поштен и непристрасан гледалац. Ако, стављајући се у његову ситуацију, темељно уђемо у све страсти и мотиве који су утицали на то, ми то одобравамо, саосећајући се са одобравањем овог наводно праведног судије. У супротном, улазимо у његово неодобравање и осуђујемо га.“⁵⁵⁷ Овакво морално просуђивање о сопственим потезима, инверзијом ситуације где смо објективни посматрач сопственог дела, води нас ка трагу поменутог Хобсовог закључка - "Не чини другоме оно што не би учинио себи". Кроз тај наратив, уколико бисмо га проширили на нељудске делове природе, све оно што не желимо себи, не би требало чинити ни животињама. Смитов оригинални сет ставова о животињском делу природе, изнећемо нешто касније, након што апсолвиремо његов етички концепт из *Теорије моралних осећања*. Смит наводи у вези са концептом саосећања код посматраних стања: „У свим таквим случајевима, да би могла постојати нека подударност осећаја између посматрача и особе о којој је реч, гледалац мора, пре свега, настојати, колико год може, да се стави у ситуацију другога и осети сваку и малу нелагодност која се може догодити оном ко је погођен. Мора усвојити цели посматрани случај са свим његовим најситнијим инцидентима; посматрач мора настојати учинити што савршенијом ту замишљену промену ситуације на којој се темељи његова симпатија.“⁵⁵⁸ Конкретизујући ово на случај посматране патње субјекта који се анализира, те стављањем на његово место, још више се може стећи утисак да би проширењем на животињски део природе, ово створило основу за анимоетички приступ и добробит животиња.

Међутим, опоненти изнетог Смитовог моралног концепта саосећања засновног на симпатији и инверзији позиција посматрач/гледалац-погођени, истичу да тај интензитет саосећања код гледаоца не може достићи ниво субјекта који пати, јер је заснован на имагинацији. Сама имагинација коју Смит апострофира као на алат провокације

⁵⁵⁴ Gus DiZerega, *Deep Ecology and Liberalism: The Greener Implications of Evolutionary Liberal Theory* Cambridge University Press, *The Review of Politics*, Volume 58, online published 2009 pp.707-708

⁵⁵⁵ Charles Darwin, *The Descent of Man*, New York: Modern Library, p. 492. in DiZerega, cit.delo, 2009, pp. 707-708. & p.713.

⁵⁵⁶ Gus DiZerega, cit delo p. 713.

⁵⁵⁷ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, sixth edition Strand & Edinburgh: A. Millar; A. Kincaid & J. Bell, 1790, Part III, Chapter I - Of the Principle of Self-approbation and of Self-disapprobation pp. 99-101.

eBook, доступно на: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_MoralSentiments_p.pdf (приступ: 27.2.2021)

⁵⁵⁸ Ibidem, Part I, CHAP. IV. - The same Subject continued, pp. 14-17.

објективних симпатија, не преноси реално осећај посматраног субјекта, и како и сам додаје „заштићен“ је у тој позицији посматрача.

Варнер иде корак даље, инсистирајући на изопштавању Смита из групе аутора који су пружали моралну основу проширења етике на шири концепт природе, будући да је уско концентрисан и селективан. Његов став, делом постоји и код поменутог Каликота, и произилази из закључка да се Смит строго оградио на способност саосећања и симпатије у корпусу оног што је предмет етике, што аутоматски искључује многе животињске врсте које немају осећаје среће, патње, бола, а који су нужни за изазивање саосећања. Како закључује, могућ је искључиво однос само ка појединачним јединкама људске врсте и тек појединим разумним животињама.⁵⁵⁹ Тиме се искључује свака могућност проширења моралних односа, или елементарне бриге према биљкама, потом преосталом највећем делу животињских врста, и читавим деловима екосистема.

Поједини аутори, с друге стране у анализи Смитовог моралног стајалишта, али и ограничења која су у њему увидели Варнер и Каликот, не мире се с тим да се концепт симпатије као централна тема Смитовог рада не може проширити и на делове природе који немају, бар из нашег угла, могућност осећања.

Тако Фриерсон тражећи инклузију ширег концепта природе у Смитовом раду, анализи придодаје његово дело *Историја астрономије*. Наводећи да Смит прави корак даље истичући да човек има природну склоност објашњавању деловања природе кроз њену антропоморфизацију, те да ова тенденција надилази оне аспекте природе који узрокују осећаје као предуслов за етичност, попут задовољства или бола. Да би ово добило на суштини, у анализу уводи и Смитово дело *Историја античке физике*, цитирајући део: „Као што је, у суровом добу света, било који одређени део природе који је изазивао дивљење човечанства, био је схватан као да је потакнут неким посебним божанством; тако да је цела Природа, која је, схватањем људи, постала једнако предмет дивљења, била једнако схваћена да је отелотворена од стране Универзалног Божанства, да је и сама Божанство.“⁵⁶⁰ Смит овде не преноси директно антички став на време у ком живи нити га преузима непосредно, али у ипак холистичком приступу природи придодаје размишљање да „у сваком делу свемира проматрамо средства која су најлепшом уметношћу прилагођена циљевима које треба произвести; и у механизму биљног и животињског тела, дивите се како је свака ствар измишљена за унапређење два велика циља природе, обезбеђивању појединца и размножавања врсте“.⁵⁶¹ Наглашавајући у оба случаја да је божанско усмерење нешто што људска бића деле скупа с биљкама, животињама, а и универзумом.

Стога, чак и када Смитова теологија има традиционалнију нијансу, она оставља отворен простор за саосећање с природом. Како Фриерсон закључује, Смитове расправе о природи у најмањем нам бар показују да постоји природна склоност антропоморфизацији природе, а та је тенденција појачана сваким осећајем за „ред, склад и кохерентност“ природе.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Gary Varner, *In Nature's Interests?* New York: Oxford University Press, 1998, and Baird J. Callicott, *Beyond the Land Ethic*. Albany: State University of New York Press, 1999, p. 182.

⁵⁶⁰ Patrick R. Frierson, "Adam Smith and the Possibility of Sympathy With Nature", *Pacific Philosophical Quarterly* 87, 2006, pp. 462-464.

⁵⁶¹ Adam Smith, cit delo 1790, Part II, CHAP. V -The Analysis of the Sense of Merit and Demerit, p. 69.

⁵⁶² Patrick R. Frierson cit. delo, pp. 463-464.

Наведено даље пружа основу за промишљање да ће се поменута антропоморфизација природе извесније пре повећати, него смањити, како људска бића развијају виша еколошка разумевање природе.

У даљој анализи Смитовог дела, након изведених начелних форми моралне перцепције елемената животне средине, обухватићемо и друге нивое његовог схватања природе. Ти нивои не односе се само на холизам, већ на уникатност онога што сваки појединачни примерак природе за њега представља, тако Смит у поменутом раду *Историја астрономије* бележи: „Ретко се догађа да природа може бити математички тачна с обзиром на лик предмета које производи, због бесконачних комбинација импулса, који се морају комбиновати за производњу сваког од њених учинака. Нити било које две планете, нити две животиње исте врсте, немају потпуно исти лик, нити је било који од њих савршено правилан. Стога су се астрономи узалудно трудили пронаћи савршену постојаност и правилност у кретању небеских тела, какве нема ни у једном другом делу природе.“⁵⁶³ Он не само да увиђа различитост између врста, па чак и код јединки истих врста, већ естетику делова природе види неуниверзално, по наративу који јој се придаје у односу на територију у којој се посматра дај део природе. Стога у *Теоријама* закључује следеће: „Најлепши суд о лепоти људске врсте неће нам помоћи да судимо о лепоти цвећа, коња или било које друге врсте ствари. Из разлога што у различитим поднебљима, где се одвијају различити обичаји и начини живљења, свака врста добија различиту прилагођеност из тих околности, па превладавају различите идеје о њеној лепоти.

Иако смо анализирали улогу животињског дела природе, кроз укрштања неколико нивелација теоретичара о томе може ли се на њих, или чак ван њих проширити моралност, интегрално ћемо указати на његову посвећеност животињама у раду *Теорија моралних осећања*, где на чак 67 места анализира уопштено животиње, и на више десетина места конкретне појединачне врсте. Да бисмо стекли утисак о његовом поимању тог дела природе и квалитативно, цитираћемо неколико интегралних делова. „Чини се да су узроци боли и ужитка, какви год они били, или како год деловали, објекти који код свих животиња одмах побуђују те две страсти - захвалност и огорченост. Узбуђују их неживи, као и живи предмети.“⁵⁶⁴ У истом делу додаје још један елемент потенцијалног проширења људске етике: „Животиње су, дакле, мање неприкладни објекти захвалности и огорчења од анимираних објеката. Пас који гризе, бик који боде, обоје су кажњени. Ако су они били узроци смрти било које особе, не може се задовољити ни јавност, ни односи убијених, осим ако су они заузврат убијени: нити је то само због сигурности живих, већ, у одређеној мери, за освету за озледе мртвих. Напротив, оне животиње које су изванредно служиле својим господарима постају предмет врло живе захвалности. Шокирани смо бруталношћу тог часника, споменутог у Турском шпијуну, који је убио коња који га је пренео преко рукавца мора, како та животиња након тога сличном авантуром не би пренела неког другог“.⁵⁶⁵ На

⁵⁶³ Adam Smith, “The History of Astronomy” in *The Essays of Adam Smith*, Bradbury, Evans, and Co., Printers, Whitefriars, London, 1872, Section IV
eBook by Gutenberg Project 2018. доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/58559/58559-h/58559-h.htm>
(приступ: 27.2.2021)

⁵⁶⁴ *Ibidem*, Part II, Section III, *CHAP. I - Of the Causes of this Influence of Fortune*, pp. 84-85.

⁵⁶⁵ *Ibidem*, p. 85.

овом месту он указује на својеврсни ниво неправде које наносимо животињама, не само које су нас озледили, већ и према онима које су нам од користи, па чак и по спасење личног живота. Иако у следећим редовима не шири концепт обавезне моралности према животињама, он овде свакако даје назнаку разматрања неправедног, истински инструменталног положаја животиња који не зависе чак ни од њихове корисности, већ од себичне, личне човекове воље како ће према њима поступити.

Након овог мало цитираног, а великог опуса Смитовог рада, који је посветио потенцијалном проширењу моралности ван човека на остале делове природе, анализираћемо оно што представља примарну асоцијацију на његов рад. Наиме, Смит је јасно показивао интересовање али и озбиљно разумевање природних ресурса, и то не само са свог вокацијског економистичког аспекта, већ и са биологистичког нивоа, те тако наводи: „Врсте фосила, минерала, биљака, животиња, које се налазе у водама и близу површине Земље, још су сложеније и разнолике; а ако узмемо у обзир различите начине њихове производње, њихов међусобни утицај у мењању, уништавању, подржавању једни других, чини се да редослед њиховог наслеђа признаје готово бесконачну разноликост.“⁵⁶⁶ У још једном од својих есеја, који је готово нецитиран у интерпретацији потенцијалног анимоетичног става Адам Смита, он по први пут истиче следеће: „Природа је, у најмудрије сврхе, усађена у човека, не само према свим другим људима, већ (иако без сумње у много слабијем ступњу) према свим другим животињама. Будући да га је одредила да буде владајућа животиња на овом свету, чини се да је била њена добронамерна интенција да га надахне с одређеним ступњем поштовања, чак и према најзлобнијим и најслабијим његовим поданицима.“⁵⁶⁷ Смит на овом месту човека сврстава у једну, истина најдоминантнију, али ипак врсту животиње. Приличан је број есеја који чак и модерни теоретичари нису узели у обзир, а који се налазе изван примарног Смитовог дела о моралности – *Теорија о моралним осећањима*, и који нам још детаљније приказују моменте потенцијалног проширења етике на нељудске сегменте природе.

За крај проматрања елемената животне средине, и природе уопште у раду ова либералне економије, оставили смо његово фундаментално дело *Богатство народа*. Неспоран је привредно-економски допринос Смита, који смо на почетку овог потпоглавља навели, у виду концепта либералног тржишта, саморегулацији цена, антиетатизма, антимеркантилизма, а на ком је саздан садашњи неолиберални економски концепт капитализма, производње, потрошње, стварања профита. Међутим, овде ћемо покушати да укажемо који је ниво стварне одговорности за критике које на његов рачун упућују екоцентрични теоретичари. Примера ради, једна од најцитиранијих теоретичарки социјалног и политичког контекста екологије данашњице Наоми Клајн, захтева да уместо што се надамо еколошком спасу од овако пропалог економског концепта (капитализма), ово је тренутак у којем бисмо требали ошамарити „невидљиву руку“.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Adam Smith, “History Of The Ancient Physics” in *The Essays of Adam Smith*, Bradbury, Evans, and Co., Printers, Whitefriars, London, 1872, p. 386.

⁵⁶⁷ Adam, Smith, *Essay On Philosophical Subjects - External Senses*; in *The Essays of Adam Smith*, Bradbury, Evans, and Co., Printers, Whitefriars, London, 1872, pp. 450-468.

⁵⁶⁸ Naomi, Klein, *This Changes Everything: Capitalism Vs. the Climate*, Toronto, Canada: Random House, 2014, p. 105.

Реченица Клајнове јесте парадигма читаве лепезе сличних ставова уперених у неолиберални концепт капитализма и Смитову невидљиву руку. Одиста, у времену све веће глобалне еколошке кризе уз коју живимо, од изузетног је значаја вратити се коренима на којима је садашњи систем пораста животног стандарда саздан последично производећи поменути кризу. Јесмо ли нешто у корену пропустили да имплементирамо у процесу пораста индустријализације, или смо доследно развијали оно што је засејано у делу Адама Смита? Посебно у контексту тога да је ради повећања продуктивности производње, раста националне и глобалне економије, смањено утицај државног интервенционизма, а сада та иста држава покушава да изнађе решења еколошке кризе.

Најконкретнији одговори на ово питање нуде се у реafirмацији Марксових идеја, али то ћемо оставити наредном делу овог поглаваља - марксизму, као и поглављу IV кроз проматрање еосоцијализма, дубинске екологије и екологизма.

Неспорно, централни оквир Смитовог *Богатства народа* оличен у запажању да богатство произлази из „земље и рада људи“, сходно томе је и доминанта улога самог рада као таквог.⁵⁶⁹ Смит, попут већине својих савременика је сматрао да је људски рад, а не „рад“ природе, тај који је основ вредност у трговини и тржишту. Међутим, за разлику од каснијег опуса Рикарда, за Смита се како Стидс истиче, не може рећи да се он држао теоретског схватања природе као ничега вишег од онога што је дало „бесплатне дарове“ процесу капиталистичке производње. Формирајући у једном од својих ранијих радова ван овог дела четири стадијума развоја цивилизације: од 1) доба ловца; 2) пастирског доба; 3) доба пољопривреде до 4) доба – трговине, може се закључити онако како Стидс то и чини, да се Смитова мисао проширила прилично ван капиталистичке производње.⁵⁷⁰ Заузевши доста шири поглед на употребне вредности које пружа природни свет у различитим фазама друштвеног развоја, она не представља директно утилитаристички поглед на природу који му се често приписује.⁵⁷¹ Насупрот томе, за њега су употребне вредности које је створила природа биле довољне само зато што су се друштва сама прилагодила могућностима и границама свог еколошког контекста у свакој фази развоја. На овоме Смит базира иновативност своје теорије, где на основу „поделе рада“ друштва више не производе оно што им је лично потребно и што ће лично користити као производ, већ оно што у трговинској размени може постићи највећу цену, резултирајући приходима којима ће се прибавити остале потрепштине које не производе директно. На трагу наведеног, и Мек Кибен уочава, уместо мануфактурне производње, где је сваки сељак умео саградити своју кућу, узгајати своју храну, узгајати и лечити животиње, справљати своју одећу, Смит је истицао неопходност специјализације занимања где ће постојати, грађевинци, ветеринари, кројачи и засебно пољопривредници.⁵⁷² Иако је првонаведено Смиту било импресивно, велики број знања и способности сабраних у једном појединцу су временски и продуктивно били

⁵⁶⁹ Adam, Smith, *Wealth of Nation - An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (The Glasgow Edition of the Works & Correspondence of Adam Smith), 1776, pp. 258-261.

eBook, доступно на: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf (приступ: 28.2.2021)

⁵⁷⁰ Leo Steeds, *The Social Ecology of Adam Smith: Reconsidering the Intellectual Foundations of Political Economy*, *New Political Economy*, 2021, pp. 5-7.

⁵⁷¹ Ibidem

⁵⁷² Bill, McKibben, *Eaarth: Making Life on a Tough New Planet*, New York: St. Martin's Griffin, 2010, p. 163.

неефикасни. Стога, сама подела рада заснована на специјализацији занимања, где свако учи и бави се само једним послом, води генералном напретку економије и датог друштва.

Смит још у *Теоријама* констатује да је човечанство у претпоследњем стадијуму почело да „обрађује земљу, гради куће, оснива градове и заједнице (...) који су потпуно променили цело лице земаљске кугле, претворили непристојне шуме природе у пријатне и плодне равнице, а беспутни и неплодни океан учинили новим извором егзистенције и великом прометном улицом комуникације с различитим народима земље. Земља је људским радом морала удвостручити своју природну плодност и одржати већи број становника“.⁵⁷³

Смит је повећање поменути производње базирао, не само на чистом порасту хектара под усевима, већ аграрно-еколошки, првенствено кроз виши ниво бриге о плодности земље. Наиме, он даје јасне упуте да се стајско ђубриво као нужни ресурс мора у већој мери користити за богаћење плодности тла, где види градска насеља, али и држање стоке у шталама као басен из ког би се у својеврсном из данашњег угла циркуларно-рециклажном процесу, градови решавали измета а земља оплођивала. Тиме би се са пољопривредног тла могла добијати храна и за људе директно, али и за стоку, попут говеда, што би земљорадницима омогућило да пласирају веће количине говедине на тржиште.⁵⁷⁴

Када говори о богаћењу земље ђубривом, наводи пример Северне Америке, где је у процесу насељавања приметно лоше поступање са земљиштем због чега оно бива убрзо испошћено, те уместо да доноси храну па и профит, постаје својеврсни исцрпљени одбачени део природе, док домаће животиње остају без хране, осуђене само на испашу која није увек доступна.⁵⁷⁵ Може се дакле видети да Смит није проматрао нужно само тржиште, вишак вредности, профит, већ да је у доброј мери био оријентисан и ка реперкусијама које носи неадекватан однос према деловима природе. Премда не треба занемарити основни обрис Смитовог рада који се базира на томе да је дугорочну продуктивност земље сматрао за један од најважнијих апсеката повећања богатства.

Смит је сматрао да је природа управо та која генерише не само богатство, већ и врсте занимања које се на одређеним територијама могу развијати. Тако наводи значај воде, у виду морских и речних басена који су кључни, не само као извор хране, рибе и морских плодова, већ и као полигон саобраћајница, којима се некопненим путем роба може превозити и вршити трговина. Он сматра да је та природна погодност близине водених токова од круцијалног значаја за просперитете једног града/државе, и у том смислу наводи: „У нашим северноамеричким колонијама, плантаже су непрестано пратиле или морску обалу или обале пловних река, и ретко су се игде прошириле на значајну удаљеност од обоје.“ Овакав став поткрепљује и анализом ранијег историјског контекста где закључује: „Народи за које

⁵⁷³ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, sixth edition Strand & Edinburgh: A. Millar; A. Kincaid & J. Bell, 1790, Part IV. CHAP. I - Of the Beauty which the Appearance of Utility bestows upon all the Productions of Art, and of the extensive Influence of this Species of Beauty, p. 164.

⁵⁷⁴ Adam, Smith, *Wealth of Nation*, 1776 PART III - Of the variations in the Proportion between the respective Values of that sort of Produce which always affords Rent, and of that which sometimes does, and sometimes does not, afford Rent, p. 176. (Glasgow Editon p. 239.)

⁵⁷⁵ Ibidem, 177-178.

се, према најпрецизније потврђеној историји чини да су први били цивилизовани, били су они који су живели око обале медитеранског (Средоземног) мора.“⁵⁷⁶

Сумирајући економску матрицу, и унутар ње друштвену и природну, стиче се утисак да је Смит покушао да конципира осим примарно економске, једну битнију инстанцу, а то је да друштвени и природни свет стварају балансирани, синхронизујући механизам развоја. Међутим, на трагу онога што Сидс закључује у недостатку Смитове разраде те у обрисима присутне тежње, чисто друштвени и економски циљеви уграђени су у нормативне темеље касније неолибералне економске теоријске традиције.⁵⁷⁷ Конкретно, већ појавом Рикардовог дела – обгрљена је премиса да је тржишна динамика сама по себи била довољна за функционисање економије. Тиме је наклоност Смита ка томе да ће тржишни механизми унапредити метаболичке односе између људи и земље, и природе, запуштена. Тек средином наредног века, поновно је актуелизован контекст метаболичких процеса у раду Маркса и Енгелса, чему ћемо посебно посветити пажњу.

Горепоменута три идентификована аспекта у Смитовом раду, *природа, друштво, економија*, уједно сачињавају данашња три стуба одрживог развоја, а видно провејавају кроз највећи део Смитовог рада у *Богатству народа*. Иако би свакако било претенциозно директно га повезати са концептом одрживе економије XXI века, нимало није претенциозно понудити дубљу анализу Смитових дела као подстицај за враћање идеји земље, у садашњем времену органске пољопривреде, као будућности опстанка савременог друштва. На крају, неретко модерни теоретичари тражећи неоткривене поруке у коренима идеолошких концепата, превиђају оне очигледне. Наиме, у овом случају *Богатство народа* није целовит наслов који је Смит дао свом делу. Да ли из практичних разлога, или нечега дубљег, у комплетом називу његовог капиталног дела *Истраживање природе и узрока богатства народа*, изопштава се први део, што само по себи говори да у концепту економије, која умножава материјалну добит а сиромаша управо природу, добрано смо заборавили на натурализацију *homo eonomikusa*.

Колко су Хобс и Лок били значајни за зачетак либерализма у XVII, Хјум и Смит у XVIII, толико су Џереми Бентам (1748-1832) и Џон Стјуарт Мил (1806-1873) својим утилитаризмом допринели развоју либералне мисли кроз цео XIX век, припремивши овај идеолошки концепт за савремено доба наредног века. Не само утилитаристички дискурс, већ целокупан рад Бентама и Мила значајан је за заокруживање положаја природе и елемената животне средине унутар класичног либерализма. Специфично, Милов рад је дао огроман допринос комбиновањем елемената управо класичног либерализма са појединим компонентама државног интервенционизма, касније отелотвореном у новом, у литератури препознатом - социјалном либерализму.⁵⁷⁸ Управо Миловим радом⁵⁷⁹ из друге половине

⁵⁷⁶ Ibidem, Chapter III. That the Division of Labour is Limited By the Extent of The Market p 20 (Glasgow.Ed.p. 35)

⁵⁷⁷ Leo Steeds, *The Social Ecology of Adam Smith: Reconsidering the Intellectual Foundations of Political Economy*, New Political Economy, 2021, pp. 11-12

⁵⁷⁸ Илија Вујачић, *Либерални ревизионизам Џона Стјуарта Мила*, *Годишњак ФПН*, 2007, стр. 9-28.

⁵⁷⁹ У свом делу *Социјализам* Мил је тврдио да распрострањеност сиромаштва у савременим индустријским капиталистичким друштвима у оскудици елементарних потреба попут хране, није нужно злочин друштва, али

XIX века као тачком одвајања новог либерализма од класичног, заокружићемо тему наше анализе ове идеологије. Корени неразвијеног утилитаризма према појединим теоретичарима заправо нису уопште у западној цивилизацији,⁵⁸⁰ јер се као пулољак те идеје наводи мисао Епикура. Наиме, овај концепт код њега провејава кроз фокус управо на срећи као циљу људског деловања где такође, како ћемо видети и код утилитариста XIX века, повлачи разлику између нижих и виших ужитака. Уопштено, развијени утилитаризам је код и Бената и Мила имао за циљ „највећу срећу највећег броја“, те се суштински заснивао на евалуацији сваке спроведене акције по томе какав ефекат изазива у коначном исходу. Наведено га може сврстати у шири концепт консеквенционализма, али нужно га морамо разликовати од егоизма који за циљани продукт узима срећу појединца, делатника саме акције. С друге стране, утилитаризам подразумева осећај среће код свих које та конкретна акција на посредан или непосредан начин дотиче. Норман Бери прихвата схватање утилитаризма као „најпривлачнијег“ моралног и политичког учења, ослобођеног од догматизма, и наводи да је суверен тај који мора обезбедити на вештачки начин изједначење јавног и приватног интереса, јер је сасвим реално да ће појединац имати тежњу ка себичном интересу и максимизацији личне среће.⁵⁸¹

За Бената концепт добра, односно среће има интринсичну вредност, а да би појаснио то одређење среће усредредио се на аспекте задовољства с једне стране, и бола с друге стране. Анализирајући га, Бери напомиње да су за Бената та два осећаја уједно „два врховна господара која владају човеком“.⁵⁸² Тиме јасно сугерише какву последицу треба изазвати свака акција или делатност, а какву не треба. Мил је ова два осећаја проширио касније на друштвене и интелектуалне ужитке, односно задовољства, о чему ће бити речи након анализе Бената. У методолошком коришћењу на нивоу еколошке етике, сам концепт утилитаризма можемо додатно појаснити паралелом са другим великим концептом моралног учења, деонтологијом, чије етаблирање је почело радом Имануела Канта. Практични деонтолошки приступ за тренутак приказаћемо управо кроз симплификовану Кантову анализу природе, и послужити се његовим цитатом из дела *Предавања о етици* где констатује: „Све животиње постоје само као средство, а не ради себе самих, јер немају самосвест, док је човек циљ (...) из тога произлази да немамо непосредне дужности према животињама; наше дужности према њима неједнаке су дужностима према човечанству.“⁵⁸³

јесте pro tanto неуспех друштвеног уређења, те у наставку констатује: “А тврдити као ублажавање зла да су они који тако трпе слабији чланови заједнице, морално или физички, значи додати увреду несрећи. Је ли слабост оправдање патње? Није ли то, напротив, неодржив захтев сваког људског бића за заштиту од патње?” пита се Мил. Цитирано према: John Stuart Mill, *Socialism*, 1st pub. Belfords, Clarke & Co, 1879, p. 29. Ebook, Project Gutenberg 2011, доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/38138/38138-h/38138-h.htm> (приступ: 3.3.2021)

⁵⁸⁰ Поједине школе источњачке филозофије сматрале су срећу начином досезања личног испуњења; а неки кинески мислиоци попут Мо Цуа схватали су да се човекова потрага за срећом одвија у друштвеном контексту и на тај начин истичу потребу да се уравнотежи срећа појединца у односу на срећу друштва у целини. Indira Mahalingam Carr, “Saving the environment - does utilitarianism provide a justification?” *Legal Studies*, Volume 12, University Press: 2018, pp. 95-101. према Wing-Tsit Chan, *Sources of Chinese Philosophy*, Princeton University Press. 1969.

⁵⁸¹ Norman Berri, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službenik glasnik, Beograd, 2007, str. 147-150.

⁵⁸² Ibidem, str. 149.

⁵⁸³ Immanuel, Kant, *Lectures on Ethic*, Part „Of Duties To Animals and Spirits part“ Cambridge University Press, 1997, pp. 459-460.

Овим потенцијално приказујемо да утилитаристички приступ нуди нешто шире поље евентуалног ширења моралности на остатак природе. Интегрални Бентамов став изнет у књизи *Увод у начела морала и законодавства* гласи: „Природа је ставила човечанство под управу два суверена господара, боли и задовољства. На њима је само да укажу на оно што би ми требали учинити, као и одредити шта ћемо учинити. С једне стране, стандард исправног и погрешног, с друге стране ланац узрока и последица, причвршћени су за своје престоле.“⁵⁸⁴

Између одабира да ли да деламо по последици коју изазивамо (утилитаризам) или према дужностима/правилима (деонтологија), Бентам је истицао да је тај концепт природних права „фикција“, „бесмислица“ чак и „бесмислица на штулама“, како их је назвао у својој критици француске декларације *О правима човека и грађанина* коју је објавио 1796. године.

Но свакако, овако конструисан концепт на два поларитета осећаја задовољства и бола, отворио је простор за просколошки значај утилитаризма, којим се може извршити инклузија и животињског дела природе, јер је несумњиво да је реч о бићима која осећају и задовољство и срећу. Два свакако најзначајнија борца за права, не само животиња већ читавог живог света, Сингер и Реган, истичу значај Бентамовог утилитаризма. Тако Сингер директно износи похвале у својој чувеној књизи анимоеике *Ослобођење животиња* (енг. *Animal Liberation*), где подвлачи да је у својеврсној расправи те 1780. Бентам дао коначан одговор Канту јер: „Питање није, могу ли они разумети? Нити могу ли разговарати? Али јесте питање могу ли патити?“. Упоређујући положај животиња с положајем црних робова⁵⁸⁵ и радујући се дану "када ће остатак животињског света стећи она права која им се никада нису могла одузети осим руком тираније", Бентам је можда први који је осудио „човекову доминацију“ као тиранију, а не као легитимну власт.⁵⁸⁶

Сингер закључује да је Бентам као утемељитељ реформског утилитаризма као специфичне моралне филозофије, уградио фундаменталну основу моралне једнакости унутар етике помоћу формуле: „Свако се броји као један, а нико више од једног.“⁵⁸⁷ Другим речима, интересе сваког бића на које може утицати одређена акција треба узети у обзир и дати им исти значај сличан интересу било ког другог бића. Иако се из досадашњих редова можда може закључити да је Бентам недвојбено отац модерне анимоеике, и бриге за добробит животиња, потребно је до краја истаћи његов став о овом делу природе. Наиме, Шопенхауер у свом делу *О темељу морала* на стајалишту је да је неопходно конзумирати

Ebook, доступно на: <https://cdchester.co.uk/wp-content/uploads/2018/05/Lectures-on-ethics-Immanuel-Kant-Peter-Heath-Jerome-B.-Schneewind-eds.-Peter-Heath-trans..pdf> (приступ: 3.3.2021)

⁵⁸⁴ Jeremy Bentham, *The principles of moral and legislation*, Chapter I: Of The Principle of Utility, Oxford University Press, 1789, p. 15.

eBook доступно на: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/bentham/morals.pdf> (приступ: 4.3.2021)

⁵⁸⁵ Бентам је истакао да су Французи већ открили да тамна кожа није узрок нечега што би људско биће дискредитовало у запослењу, мислећи на мале, или никакве накнаде за рад робова. У наставку је изразио наду да ће „Можда једнога дана људи схватити да број ногу, дебљина коже или завршетак абдомена“ нису разлози да се према њиховој судбини као бићима која осећају, опходимо другачије. Bentham in Peter Singer, *Animal Liberation, 40th Anniversary Edition*, Open Road Media 2015, p. 36.

⁵⁸⁶ Peter Singer, *Animal Liberation, 40th Anniversary Edition*, Open Road Media 2015, p. 296.

⁵⁸⁷ Ibidem, p. 33.

животињско месо, јер су неки народи, посебно они на северу Европе, осуђени због климатских услова на такву врсту исхране, иако се залаже да убијање буде што хуманије.⁵⁸⁸ Овим Шопенхауер уводи исхрану животињама, као нужност преживљавања. Синхронизацију његовог става са Бентамовим, Сингер прави алузијом на Бентама, да иако је јасно апострофирао потребу проширења права на нељуде, сматрао је да је конзумација меса животиња ипак дозвољена. Бентам такав, помало асинхрони став правда исходом живота животиња који најчешће јесте превремена смрт. Како примећује, таква смрт може бити доста болнија у природном окружењу уколико је убије неки предатор, у односу на смрт коју би претрпели у људским рукама, мање болно и надасве брже.⁵⁸⁹

Иако боље етичко решење у погледу природе од ранијих, Бентамов утилитаризам, али и утилитаризам начелно, болује од бар неколико проблема. Првенствено, тешко је у такав систем морала укључити остале делове природе, попут биљака и дрвећа. Потом, тешко је израчунати дуготрајне еколошке консеквенце одређених поступака који у краткорочним интересима доносе добробит већини, што је најчешће и присутно у краткорочној економској користи. Док поједини аутори, попут Карове, сматрају чак да треба бити опрезан у приписивању интереса животињама унутар Бентамовог утилитаризма, јер само површним погледом на његов рад се може стећи такав утисак емпатије.⁵⁹⁰

Но, уколико је Бентамов допринос неспоран код најзначајнијих анимоетичара данашњице, Сингера и Регана, а указали смо да је тако, онда је поставка крајње исправна. Додатно, Бентамова база за касније развијену биоетику XX века, под појмом патоцентризма,⁵⁹¹ била је такође од великог значаја за проширење моралних права са човека на остали живи свет природе, што је подробније образложено у уводу поглавља IV овог истраживања.

Иако Бентам и Мил најчешће у општим приказима своје теоријске поставке, у овом случају утилитаризма, иду руку под руку, Мил се знатно разликује од дотадашње либералне доктрине, па и самог Бентама. Како смо напоменули, Мил је својим радом унутар либералног дискурса, настојао да умањи социјалне неједнакости, чак и у смеру приближавања материјалних услова, чиме би капитализам постао друштвено инклузивнији модел који ће уважавати не само постојање, већ и интересе новонастале и све снажније радничке класе. Та врста тежње да се „пронађе неки компромис са радничком класом у промењеним условима индустријског капитализма и да се стабилизује либерално-демократски друштвени поредак“, кроз, како Вујачић истиче потенцијално кориговање и мењање својинских односа, начина расподеле, па, у извесној мери и услова производње, препозната је као социјални либерализам.⁵⁹² Ова врста либерализма постаће једна од

⁵⁸⁸ Arthur Schopenhauer, *On the Basis of Morality* Part III Chap. VII. Swan Sonnenschein & Co., limited, 1893, pp. 228-229. eBook, Доступно на: Gutenberg Project, доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/44929/44929-h/44929-h.htm> (приступ: 4.3.2021)

⁵⁸⁹ Piter Singer, cit. delo, 2015, pp. 305-306.

⁵⁹⁰ Indira Mahalingam Carr, „Saving the environment - does utilitarianism provide a justification?” *Legal Studies*, Volume 12, University Press, 2018, pp. 95-101.

⁵⁹¹ Iris Tićac, *Eko-etika između biocentrizma i Antropocentrizma*. Sveučilište u Zadru, 2013, pp. 2-5.

⁵⁹² Илија Вујачић, цит. дело, 2007, стр. 24-26.

доминантних матрица развоја либерализма у пракси готово до краја XX века, оваплоћена у тежњи стварања тзв. *државе благостања*.

Доста тога је Мил донео не само овој идеологији, већ и богатству њеног диверзитета, попут тога да је заговарао егалитаризам међу половима, данас би се могло рећи у предфеминистичкој фази. Такву тежњу испољио је у свом делу *Субјективизација жене*. Извршивши одређени ниво отклона од, како Мек Персон⁵⁹³ примећује, Локовог концепта посесивног индивидуализма, етаблирао је либерални индивидуализам који може допринети и приближавању самој екологији. Специфичан однос који је Мил гајио према природи није био генерисан полазишним основама идеолошког дискурса којем је припадао, премда као што смо навели, никада није робовао строгим наративима дотадашњег либерализма. У крајњој инстанци, наведено се исказало у томе да се није либио да створи потпуно нову парадигму унутар либерализма, поменути реформисани/нови социјални либерализам. Тако је и специфичан однос према природи успоставио већ у двадесетим годинама свог живота, а такву врсту детаљне реконструкције нуди нам његова аутобиографија коју је написао и објавио 1872. године. Ту декларативно истиче да му је у фази депресије читање песама и поема, помогло да се издигне из „очајног“ душевног стања. Покушаји са Бајроновом поезијом били су неуспели, јер како каже, стихови су били аналогни стању његове депресије, али му је упознавање са делима познатог романтичарског песника Вилијама Вордсворта, вратило вољу за животом. Овде наглашава колико су му сликарски прикази нетакнуте природе у Вордсвордовој поезији значили: „У првом реду, ове песме су се обраћале саме себи, снажно, према једној од мојих најјачих угодних склоности - љубави према руралним деловима и природном крајолику; а према чему сам дужан не само као великим делом задовољства мог живота, већ олакшавањем од једног од мојих најдужих падова у депресију.“⁵⁹⁴

Овај део аутобиографског о Милу, не говори нам само о његовој естетској потреби и здравствено-менталном значају контемплације о природи, већ нас упућује на оно што је и у друштвено-политичком смислу разрађивао, а то је проширени утилитаристички модел задовољства. Наиме, како смо у анализи Бентама навели, Мила од њега разликује проширење концепта среће, задовољства као пожељне последице, у коју Мил укључује и нивое вишег - интелектуалног осећаја ужитка. О томе на најпарадигматичнији начин говори и његова метафора из дела *Утилитаризам* где кроз градацију Сократ-човек-будала-свиња, указује да човек жељан знања, чак и када је незадовољан, више вреди него онај ко има осећај задовољства утемељен само најнижим врстама ужитка. Бери тако појашњава да је Мил под поделом на виша и нижа задовољства, сматрао да одређене делатности имају вишу вредности од других, чак и када доносе мање јединица задовољства у квантитативном смислу, те додаје да жеља за научним, интелектуалним, али и уметничким размишљањем и стварањем има вредност која се не може мерити са нижим нивоима обичног хедонистичког задовољства појединца, јер оне не воде ка човеку као „прогресивном бићу“.⁵⁹⁵ Док у свом

⁵⁹³ Више у: Crawford B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, 1962, Oxford University Press, Reprint Edition, 2011.

⁵⁹⁴ John Stuart Mill, *Autobiography*, Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1873, London, pp. 120-121.

Ebook, доступно на: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1873e.pdf> (приступ: 7.3.2021)

⁵⁹⁵ Norman Berli, cit. delo, str. 154.

најцитиранијем делу *О слободи* напомиње да је слобода деловања вредност сама по себи, и да такође је не треба мерити у квантитативном смислу, јер је изнад нивоа квантификације нижих задовољстава. Оваква поставка утилитаризма и његових пожељних консеквенци сама по себи даје простор природи и елементима животне средине да кроз научни, истраживачки и уметнички мотив завреде бар очување, као део ширег контекста виших задовољстава које природа у овим областима нуди.

У економском контексту, посебно је значајан Милов рад (директно кореспондира са еколошким), јер такође нуди опипљиве ставове, уопштено еклектичке, какав је цео његов рад у свим пољима науке и био. Наиме, Мил у свом делу *Принципи политичке економије*, полази од већ утемељених ставова својих претходника из ове сфере, Смита, Рикарда, Малтуса, да се економија и богатство народа заснива на ресурсима које дарује природа, као и на раду, односно енергији коју је потребно уложити у финални привредни производ. Овде Мил утисак је, више од претходника, ставља акценат на саму стваралачку енергију, којој претходи, како каже, интелектуални напор. Правећи јасну дистинкцију између оригиналног ресурса који се може наћи и производа који за човека има корист, наводи примере руде-плуг/секира, вуна-одећа, риба-храна. За све је потребан прво интелектуални, потом и физички напор да би се природни елементи трансформисали у људске потрепштине. У том процесу Мил проширује концепт производње енергије на примере који би за нас данас били класични искази обновљивих извора енергије. Мил такве изворе назива природном енергијом коју човек може и треба да користи: „Природа, међутим, јесте више од обезбеђивања ресурса; она такође опскрбљује моћ (...) има активне енергије помоћу којих сарађује с радом и може се чак користити као замена за рад. У раном веку људи су свој кукуруз претварали у брашно мељући га између два камена; затим су направили справу која им је омогућила окретањем ручке да се један од каменова окрене око другог.“⁵⁹⁶ У наставку додаје пожељне примере силе гравитације, и пада воде, који се такође могу користити уместо физичке снаге, а потпуно су извор природне енергије. На трагу Малтусовог рада истиче ограниченост копнених ресурса, од земљишта, угља, руда, до упитне лимитираности рибе у морима, чиме начелно надилази чак и песимистичног Малтуса, о чему ће бити речи у наставку овог поглавља. Надаље, слично Енгелсу који је наводио да је лимитираност земљишта, тиме и прехрана становништва беспредметна све док постоје читава пространства попут оних у Сједињеним Државама, и Мил наводи: „Будући да не постоји држава у којој је сва земља способна давати храну, тако високо обрађена да се од ње не би могао добити већи принос (чак и без претпоставке било каквог свежег напретка у пољопривредном знању), а будући да велик део земље још увек остаје потпуно необрађен; Уобичајено се мисли, и испрва је врло природно претпоставити, да је за сада свако ограничење производње или становништва из овог извора удаљено годинама пре него што се појави било каква практична нужност да се начело ограничавања схвати озбиљно.“⁵⁹⁷

Међутим, супротно од Енгелса, сматра да је такав став о природним ресурсима који јесте делимично логичан - ипак погрешан, па наставља: „Ја схватам да је то, не само грешка,

⁵⁹⁶ Jhon Stuart Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, Book I Chap I, 1848, Published by University of Toronto Press, 1966, p. 26.

Ebook, доступно на: <http://digamoo.free.fr/mill1848-1.pdf> (приступ: 7.3.2021)

⁵⁹⁷ Jhon Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, cit. delo, pp. 173-174.

већ и најозбиљнија грешка која се може наћи у целом пољу политичке економије. Питање је важније и темељније од било којег другог; Укључује читаву тему узрока сиромаштва, у богатој и марљивој заједници: и ако се ово једно питање темељно не схвата, нема сврхе наставити даље у ово истраживање.⁵⁹⁸ Може се рећи да је Мил у свом делу први поставио глобално питање несташице природних ресурса, посебно земљишта као централне тачке целокупне политичке економије. Уистину, Малтус је пре њега скренуо пажњу на ово питање, али више у социјалном пре него економском контексту новонастале „непотребно растуће“ радничке класе.

У економском контексту, Милово скретање у нови, како смо га дефинисали социјални либерализам, оличен је и у пружању теоријске али и практичне подршке својеврсном сељачком локалном удруживању, на нивоу локалне кооперације, чиме би се производња али и укупно благостање тог слоја становништва побољшало. Стога, Пахрам је у свом раду става да: „Милов социјализам на ширем плану одговара нагласку на одрживом, децентрализованом управљању у савременој еколошкој социјалној филозофији.“⁵⁹⁹ Наведено се можда може протумачити као претенциозна Пахрамова тврдња, али свакако нуди простор за промишљање на ову тему.

Уопштено, савремени поглед на рад Мила у контексту природе, односно нељудских делова животне средине, са собом носи легитимно опречне ставове, који примарно зависе од призме кроз коју се посматра његово дело. На нивоу партикуларног, могуће га је врло легитимно сврстати чак у антиеколошке мислиоце, који су створили основ неолибералног инструменталног односа према природи у наредном веку. С друге стране, могуће је уочити и његов значајан допринос у економском контексту лимитираности планете, али и специфичне позиције природе.

Колико је комплексан Милов поглед на ову материју најбоље дочарава његово, из угла теоретичара животне средине, контроверзно дело *Три есеја о религији*, чији први део је есеј *О природи*. У уводу се може наслутити једна крајње романтизована слика, где природу изједначава са уметношћу и науком, а уметности је уз науку, као што смо навели, издигао на ниво врхунског људског деловања. Тако есеј започиње следећим: „Јер, у смислу речи „природа“ која је управо дефинисана, а која је прави научни смисао, уметност је једнако Природа као и било шта друго; а све што је уметничко је природно - Уметност нема властите независне моћи: Уметност је само коришћење моћи природе за циљ.“⁶⁰⁰

Наставак овог небимног, али изузетно садржајног есеја доноси кратку историјску генезу усклађивања људских промисли са природним законитостима, почевши од Стоика и Епикурејаца, па све до Јустинијановог законика (лат. *Corpus Iuris Civilis*), који смо у пређашњем делу рада наводили као правни документ који је садржао конкретне законе из домена заштите животне средине, што Мил такође у овом есеју апострофира. Као и Бентам,

⁵⁹⁸ Ibidem, p. 174.

⁵⁹⁹ John Parham, “What is (Ecological) ‘Nature’? John Stuart Mill and the Victorian Perspective,” in *Culture, Creativity and Environment: New Environmentalist Criticism*, 2007, p. 46.

⁶⁰⁰ John Stuart, Mill “On nature” in *Nature, The Utility of Religion and Theism*. Watts & Co., for the Rationalist Press, 1904, pp. 8-9. Ebook, доступно на: https://www.lancaster.ac.uk/users/philosophy/texts/mill_on.html (приступ: 7.3.2021)

у овом раду Мил се противи априори концепту природних права и природних закона. Бентам је своју критику изнео на рачун француске Декларације о правима човека и грађанина, док Мил своју критику усмерава такође на подручје Француске, конкретно на Монтескјеа, наводећи: „Закони у другом смислу су закони земље, закони нација или морални закони; међу које, како је већ примећено, увлаче правници и публицисти, нешто што сматрају прикладним за назвати Законима природе. За могућност бркања ова два значења речи не може бити бољег примера од првог поглавља Монтескјеа, где он напомиње да материјални свет има своје законе, инфериорне животиње имају своје законе, а човек своје законе; и скреће пажњу на много већу строгост с којом се поштују прве две групе закона него последња; као да је недоследност и парадокс да су ствари увек оно што јесу, али људи нису увек оно што би требало бити. Слична збрка идеја прожима списе господина Џорџа Комба, одакле се прелила у велико подручје популарне литературе...“⁶⁰¹ закључује Мил. Сажето речено, Мил сматра да су закони природе, увек и свуда присутни, и да је деловање у складу са њима нонсенс: „Позивати људе да се повинују законима природе када немају никакву моћ осим онога што им дају закони природе – када је физички немогуће да учине и најмању ствар ван пута који је део неког закона природе, апсурд је.“⁶⁰²

Призвук морално-филозофског конструкта који би могао ићи у прилог наизглед неатропоцентричности овог есеја је и следећа паралела. Наиме, Мил привремено прихвата тезу да у људима рођењем постоје клице врлина, али их онда супротставља, такође метафоричким исказом о постојању корова које има тенденцију да уништи клице врлина, уколико се оне не гаје и не унапређују. Коначно, када се на бази интелекта клице развију у врхунске врлине, тада на њима човечанство може постати друга природа, снажнија од постојеће прве, али не покорављујући ту изворну прву природу, већ, стапајући је у себе.⁶⁰³ Како Донер у анализи овог ејеса констатује, „Милово гледиште нуди својеврсни средњи пут између антиеколошке Локовске перспективе која тврди да је природа само збир природних ресурса, и радикалне екологије која тврди да искључиво нетакнута природа има интринсичну вредност“.⁶⁰⁴ Изнад наведеном релативно јасном дистинкцијом између покорављања и стапања са природом, овај Донеров закључак можемо додатно поткрепити.

Међутим, да ли је то једини разлог Донеровог коришћења термина „средњег пута“, иако први део овог рада има прилично здраворазумски осврт на природу, указује нам наставак овог Миловог дела, који уједно представља „споран“ положај природе:

„Природа људе набија на колац, ломи их као на точку, баца их да их прождеру дивље звери, спаљује их на смрт, дроби их камењем попут првих хришћанских мученика, изгладњује их брзим или спорим отровом својих издисаја и има стотине других грозних смрти у резерви (...) Она коси оне о чијем постојању зависи добробит целог народа, можда перспектива људске расе за генерације које долазе, с мало жаљења као оне чија је смрт олакшање њима самима или благослов онима који су под њиховим штетним утицајем. (...)

⁶⁰¹ John Stuart, Mill “On nature”, cit. delo, pp. 11-12.

⁶⁰² Ibidem, p. 12.

⁶⁰³ Ibidem, pp. 12-13.

⁶⁰⁴ Wendy Donner & Richard Fumerton, *Mill*, Wiley-Blackwell, 2009, p. 126.

Укратко, све што најгори људи почине било против живота или имовине, у већим размерама чине природни фактори. (...) Њене куга и колера надмашују отровне чаше Борџија. Чак је и љубав према реду, за коју се сматра да следи путеве природе, заправо њихова контрадикција.⁶⁰⁵

Читање овог одломка из књиге *Три есеја о религији* свакако Мила, с правом, може сврстати у поменути ред антиеколошких мислилаца, и тешко да би га са тог нивоа било могуће одбранити од било које врсте биоцентричне критике. Антагонизам према природи и представа њене суровости, исписана је на један од најсликовитијих антинатуралистичких начина у XIX веку. С друге стране, научни метод анализе садржаја захтева узимање у обзир целовитог научног опуса, али и контекстуализацију текстова усклађену са моментом писања.

Хајлвуд наводи пример да само читање *Есеја о религији* уноси „трезвеност истине“ којом Мил очито покушава „успоставити радикалну етичку инфериорност нељудске природе и на тај начин ефектно исказати свој лични дуализам човечанство-природа.“⁶⁰⁶ Томе додаје да, упркос наведеном одломку, сматра да је могуће еколошко читање Мила, и чак хвали његово одбацавање било каквог поједностављеног изједначавања „природног“ с „добрим“. Алан Милар је става да се природа може сматрати водичем за исправно деловање, али брани Мила напомињући да наведено праћење природе не значи нужно да је то апсолутни стандард исправног деловања.⁶⁰⁷ Немали број је аутора који овај есеј, који у еколошком смислу, посебно суровости описа одудара од остатка поимања природе у Миловом раду, бране на различите начине.

Тако Стивенс, бавећи се у више својих радова компатибилности Милове мисли и са потенцијалном еколошком парадигмом, сасвим извесно даје кључни аргумент у „одбрану“ Мила. Наиме, он сматра да треба разумети шири дух Миловог рада и исправно проценити намере условљене околностима које су узроковале објаву „спорног“ дела есеја. Најпре износи врло исправно запажање Хинчмана да су Милови аргументи „изричито усмерени не против филозофије заштите животне средине, него против онога што је преостало од аристотеловско-хришћанских телеолошких идеја.“⁶⁰⁸

Потом, Стивенс уводи фактор историјског контекста, напомињући да су *Три есеја о религији*, чији је спорни есеј *О природи* интегрални део, писани у раздобљу између 1853-1854 године, и била су усмерена против традиције природног права (у шта смо се кроз критику Монтескјеа уверили), а не против романтичарских тврдњи о инспиративним деловима природе.⁶⁰⁹ *Есеји о религији* свакако јесу објављени након Милове смрти, али су у време писања, осим природног права, имале још једну посредну мету - Англиканску цркву и њен конзервативизам. Како Мур бележи, Мил иако не атеиста, нашао је заједнички језик са

⁶⁰⁵ Jhon Stuart Mill, "On nature", cit. delo, p. 18.

⁶⁰⁶ Simon A. Hailwood, *How to be a Green Liberal Nature - Value and Liberal Philosophy*, Routledge, 2004, p.75.

⁶⁰⁷ Alan Millar, "Following Nature", *The Philosophical Quarterly*, Vol. 38, 1988, pp. 165-185.

⁶⁰⁸ Lewis P. Hinchman, *Aldo Leopold's Hermeneutic of Nature*, Cambridge University Press: online published, 2009, pp. 231-234.

⁶⁰⁹ Piers Stephens. "On the Nature of ": The Real Meanings and Significance of John Stuart Mill's Misunderstood Essay", in *Environmental Ethics*, 37, 2015, pp. 365-367.

секуларним активистима међу острвском интелектуалном елитом, која је следила неомулатузијански концепт као и сам Мил. Наиме, сматрали су да контрола рађања може „ублажити борбу за егзистенцију“ те да је уједно „кључ за побољшање ситуације унутар буржоаског друштвеног поретка.“⁶¹⁰ Концепт природног права, посебно на начин који га је експлоатисала црква, није био по вољи слободарском духу Мила. Јавно је заступао право на контрацепцију, и радио на едукацији сиромашног становништва по том питању. У проширеном облику овог питања, тема абортуса и данас је једна од горућих у односу слободе индивидуе и цркве. Несумњиво, сенку антинатурализма на његов целокупан рад бацио је есеј *О природи*, написан из извесно других побуда које смо елаборирали.

Међутим, сумирање утиска о Миловом доприносу животної средини можда можемо озеленети изласком из теоријско-научног оквира утилитаризма, либерализма уопште, те навођењем онога што је он на личном плану непосредно чинио у времену када екологија као наука није зашла ни у своје озбиљно конституисање. Наиме, Мил је био велики поштовалац друштва основаног 1865. године - *Commons Preservation Society* које је, како Винч наводи, било посвећено очувању од урбанизације природног крајолика око Лондона.⁶¹¹ Приде, у свом кратком посланичком мандату од 2 године, лично је поднео неколико иницијатива за очување стабала у централним општинама Лондона. Посебно битне су биле посланичке иницијативе за очување шуме Хејнолт, и Епинг, која је тадашњим напорима, сачувана и до данас.⁶¹² Одиста, како Хајлвуд констатује, тешко да су ово могле бити радње некога ко је заговарао отворену инфериорност или инструменталност природе,⁶¹³ напротив, активизам који је Мил испољио, био је читав век испред времена настанка еколошког активизма у Европи.

Да би закључак о значају Мила за позиционирање природе унутар либерализма, али и будуће модерне научне мисли привели у крајњем академском стилу, можда је најбоље завршити га цитатом из *Принципа политичке економије*:

„Популација може бити претесна, иако је сва опскрбљена храном и одећом. Није добро да се човек стално држи у присутности своје врсте; (...) самоћа у присутности природне лепоте и величине, колевка је мисли и тежњи које нису само добре за појединца, већ и без којих би друштво тешко могло (...); Нема задовољства у промишљању света у којем ништа није остало у спонтаном стању природе са сваким стаблом земље доведеним у обраду, која је способна узгајати храну за људска бића; сваки цветни или природни пашњак пооран, све четвороножне животиње или птице које нису припитомљене за људску употребу истребљене су као његови супарници за храну, свака живица или сувишно стабло је искорењено, и једва да је преостало место где би дивљи грм или цвет могао расти, а да не буде искорењен као коров у име побољшане пољопривреде. Ако Земља мора изгубити онај велики део своје угодности који дугује стварима које би неограничено повећање богатства

⁶¹⁰ James R. Moore, “Freethought, Secularism, Agnosticism: The Case of Charles Darwin,” in *Religion in Victorian Britain*: vol.1, 2013, pp. 305–306.

⁶¹¹ Donald Winch, *Thinking Green, Nineteenth Century Style: John Stuart Mill and John Ruskin*, 2004, p.116

⁶¹² Говоре у парламенту, као и сам „еколошки“ активизам. током посланичког мандата забележио је Милов биограф Капалди, више у: Nicholas Capaldi, *John Stuart Mill: A Biography*, Cambridge University Press, 2004.

⁶¹³ Hailwood, cit.by Piers Stephens. “On the Nature of „: The Real Meanings and Significance of John Stuart Mill's Misunderstood Essay”, in *Environmental Ethics*, 2015, p. 376.

и становништва из ње искоренило, само у сврху да јој се омогући издржавање већег, али не бољег или сретнијег становништва, искрено се надам, ради потомства, да ће се задовољити мировањем, много пре него што их нужда на то натера.“⁶¹⁴

Старе безмало 200 година, речи Џона Стјуарта Мила прочитане сада, одзвањају пророчки. Опис глобалног друштва данашњице одговара у целовитости економско-моралним дилемама савременог човека. С једне стране растрзан жељом за економским растом, с друге стране све свеснији да ако му тај привредни раст ускраћује основу из које је потекао, односно природу, и ако му одузима време за културни, морални и сваки други вид вишег напретка и задовољства, такав раст није прогрес већ деградација човечанства.

Миловим радом смо заокружили класични опус идеологије либерализма, која је понудила лепезу опречних, али уједно легитимних ставова, од оних који сматрају да је корен данашњег неолибералног поретка заснованог на експлоатацији природе управо у зачетку ове идеологије, до супротних ставова да „очевити“ либерализма не би били заговорници инструментализоване и антропоцентричне визије природе каква она несумњиво јесте у поменутом неолибералном дискурсу XX и XXI века.

3.2. Улога животне средине у класичном конзервативизму

Поглавље о идеологијама овог истраживања нисмо случајно или по личним преференцијама започели либерализмом и погледом на животну средину класичних теоретичара, оснивача ове идеологије. Наиме, велики број идеологија, у мањим или већим формама настале су у својим јасним обрисима тек јачањем либерализма као уоквиреног идеолошког конструкта. Пример ове хипотезе је конзервативизам који, иако је у грубим начелним цртама постојао пар векова уназад, своју теоријски заокружену и практичну проактивну форму добија тек крајем XVIII века. Узлет конзервативизма био је својеврсна реакција на либералне идеје француске револуције, јачање буржоаске, убрзо и радничке класе, као и у целини одговор на нагле промене које су претиле да наруше вековно етаблиране позиције аристократије и њених интереса. Термин *conservare* јасно упућује на примарни циљ ове идеологије, да очува постојећи поредак ствари, што значи искључење свих наглих, а посебно радикалних промена у друштву.⁶¹⁵ Чињеница да било која промена статуса *quo* није у интересу онима који у датом тренутку имају све привилегије, од друштвених, материјалних, до управљачких, аристократији убрзо је придружила и оне највише слојеве буржоаског друштва, док је подршка и свештенства била додатна снага конзервативаца у борби са другим идеолошким противницима. Средњовековна доминанта улога цркве на подручју Европе бивала је све више пољуљана просветитељским идејама, индивидуализмом, правима на једнакост и слободу, тежњи ка секуларизацији друштва, тако

⁶¹⁴ Jhon Stuart Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy* Book IV, Chap. IV, 1848, p. 516.

доступно на: <https://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf> (приступ: 8.3.2021)

⁶¹⁵ Драган Симеуновић, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд 2009, стр. 120-121.

да је политичко-идеолошког партнера пронашла у конзервативизму, и то не само као брана од поменутих либералних начела, већ и као рука подршке у борби против надоласећих идеолошких концепата Марксовог дела, комунизма, социјализма.

Ипак, првенствени противник посебно с краја XVIII века био је либерализам, с којим је делио више заједничких тачака, попут борбе против марксистичког колективизма, залагања за концепт слободног тржишта па и делом и залагање за елементе демократских принципа (истина редукованих) политичког деловања. Међутим, централне вредности конзервативизма биле су неприхватљиве за либералне теоретичаре, попут нагласка на традицију, обичаје, заједништво, лидерство, ауторитет лидера, хијерархију.⁶¹⁶ Посебно неприхватљива била је полазишна основа у конзервативизму, да су неједнакости међу људима природне, и да њих не треба исправљати, јер су последица воље Бога или природе. Појашњавајући биологистички концепт државе, која се види као организам, Симеуновић уводи још конкретнији пример априори неједнакости, односно њене природности, где само порекло појединца јесте један од услова за позицију у хијерархији управљања, нешто попут вредности расних животиња у односу на оне чије је порекло непознато или измешано.⁶¹⁷ Овај аспект биће нам од посебног значаја у даљој анализи. Либерализам, зачет још у XVII веку радом поменутих Хобса и Лока, развијан кроз читав XVIII век, у делима Хјума Смита, Русоа, значајно је унапређен правећи полако и нијансе диверзитета унутар либералне идеологије. С друге стране, конзервативизам јасно идеолошки уобличен можемо видети тек у другој половини XVIII века, захваљујући његовом творцу Едмунду Берку (1729–1797). Општеприхваћени став је да је Берк формулисао правац конзервативизма резигниран догађајима у Француској, а које је забележио у свом фундаменталном делу *Размишљања о француској револуцији* написаном 1790. године. Међутим, постоје и другачији ставови, попут оног Самјуела Хантингтона, који истиче да су: „Присталице аристократске теорије конзервативизма у апсолутној заблуди тврдећи да је модерни конзервативизам настао реакцијом на Француску револуцију“, те појашњава да је могуће идентификовати најмање четири манифестације конзервативизма у западној цивилизацији у XVI и XVII веку, далеко пре Француске револуције.⁶¹⁸

У наставку свакако нећемо продубљивати полемику о настанку конзервативизма, под претпоставком да је представљени општи оквир настанка довољан за конкретно позиционирање животне средине и појма природе унутар ове идеологије.

Првенствена аналогија која се намеће у овој анализи је она етимолошка, конзервативизам-конзервација (природе), те ћемо покушати да одговоримо да ли је ту присутна само етимолошка или и функционална повезаност. Без заласка у скорашње облике неоконзервативизма, како не бисмо дали предност/мањкавост овој у односу на остале анализиране идеологије, бавићемо се класичним, традиционалним конзервативизмом, који је отелотворен у раду поменутог Едмунда Берка. Наиме, Берк по својој вокацији није био радикални заступник одржања постојећег стања, штавише, као члан законодавног тела своје

⁶¹⁶ Andrew Vincent, *Modern Political Ideologies*, John Wiley & Sons, 2009, p. 63.

⁶¹⁷ Драган Симеуновић, цит.дело, 2009, стр. 121.

⁶¹⁸ Samuel P. Huntington, “Conservatism as an Ideology”, *The American Political Science Review*, Vol. 51, No. 2, 1957, pp. 463-464.

земље заступао је неке од реформских идеја, а његов поглед на француску револуцију у старту је био добронамеран, све док јакобинци нису преузели политичку доминацију, што се може узети као преломна тачка у његовој јавној политичкој оријентацији пропагирања конзервативизма и његових вредности.

Берк се неретко у свом делу позивао на природу, која му је првенствено користила као подршка политичким идејама и легитимности њихових заснованости. Како аналитичари истичу, Берк није попут Мила користио естетске карактеризације да би дочарао значај природе, али је јесте суштински уткао у свој шири концепт политичке доктрине.

Пре чувеног дела о Француској револуцији, у Берковом раду можемо увидети да кључне аналогије повлачи из, или провлачи кроз управо природу. У књизи из 1757. године у којој је бавио пореклом наших виђења узвишеног и лепог, Берк прави дихотомију, која је од великог значаја за његов целокупни рад, али и за ово истраживање. Наиме, Берк узвишеност супротставља идеалу лепог, односно једно искључује друго. Уколико је нешто у природи узвишено, оно је нужно произашло из страхопоштовања, страха (где наводи мрачне шуме, и дивљину, лавове, носороге), таква узвишеност може бити и последица терора и као таква је груба, али величанствена. У наставку појашњава концепт узвишености истичући да, на пример постоје животиње изузетне снаге, али које су нам од користи, припитомљене, па као такве не изазивају код нас осећај страха. Тиме што не изазивају страх, не изазивају ни осећај дивљења, и сходно томе нема слике узвишености у њима.⁶¹⁹ Осим што се у наставку диви Локовом опису носорога и Левијатана, Берк појашњава феноменологију нашег става према природи кроз логичне примере о којима ретко ко размишља, а потенцијално потврђују његову хипотезу о концепту узвишености у свету. Наиме, констатује да је пас, као животиња, недвосмислено најоданије и најближе створење човеку, по нарави, корисности, емоцији коју делимо са њим, чак и физичким мажењем. Али како напомиње, упркос томе, именован „пса“ ословљавамо све оне људе које желимо увредити, а не похвалити.⁶²⁰ Овај парадокс, додатно појашњава и приводи к логици, на опозитном примеру вука, који иако непријатељ човека, термилошки је увек синоним за храброст, снагу, независност, за све оно што јесте заправо – Узвишеност.⁶²¹ На овај начин Беркова хипотеза о коренима узвишености је прошла верификацију нашег природног окружења, и може се у потпуности генерализовати што он и чини.

С друге стране када говори о опозиту узвишености, односно о лепоти, он наводи да је она узрокована супротним карактеристика од узвишености односно, глаткоћом, нежношћу, питомошћу, једноставно грациозношћу. Као таква, она не изазива осећај страха, страхопоштовања, ни дивљења, већ осећај љубави. За њега класични примери лепоте света у коме живимо јесу примери крхке природе које наводи, попут цвета јасмина, дрвета

⁶¹⁹ Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Harper & Brothers, New York, 1844, p. 83.

Доступно: https://books.google.ie/books/about/A_Philosophical_Enquiry_Into_the_Origin.html?id=WSkGAAAAMAAJ&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (приступ: 20.3.2021)

⁶²⁰ Беркова констатација о ословљавању термином „пса“, у оригиналном али и свим синонимним облицима за човека је увек увреда, на већини познатих језика света.

⁶²¹ Edmund Burke, cit delo 1844, pp. 83-84.

поморанце, бадема, или винове лозе. Њихова крхкост, слабост, доприноси лепоти, и ствара осећаје наклоности и љубави.⁶²² Берк себи дозвољава да ово прошири и на пример људи, односно жена за које сматра да им слабост, и нежности и крхкост појаве доприносе на лепоти.⁶²³

Како Вилсон запажа, ова дихотомија „узвишено-лепо“, једна је од централних тачака целокупне Беркове филозофије у свим системима, не само природном, тако да је исте примењивао и на друштвене и политичке конструкте. Политички живот укључује и једно и друго, страх од владајућег уз друштвену љупкост, јер узвишеност у политици подразумева оштру присилу, а лепота подразумева самовољну подређеност. Тако истиче да политички владар мора бити двојачко формиран – с једне стране да изазива страхопоштовање, а с друге да исказује благост и љубазност.⁶²⁴ Стога, како код Берка лепота изазива осећај љубави, а држава се мора чувати од девастације да би се волела, легитиман је закључак, посебно ако се узме у обзир из угла ХХИ века, шовинистички став Берка да рецимо, лепота жене болешћу и старењем пропада, добијајући боре и губећи леп тен, што јесте исказ слабости, али не афирмативне и пожељне каква је нежност.⁶²⁵

Супротно од Русоа, Берк види друштво као изузетно сложени систем, што за њега има одређену дозу лепоте, али и захтевности, и никаква симплификација не може помоћи да се систем одржи. Павећи паралелу са гласним скакавцима, и ћутљивом а вредном стоком,⁶²⁶ он друштво приказује као скуп разних супротности, интереса, којим тек неколицина може управљати. Тај мали број чине они коју су одгајани за кључне положаје, елита друштва. Овде се у његовом раду већ јасно читава конзервативни дух наследних предиспозиција. Први од најмање *три* доприноса Берка, која Вилсон⁶²⁷ идентификује, а који би могли послужити модерној еколошкој парадигми, произилази из његовог дела о француској револуцији. Ту, између осталог, Берк врши ревизију концепта друштвеног уговора, формулисаног још код оснивача либерализма Хобса и Лока. Наиме, у овоме делу Берк на тему друштвеног уговора износи доста критика, али и констатује за нас значајан аспект одрживости, и то на следећи начин:

„Друштво је заиста уговор. Подређени уговори за предмете од пуког повремениог интереса могу се раскинути по жељи - али државу не треба сматрати ништа бољим од партнерског уговора у трговини кафом, дуваном, или неким другим тако ниским интересом, узету за малу привремену камату и распустити се по вољи странака. На то треба гледати с другим поштовањем, јер то није партнерство у стварима које су подређене само грубој

⁶²² Ibidem, p. 146.

⁶²³ Индикативно је да је Берк био изречито против традиционалних претпоставки лепоте, попут симетрије или пропорционалности. Истицао је да је лепота управо у неправилностима распореда, наводећи примере из асиметричног распореда латица руже, или грана дрвећа.

⁶²⁴ Harlan Wilson, *Edmund Burke: The Nature of Politics*, MIT Press, 2015.

⁶²⁵ Edmund Burke, cit delo 1844, pp. 146-157.

⁶²⁶ Edmund Burke, *Reflections on The Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event in a Letter Intended to have been sent to a Gentleman in Paris*, eBook, 1790, p. 17.

Доступно на: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/burke/revfrance.pdf> (приступ: 20.3.2021)

⁶²⁷ Harlan Wilson, “Edmund Burke: The Nature of Politics” in Canon Peter F. Cannavò and Joseph H. Lane Jr. *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory*, 2015, pp. 156-167.

животињској егзистенцији привремене и покварљиве природе (...) циљеви таквог партнерства не могу се постићи у многим генерацијама, оно постаје партнерство не само између оних који живе, већ и: између оних који живе, оних који су мртви и оних који ће се родити. Сваки уговор сваке поједине државе само је клаузула у великом исконском уговору вечног друштва, који повезује ниже с вишим природима“.⁶²⁸ Берк, дакле по први пут у политичко-економски модел уводи нешто што данас познајемо као међугенерациска солидарност, а што је претпоставка концепта *одрживог развоја*. Да ово није усамљена, потенцијално апстрактна мисао Берка, потврђује нам још један чврст став: „Једно од првих и водећих начела на којима су саздани држава и закони јесте да смо *привремени власници и изнајмљивачи живота* у њему. Обазирати се на оно што смо примили од својих предака и на оно што је заслужило њихово потомство, не би се требали понашати као да смо потпуни господари. И не би требали сматрати својим правом починити расипништво наслеђеног, уништавајући по свом ужитку целокупно изворно ткиво сопственог друштва, рескирајући да препустимо онима који долазе после нас, рушевине уместо станишта - и подучавати наследнике да поштују своје институције као што смо сами поштовали институције својих предака.“⁶²⁹

Након ових редова, јасно је да Берков концепт уноси потпуно нову парадигму у односу према актуелном тренутку, а уважавајући будуће генерације. С обзиром да, како наводи, као „тренутни власници живота и времена“ немамо право ускратити будуће генерације наших лична достигнућа, и станишта која нама нису ускратили наши преци. Век пре идеје концепта *одрживог развоја* Берк формулише идеју међугенерациске солидарности, као једну од најбитнијих у његовој визији друштвеног уговора који важи за све. Јасно је свакако да је Берку наведено послужило да првенствено етаблира став о непромењивости институција, и умањи притиске који би значили потрошњу постојећег и нужно реформу у будућности, али мора се констатовати да је ово плодна мисао, са великим потенцијалом за еколошку теоријску експлоатацију, што је у Рио Де Жанеиру 1992. године формулисано као – *одрживи развој*.

Други пилаар Беркове конзервативне мисли, који може подржати на извесном нивоу будућу еколошку парадигму, јесте његов концепт о *старању и управљању*. Иако ова два модалитета деловања унутар система која би служила његовом одржању, нису у Берковој промисли употребљена директно у контексту нељудског дела природе, они се свакако односе пре свега на власништво над земљом. Међутим, не у смислу глорификације либералистичког схватања приватног поседа, већ као врста континуитета бриге о наслеђеном власништву, која би осигурала позицију већ постојећој елити да очува и унапреди стечено стање, и пренесе га на своје потомство. Почевши од библијског схватања природе, остављене човеку на коришћење, али и *одрживо управљање*, које смо појаснили у пређашњем поглављу, Берков концепт *старања и управљања*, ради очувања за будуће генерације, лако се може пројектовати на природу, и узети као добар системски механизам бриге о животној средини. Иако се може лако стећи утисак да је Берк недвосмислено на страни одбране аристократије као засебне класе, његов рад је више фокусиран на одбрану ширег дискурса постојећег политичког система, од било каквих наглих промена које би

⁶²⁸ Edmund Burke, *Reflections on The Revolution in France* cit delo, pp. 80-81.

⁶²⁹ Ibidem, pp. 79-80.

могле произвести мешање карата у постојећим односима, или довести до девастације целокупног система.

Овде долазимо до идентификације трећег механизма који можемо од Берка посудити као предеколошки системски концепт очувања онога што јесте наша примарна тема – животна средина. Наиме, у борби за системско очување статуса *quo*, који обезбеђује извесност и темељене друштвене организације на „провереним вредностима“, Берк уводи и нешто што је данас препознато у еколошкој политици као „принцип предострожности“, који значи да штета која може бити нанета природном свету, мора унапред бити избегнута, где недостатак пуне научне поузданости о извесности штете, не може бити разлог непредузимања мера у спречавању такве акције/делатности.⁶³⁰ У контексту времена у ком је живео и конзервативне идеологије коју је заступао, за Берка су сви непроверени методи „непотребни експерименти“ који последично наносе штету друштву. Стога се залагао за сетове механизма којима би се они предупредили, а традиционално, проверено, у пракси континуирано поставили као доминантна матрица функционисања. Беркова опрезност у смеру промена, када се прошири на нељудске природне процесе, како Вилсон примећује, открива смисао у којем је највећи део промишљања о екологији заправо у својој бити конзервативан. Због тога, Берк је јако скептичан према претпоставци напретка упркос добробити коју ризик потенцијално носи са собом, уз сву свест да наведени став претпоставља опасност интелектуалне цензуре.⁶³¹

Позната америчка историчарка Гетруд Химелфарб, више пута је у својим радовима истицала повезаност социо-економских ставова Берка и економисте Томаса Малтуса, посебно у контексту нужног изостанка државног интервенционизма у сфери помоћи сиромашнима.⁶³² Сходно наведеном, прави је тренутак да Малтуса уведемо у ово поглавље, премда не нужно као еклатантног представника конзервативизма, будући да је његов рад у сфери политичке економије био увелико анализиран и пре Берковог рођења. Међутим, скуп вредности и посебно ставова у односу на природу, ресурсе, радничко становништво и аристократију, кандидују га, ако не за конзервативног мислиоца у изворном идеолошком смислу, онда засигурно проконзервативног. Узгред, ако применимо поменути Хантингтонову теорију настанка конзервативизма чији почетак смешта далеко пре Едмунда Берка у XVI век, онда овај конструкт и није тако напрегнут. Штавише, модерни теоретичари попут Факарелија Малтуса сматрају управо „изворним конзервативним мислиоцем“⁶³³,

⁶³⁰ Више о принципу предострожности у: Дарко, Надић, “Принцип предострожности као базични принцип еколошке политике,” у *Годишњак ФПН*, бр. 2, 2008, стр. 159-170.

⁶³¹ Две најчешће критике принципа предострожности у модерној еколошкој политици јесу његова „ненаучност“ и „стопирање технологије“. Поједини теоретичари сматрају да потези повучени услед само индиција, а не потпуне научне поузданости о штети, нису научно оправдани, а сасвим сигурно спречавају напредак нових, до сада неупотребљених технологија. Одговори на наведене придице, биће део IV поглавља овог истраживања.

⁶³² Више у: Gertrude Himmelfarb, *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age*, Knopf, 1984.

⁶³³ Gilbert Faccarello, Masashi Izumo and Hiromi Morishita, *Malthus Across Nations: The Reception of Thomas Robert Malthus in Europe, America and Japan*, Edward Elgar Publishing, 2020, p. 378.

Бартон га је окарактерисао као „епистемичког конзервативца“⁶³⁴, док га Винч у својим радовима види као „отелотворење антитезе либерализма XVIII века, и симбол свега што су рани романтичари мрзели.“⁶³⁵ Без претензије да надаље прецизирамо идеолошку позицију Малтуса, изнећемо његове конзервативне ставове, који су фундаментално утицали на многе демографско-еколошке приступе у XX веку, а у облику неомалтузијанства се данас могу идентификовати у еколошким и популационим политикама националних држава.

Малтус је у свом најзначајнијем делу *Оглед (Есеј) о принципу становништва*, изнео велики број пројекција о стању ресурса, глобалне привреде, популационе експанзије, али и неколико хипотеза о томе како би се решила ситуација коју је констатовао. Централни део његовог рада чини искалкулисана диспропорција у расту производње хране у односу на раст становништва, где сматра да храна расте аритметичком прогресијом, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 док пораст броја становника расте геометријским темпом 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 услед чега се диспропорција повећава сваке наредне године. На овом нивоу може се говорити о истинском доприносу Малтуса, узевши у обзир да је први теоретичар који се популационим прогресом бавио на глобалном планетарном нивоу.⁶³⁶ Након ове калкулације Малтус констатује: „За два века и четвртину, становништво би било према средствима за живот 512 према 10: за три века као 4096 према 13, а за две хиљаде година разлика би била готово несагледива“⁶³⁷, након чега закључује: „Иако је моћ становништва моћ надређеног поретка, повећање људске врсте може се одржавати само сразмерно повећању средстава за живот сталним деловањем снажног закона нужности који делује као кочница веће моћи.“⁶³⁸ Већ у овом делу дају се обриси не само математичко-економске рачунице, већ и одређених негалитарних ставова, по којима закони морају ограничавати моћ прости бројности људи. Наведено на значају добија када Малтус појасни на који део популације се закони посебно морају односити, што свакако није аристократија којој је рођењем и сам припадао. Пре него што у потпуности у политичко–еколошком смислу проблематизујемо његов рад, нужно је истаћи да за проблем наведене диспропорције Малтус предлаже два сета решења. Први су тзв. „превентивне мере“ (које се могу схватити као добровољне), а другу групу сачињавају „позитивне“.

1) *Превентивне мере* примењују се првенствено у оквиру брачног живота, контрацептивним методама, али укључују и морално обуздавање које би требало постати облик превенције рађања деце (ванбрачни сексуални односи и проституција).

2) *Позитивне мере* за Малтуса су синтеза свих фактора који доприносе скраћењу нормалног трајања живота, а то су: ратови, глад, куга, епидемије, болести, нехигијена. Због

⁶³⁴ Ted Benton, “Marxism and Natural Limits,” *New Left Review*, no. 178, 1989, pp. 58-59.

⁶³⁵ Више у: Donald Winch, *Secret Concatenations: Mandeville to Malthus*, Rounded Globe, Lecture 5 Malthus, Godwin, and Condorcet: Inequality and Post-Economic Society, 2015.

⁶³⁶ Дотадашњи теоретичари, углавном су се бавили локалним нивоима пораста популације попут Аристотела на нивоу полиса, Ибн Халдуна на Северу Африке, Русоа на територији Француске.

⁶³⁷ Thomas, R., Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, Printed for J. Johnson, in St. Paul’s Church-Yard London, 1798, p. 8.

Ebook by 1998, Electronic Scholarly Publishing Project, доступно на:

<http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> (приступ: 25.3.2021)

⁶³⁸ Ibidem

оваквих „позитивних“ препорука, Малтус је у деценијама које следе, с једне стране постао идеолог читаве групе теоретичара, док је с друге био жестоко критикован од научника супротног погледа на проблем популације.⁶³⁹

Да скуп позитивних мера не остане само на нивоу таксативног навођења, Малтус наводи следеће: „Чини се да је глад последњи, најстрашнији извор природе. Моћ становништва је толико супериорна на земљи да производи егзистенцију за човека, да прерана смрт мора у неком облику или на други начин посетити људску расу. Пороци човечанства су активни и способни заступници депопулације. Они су претходници у великој војсци уништења; а често сами завршавају страшни посао. Али ако не успеју у овом рату истребљења, болесних сезона, епидемија, пошаста и куге, напредујте у сјајном низу и збришите своје хиљаде и десетине хиљада. Буде ли успех и даље непотпун, огромна неизбежна глад кружи у позадини и једним снажним ударцем изједначава становништво с храном света. Не би ли ово требало бити признато од стране историчара, да је овако било у сваком добу и у сваком стању у којем је човек постојао или постоји сада. Да је пораст становништва нужно ограничен средствима за живот и да је доминантна моћ становништва потискивана и одржавана једнако, средствима за живот али и бедом и пороком.⁶⁴⁰

Малтус овде готово призива болести, ратове, глад, кугу као базичне регулаторе становништва, све док се човечанство морално не оспособи за одговорну репродукцију. У даљим деловима овог, свакако његовог најзначајнијег дела, истиче да се сиромашно становништво, нова радничка класа сваким новим дететом у породици све више сиромаша, што неминовно доводи до морталитета. Стога, јасно је да су критике на проблем популационог пораста усмерене на ту класу становништва, што ће неколико деценија касније наићи да велике осуде у радовима Маркса, Енгелса, а век касније и Лењина. На овом месту навешћемо само једну од мноштва Марксових критика на конзервативизам у Малтусовом раду: „Част Малтусу што подвлачи продужење радног дана(..). Али, као слуга конзервативних интереса, Малтус није могао да види да је безмерно продужавање радног дана, упоредо са изванредним развитком машина и експлоатације женског и дечијег рада, морало учинити „прекобројним“ велики део радничке класе, особито чим престаде ратна потражња и енглески монопол на светско тржиште.“⁶⁴¹ Марксово категорисање Малтуса у „слугу конзервативних интереса“ јасна је идеолошка одредница, али његову лепезу критика о демографско-еколошким питањима, изложићемо засебно у потпоглављу *Марксизам*.

Конечно, малтузијанизам је у савременом добу, и свом неомалтузијанском облику, такође допринео конзервативним приступима у решавању демографско-еколошких проблема популације и притиска на ресурсе. Као најбољи пример може се навести закон

⁶³⁹ Марко М. Вујић, и остали, “Теорије популационог прогреса до концепта одрживог развоја,” *Екологика*, бр, 87, Београд, 2017. стр. 521-527.

⁶⁴⁰ Thomas, R., Malthus, An Essay on the Principle of Population, cit. delo, p.43.

⁶⁴¹ Karl Marks, *Kapital*, Tom I, prevod Моше Пижде, Rodoljub Čolaković, Prosveta, 1978, str. 464.

Ebook, доступно на: https://libcom.org/files/karl_marks_kapital_prvi_tom.pdf (приступ: 22.3.2021)

једног детета којим је Народна Република Кина 1979. године ограничила репродукцију унутар породица и смањила притисак на ресурсе, и опскрбу храном.⁶⁴²

Конзервативизам наслоњен пре свега на рад оснивача Едмунда Берка не може пер се бити основ за изградњу универзалног натуралистичког начела унутар ове идеологије. Међутим, простор који је отворио својим конзервативним схватањима проширених на природу, у доброј мери могу значити конзервацију природе као једне врсте добра коју треба очувати као део постојеће и наслеђене тековине. Механизми старатељства и управљања које је Вилсон уочио, потом предеколошког принципа предострожности, и најбитније - интенције сачувања постојећег стања ресурса за будуће генерације који даје предмодерни концепт одрживог развоја, довољно су плодно тло за сејање клице биоцентризма унутар ове идеологије. Беркову најцитранију реченицу у конципирању нечега што се у другој половини XX века назива „зелени конзервативизам“, циљно смо оставили за закључак овог потпоглавља. Наиме, Берк констатује да човек промишљањем „открива да су људи једнаки; а земља је љубазна и једнако је мајка свима, те не би требала бити монополизована да развија гордост и раскош било којег човека.“⁶⁴³ Још један је приказ Бековог релативно софистицираног става према ресурсима планете. Иако најзначајнији, Берк није једини традиционални конзервативац, који је могао ући у ову анализу, јер бар делом се ту могао наћи и француски конзервативац Рене Шатобријан.

Шатобријан се и као опозиционар, и као политичар власти, борио за очување шума Француске. Напомињао је девастацију 70 посто шумског фонда у односу на XV век, био је задивљен мотивом птица и постао први познати заштитник орнитофауне из редова политичара. Педантна статистичарка Де Лисле-Адам објавила је податак да је на 550 места у свом научном раду, друштвено-политичке провенијенције употребио реч - птица, и то не како она истиче попут Балзака на нивоу метафора, него у директном смислу, а број различитих врста које је описао у радовима броји преко 150.⁶⁴⁴ Међутим, Берков утицај је свакако био пресудан да се одређени, и незанемарљиви део позорности модерних (нео)конзервативаца окрене ка политици заштите животне средине. Иако предмет анализе овог поглавља нису савремени теоријско-практични концепти идеолошког деловања, на моменат ћемо истаћи, како Надић напомиње, да је еколошка политика као јавна политика специјализованих државних институција настала управо за време администрације конзервативног републиканског председника Ричарда Никсона⁶⁴⁵, о чему је било речи и у првом поглављу овог рада. На крају, иако у конзервативизму природа не представља суштинску вредност по себи, јер човек, а посебно елите су задужене за њено очување и управљање, очито да је Берк оставио довољно плодно тло за развој зелених тема у

⁶⁴² Закон је укинут 2016. године, када је статистика показала да је Кина постала једна од држава са просечно најстаријим становништвом на свету, што прети нестанку радне снаге до 2030. године и за садашњи потенцијал кинеске привреде. Упркос укидању ограничења, у Кини је 2020. рођено свега 12 милиона беба, што је најмање од 1960. године. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-57306371> (приступ: 22.6.2021)

⁶⁴³ Edmund Burke, *Reflections on The Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event in a Letter Intended to have been sent to a Gentleman in Paris*, 1790, p. 185.

Доступно на: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/burke/revfrance.pdf> (приступ: 22.3.2021)

⁶⁴⁴ Garneau de L'Isle-Adam, M. C., "Revisiting Science and Literature: Chateaubriand's Ecological Discourse." *Humanities Bulletin*, 2019, pp. 76–86.

⁶⁴⁵ Дарко Надић, Политичка екологија политичка екологија - прилог заснивању дисциплине, Факултет политичких наука, 2010, стр. 164.

савременом добу. На ову тему Дејвид Пепер заокружује: „На десној страни, конзервативизам је, делимично, препознатљив по идејама природе и природног поретка. Конзервативизам расправља о ономе што је многим зеленима драго: да је природа, или би требало да буде, модел за људско друштво“.⁶⁴⁶

3.3. Позиција животне средине у национализму

Поједини теоретичари сматрају да је национализам „анахрона“ идеологија која је своју улогу исцрпела крајем XX века, попут Хобсбама који истиче да је процес глобализације условио да ово идеолошко гледиште постане политички ирелевантно.⁶⁴⁷ Други теоретичари, попут Мајка Фридена пак национализам не сматрају као (класичну) политичку идеологију попут „великих“ идеологија либерализма или социјализма. Наведено темељи на томе да се национализам фокусира једино на вредност неке нације која обликује људски идентитет и истиче њену супремацију, док ван тога сигурно не заснива било какав универзални концепт за дистрибуцију добара, односно не нуди одговор на питање: „Ко добија, шта, када и како?“, а што је од централног значаја за политичку науку и праксу.⁶⁴⁸ Такође Фриден додаје, да национализам не формулише јасну слику о индивидуалним правима или слободи, и о релацији између јавне и приватне сфере. Може се рећи да наведене констатације у трећој деценији XXI века одиста и стоје као делимично исправне, посебно из угла структурално-методолошке мањкавости коју истиче и Симеуновић⁶⁴⁹, да је национализам „мањкав на нивоу доктриниране подлоге“, али као жилава идеологија то је надомешћивао изградњом снажног сентимента заснованог на традицији, митовима, култовима, те интерпретацијама историјских збивања. Но, свакако због тематике овог истраживања, сматрамо да је значајно сагледавати национализам као легитимну идеологију, без обзира на критике његове ширине, домета и тренутке актуелности. Специфичан однос који је национализам гајио према природи у својим најславнијим данима добрано је утицао, и утиче на животну средину данас.

У најкраћем, првенствено ћемо позиционирати ову идеологију на скали онога што није екстремни национализам, иако то може бити када пређе у шовинизам, односно у сет карактеристика које воде агресивној ксенофобији. Према Хејвуду, национализам као термин, јасног политичког контекста први пут бива употребљен 1789. године од стране Огистена Баријела, француског свештеника и противника јакобинске диктатуре. Појам се у деценијама након тога јасно етаблирао, и већ средином XIX века постао јасно конструисан политички покрет са обрисима идеолошког, и позиционирао се као главни чинилац револуција које су широм Европе букнуле 1848. године и у потпуности измениле политичку

⁶⁴⁶ David Pepper, *Eco-socialism: from deep ecology to social justice*, Routledge, London 2004, p. 9.

⁶⁴⁷ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, 2012.

⁶⁴⁸ Michael Freedon, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2003, u Marko Škorić, Andrej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije*, АКО, 2014, str. 19.

⁶⁴⁹ Драган Симеуновић, цит.дело, 2009, стр. 125.

карту континента.⁶⁵⁰ Трагом ове Хејвудове анализе, можемо доћи до разумног закључка да је национализам настао као револуционарни покрет првенствено током француске револуције, успротивљен концепту подаништва краљу/цару. Као такав представљао је израз народне воље, саткане на концепту Русоове народне самоуправе, односно на визији народа/нације која влада собом, чиме нација није само природна заједница већ природно-политичка заједница.⁶⁵¹ Талас ових тежњи, како смо констатовали, преплавио је Европу, те су наредне две деценије донеле уједињење држава попут Италије (1861), Немачке (1871), а до Берлинског конгреса 1878. године, Европа је добила јасне обресе континента националних држава. Наредни талас национализма изнова је преплавио Европу у првим деценијама XX века где је под тим идеалом дошло до независности држава насталих на рушевинама великих монархија, Турске, Аустроугарске и Русије.

На крају општег дела о национализму који нам служи да, уз историјски пресек, генезу развоја, и посебно кроз систем вредности ове идеологије, у наставку елаборирамо улогу природе унутар ње. Вредности национализма су свест о значају националне припадности, привржености појму нације кроз осећај патриотизма, индивидуална персонификација са успесима и претњама по нацију, поштовање традиције, али поверење у национално вођство. Ово последње Парето⁶⁵² види као својеврсно нужно елитистичко владање, јер како примећује потребно је имати сагласност маса, али нипошто њихово директно учешће у њој. Једна од значајних особености национализма је блиска повезаност са религијом, онда када постоји доминантна религијска припадност једној цркви. Док, како Тадић према Дивержеу наводи, када унутар нације има више религија, акценат национализма постају пре свега национални симболи, химна, застава и остали заједнички именитељи за све чланове националне заједнице, и то је тренутак кад национализам постаје највећа секуларна религија.⁶⁵³ Хобсбам иде корак даље у разматрању односа религије и национализма, те националну државу дефинише као „националну цркву“, а национализам као „нову секуларну религију“.⁶⁵⁴ Горепоменути изостанак доктриниране подлоге, или како Фриден, истиче изостанак јасне оријентације у погледу слобода, економско-привредне оријентације, начелно дистрибуције правде, национализам не надомешћује само фолклорним исказима хиперболисања националне историје, неретко митоманије, симбола итд. Наиме, он на камелеонски начин позајмљује елементе „целовитијих“ идеологија попут релативно блиског конзервативизма, нешто удаљенијег либерализма, али и чак потпуно супротстављеног социјализма базираног на универсализму који начелно умањује сваку врсту партикуларности попут религије и националности. Додуше, сасвим легитиман је и „одраз у огледалу“ метод сагледавања изнесеног, да се ове идеологије, како аутори истичу, користе управо национализмом онда када су им потребне за остварење својих циљева. Најбољи пример за то је подршка либералних, социјалистичких па и тврдо комунистичких режима

⁶⁵⁰ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, str. 162.

⁶⁵¹ Ibidem, str. 173.

⁶⁵² Вилфредо Парето, у Драган Симеуновић, цит. дело, 2009, стр. 126.

⁶⁵³ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за уџбенике, 2007, стр. 525.

⁶⁵⁴ Eric Hobsbawm, "Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914", in Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, 2012, pp. 263-307. & pp. 271-272.

бујању национализма у колонијалним земљама, које су се свесрдно подржавале као пут ка независности и антиколонијализма.

Иако постоје аргументи из наведених фундаменталних карактеристика национализма утемељеног на праву народа на сопствену власт, да се поменути Русо именује оцем те идеологије, такав став у овом поглављу нећемо заузети, јер у контексту анализе фундамента национализма и природе, Русо не нуди оно што је традиционални наратив природе, њене вредности, и ресурса у националној држави. Штавише, Русо како Хејвуд примећује, није конкретно ни постављао питање нације, ни расправљао о феномену национализма, већ пре свега је код њега наглашавање народног суверенитета изникло из идеје „опште воље“.⁶⁵⁵ Због наведеног, његов политички допринос и јесте сврстан на ниво либерализма, а у филозофском смислу како смо у првом поглављу и навели, просветитељства и својеврсног романтизма. Поменути творац термина национализам, Огистен Баријел, свој допринос понајвише започиње и завршава даровањем ове кованице као део лепезе политичких оријентација. Стога, корен позиционирања природе унутар ове идеологије најплодотворније можемо наћи у национализму који је водио стварању јединствене Немачке нације после векова разуђености, и након готово хиљаду година постојања германског језика. Теоретичари почетак буђења немачког национализма везују за Наполеонове инвазије и освајања германских територија. Падом Наполеона, а касније вештом политиком међуконфликата, те победа у ратовима над Аустријом и Француском, Ото фон Бизмарк чини кључне кораке ка уједињењу. Како би тадашњу Пруску поставио као Пијемонт будуће немачке нације, Бизмарк ствара услове да након Вестфалског мира 1871. године коначно формира Немачку. Како Бенет Шери, историчар са Питсбурга запажа, почетак друге половине XIX века у Прусској, обележило је то да су и конзервативни и либерални политичари били инспирисани идеологијом национализма, што је Бизмарку оставило брисани пут да мотивисан стварањем јединствене Италије 1961. године са мало контраидеолошких унутрашњих тензија након победе над Француском, у самом Версају, прогласи Немачко царство поменуте 1871. године. Нагласак на чињеници да идеолошке тенденције нису биле превелике да би утицале на спољну политику канцелара, али да су постојале, најочитије се могу сагледати у за нас битном епохалном говору Бизмарка „О крви и гвожђу“.

Наиме, како смо констатовали, иако су најистакнутији заступници либерализма у пруском политичком животу били националистички оријентисани по питању уједињења Немачке, сматрали су да то треба да се учини разговорима, преговорима, а не ратним путем. Стога Бизмарк у чувеном говору из 1862. године износи следеће: „Положај Пруске у Немачкој неће бити одређен њеним либерализмом, већ њеном моћи (...) Пруска мора фокусирати своју снагу за повољан тренутак, који је већ неколико пута долазио и одлазио. Од Бечких уговора, наше границе су лоше осмишљене. Неће се више кроз говоре и одлуке већине одлучивати о великим питањима – то је била велика грешка 1848. и 1849 – него ће бити одлучена гвожђем и крвљу!“⁶⁵⁶ Из два разлога ово је значајан говор за нашу тему. Прво,

⁶⁵⁵ Endru Hejvud, cit. delo, 2005, str. 174.

⁶⁵⁶ Цео говор Ото Фон Бизмарка у књизи: Carl Cavanagh Hodge, *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800-1914*, Greenwood Press, 2008, pp. 784-785.

Бизмарк овде дискредитује као неуспешне методе либерализма, попут бесконачног преговарања, када није искоришћена прилика да се створи немачка нација. Друго, Бизмарк уводи главни ресурс уз људски живот у остварењу овог циља – гвожђе. Ово је тренутак када је први пут констатован значај једног природног ресурса у најширој политичкој агенди територијалног и националног експанзионизма. У деценијама које су долазиле, целокупна немачка привредна, војна, самим тим и политичка доминација, заснивала се на експлоатацији природних ресурса, руда челика, гвожђа, бакра, уз усавршене индустријске технологије, што је начинило од Немачке највећу силу западне Европе. Није случајно да су управо Сарска и Рурска област као базични природни мотори 100-годишњег развоја Немачке јој одузети (испоставиће се накратко) након Другог светског рата од стране савезника, као ратна компензација Француској. Напросто, немачка „крв“ без „гвожђа“ не би вредела пуно ни у XIX, XX, нити данас у XXI веку.⁶⁵⁷ Још један прилог о значају природних рудних богатстава у немачком националистичком заносу јесте преузимање Алзаса и Лорене од поражене Француске, такође великих природних басена Европе, одакле је из подручја Лорене, Немачка само током 1912. године изексплоатисала преко 30 милиона тона разних руда.⁶⁵⁸

Несумњиво је да је бујање национализма XIX века, а посебно његова реализацију била базирана на природним и ресурсним потенцијалима, из којих се црпела економска и војно-технолошка моћ. Премда има и аутора, који су става да богатство природним ресурсима само поспешује национализам као доказ специфичне благодети баш тог народа на тој територији, али да није нужан за формирање националног сентимента. Тако Матићева наводи да је свет одувек познавао државе, независно од њихове величине или богатства природних ресурса, које су као вазалске или сателитске државе егзистирале у сенци или под заштитом великих сила, и упркос томе развијале сопствену свест о нацији.⁶⁵⁹ Док Мајкл Билинг наводи да је апсолутни мит постмодернистичке политичке теорије да су државе некадашњег света претпостављале независност као предуслов за формирање националних идентитета и државности.⁶⁶⁰

Свакако немачки национализам XIX века како смо навели имао је широку подршку тадашњег либерализма и конзервативизма, док су се чистокрвни националисти изричито бавили неодвојивошћу природе и земље која припада нацији, и видели их као суштинску дефиницију, важнију од постојања саме ограничене територије државе.

Ернст Мориц Арндт, један од отаца немачког национализма у свом познатом есеју из 1815. године *Реч о бризи и очувању шума и сељака*, целокупно одржавање германског

⁶⁵⁷ Око Рурског басена су највећи индустријски центри данашње Немачке: Дортмунд, Гелзенкирхен, Дуизбург, Есен, Дизелдорф, Солинген (машинска индустрија Солинген), Леверкузен (хемијска и фармацеутска индустрија Бајер), Менхенгладбах, Келн, док се Сарски рударско-металуршки басен налази се између реке Рајне и границе према Француској. Центар сарског басена је Сарбрикен.

Више у: <https://www.shtreber.com/nemacka> (приступ: 2.4.2021)

⁶⁵⁸ R.H. Rastall, "The Iron-fields of Lorraine", *Geological Magazine*, Volume 5, Cambridge University Press, 2009, pp. 481–483.

⁶⁵⁹ Davorka Matic, Nacionalizam, nacija i nacionalna država: imaju li budućnost?, *Socijalna ekologija*, Vol. 14, No. 1-2, 2005, p. 85.

⁶⁶⁰ Michael Billig, *Banal Nationalism*, London: Sage, 1995, p. 141.

идентитета види кроз синтезу људи и природе. Како истиче, Германи и природа временом обликовали једни друге и стога - заштита „шума и сељака“ чини два неодвојива подухвата за заштиту природе, те у овом есеју симболично напомиње: „Секира која је положена на стабло често постаје секира која се поставља на читаву нацију“. Рејмонд Доминик у свом раду храбро закључује да је Арндту очување природе служило најјаснијем антропоцентричном циљу: узгоју побољшане расе.⁶⁶¹ Дакле, већ почетком XIX века у немачким интелектуалним круговима провејава идеја „доминанте расе“, која као таква има право на Русоовско самоопредељење, што је у изразу Арндта јасно присутно. Осим што у раду закључује да је будућа граница немачке земље уоквирена целим простором где се немачки говори, он се поново враћа на значај природе у додатном дефинисању нације. Делфова запажа да се Арндт служио немачким крајоликом, кроз описе природних споменика као што су планине, реке и шуме које су штитиле сељаке и пружале им извор хране, те они (сељаци) због близине једноставности, и чистоте живота у природи и са њом, као такви су витални део становништва за немачку будућност.⁶⁶²

Арндт у свом раду континуирано истиче село због ослоњености на чисто природне ресурсе, воде, земљишта, који су предуслов традиционалних обичаја здравог живота, а с друге стране критикује ужурбану индустријализацију која је проузроковала управо масовно напуштање села. Стога Арндт захтева зарад очувања немачке расе да се бар природа која се напушта, сачува у свом интегралном облику, не за наредну генерацију, него бар за наредне две генерације, нешто слично Берковом међугенерациском осврту на ресурсе. С тим да је код Арндта то уско везано за јавност, и обавезу државе да „управља природом и спроводи законе тако да здрава, јака и сретна раса се може развити и одржати“, и у том смеру је предлагао да држава мора откупити сав шумски посед на својој територији.⁶⁶³ Последња, и за нашу тему битна карактеристика Арндтовог дела јесте антиконзумеристички приступ који градио, критикујући живот у градовима, који је фокусиран на егоистични успех и профит, те да би млади требало да посећују села, и уче се правим вредностима - једноставном и здравом начину живота, надахнутим оним што немачки крајолик са собом носи.

Средину и крај XIX века обележио је још један немачки националиста, познати професор Универзитета у Минхену, Вилхем Хајнрих Рил, чији највећи део рада је био повезан стварању јасног немачког ткива уоквиреног у једну националну државу, што је и дочекао за разлику од Арндта који је преминуо пре уједињена Немачке 1871. године. Рил је такође циљ немачког национализма видео као синтезу повратка природи, здравог живота, критиковавши живот у урбаним срединама као одвајање националног ткива од традиције и историје. Познати професор Универзитета у Ајови, Џорџ Мосе, посебно истиче Рилово дело *Земља и Људи* из 1863. године у ком критикује грађанску класу, буржоаско друштво, које не види као оно ткиво које ће водити просперитету немачке нације, већ то место резервише

⁶⁶¹ Raymond H. Dominick III, *The Environmental Movement in Germany: Prophets and Pioneers, 1871-1971*, Indiana University Press, 1992, p. 3.

⁶⁶² Caroline Delph, “Nature and nationalism in the writings of Ernst Moritz Arndt (1769-1860),” *Nature in Literary and Cultural Studies*, 2006, pp. 335-336.

⁶⁶³ *Ibidem*, pp. 241-348.

за радничку класу, која се није одродила од природе. За њега је слично Арндту „немачки народ и немачка земља и све што је чини неодвојива и повезана целина“.⁶⁶⁴

Ернест Хекел, творац појма екологија,⁶⁶⁵ иако природњак, биолог, такође је у заносу XIX века био изразити немачки националиста, што је исказивао кроз својеврсни романтичарски национализам. Штавише, Хекел је сматрао да немачким друштвом треба управљати ауторитарни политички систем, јер су саме неједнакости унутар и између друштва, неизбежна последица закона еволуције.⁶⁶⁶ Такође, како Ди Грегорио у својој књизи о Хекелу бележи, „он је био недвосмислено екстремни немачки националиста, који је дубоко веровао у супериорност немачке културе“, чак у појединим тренуцима је иступао као класични национал-шовиниста.⁶⁶⁷

Сумирајући националистичку мисао почетка и средине XIX века у Немачкој, јасно се може видети да и Арндт као отац немачког национализма, али и Вилхем Рил, имају доста предеколошких ставова, иако Доминик исправно закључује да су им полазишта била антропоцентрична, за Хекела вредност природе *per se* се свакако подразумева. Но, узимајући у обзир време (XIX век) изузетно су натуралистички оријентисани бар ка конзервацији природе. Романтичарски приступ подједнако је био присутан код западних мислилаца и лево и десно оријентисаних али је, посебно у случају отаца немачког национализма, та романтичарска натуралистичка компонента била специфично значајна и свеprisутна. Оно што је спорно у раду, посебно Арндта, односи се на контекст значаја природе, не због антропоцентричности која је била релативна и одмерена, већ због издизања немачке расе, као посебне, другачије, најчистије. Код Рила је овај моменат мање присутан, посебно не у експлицитном облику, док је Хекел као биолог и неко ко не утиче превише на политички живот Немачке и тадашње Европе поштеђен критика на такође ултранационалистичке ставове о својој нацији.

У завршним разматрањима оног што јесу интегралне карактеристике и вредности национализма, поставићемо пар начелних закључака о положају природе унутар на овом идеолошком концепту успостављених држава/власти.

Потенцијално позитиван однос према животној средини у оквиру национализма јесте значајна улога неговања идеје наслеђа. Заједничка историја, култура и традиција, битни су елементи изградње и очувања националне свести, а она се заснива на политици очувања, сећања и бриге о историјским контекстима. Де-Шалит, прави разлику између онога што јесте чист продукт историје, која може бити и са негативним сентиментима, и с друге стране

⁶⁶⁴ George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, Grosset & Dunlap, 1964, pp. 19-22

⁶⁶⁵ Ернест Хекел, термин Екологија извео је од појмова *оикос*- дом, хабитат, станиште и *логос*- наука. Први пут ту кованицу употребио је у својој књизи *Опита морфологија организама* из 1866. године. Значајно је напоменути да је „Хекелова екологија“ била део зоологије, и чисто биологистичка категорија. Сходно томе, иако творац имена, проширењем дискурса екологије на човека, друштво, политику, модерни теоретичари нису склони да га назову легитимним творцем ширег контекста екологије као свеобухватне науке развијане кроз различите дисциплине, хуману, социјалну, политичку екологију итд.

⁶⁶⁶ Mike Hawkins, *Social Darwinism in European and American Thought*. Cambridge University Press. 1997, p. 139.

⁶⁶⁷ Mario A. Di Gregorio, *From Here to Eternity: Ernst Haeckel and Scientific Faith*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, p. 24.

„баштине“ која има нужно позитиван призвук, и заснива се на поштовању свега што су преци оставили иза себе, за нас.⁶⁶⁸ Овде се може увести управо романтизовани поглед на природу и живот са природом, јер „баштина“ ових вредности је у томе што су преци били много ближе повезани са земљом, житарицама, рекама и потоцима и осталим пределима националне територије, што са собом носи нужно поштовање и обавезу очувања. Ова нужност не заснива се само на преношењу значаја културне и природне баштине предака садашњој генерацији, већ стварање система у којој ће она имати обезбеђен континуитет преношења и на наредне генерације тог народа. У том смислу, неретко се користи наратив и митова, чак и искривљење реалне фактографске прошлости како Милер напомиње,⁶⁶⁹ али и они су често повезани са романтизованим крајолицима некадашње природе, њене чистоте, која је допринела прво прехране, а потом и развоју нације (посебно приметно код немачких националиста). Стога природа, њене специфичности, и нарочито посебности, служе досезању заједничке кохезије, те идентификације са ширим контекстом територије на којој се народ налази. Де-Шалит наводи примере значаја самих природно-географских локалитета за јачање идентитета једне нације попут Моцартовог Салцбурга за Аустрију и Бостонске чајанке. Али ми не морамо ићи тако далеко, довољно је поменути значај Косова и Метохије за Србе кроз мотиве Косовске битке, попут „Косова поља“, косовских божура, крајолика око духовних светиња, који су неизоставни делови српског наратива о овом делу сопствене територије. Такође, славне битке неретко носе имена простора која чине природна богатства Србије попут Колубаре, Цера, Дрине, те сам помен ових природних локалитета изазива посебан национални сентимент, и чини интегративни фактор идентитета српског народа, а тиме и значаја ових природних предела.⁶⁷⁰

Пре неголи наставимо са вредностима партикуларних природних локалитета за идеологију национализма, вратићемо се за тренутак на поменути значај преноса културне и природне баштине на садашње али и наредне генерације, што би чинило континуитет историјског наслеђа. Концепт међугенерациског у заштити природе, како смо и у случају Берковог конзервативизма навели, и на нивоу национализма јесте својеврсни дискурс еколошког, унутар данас општепримењиве матрице одрживог развоја. Уистину, она је овде искоришћена као део ширег плана очувања или стварања националног идентитета, али са собом носи уздицање нељудских делова природе.

За национализам је од суштинског значаја да међу припадницима своје државе прошири појам идентитета у будућност након биолошког краја садашње генерације. Брајан Бари напомиње да се становници морају идентификовати са нацијом обезбеђујући трајно поштовање институција, личности, артефаката, идеала, али и очување природних

⁶⁶⁸ Avner De-Shalit "Nationalism", In Andrew Dobson & Robyn Eckersley, *Political Theory and the Ecological Challenge*, Cambridge University Press 2006, pp. 78-84.

⁶⁶⁹ David, Miller, *On Nationality*. Oxford University Press, 1995, p. 35.

⁶⁷⁰ Да не бисмо позајмљивали примере из стране литературе, довољно је навести на симболичко-хералдичком нивоу значај поменутог белог орла као симбола српског националног континуитета, приказаног на грбовима све три династије Немањића, Обреновића и Карађорђевића, као и садашње Републике Србије. Река Дунав на грбу Београда, цвет љиљан у грађењу новокомпонованог бошњачког идентитета, само неки су од примера грађења/очувања националног идентитета кроз континуитет употребе и вредновања природних симбола.

локалитета као интегралног дела нације и посебно његовог континуитета.⁶⁷¹ Хечер је блиског става да су земљиште и екологија помогли у изградњи етничких идентитета, и такође су имали улогу у формирању нација и националистичких покрета. За њега, идеја територијалне везаности је довољна за формирање етничке групе, а посебна категорија „нације“ настаје када је етничка група територијално концентрисана унутар дате домовине.⁶⁷² Стога Де-Шалит закључује да из угла националиста ми, као садашња генерација, не смемо наносити штету нашим потомцима (нпр. уништавање ретких врста биљака, животиња, исцрпљивање необновљивих ресурса, мењање структура земљишта), јер би то могло довести у питање наставак нације. Стога ће се вероватно разматрањем питања животне средине кроз дистрибуцију приступа еколошким добрима кроз генерације, избећи свака тенденција која произвољно наноси штету будућим генерацијама.⁶⁷³

Овде би се могло рећи да Де-Шалит хиперболише да би нестанак неке животињске или биљне врсте угрозио наставак нације, али ако направимо паралелу са орлом Белорепаном који се према хералдичарима налази на грбу Републике Србије, и Панчићевом оморику као ендемском врстом којом се дичимо у домену светске флоре, онда се може рећи да би нестанак тих врста био доброно поражавајућ за сваку националистички оријентисану власт у држави. Ништа мање него што би рецимо уништење Шервудске краљевске шуме данас, било ударац за Енглеску нацију, грађену доброно кроз митске наративе о Робину Худу.

Ако се кроз ову призму национализам може одређеним делом поистоветити са одрживим развојем, онда се подједнако битна компонента еколошког деловања базирана на максими „Мисли глобално – делуј локално“, у свом првом делу кроз ову идеологију мора оспорити. Наиме, у овом контексту одрживи развој постаје само врста одрживог националног развоја, узимајући у обзир уске личне интересе државе искључиво ограничене на њену територију. Локално деловање на изворе еколошких проблема јесте нешто што се јаким националним духом може чак и унапредити. Међутим, део премисе „мислити глобално“ је дискутабилан, јер се национализам, како смо у почетку овог поглавља навели, коси са свим универзалистичким, глобалистичким тенденцијама и надвредностима уопште. Одиста, највећи еколошки проблеми данашњице попут климатских промена, јесу глобални проблеми, који се без синхронизоване глобалне сарадње не могу решити, чак ни ублажити. Од конституисања циљева глобалне еколошке политике, пракса тога да је национални интерес изнад глобалног, потврђена је небројено пута. Парадигматичан пример су републикански председници САД-а, Буш и Трамп, који су потписе својих демократских претходника из Кјото протокола, односно Париског споразума, повлачили под јасном паролом угрожавања америчких управо „националних интереса“.

Наведена мањкавост „глобалног деловања“ делује као нешто што се из угла традиционалног национализма не може превазићи, јер свака обавезујућа наднационална норма која нарушава суверенитет одлука донетих унутар националне државе а односи се на

⁶⁷¹ Brian, Barry, ‘Self Government Revisited’, in David Miller and Larry Siedentrop (eds.), *The Nature of Political Theory*, Clarendon Press, 1983, pp. 121–54.

⁶⁷² Michael Hechter, *Containing nationalism*, Oxford University Press, 2010, p. 14.

⁶⁷³ Avner De-Shalit cit. delo, pp. 80-81.

њену територију, може, а неретко се и схвата, као атак на њене националне интересе. Питање односа националне државе и њених крутих националних интереса поприма све већи значај у пољу заштите животне средине, чак иако се не доводи у питање унутрашњи суверенитет неке земље, у спољашњим економским околностима посебно, могућ је озбиљан интервенционизам спољњег фактора. Бати и Греј⁶⁷⁴ наводе пример ако држава А наметне високе порезе на робу увезену из државе Б, како би је казнили због одбијања да се придржава међународних споразума, али нема такву политику према увозу робе из других држава, онда је јасно да се држава А меша у политику државе Б, а да не почини инвазивни чин. Међутим, ако направимо нову хипотетичку ситуацију у којој држава А на међународно тржиште пласира робу добијену кроз нееколошке „прљаве“ процесе, што јој самим тим појефтиније производњу те робе кроз уштеду на екологизацији технологије, онда државе Б, Ц, Д, Е, Ф итд. уводе додатну таксу на робу из државе А јер се оне придржавају еколошких стандарда производње. На овај начин такође се утиче на положај државе А, али на потпуно легитиман и рекло би се праведан начин, али то не мења чињеницу међународног утицаја на ту државу.⁶⁷⁵ Стога, аналитички је веома занимљив, практички амбивалентан однос земаља са доминантном националистичком идеологијом и животне средине, чиме је изазов ове теме све већи и несумњиво ће заузимати доста простора у будућим политичко-еколошким дихотомијама.

3.4. Позиција животне средине у социјализму

Поједини аутори, идеолошки корен социјализма виде у делу Томаса Мора *Утопија* из 1516. године, где је формирао концепт имагинарног друштва које подсећа на оно што ће социјализам прецизније уобличити. Мор је формирао *Утопију* без приватног власништва, али без страха да неко нема ништа, јер ће свако имати довољно, премда Мор саму реч социјализам није употребио у књизи.⁶⁷⁶ Још педантнији аналитичари како Хејвуд примећује,

⁶⁷⁴ Н. Batty, and T. Gray. 'Environmental Rights and National Sovereignty', in Simon Caney, David George and Peter Jones, *National Rights, International Obligations*. Routledge, 1996, pp. 150–164.

⁶⁷⁵ Презентовани хипотетички оквир аутор овог рада је конципирао према најави ЕУ да ће на робу у чијој производњи је на посредан или непосредан (енергетски) начин учествовала одређена количина ослобођеног угљен-диоксида бити додатно опорезована тзв. „карбонским таксама“ на тржишту ЕУ. Хипотетичка земља А у садашњој констелацији енергетског система управо је Република Србија, јер 2/3 електричне енергије добија путем сагоревања фосилних горива, односно нискокалоричног лигнита.

⁶⁷⁶ Томас Мор у делу *Утопија* износи оно што јесте корен три века касније конституисаног социјализма: “Тако сам вам описао, колико сам детаљније могао, устав те заједнице, за коју не само да мислим да је најбоља на свету, већ је заиста једина заједница која заиста заслужује то име. На свим другим местима је видљиво да, док се говори о заједништву, сваки човек тражи само своје богатство; али тамо, где нико нема никакву имовину, сви људи ревносно теже за добром јавности, (...) у другим државама сваки човек то зна, ако не брине о себи, колико год да је држава цветала, он мора умрети од глади: али у Утопији, где сваки човек има право на све, сви знају да ако се води рачуна о томе да јавне продавнице буду пуне, ниједан приватник не може ништа пожелети; јер међу њима нема неједнаке расподеле, тако да ниједан човек није сиромашан, нико у нужди, и иако нико нема ништа, ипак су сви богати” у: Thomas, Moore, *Utopia, Minor Compositions*, NY, 2012, pp. 184-185. Ebook, доступно на: <http://theopenutopia.org/wp-content/uploads/2012/09/Open-Utopia-fifth-poofs-facing-amended.pdf> (приступ 10.4.2021)

прве елементе социјализма налазе у помињаном Платоновом делу *Држава*, вероватно због својеврсног анимозитета који је гајио према појму демократије.⁶⁷⁷ Но, социјализам као целовита идеологија са јасно разрађеним елементима онога што један такав конструкт носи, настаје почетком XIX века у радовима Сен Симона, Шарла Фуријеа и Роберта Овена. Оно што је неспорно, јесте да је социјализам настао, и аналогно идеолошки растао као последица исто тако растуће нове класе – радника, па се слободно може закључити да је он последица доминације индустријског капитализма. Нехумани услови рада, обесправљена новонастала радничка класа, ниске накнаде, деаграризација британског острва, потом и континенталне Европе, биле су идеално тло за узгој, испоставиће се касније читаве лепезе праваца унутар социјализма. Штавише, како Симеуновић примећује, ни у једној другој идеологији као у социјализму не постоји толики број значајних мислилаца и политичких лидера по чијим радовима и моделима су формулисани одређени идеолошки правци: прудонизам, марксизам, лењинизам, стаљинизам, троцкизам, маоизам, титоизам итд.⁶⁷⁸

Управо из наведеног разлога појмовне ширине социјалистичке идеологије и диверзитета политичких учења, у овом поглављу фокусираћемо се као и у осталим идеологијама на идеолошки корен социјализма, те крајње, њен најразвијенији облик - марксизам. Иако изникли из исте баште просветитељства, либерализам и социјализам заснивали су се на разуму, друштвеном напретку на супрот конзервативизму који је заступао очување класног поретка, посебно аристократије и крупне буржоазије, али непремостива разлика била је тежња социјализма да промени матрицу индустријског капитализма, у другу хуманију форму, која би постојала као алтернатива чедима либерализма, слободном тржишту и *laissez-faire*-у. Поменути нехумани услови рада, и обесправљена радничка класа придобила са села, располагала је само својим голим физичким радом, који је неретко трајао и по више од 12 сати дневно, што су власници крупног капитала, фабрика, обилато користили максимизујући свој профит. Оваква слика у XIX веку била је уобичајена за простор целе Западне Европе посебно онде где су градови постали центри живота, а села остајала напуштена.

3.4.1. Утопијски социјализам

Пре него што се посветимо класичном социјализму, његовим вредностима формулисаним у другој половини XIX века, на овом месту обрадићемо ретко проматрану основу развоја, и прву успешну етапу социјализма, оличену у литератури називом „утопијски социјализам“. Полазиште термина „утопија“ који је Мор употребио у називу своје књиге односно друштва/државе у којој новац и приватни капитал не постоје, а срећа, спокој и задовољство грађана је достигло највиши ниво, временом је добило потпуно пежоративан термин, „утопије“ као нечега нереалног, пренаглашеног, хиперболичног, речју – неостваривог. Међутим, управо социјални утописти, како данас називамо Фуријеа, Сен-Симона и Овена, дали су фундаменталну основу за даљи развој социјализма, па и

⁶⁷⁷ Endru Hejvud, cit. delo, 2005, str. 109.

⁶⁷⁸ Драган Симеуновић, цит. дело, 2009, стр. 122.

марксизма, посебно узимајући у обзир ниво утицаја који је Сен Симонов рад имао на самог Маркса. Посебан нагласак, наравно, ставићемо на њихов однос са животном средином који, испоставиће се, такође је имао значајан утицај на касније креирање начелних ставова социјализма према природи.

Шарл Фурије (1772–1837), своју пионирску социјалистичку промисао хранио је практичним идејама, које су у својим појединим аспектима биле одиста екстремне за време у ком је живео, попут става да је брак превазиђена институција, да моногамија није природна задатост, као и да породица није најбоље место за учинковито и здраво образовање и одгој деце. Ако је примарно због тога његов рад завредео префикс „утопистички“, онда предано инсистирање на еманципацији жена сасвим сигурно се не може подвести под исто. Наиме, Фурије је сматрао да су жене супериорније у обављању политичких и интелектуалних послова од мушкараца, те да им се та генетска предност треба развијати тиме што ће време проведено у кућним пословима заменити додатним образовањем.⁶⁷⁹

У погледу онога што би данас била еколошка тематика очувања природе, Фурије дискредитује значај градова, машина, фабрика, и ставља нагласак на пољопривреду и сеоски живот. Ролофсова у *Промисљању природе* сматра да су Фуријеове карактеристике хармонизованог друштва привлачне - укључујући његову „радно интензивну“ природу, будући да је „људски капитал најважнији за продуктивност“; тако да хармоничан рад ће бити не само подношљив, већ и пријатан.⁶⁸⁰

У раду Фуријеа као кључни проблем друштва идентификује се дефрагментација имовине друштвених заједница – као и индивидуализација богатства. Из тога произилази „паразитска класа“, сачињена од капиталиста, нерадника, разних посредника и бирократа, што ствара својеврсну трговинско-финансијску олигархију чије је оруђе за даље богаћење тако конституисана држава. Због тога, као једине губитнике таквог система, Фурије види радничку класу, на чијој експлоатацији такав систем и почива. Ово би у најкраћем била срж његовог рада који је изложен у најпознатијем делу Фуријеа *Теорија четири покрета*. Осим што увиђа економско-имовинске аномалије капиталистичког система, Фурије их уско повезује са стањем природе, на коју се утиче на два начина, деградирањем услед индустријских процеса, и напуштањем здравих сеоских локалитета зарад миграције у градове. Фурије наводи да жеља за луксузним животом доводи до потрошње природе, а такође истовремено оставља људе „никад задовољне, стално изгрижне жељама упркос томе што су окружени раскошом.“⁶⁸¹

Џоан Ролофс наводећи природни ток еволуције из *Теорије четири покрета* истиче да је за Фуријеа појам "цивилизација" углавном пежоративан израз који се односи на садашње друштво. Претходиле су му, како он истиче, три еволутивне фазе: дивљаштво, патријархат и варварство, које су постојале у целом свету и нису биле све лоше. Док последњу фазу,

⁶⁷⁹ Charles Fourier, Ed Mark Poster, *Harmonian Man: Selected Writings of Charles Fourier*, Garden City, 1971, p. 210.

⁶⁸⁰ David Macauley, *Minding Nature: The Philosophers of Ecology*, The Guilford Press, 1997, pp. 7. & 47-52

⁶⁸¹ Charles, Fourier, *The Theory of the Four Movements*, Cambridge University Press, 1996, p. 279.

Доступно на: <https://libcom.org/files/Fourier%20-%20The%20Theory%20of%20the%20Four%20Movements.pdf>
(приступ: 15.4.2021)

„цивилизацију“ жели надмашити утопијском ером тзв. "хармоније", која ће трајати 70 000 година. За толико би се одложио хаос, и крај животињског и биљног света.⁶⁸²

Поменута едукација за Фуријеа има један од кључних значаја, и то не само за жене, већ и за мушкарце у свим слојевима становништва. Изостанак образовања приказује примером аристократије која не уме сама правити вино, већ га по многоструким вишим цена купује од посредника, трговаца, које сматра паразитима друштва, стога би повећањем знања у свакој класи природни ресурси били рационалније трошени, а „паразити“ би нестајали.⁶⁸³ Међутим, да се парцијално не би деловало на систем, и неприродну форму државе каква јесте, Фурије прави концепт *фаланги* својеврсних самодовољних заједница (задруга), које би бројале око 300 породица, односно 1600 до 2000 чланова (идеално 1620, како наводи).⁶⁸⁴ Оне би осим економских, практичних, имале и заштитарске односе према природи и њеном очувању и развоју, и биле би засноване на хортикултури уз узгој ситних домаћих животиња и рибњака, док би уз то примарни извор хране биле махунарке, а не житарице, чију би производњу замениле велике количине воћа и поврћа.

Надаље, делови „фаланги“ били би специфичне војске које би служиле култивизацији земљишта, пошумљавању голети, и пустињских предела, те изградњи канала за наводњавање.⁶⁸⁵ Једна од занимљивости, не директно повезаних са природом, већ са начином плаћања унутар тих заједница било би финансирање лекара и зубара, који би били плаћени не фиксно, него пропорционално здравственом и денталном здрављу становника унутар заједнице, чиме би им мотивација за рад и етичност у раду била већа. Индиректно овај појам превентиве у здравству коју Фурије конципира може се проширити на природу, јер је јасан значај принципа превенције и предострожности у еколошкој политици, те да су трошкови тих процеса неупредиво мањи од санације еколошке кризе када она наступи. Овај, како теоретичари подвлаче, утопистички концепт социјализма, своју распрострањену практичну реализацију имао је на широком простору САД-а, где су по Фуријеовим упутима, организоване 42 овакве антикапиталистичке задруге, од којих су поједине потрајале и по 80 година нпр. Ла Реунион у Тексасу, а неке су основане у XX веку и даље егзистирају попут Ураниан Пхаланстеру.⁶⁸⁶

Значај Фуријеа за целокупан социјализам и каснији маркизам је много већи него што се то чинило током периода хладног рата, док је његово формулисање термина „феминизам“ 1837. године у најпозитивнијем смислу истакло значај женске еманципације. Штавише,

⁶⁸² Joan Roelofs, "Fourier and Agriculture". *World Review of Political Economy*, 6(3), 2015, p. 405.

⁶⁸³ Charles, Fourier, cit. delo, 1996, p. 123.

⁶⁸⁴ Фаланге су нужно засноване на добровољности, економски као деоничарска друштва, окренута пољопривреди и унапређењу природе. Приход такве задруге би се делио по паритету 5/12 за рад, 4/12 на уложени капитал, и 3/12 за таленат. Фаланге би имале изражену социјалну и здравствену компоненту бриге о чланству. Посао унутар ње би се праведно распоредио по доби (и деца би била упошљена за лакше креативне послове), стари за физички мање захтевне послове. Суштински, таква заједница имала је за циљ правилнију дистрибуцију свега у односу на тадашње капиталистичко друштво.

⁶⁸⁵ Joan Roelofs, "Fourier and Agriculture". *World Review of Political Economy*, 6(3), 2015, p. 408.

⁶⁸⁶ Један од најчитанијих листова у Сједињеним Америчким Државама у XIX веку *New York Tribune* редовно је објављивао Фуријеове текстове, и допринео популарности његових идеја у овој држави. Више о поменутој фаланги конципираној 1973. године на Фуријеовој основи на линку: <https://www.thephalanstery.com/> (приступ: 15.4.2021)

сматрао је да се степен еманципације одређеног друштва може сагледати по нивоу еманципације жена унутар тог одређеног друштва.⁶⁸⁷

Суштински је утицао на самог Маркса, нагласком на прилагођавање друштва људским потребама, противно у Европи већ прокламованом расипништву и беспошtedном трком за профитом унутар система капитализма. Разлике су свакако постојале у односу на каснији марксизам. Фурије није био заступник насиља и нужно револуције, и саму класну борбу није видео као централни део социјалистичке транзиције, већ више као својеврсну сарадњу свих класа у којима би се разлике умањиле до готово неприметности. Како смо навели, сама „цивилизација“ за њега није била супериорна епоха у односу на оне раније, тако да нема ни те врсте дијалектичког прогреса, док је за разлику од Маркса у аспекту данас врло значајном за животну средину, сматрао да је само умерена, мала и локална индустријализација пожељан тип одрживости, заснована на блискости природи пре него квантитету производње. Такође у контексту глобализације, као социјалистичког универзализма, Фурије је опрезнији,⁶⁸⁸ јер је у свом поменутом делу *Теорија четири покрета* изнео негативне стране исте, кроз уништавање станишта и поковавање индијанског становништва. На крају његове „фаланге“/фалангстерије/задруге, у контексту економског, пољопривредног и одрживог, представљају својеврсне претече данас распрострањених еко-комуна, о којима ће бити више речи у наредном поглављу о теоријско практичним формама очувања животне средине у савременом добу.

Уз Фуријеа, Сен Симон (1760–1825) и његова визија социјализма, комплетира француски теоријски модел утопизма унутар ове идеологије. Одиста велики број преклапања у делу Симона и Фуријеа се може приметити. Једна од кључних матрица је таргетирање, не класне борбе на којој је Маркс касније инсистирао, већ једне класе која би нужно требала нестати – класе шпекуланта, посредника, једноставно „паразита“ како су их оловљавали. Развијајући свој концепт индустријализације, Сен Симон је сматрао да је главна претња индустријској (радничкој класи) не класа власника капитала и средстава за рад, већ класа коју је он назвао – „класом у празном ходу“. Ту класу сачињавали су људи неспорно интелигентни, али изнад свега лењи, па су им послови шпекулација били најлакши вид зараде, без конкретног рада, а њихово постојање Сен Симон је схватао инхеретном лењошћу која постоји унутар човечанства. Фурије у свом делу детаљно описује ову типологију људи: „Спекулација може контролисати цели индустријски механизам по својој вољи. Оставља царства на милост и немилост класи паразита који нису ни власници ни произвођачи. Они су забринути само за своје новчанике, а будући да могу мењати своју државу из дана у дан, њихов једини интерес је да поремете сваку регију и преокрену сваку грану индустрије.⁶⁸⁹ Након ове констатације у потпуном складу са Сен Симоновим запажањима поручује: „Ви политички писци, који састављате теорије о дужностима човека, зар не желите признати да и друштвено тело има обавезу прву од свих да сузбије паразите који уништавају индустрију (...) Да сте имали храбрости осудити ову врсту корупције не би и даље покушавао пронаћи лек за то. Чак је и антика, са свим својим апсурдима, била мудрија од нас у питању трговачке политике, јер је отворено осуђивала трговачке 'пороке'.

⁶⁸⁷ <https://www.britannica.com/biography/Charles-Fourier> (приступ: 15.4.2021)

⁶⁸⁸ Charles Fourier, *The Theory of the Four Movements*, cit. delo, 1996, p. 24.

⁶⁸⁹ Ibidem, p. 246.

У то време сви су проклињали ове индустријске лешинаре и шпекуланте које модерна филозофија сматра вреднима хвале, будући да је бесрамна апологета сваке врсте корупције..⁶⁹⁰ Како се из наведених редова да очитати, и Фурије и Сен Симон су учили једну класу посредника који велики део укупних средстава узимају за себе, а да не учествују ни у процесима производње, нити имају удела у власништву капитала. „Паразитска класа“ како су је назвали, данас је разгранатија него икада, под велом трговачке марже, менаџерских провизија, процената посредништва, финалне цене роба и услуга до коначног купца драстично подижу, чинећи посебно нове технологије, попут еколошких иновација, мање доступним обичном становништву.

Сен Симон је такође експлицитно сматрао да је главна привредна активност државе, да омогући несметан рад привреди, и смањи овај нераднички сој у друштву. Ван наведеног, Сен Симон је био противник интервенционизма владе, и видео га је само на поменути начин - да обезбеди несметане услове индустријализацији, избаци шпекуланте, и смањи незапосленост.⁶⁹¹ У свом можда и најзначајнијем раду *Индустрија*, Сен Симон је изнео у оквиру својеврсног манифеста начела – индустријализма. Позвао је на стварање индустријског друштва којим ће управљати људи из такозване „индустријске класе“. Овде слично Фуријеу, иако индустријску класу назива и радничком, поред радника у фабрикама и сељака, мисли и на све остале који својим радом доприносе друштву продуктивним нешпекулантским радом, попут инжењера, адвоката, али посебно научних радника, које високо котира.⁶⁹² У осталим радовима Симон говори о значају села, природе, сарадњи која за разлику од градова, у селима прати аналогију природе и њеног тока. Тако 1803. године у делу *Писма становника Женеве својим суграђанима*, Сен Симон апострофира да сарадња села и свака иницијатива на тој врсти кооперације и колектива мора наићи на подршку сељака, јер за разлику од градова који су стално у конкуренцији за повећањем богатства једни у односу на друге, па и нацијама које су такође у конкуренцији (што како каже неретко доводи до ратова) села морају сарађивати у свом самоодржању.⁶⁹³ Оно што Симона разликује од Фуријеа, а јако приближава Марксу је концепт индустријализације, који је општи, развијен, непосреднички, који ће бити од опште користи целом друштву и ком држава као таква више неће бити потребна. С друге стране, од Маркса га свакако разликује, поред проширеног појма „индустријске радничке класе“, опстанак приватног капитала и капитализма, али не у дотадашњем облику доминације и неједнаке расподеле, већ као део идеалног општег индустријског система. У Симоновој концепцији праведне, али опште индустријализације, у позним радовима улога природе не заузима било какву осим употребне вредности. Тај однос преображаја људске производње у високоиндустријску, допушта људима да се природи посвете као ресурсима, што је Жан Пол Сартр у свом раду

⁶⁹⁰ Ibidem, p. 245.

⁶⁹¹ Keith Taylor, *Henri de Saint Simon, 1760-1825: Selected writings on science, industry and social organization*. Holmes and Meier Publishers, 1975, pp. 158–160.

⁶⁹² Alan Ryan, *On Politics: A History of Political Thought: From Herodotus to the Present*, Liveright, 2012, pp. 647-650.

⁶⁹³ Henri Saint-Simon, *The Political Thought of Saint-Simon*, , Oxford University Press, 1976, PART “*Letters from an Inhabitant of Geneva to His Contemporaries*”, доступно на: https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.130352/2015.130352.The-Political-Thought-Of-Saint-Simon_dvu.txt (приступ: 15.4.2021)

назвао „сан анти-природе“. Наиме, Сартр у својој књизи *Бодлер*, управо Сен Симона и његов концепт индустријализације, узима за кључну тачку у Бодлеровој перцепцији анти-натурализма.⁶⁹⁴ Наведено не умањује, већ употпуњује реалност оног што Алан Рајан истиче, да је Сен Симон несумњиво на сјајан начин наговестио разумевање будућег модерног индустријског друштва, и њеног обухвата,⁶⁹⁵ а слободно можемо додати и концепт „хуманизације природе“. Његова мисао инспирисала је читаву лепезу идеолошких првака, од либерализма Џона Стјуарта Мила, преко оца анархизма Прудона, до за нас најбитнијих Карла Маркса и Фридриха Енгелса.⁶⁹⁶ Како Маклвер примећује, Сен Симон увек оправдава своје предложене реформе позивајући се на историју цивилизације, а на идентичан начин то чини и Маркс, користећи исту форму у почетним одломцима Комунистичког манифеста.⁶⁹⁷

Заједничка црта и раног социјализма, декларисаног као социјални утопизам, потом марксизма, а уједно и непромењива константа модерног социјализма је управо - интернационализам. Овај глобални контекст свакако погодује клими оног што називамо еколошки проблеми данашњице, те ако смо национализму као идеологији, па добрано и конзервативизму могли оправдано спочитати импотентност првог дела максиме „мисли глобално, делуј локално“, то социјализму у било којој етапи не можемо. Већ зачетници социјализма и Фурије и Сен Симон, у потпуној су сагласности са тим да је неопходна глобална сарадња у формирању једног, надасве праведног друштва које ће гарантовати срећу својим становницима.

Сен Симонова идеја из 1814. године да се Европа по угледу на Сједињене Америчке Државе организује као врста конфедерације, није конституисана као реалан предлог, али управо тај моменат послужиће нам да у позиционирање еколошких принципа раног социјализма уведемо Роберта Овена (1771-1858), најмлађег члана ове тројке социјалних утописта. Наиме, Овен је у циљу целокупне сарадње света и благодети потенцијално формираног глобалног друштва, предлагао светску федерацију која је надилазила дотадашње, које су се најчешће ограничавале на федерације првенствено Британије и Француске (Сен Симон), или Англо-америчке, односно Британије и Енглеске, а најдаље западног света тадашње Европе.⁶⁹⁸ Овен је ову идеју заиста космополитски проширио на читав континент, посебно истичући исток Европе, и укључивање тих земаља. Тврдио је да би источној хемисфери то дало прилику да следи пример достигнућа запада, те да би тако источна и западна федерација заузврат могле „такође бити срдечно уједињене, како би могле одржати мир на Земљи“.⁶⁹⁹

⁶⁹⁴ Jean-Paul Sartre, *Baudelaire*, New Directions Paperbook, 1967, p. 102.

⁶⁹⁵ Alan Ryan cit delo, pp. 647-650.

⁶⁹⁶ Поред наведеног, Сен Симонов и рад његовог младог сарадника Огиста Конта поставио је темеље тада новој, а данас најзначајнијој науци о друштву – социологији. Уз поменутог Фуријеа, Сен Симон је један од зачетника идеје феминизма и женске еманципације.

⁶⁹⁷ Alice, M. MacIver, *Saint-Simon and His Influence on Karl Marx* Alice, *Economica*, No. 6 1922, pp. 244-245.

⁶⁹⁸ Derek Heater, *World Citizenship and Government: Cosmopolitan Ideas in the History of Western Political Thought*, Basingstoke: Macmillan, 1996, p. 12.

⁶⁹⁹ Robert Owen, *Manifesto of Robert Owen Addressed to All Governments and People who Desire to be Civilized, and to Improve Permanently the Condition of All Classes in All Countries*, Washington: Globe Office, 1844, p. 7.

Но, пре неголи се вратимо на интернационализам Роберта Овена, који је данас бар у виду међународне сарадње неопходнији него икада на нивоу решавања поменутих глобалних еколошких криза, приказаћемо у најкраћем његов значај за заснивање читавог сета каснијих принципа социјализма.⁷⁰⁰

Овен је, као и Сен Симон, потицао из угледне породице, што је у тадашњој Британији неретко био оквир за грађење конзервативне личне и пословне филозофије. Међутим, Овен је имао сасвим другачији приступ и жељу да глобално друштво изгледа, па макар у његовом микросвету. Формално Овен је био успешан индустријалац, увезао је међу првима врсту памука *gossypium barbadense*, која је од предионице којом је управљао у Манчестеру направила водећу фабрику у највећем граду текстила тадашње Европе. Овен је већ тада схватио колики значај по економију имају ресурси које још нисмо открили, и колика је економска предност коришћења тих природних капацитета. Међутим, економски статус, лично није му значио пуно, јер оно на чему је желео да ради далеко је превазилазило новац. Године 1799. са два пријатеља купио је предионицу у јужној Шкотској - Њу Ланарк (New Lanark). Наредне, 1800. године постаје управитељ ове фабрике и ствара до тада невиђен концепт социјално-индустријског система, који је био и остао идеал многих оваплоћених државних система развијеног социјализма наредног XX века.⁷⁰¹ Наиме, од једне старе фабрике са нехуманим условима за рад, малим накнадама, необразованим радницима, Овен је увео следеће иновације. Првенствено, створио је модерну фабрику са 2.000 запослених, који су једини на британском острву радили 10, уместо 12 и 14 сати дневно,⁷⁰² хигијенски услови становања у индустријском комплексу су доведени до максимума за ниво XIX века,⁷⁰³ па и оно што бисмо данас назвали еколошко-корпоративна одговорност у процесу производње.⁷⁰⁴ Употреба алкохола као хроничног порока радничке класе у Њу Ланарку била је строго надзирана. Осим тога, Овен је први на интерном микро плану увео својеврсни вид социјално-здравственог осигурања, где су радници могли да за симболични постотак плате имају могућност целогодишњег приступа лекарима, и одсуство са посла у случају болести. Додатно, како је рад деце био сасвим нормалан у тадашњој Европи, ¼ запослених чинила су деца из сиротишта око Единбурга која су убрзо се одавала пороцима уз старије раднике, што је Овен у свом индустријском комплексу спречио перманентним процесом образовања у који је уводио децу-раднике, трудећи се да их оспособи за каснији живот. Још

⁷⁰⁰ Период од 1840-их до 1914. године, често се описује као "доба интернационализма" посебно у британској литератури, за разлику од раздобља раста национализма - након I светског рата.

⁷⁰¹ John Harrison, "Robert Owen's Quest for the New Moral World in America," in *Robert Owen's American Legacy: Proceedings of the Robert Owen Bicentennial Conference*. Indianapolis: Indiana Historical Society, 1972, pp. 33-35.

⁷⁰² Karl, Marx, *Capital - A Critique of Political Economy* Volume I Book One: English edition first published in 1887; Translated: Samuel Moore and Edward Aveling, edited by Frederick Engels, p.187.

доступно на: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf> (приступ: 19.4.2021)

⁷⁰³ Robert Owen, *A New View of Society, Or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, and the Application of the Principle to Practice* (1813-16) p.3 & p.14

доступно на: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368OwenNewViewtable.pdf> (приступ: 19.4.2021)

⁷⁰⁴ Овен је већ 1817. године радно време унутар своје фабрике смањио на осам сати, и пласирао чувену крилатицу која је постала у XX веку максима радног права: „Осам сати рада, осам сати одмора, осам сати сна“. До које мере је ово био напредан хуманистички гест Овена, приказује чињеница да је тек век касније америчка компанија Форд 1926. године увела осмочасовно радно време.

један од механизма социјалне бриге било је снабдевање радника намирницама унутар продавница фабричког комплекса по готово велепродајним ценама,⁷⁰⁵ без трговачке провизије, или онога што су два претходна оснивача утопистичког социјализма Фурије и Сен Симон називали – паразитирања. Оенова фабрика за прераду, убрзо је постала конкурентна и највећим Манчестерским фабрикама у којима је стицао знање, а у његове методе рада долазили су да се увере многи друштвени реформатори из целе Европе, индустријалци, филантропи, али и припадници највиших делова Британске круне, од руског цара, до премијера Велике Британије.⁷⁰⁶

Међутим, како је сам истицао, његов највећи успех било је поменуто образовање деце. Овен је први приватни власник који је у оквиру своје фабрике отворио вртић за децу својих радника, где је атипично за тадашњу Европу строго забрањивао сваки вид физичког кажњавања.⁷⁰⁷ Начелно, Оенов образовни систем је, уз интернационализам и смањење броја радних сати, централни значај његовог рада и доприноса социјализму. Овен је улогу образовања широко схватао како Дејвис⁷⁰⁸ тврди, оформио је својеврсни „друштвено-образовни интернационализам“ и „културни интернационализам“, две повезане нити интернационалистичке мисли које су с краја XX века привукле нову позорност. У његовом свеобухватном схватању интернационализма, Холбрад укључује управо „друштвено-образовни“ део који наглашава рационалност и усавршавање људског понашања и „образовано јавно мњење“ као превенције рата.⁷⁰⁹ Одиста, ако би се ове тенденције Овена прошириле на поље глобалног еколошког образовања о исцрпљивости природних ресурса, опасности од глобалног загревања, општа слика глобалне еколошке свести била би у потпуности другачија. Самим тим би глобална еколошка политика постављених циљева, и унутар националних држава била спроводљивија под притиском широко еколошки образованог становништва, а не као данас, само освешћених еколошких активиста.

Оенов рад, као једног од зачетника социјализма је од изузетног значаја за нашу тему, иако је Овен слично Сен Симону природу видео као употребну вредност, и ценио је кроз тај значај. Ипак, на неколико нивоа је пружио структуралну основу за каснију надоградњу еколошке компоненте ове идеологије. Првенствено, форма едукације младих о значају друштвених и привредних околности које владају данас, како смо навели, на нивоу еколошког образовања једна је од кључних тачака борбе против еколошке кризе. Интернационализам у образовању јавног мњења на ком је такође инсистирао, само би додатно поспешило ову борбу. Даље, оно што професор Данило Ж. Марковић подводи под

⁷⁰⁵ Arthur H. Estabrook, "The Family History of Robert Owen", *Indiana Magazine of History*, Bloomington: Indiana University, 1923, pp. 63-69.

⁷⁰⁶ Arthur H. Estabrook cit. delo, p. 64.

⁷⁰⁷ Овакви вртићи су постали честа појава 150 година касније на простору СФРЈ у оквиру индустријских комплекса великих предузећа широм некадашње републике. Након распада социјалистичке Југославије оваква ораганизација је нестала, али цео век уназад иста пракса постоји и још увек успешно егзистира у Јапану.

⁷⁰⁸ Thomas R., Davies, "Educational internationalism, universal human rights, and international organisation: International Relations in the thought and practice of Robert Owen" in *Review of International Studies*, Vol. 40, 2014, pp. 729–751.

⁷⁰⁹ Carsten Holbraad, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, Basingstoke: Palgrave, 2003, p. 42.

друштвену компонентом човекове животне средине – радна средина⁷¹⁰, у Овеновој теоријској и практичној делатности јесте управо хуманизовани простор, који човека не своди на пуку радну снагу, јер је лично осмишљао програме, попут постављања коцки са обојеним страницама, где је свака боја показивала квалитет произведене робе и налазила се изнад сваког радног места. Намера није била контрола радне или производне норме, већ креативност унутар радног процеса, који ће мотивисати раднике да с више елана, али и продуктивности обављају свој посао унутар хуманизованог радног простора, као дела своје животне друштвене - радне средине.⁷¹¹ Његова борба за права радника и пред британским парламентом, створила је услове за касније радничко организовање унутар радничких синдиката, који су као форме друштвеног активизма утабале пут каснијим облицима антиратног, феминистичког, и надамце еколошког активизма у борби за право на здраву животну средину. Самоодрживост концепата који је осмислио и реализовао у јужној Шкотској, на неки начин нас упућују на системски приступ ономе што данас зовемо одрживи развој. Наиме, он је становницима Њу Ланарка омогућио парцеле за узгој сопственог поврћа и воћа, као и садњу шума и постављање стаза на обронку изнад села, у којима ће житељи уживати.⁷¹² У даљем личном односу према конкретној природи, вредно је истаћи да је веровао да се здравље начелно може унапредити чистим и здравим животом и посебно свежим ваздухом.⁷¹³ У свом најзначајнијем делу *Нови поглед на друштво – Есеји о принципу формирања људског карактера*, он износи главну хипотезу да карактер људи формирају околности над којима већина нема контролу, па из тог разлога људи нису прави предмет ни похвале ни критика. Уместо тога, Овен предлаже и на макроплану реализује пожељне околности за стварање једног таквог друштва, а то су поменути процеси образовања (у које би данас свакако било инкорпорирано еколошко), али и окружења у којима се живи и ради у хуманим и здравим условима, попут поменутог чистог ваздуха и боравка у природи.⁷¹⁴

На крају, Њу Ланарк је од 2001. године под заштитом Унеска као споменик културе и природе, па се посетиоци широм света могу уверити у овај ванвременски концепт самоодрживог система, једног од првака социјалистичке идеологије.⁷¹⁵

Први „свесни“ социјалистички покрети реализовани су 1820-их и 1830-их година од стране наведених Фуријеа, Сен Симона, Овена, и њихових следбеника у литератури препознатих под именима Фуријеовци, Сенсимонисти, Овеновци, а који су скупа израдили низ кохерентних анализа и интерпретација друштва.⁷¹⁶ Средина XIX века ни најмање није

⁷¹⁰ Данило. Ж, Марковић, *Социјална екологија*, цит. дело, Београд, 2005.

⁷¹¹ <https://www.historynotes.info/new-lanark-social-experiment-2475/> (приступ: 22.4.2021)

⁷¹² <https://www.newlanark.org/introducing-robert-owen>

Rober Owen, *A New View of Society, Or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, and the Application of the Principle to Practice* (1813-16) p.3. p.14. Ebook, доступно на:

<http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368OwenNewViewtable.pdf> . (приступ: 22.4.2021)

⁷¹³ Ibidem

⁷¹⁴ Више у: Rober Owen, *A New View of Society*, cit. delo Ebook, доступно на:

<http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368OwenNewViewtable.pdf> (приступ: 22.4.2021)

⁷¹⁵ <https://whc.unesco.org/en/list/429/> (приступ: 22.4.2021)

⁷¹⁶ Марко Шкорић, Андреј Кишјухас, *Водич кроз идеологије*, АКО, 2014, стр. 146.

поправила статус све већег радничког становништва, које је расло пропорционално индустријализацији Европе. Синдикално организовање, радничка права, и надамце право гласа још увек није проширено на ову номинално све моћнију класу. Класа је напросто вапила за својим „месијом“, неким ко ће синтетисати захтеве оних којих има највише, а који су најобесправљенији и најсиромашнији. Како Хејвуд наводи, време када су Маркс и Енгелс 1948. године писали да „Баук кружи Европом – Баук комунизма“ заиста јесте било време револта и побуна, јер право гласа је углавном било ограничено механизмима имовинског стања.⁷¹⁷

Мирис револуције не само на улицама, него и оне далекосежне, идеолошке, могао се осетити, а Маркс и Енгелс су преточили ово незадовољство и чињенични статус сиромашних и угњетаваних, спрам богатих владајућих, у класну борбу. Револуцију су видели као неопходни корак да се новонастали пролетаријат, који ће на организацији партије као „теоријске авангарде“, омогућити радничкој класи да ближе схвати и боље разуме целокупну борбу и револуционарни процес.⁷¹⁸

Пре него што пређемо у наставку на сам марксизам, или својеврсни социјални марксизам како су га ословили оснивачи, битно је истаћи да је концепт раног социјализма поменутих Фуријеа, Сен Симона и Овена, био управо етикетиран од стране Маркса и Енгелса као „утопијски“ социјализам. Наведено је требало да има одређени ниво негативног призива, упркос широкој основи коју су пружили овом немачком двојцу, за развој сопственог социјалистичког концепта. Како Шкорић и Кихјухас исправно примећују, за разлику од тих идеја које су називали „фантазијама“, Маркс и Енгелс су свој приступ социјализму лично сматрали „научним“ и за њих пут ка социјализму не води се кроз оснивање заједница, ма колико оне биле окренуте самоодрживости, природи, које треба да послуже као „модел“ или „примери“ хармоничне кооперације остатку света, већ кроз сукоб друштвених класа.⁷¹⁹

У овом периоду значајно је истаћи огроман напредак природних наука, посебно у домену биологистичког концепта. Дарвинова теорије еволуције (1859), Менделово заснивање генетике као науке (1865), потом формирање науке под именом екологија од стране Ернста Хекела (1866), Рацелово заснивање антропогеографије и појма животне средине с краја 1880их, из данашњег угла представљају две деценије можда и најзначајнијег узлета биолошких наука у историји. Међутим, у времену XIX века доминације идеологија, борби између класа, стварања нација, проширења права, ове новоосноване науке и њихова открића послужила су првенствено у сврху промовисања управо идеологија и политичких идеја. Аналогија државе са живим организмом била је присутна и раније, али је у овом периоду добила значајнију природњачку потпору. Рацелова паралела државе и организама, који свој животни простор шире у односу на сопствену снагу, здравље и укупан капацитет, послужила је нацистичком режиму као биолошко-научна потпора за експанзију на околне територије. Такође, дарвинистички концепт природне селекције унутар континуираног процеса еволуције, послужио је тој идеологији да легитимизује супремацију једне расе као

⁷¹⁷ Endru Hejvud, cit. delo, 2005, str. 174.

⁷¹⁸ Љубомир Тадић, цит. дело, 2007, стр. 607.

⁷¹⁹ Марко Шкорић, Андреј Кишјухас, цит. дело, 2014, стр. 146.

природну, како сама Хана Арент бележи: „У темељу нацистичког веровања у расне законе као израз закона природе у човеку, лежи Дарвинова идеја о човеку као производу природног развоја који не престаје нужно са садашњом врстом људског бића.“⁷²⁰ О Хекеловом, извесно, незлонамерном учешћу у преднацистичком стварању немачке нације смо већ писали у одељку *Национализам*, док су Менделова открића у генетици такође злоупотребљена у форми социјалног менделизма, слично познатијем концепту социјалног дарвинизма.⁷²¹ С друге стране, Дарвинов теоријски концепт еволуције, готово нужно по себи се супротставио до тада доминантном креационистичком концепту, па је радо експлоатисан у интерпретацији марксистичке идеологије као атеистичка основа. Поткрепљивало је лични Марков исказ да је „религија опијум за народ“ који је написао у свом прилогу под насловом *Критика Хегелове филозофије права*.⁷²² Несумњиво, друга половина XIX века подвела је природу, њену спознају, достигнућа, па и конкретну Рацелову животну средину, под оружје у борби за идеолошки примат, оправданост политичке доктрине, и новог концепта друштва.

3.4.2. Марксизам

Како смо навели, марксизам настаје на темељима радова раног социјализма, сврстаног од стране Маркса и Енгелс у утопијски социјализам. Централна тема ове идеологије је радничка класа, те ново, праведније, бескласно друштво које ће водити коначном укидању државе. За разлику од облика реформистичког социјализма који признаје улогу делимично слободног тржишта, постојање државе као регулатора једнакости и демократских процеса, и не подразумева револуционарну борбу за остварење интереса радничке класе, марксизам је најеклатантнији пример супротног – револуционарног социјализма. Коначна подела ова два крила социјалистичке идеологије како Сименуовић⁷²³ истиче, извршена је након Првог светског рата, када је постало устаљено самодекларисање револуционарних социјалиста као – комуниста, а реформистичких социјалиста као социјалиста или социјал-демократа. У овом потпоглављу ћемо се фокусирати пре свега на саму револуционарну марксистичку идеологију, и позицију природе, животне и радне средине унутар ње.

За марксизам централна категорија нису правна или политичка једнакост као у већ анализираним идеологија. Напротив, Маркс је увидео да без економске једнакости нема основа говорити о било којим другим формама једнакости. Управо овај моменат економског

⁷²⁰ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1948, Harcourt, 1994, p. 463.

⁷²¹ Више о социјалном менделизму и његовој употреби у нацистичкој Немачкој у књизи:

Armir Teicher, *Social Mendelism Genetics and the Politics of Race in Germany, 1900–1948*, Cambridge University Press, 2020.

⁷²² Karl, Marx, *Marx's Critique of Hegel's Philosophy of Right*, (1843). Translated: Joseph O'Malley, Publisher: Oxford University Press, 1970, p. 3.

Доступно на:

https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Critique_of_Hegels_Philosophy_of_Right.pdf

(приступ: 25.4.2021)

⁷²³ Драган Симеуновић, цит.дело, 2009, стр. 123.

био је значајан за радничку класу, посебно крајем XIX века како Хејвуд напомиње, када су одређени нивои напретка у којима живи радничка класа досегнути, пре свега у домену синдикалног организовања, политичке демократије, и нешто шире друштвене инклузије радничке класе у индустријско друштво.⁷²⁴ Ипак, економска једнакост остала је и даље најспорнија тачка капиталистичког друштва Европе, тачка која је захтевала револуционарни карактер примењеног социјализма, а најбољу, најширу, најразрађенију основу за то понудио је управо марксизам.

Стога, у најбитнијим цртама ћемо у односу на остале идеологије које смо у овом поглављу изложили, представити посебности марксизма. Примарна претпоставка је да се приватна својина као таква мора се укинути, јер је основни генератор поменуте економске неједнакости, из које произилазе све остале, а које су капиталистичка друштва покушавала „пеглати“ фасадама других неекономских компромиса у одбрани дотадашњих економских односа. Полазна парадигма, која разликује пре свега либерализам у односу на марксизам, је виђење инхерентних карактеристика човека. За разлику од либералне доктрине, социјализам у свом марксистичком облику, човека види као добро и морално биће, које није користољубиво, егоистично, једноставно није „човеку вук“, те да му треба створити такав друштвени, политички и економски оквир у коме ће наведено моћи да искаже. Тај процес промене у најједноставнијем, како Бери наводи, на нивоу марксистичке идеологије почива на економској историји, где би се друштвени и класни системи требало мењати у складу с начинима производње. Феудализам би уступио место капитализму, капитализам би био замењен социјализмом, те би у финалној инстанци комунизам створио бескласно друштво. Тиме би сви механизми и инструменти западног друштва престали да постоје, од приватне својине, преко права, закључно са државом која је схватана као форма репресије, засноване управо на постојећим класним односима.⁷²⁵

Овај процес за марксизам није био само научни модел, или историјски контекст који се дешавао и требало би га сачекати у будућности као неминовност саму по себи. Напротив, револуционарност таквог социјалистичког модела кроз конкретну проактивност је његова основна карактеристика, баш онако како је назначено у чувеној марксистичкој изреци: „Филозофи су само тумачили свет...али ствар се ипак, састоји у томе да се он промени“.⁷²⁶

Општи поглед на рад Карла Маркса и његовог блиског сарадника Фридриха Енгелса, начелно је деценијама карактерисан као идеолошки концепт заснован на класичном антропоцентричном погледу на планету, у чијем је центру развитак индустријског друштва на бази природних ресурса. Тако се у модерној теорији, марксизам најчешће у том погледу изједначава са општим погледом на природу, њен значај и позицију у осталим идеологијама.

Први проблем који нам се у овој анализи намеће је сам њен предмет. Наиме, уколико за предмет анализе поставимо политичке системе, и конкретне државе које су под плаштом марксистичке идеологије конципирале своја друштва, класне и економске процесе, онда се

⁷²⁴ Endru Hejvud, cit. delo, 2005, str. 110.

⁷²⁵ Norman Beri, cit. delo, Beograd, 2007, str. 35.

⁷²⁶ Karl Marx, Fridich Engles, Selected works, Lawrence&Wishart, p. 30. In Norman Beri, cit. delo, 2007, str. 35.

ова хипотеза о антропоцентричности марксизма тешко може оборити.⁷²⁷ Сасвим је јасно и сада већ статистички доступно, на који начин су се таква друштва у трци за што развијенијом индустријализацијом, у покушају парирања западу односила према природи, експлоатацији, доведши до потпуне отуђености друштва од ње.

Међутим, уколико за предмет анализе узмемо класични марксизам,⁷²⁸ односно интегрално учење и рад Маркса, позиција природе и животне средине може добити сасвим други призвук. Сходно томе, али и раније анализираним идеологијама које су биле фокусиране на доприносе конкретних оснивача идеологија, а мање на начелним позицијама животне средине унутар самих идеологија, анализираћемо и марксизам. Дакле, првенствено кроз непосредни рад Маркса, а тек секундарно у оваплоћењу, или боље рећи покушајима оваплоћења његовог идеолошког концепта у пракси. У прилог овоме навешћемо реченицу Герета Џонса из једне од најновијих биографија о Карлу Марксу који бележи његову реченицу с краја 1870-их. Наиме, Маркс је на интерпретације свог рада, и појаве континенталних теоретичара који су се већ почели називати марксистима изјавио: „Ако је ишта сигурно, то је да ја сам нисам марксиста.“⁷²⁹

Од свих идеолошких твораца, рачунајући, Хобса и Лока, те Берка, па Фуријеа и Сен Симона, Карл Маркс је на најдиректнији начин промишљао о природи. Поменути антропоцентрични наратив створен кроз покушаје преношења марксистичког исказа на државне идеологије ипак није аналоган ономе што Маркс непосредно писао о животној средини човека. На овом месту ћемо изложити најчешћи дуализам у Марксовом раду када је реч о ономе што бисмо данас назвали еколошки контекст, те ћемо појаснити еклатантним примером из *Економско-филозофских рукописа* из 1844. године где бележи следеће:

„Живот врсте, како у човеку тако и у животињама, физички се састоји у томе да човек (као и животиња) живи од органске природе; а што је човек (или животиња) универзалнији, то је сфера неорганске (*енг. Inorganic*) природе на којој живи универзалнија. Баш као што биљке, животиње, камење, ваздух, светлост итд, теоретски чине део људске историје, делом као предмети природне науке, делом као предмети уметности – његова духовна неорганска природа, духовна храна коју прво мора припремити за исхрану или употребу – и у подручју праксе чине део људског живота и људске делатности. Физички човек живи само од тих производа природе, било да се појављују у облику хране, грејања, одеће, објеката становања итд. Универзалност човека се у пракси појављује управо у универзалности која сву природу чини његовим неорганским (*енг. Inorganic*) телом – и утолико што природа је (1) његово директно средство за живот и (2) материјал, предмет и оруђе његове животне активности. Природа је човеково неорганско тело – односно утолико што сама није људско тело. Човек живи од природе – значи да је природа његово тело, с којим мора остати у сталној размени

⁷²⁷ Примери таквих земаља су махом комунистичке државе источног блока, на челу са СССР-ом, унутар којих су се развијали сопствени социјал-марксизми, попут стаљинизма, титоизма у Југославији, маоизма у Кини итд. Сви скупа одударају драстично од оригиналне Марксове научне мисли.

⁷²⁸ Класични марксизам, односи се на радове Маркса и Енгелса, премда све већи број теоретичара сматра да су Енгелсова тумачења Маркових радова објављивана након његове смрти 1883. године све до Енгелсове 1895. године заправо искривљене верзије оригиналне Марксове научне мисли, односно да имају превише личног наративног печата самог Енгелса.

⁷²⁹ Gareth Stedman Jones. *Karl Marx: Greatness and Illusion*. Cambridge: Belknap Press, 2016.

ако не жели умрети. То што је човеков физички и духовни живот повезан с природом значи једноставно да је природа повезана сама са собом, јер је човек део природе. Отуђењем од човека, (1) природе и (2) себе самог, његових властитих активних функција, његове животне активности, отуђени рад отуђује врсту од човека. За њега мења живот врсте у средство индивидуалног живота. Прво, отуђује живот врсте и индивидуални живот, а друго, чини индивидуални живот у свом апстрактном облику сврхом живота врсте, исто тако у свом апстрактном и отуђеном облику.⁷³⁰

Овај опширни, интегрални цитат из поменутог Марксовог дела значајно доприноси приказу његове перцепције природе, посебно у раним радовима. Оно што је апсолутно неспорно је ниво повезаности на ком Маркс инсистира на релацији човек-природа. Фактички поистовећује човека и природу, јер је део ње, потиче из ње, и нужно зависи од ње у свим сегментима, од прехране, становања, на крају како закључује повезаност са њом је нужност „ако не жели умрети“. Међутим, оно што јесте предмет спорења у антропоцентричном тумачењу Маркса у односу на његов потенцијално еколошки призив, је употреба назначеног термина неорганска/о (у оригиналу - *inorganic*.) када говори о самој природи. Овај расцеп, последње две деценије познат као метаболички расцеп, предмет је спорења, али и простора за нову, проеколошку интерпретацију Марксовог дела, чему ћемо посветити засебан део овог потпоглавља. Стога, узмимо на овом нивоу термин „неорганско“ са резервом, и не нужно у биологистичком тумачењу – онога што није органско (разградиво). Говорећи о природи, Маркс и у свом наредном делу *Немачка идеологија* из 1846. природу, њен настанак и постојање проматра кроз свој централни концепт историјског разумевања:

„Прва премиса целокупне људске историје је, наравно, постојање живих људских појединаца. Стога је прва чињеница коју треба утврдити физичка организација тих појединаца и њихов последични однос према остатку природе. (...) Писање историје увек мора полазити од тих природних основа и њихове модификације током историје кроз деловање људи.“⁷³¹

У наредном делу, објављеном 1849. године *Најамни рад и капитал*, Маркс изнова конкретизује међусобни утицај човека и природе, али и последичну активност тог утицаја која генерише стварање нових односа човек-човек⁷³². Наиме, Маркс истиче: „У производњи, људи не утичу само на природу, него и један на другог. Они производе само радећи заједно на извештан одређени начин и размењујући своје радове међу собом. Да би производили они

⁷³⁰ Karl Marx, *Economic & Philosophic Manuscripts*, 1844: Progress Publishers, 1959, p. 31.

Еbook, доступно на: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf> (приступ: 5.5.2021)

⁷³¹ Karl Marx, *The German Ideology*, 1846, Progress Publishers, 1968, p. 6.

Доступно на: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_The_German_Ideology.pdf (приступ: 5.5.2021)

⁷³² Ову врсту односа професор Данило Ж. Марковић је подвео под елемент “друштвених односа”, унутар друштвеног контекста животне средине. У: Данило. Ж, Марковић, цит.дело, Београд 2005.

ступају у одређене међусобне везе и односе и само у границама ових друштвених веза и односа они утичу на природу, производе.“⁷³³

Појам непосредне природе, Маркс најчешће проматра кроз земљиште, логично, тада основни извор хране читаве Европе, иако су теме његовог рада и остали елементи, попут снаге река, ветра, угља, значаја рудних ресурса. Ипак, земљиште му представља најпарадигматичнији пример денунцијације капиталистичког друштвено-економског система. Но, пре неголи пређемо на саму критику, битно је изнети Марксов начелни став о земљи као ресурсу. Наиме, он у *Капиталу* полази: „Са стајалишта вишег економског облика друштва, приватно власништво над земљом од стране појединаца изгледаће прилично апсурдно као приватно власништво једног човека према другом.“⁷³⁴ Овде Маркс наводи апсурдност приватног капитала оличеног у власништву појединаца, међутим у наставку то проширује на цело друштво: „Чак ни цело друштво, нација, па чак и сва истовремено постојећа друштва заједно, нису власници земље (планете). Они су само његови корисници, плододоживатељи и, попут *boni patres familias*, морају га предати наредним генерацијама у побољшаном стању.“⁷³⁵ Маркс не само да негира приватно власништво над земљом, већ уводи својеврсни концепт међугенерациске одговорности, оличене у данашњој форми одрживог развоја, који подразумева онај развој који неће угрозити квалитет живота и капацитете земље за наредне генерације. Често се овај концепт представља блиско овим Марксовом наводима, односно у модерном исказу: „Према Земљи се морамо понашати као да смо је позајмили од будућих генерација, а наследили од прошлих.“⁷³⁶

Јустус Фон Либиг, један од најпознатијих хемичара XIX века, и „отац“ вештачких ђубрива, имао је изузетан утицај на Марксове ставове о деградацији земљишта унутар капиталистичког начина производње. Тако се у *Капиталу* континуирано позива управо на његова запажања,⁷³⁷ док у трећем тому овог дела наводи да је то важнија тема него теме свих економиста заједно.

Управо апострофирајући консеквенце приватног власништва и деградације земљишта, као природног ресурса, Маркс у наставку *Капитала* ову проблематику поопштава и на мале приватне земљопоседнике, али и на велике, који дају своју приватну земљу у закуп пољопривредницима. У оба случаја како истиче последица је иста, смањење виталности самог тла, јер посебно закупци приватног земљишта неће улагати у његово дугорочно очување приликом обраде и ђубрења, већ гледају да што пре и јефтиније извуку неку врсту

⁷³³ Karl Marks, *Najamni rad i kapital*, Kultura, prevod Dimitrije Tucović, 1907, str. 12.

Ebook, доступно на: <https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/marks/1849/12/najamni-rad/a5.pdf> (приступ: 5.5.2021)

⁷³⁴ Karl Marx, *Capital*, Volume III, International Publishers, NY 1967, p. 567.

OnLine Version: Marxists.org 1999, доступно на:

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-III.pdf> (приступ: 5.5.2021)

⁷³⁵ Ibidem, p. 567.

⁷³⁶ Наведена максима је парафразирано концепт чешће употребљаваног: „Земљу нисмо *наследили* од предака, него смо *је позајмили* од својих потомака“, али се свакако контекст и суштина не мења, без обзира на у тексту стилску прилагођеност Марксовом ставу.

⁷³⁷ Karl Marx, *Capital*, Volume III, cit delo, p. 588.

профита. Насупрот томе, он сматра да ће нестанком приватног власништва над земљом доћи до „замене и свесног рационалног обрађивања тла као вечног заједничког власништва, те да је то неутуђиви услов за постојање и репродукцију ланца узастопних генерација људског рода.“⁷³⁸ Као што је приметно, Маркс и на овом месту исказује одређени ниво бриге за будуће генерације, односно одрживост односа према природним ресурсима попут земљишта.

Наведено јесте својеврсна надоградња и разрада његовог става из пређашњег, првог дела *Капитала*, где је овакву капиталистичку пољопривреду ипак видео као напредак у односу на феудални начин производње. Но, то првенствено треба схватити у већ поменутом контексту историјског прогреса на линији феудализам-капитализам-социјализам-комунизам. Додатно, Маркс раскидање са феудалним системом и формирање националних држава перципира као средство уклањања граница између феуда које су раздвајале раднике. Иако је у финалној инстанци државу видео као нужно нестајућу форму која одржава класни систем, у замени феудалног система, имала је свој привремени значај. Ипак, са аспекта бриге о самом земљишту, он готово да изједначава оба облика као репресивне моделе испошћавања тла и неодрживог односа према овом ресурсу. Последишно, напомиње да је тај транзит узроковао: „све већу претежност градског становништва, које се гомила у великим центрима. Капиталистичка производња гомила с једне стране историјску покретачку снагу друштва, а с друге стране омета размену материје између човека и земље, тј. враћање земљишту оних његових саставних делова које је човек потрошио у облику хране и одела. Омета, дакле, вечити природни услов трајне плодности земљишта. Тиме она уједно разара телесно здравље градских радника и духовни живот сеоских радника.“⁷³⁹ Још једном Маркс јасно наглашава условљеност човека његовим природним елементима, не само материјалног него и духовно-интелектуалног квалитета живота, што је навешћемо касније, битно у концепту метаболичког расцепа унутар свеукупне природе.

У паралели са садашњошћу, вреди поменути да је Маркс био на добром трагу, с обзиром да је планета у XXI век ушла са континуираним проблемом управо деградације земље. Наиме, научна истраживања показују да годишњи континуирани губитак обрадиве земље због деградације земљишта износи између 5 и 12 милиона хектара, односно између 0,3% до 1% укупне обрадиве површине Земље.⁷⁴⁰

У економском контексту, разумљиво, Марксова мета били су економисти такозваног *laissez faire* концепта, дакле слободног тржишта и промета робе, пласираног од стране неповредивог приватног капитала. Адам Смит уз Томаса Малтуса, главни је опонент Марксовом концепту економије. Наиме, диспропорцију Марксових ставова са Малтусом ћемо подробно изложити на нивоу демографско-еколошког неслагања, а критика на рачун Смита можда на најбољи начин стаје у реченицу где констатује: „Будући да једно друштво,

⁷³⁸ Ibidem, p. 588.

⁷³⁹ Karl Marks, *Kapital*, Tom I, prevod Моше Пижде, Rodoljub Čolaković, Prosveta, 1978, str. 445.
Ebook, доступно на: https://libcom.org/files/karl_marks_kapital_prvi_tom.pdf (приступ: 8.5.2021)

⁷⁴⁰ Sara J. Scherr, *Soul Degradation: A Threat to Developing-country Food Security by 2020?*, Internation Food Policy Institute, 1999, pp. 20-21.

према Смиту, није сретно ако већина трпи, а будући да најбогатије стање друштва води тој патњи већине и да национална економија (уопште друштво приватног интереса) води том најбогатијем стању, излази да је несрећа друштва циљ националне економије“, закључује Маркс.⁷⁴¹ На оси ове критике, у тежњи за богатством, Маркс види одређену врсту „фетишизма“ (како га назива), према производима и роби, који људи у самообмани називају комодитетом, а који нема било какву есенцију среће, осим беспотребног гомилања елемента природе уобличених у робу. Може се рећи да је Маркс већ средином XIX века наслутио један од узрока еколошких криза крајем наредног века, конзумеризам, и то својственим свим класама, апетитом који не јењава и ограничен је само количином новца који индивидуа има да потроши.

Посебну врсту доприноса Маркса, али и Енгелса, поменута на почетку овог потпоглавља тиче се ревидирања демографско-еколошке парадигме пласиране од стране Томаса Малтуса, чији рад смо подробно изложили у одељку *Конзервативизам*. Малтусова конзервативна доктрина о демографској експанзији радничке популације која се „својом експанзивном репродукцијом још више сиромаша“, стварајући притисак сиромаштва унутар држава, наишао је не само на политичку, већ и научно засновану осуду унутар Марксовог рада. Слободно се може рећи да је Маркс своју визију демографије обрадио првенствено кроз одговор Малтусу на више нивоа. Подсетимо, Малтус је формирао принципе аритметичке прогресије хране и ресурса, у односу на убрзану геометријску прогресију популационог прогреса. У том смислу ратове, болести, уопштено сваки допринос морталитету, видео је као готово пожељан ефекат у прављењу баланса између ресурса и популације.⁷⁴²

Маркс је у овом аристократско-конзервативистичком мишљењу видео недвосмислени атак на радничку класу, кроз ниподаштавање права на њену егзистенцију и репродукцију.

Ни Маркс ни Енгелс нису негирали пораст радничког становништва, али јесу критиковали начин регулације који је Малтус предлагао. Сматрали су да њихов социјално-егзистенцијални статус није плод убрзане репродукције, већ неравноправне расподеле ресурса, добара и средстава за рад који су били у потпуности у рукама малобројног аристократског становништва и виших слојева буржоаског друштва.⁷⁴³ У Марксовој критици Малтуса о порасту становништва у односу на капацитете природних ресурса, подробном анализом, доста тога личног се може приметити, као и чињеница да га у делу *Капитал* помиње преко седамдесет пута. На првом нивоу, он истиче да Малтус фалсификује свој рад, преписује, чиме пласира у научну заједницу плагијат: „Ако би читалац хтео да се подсети на Малтуса, чији је *Есеј о принципу становништва* изашао 1798. године, ја ћу му напоменути да је тај спис у свом првом облику само један ђачки површан и поповски издекламован плагијат из Дефоа, сер Џејмса Стјуарта, Таунсенда, Франклина, Валаса и

⁷⁴¹ Karl Marx, *Economic & Philosophic Manuscripts*, cit. delo, p. 5.

⁷⁴² Thomas, R., Malthus, An Essay on the Principle of Population, Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard London, 1798, p. 43.

Ebook by 1998, Electronic Scholarly Publishing Project, доступно на:

<http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> (приступ: 8.5.2021)

⁷⁴³ Марко М. Вујић, и остали, цит. дело, *Екологија*, бр. 87, 2017, стр. 521-527.

других, и да у њему нема ни једне једине оригиналне мисли.⁷⁴⁴ Говорећи о доприносу Џејмса Стјуарта економској науци додаје: „Види се, између осталог и из тога што Малтусови обожаваоци и не знају да је овај у првом издању свога списка о закону становништва, ако оставимо на страну његово чисто декламаторски део, поред попова Валаса и Таунсенда, скоро једино преписао Стјуарта.“⁷⁴⁵ О дефиницији појма „рад“ Маркс након чуђења да се приписује Џону С. Милу, додаје да ју је (дефиницију) „1815. године анектирао Малтус, иначе мајстор у књижевним крађама. Читава његова теорија о становништву је сраман плагијат, коју је у исто време и независно од Андерсона развио и Вест.“⁷⁴⁶

Маркс на више места иронично алудира на то да је Малтус уједно био и поп англиканске цркве, што му је како истиче додатно издеформисало ставове о радничкој популацији, и намењености плода природних ресурса „деликатнијим људима“, те наводи: „Малтус често по више страна преписује, узео је највећи део своје теорије од сер Џејмса Стјуарта, али искривљујући га. Нпр, кад Стјуарт каже: »Ту, у ропству, постојао је један насилни метод да се људи нагоне на рад (...) он из тога не извлачи закључак као угојени поп, да најамне раднике треба увек држати на узици глади, већ напротив жели да увећа њихове потребе и да стално увећавање њихових потреба учини подстицајем њиховог рада за 'деликатније' људе.“⁷⁴⁷

Како му дискредитовање саме оригиналности Малтусовог рада није било довољно, није се устручавао да се осврне и на његове физичке карактеристике, односно дебљину коју у овом случају треба исправно схватити као Маркову алузију на „ситост“ и неумереност у храни црквеног клера, како је истицао, док сиромашна популација гладује, а бива истовремено укорована због демографске репродукције. Даљу дисквалификацију Малтусовог рада закључићемо и компаративном анализом Маркса са његовим претходницима, творцима, Марксу такође омраженог либерализма: „Политичком економијом бавили су се у почетку филозофи, као Хобс, Лок, Хјум; пословни људи или државници као Томас Мор, Де Вит, Норт, Лов, Вандерлинт, Франклин, (...) а доцније куцну час и за протестантске попове, и то с принципом становништва“.⁷⁴⁸ Наведено приказује до које мере је Маркс био противник Малтусовог дела, када је у односу на њега издизао читаву лепезу либералних теоретичара.

У чисто научним анализама, Маркс се осврће да дело Сисмондија, где Малтуса заокружује као пиlara капиталистичког уређења који је увео аспект пренасељености и то унутар радничке, никако аристократске класе: „Малтус најзад открива, помоћу Сисмондија, лепо тројство капиталистичке производње: хиперпродукцију — пренасељеност — претерану потрошњу.“⁷⁴⁹ Како југословенска историчарка Невенка Петрић закључује, само Малтусово неслагање са савременицима, као и каснијим критичарима, није произашло

⁷⁴⁴ Karl Marks, *Kapital*, Tom I, prevod Moše Pijade, Rodoljub Čolaković, Prosveta, 1978, str. 544.

Ebook, доступно на: https://libcom.org/files/karl_marks_kapital_prvi_tom.pdf (приступ: 8.5.2021)

⁷⁴⁵ Ibidem, str. 314.

⁷⁴⁶ Ibidem, str. 446.

⁷⁴⁷ Karl Marks, *Kapital*, Tom I, cit. delo, str. 572-573.

⁷⁴⁸ Ibidem, str. 545.

⁷⁴⁹ Ibidem, str. 561.

првенствено из његовог гледања на „принцип популације“, већ из његовог крутог гледања на друштво.⁷⁵⁰

Најзад, финални ударац на ову демографско-еколошку хипотезу о односу пренасељености и капацитета природних ресурса из угла марксизма, задаје Фридрих Енгелс, који се такође овом проблематиком бавио у свом делу *Нацрт за критику националне економије* из 1844. године. Он истиче да је већ Алисон у свом делу пољуљао Малтусову теорију, концептом производне снаге земље, сублимирајући то: „Сваки одрастао човек може више производити него што сам потроши, чињеница без које се човечанство не би могло умножавати, штавише, не би могло ни постојати; од чега би иначе живели они који тек расту?“⁷⁵¹ У наставку, Енгелс додаје други аргумент у сврху обарања Малтусове хипотезе, односно да је ствар проматрао исувише симплификовано, те да је дубље сагледао географску пренасељеност, дошао би до другачијег закључка. Наиме, како Енгелс примећује, онда би „морао видјети да је прекомјерно становништво или радна снага стално повезана с прекомјерним богатством, с прекомјерним капиталом и прекомјерним земљопосједом. Становништво је превелико само тамо гђе је превелика производна снага уопште. То најјасније показује стање сваке пренасељене земље, особито Енглеске, од времена када је писао Малтус“.⁷⁵² Најзад, у последњем из данашњег угла техницистичко-еколошком, али и корнукупијанском аргументу довољне количине ресурса за планетарну популацију, Енгелс говори о значају науке, која како истиче расте брзо бар колико и становништво. Те да унапређени технолошки процеси доводе до више произведене хране и начелно ресурса из генерације у генерацију, али и да је кључно имати у виду следеће: „Смијешно је, међутим, говорити о пренасељености све дотле док долина ријеке Мисисипи има доста необрађене земље да би се тамо могло пренијети цјелокупно становништво Европе«, све док се, уопће, тек трећина земље може сматрати обрађеном и док се производња само ове трећине може повећати за шест пута примјеном сада већ познатих побољшања.⁷⁵³ Одиста, ако ове Енгелсове аргументе сместимо у садашњост, чињенице показују да по глави становника садашњом технологијом производимо 2.782 калорије по особи у једном дану, односно 73.9 грама протеина по особи и дану. С друге стране минимум калорија потребних да подржи рад одрасле особе је између 1800 и 2000 калорија, док је препоручена дневна доза уноса протеина за одраслог мушкарца 63гр, а за одраслу жену 50гр. Тиме долазимо до простог закључка да производимо готово 30 посто више хране по глави становника од потребног, а да насупрот томе имамо 800 милиона⁷⁵⁴ акутно неухрањених становника. Само на нивоу ових аргумената, а нису једини, можемо закључити да нам је марксизам бар не у контексту популационог прогреса, делом притиска на ресурсе, производњу хране и добара, указао на и данас одрживу хипотезу - да укупна популација није

⁷⁵⁰ Nevenka Petrić, *Čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 80-81.

⁷⁵¹ Karl Marks, Fridrih Engels, *Rani radovi*, IX izdanje, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 129.

Доступно на: https://kupdf.net/download/karl-marks-i-fridrih-engels-rani-radovi_58dcd507dc0d60cf048970e2_pdf (приступ: 13.5.2021)

⁷⁵² Karl Marks, Fridrih Engels, cit. delo, str. 129.

⁷⁵³ Ibidem, str. 132.

⁷⁵⁴ Eric Holt-Giménez, *We Already Grow Enough Food for 10 Billion People...and Still Can't End Hunger*, *Journal of Sustainable Agriculture*, 2012, pp. 595-597.

узрок сиромаштва, већ систем неправедног глобалног друштва, дистрибуције и алокације добара у њему.

За сам крај односа марксизма и животне средине, оставили смо у уводу овог потпоглавља напоменути условни термин „неорганског“ (*inorganic eng.*) које Маркс користи описујући природу као управо неорганско тело човека. Подсетимо, „Живот врсте, како у човеку тако и у животињама, физички се састоји у томе да човек (као и животиња) живи од органске природе; а што је човек (или животиња) универзалнији, то је и сфера *неорганске* природе на којој живи универзалнија. (...) Баш као што биљке, животиње, камење, ваздух, светлост итд, теоретски чине део људске историје, делом као предмети природне науке, делом као предмети уметности – његова духовна *неорганска природа*, духовна храна коју прво мора припремити за исхрану или употребу – тако и у подручју праксе чине део људског живота и људске делатности..“⁷⁵⁵

Ова терминолошка употреба „неорганског“ коју чини природа, и органског које чини човек као једини део органске природе, била је полазна основа готово целог XX века кроз коју је марксизам посматран као изразито антропоцентрична идеологија, максимизације индустрије, отуђености од природе, и њене инструментализоване потчињености. Међутим, да бисмо објаснили и сместили марксизам на праву тачку у равни антропоцентризам – екоцентризам, неопходно је шире сагледати Марксово дело, и такође ући у дубљи његов контекст.

Дијалектички приступ који је Маркс користио, делом преузет од Хегела, измењен је у тој мери да је идеализам Хегела у погледу на саму природу код Маркса имао материјалистичку црту. Како смо навели, биолози Јустус Фон Либин, али и Чарлс Дарвин имали су кључни утицај на Маркса у стварању дијалектичког система човек - природа, ослоњеног на природне науке, који је нужно материјализовао место природе. Та врста створеног дуализма, односно материјализације неорганске природе у односу на органског човека, била је кључна тачка у површним, али доминантним оптужбама да је реч о дуализму који представља две апсолутне супротности, али и за есенцијално одбацивање било које дубље дијалектичке концепције на овом пољу. Такав наратив у Марковом делу види природу само као механизам који треба додати људским производним потребама.

Међутим, бар на два нивоа ћемо ову доминантну, али ипак симплификацију интегралног марксизма у односу према природи продубити. С једне стране „дубински еколози“ пласирали су ову хипотезу јер наизглед одбацује духовну, па и мистичну, а свакако интринсичну вредност природе. Маркс у поменутој дијалектици органско-неорганског односа јесте обухватио материјализацију, односно физичку појавност у контексту развоја односа човека и друштва како Форестер истиче, и додаје да је то разлог зашто је марксизам неправедно, или бар површно сврстан у чисту материјалистичку екологију.⁷⁵⁶ Али Марксу

⁷⁵⁵ Karl Marx, *Economic & Philosophic Manuscripts*, 1844: Progress Publishers, 1959, p. 31.

доступно на: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf> (приступ: 8.5.2021)

⁷⁵⁶ Foster, Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology, *American Journal of Sociology*, 105 (2), 1999, pp. 366-405.

се то савршено уклапало с једне стране у наклоност према природним наукама, њиховој материјалистичкој детерминацији и прецизности, и с друге стране у посматрање опште материјалистичке дијалектике унутар праксе историјског развоја коју је заступао и која у синтези са концептом отуђености човека од сопственог рада, сопствених производа, себе самог па и од природе, јесте део концепта који такође карактерише његов начелни став.

Овде је моменат да уведемо први од два значајна погледа на неоргански материјализам Маркса у погледу природе, јер оно што се често пренебрегава је да је постојање материјалног расцепа између органског и неорганског карактеристика искључиво буржоаског друштва. Односно, да је такав однос створен у условима које је генерисао сам капитализам на бази поменуте свеприсутне отуђености. У прилог овоме додаћемо Марксов концепт тзв. „хуманизације природе“ али и „натурализације човека“, који ће у новом комунистичком друштву ићи синхроно:

„Тек тада природа постоји као темељ властитог људског постојања. Тек овде је оно што је за њега његово природно постојање постало његово људско постојање, а природа је за њега постала човек. Такво је друштво потпуно јединство човека с природом – истинско ускрснуће природе – доследни натурализам човека и доследни хуманизам природе. (...) Комунизам, као потпуно развијен натурализам, једнак је хуманизму, а као потпуно развијен хуманизам једнак је натурализму; то је истинско разрешење сукоба између човека и природе те између човека и човека – истинско решење сукоба између постојања и суштине, између објективизације и самопотврђивања, између слободе и нужности, између појединца и врсте. Комунизам је решена загонетка историје и он сам зна да је решење.“⁷⁵⁷

Као други ниво својеврсног контрааргумента о потпуној антропоцентричности марксистичке идеологије, навешћемо готово изостављено коришћење термина „неорганско“ из карактеризације природе. Наиме, Маркс у *Капиталу* већ говори о „размени материје“ унутар природе, односно између земље и самог човека. Маркс је у тој фази био превасходно под утицајем Либига и његових радова у сфери испошћавања земљишта које смо већ наводили као аргумент да капиталистичка индустријализована пољопривреда трајно деградира земљу.⁷⁵⁸ На нивоу капиталистичког антагонизма село-град, види и однос човек-природа, где се у размени материје (метаболичким процесима) не враћа самој земљи оно што се од њених ресурса узима, зарад производње роба и потрештина, те поменутог komodитета који је како смо навели, називао својеврсним фетишизмом. Овај теоријско-практични концепт који је Маркс изнео представљајући прекид метаболичке интеракције између човечанства и остатка природе продукване поменутиим капитализмом и јазом између села и града, почетком XXI у еколошку парадигму под темином „метаболички расцеп“, уводи Џон Фостер. Фостер сматра да је овај моменат у раду Маркса довео до много

⁷⁵⁷ Karl Marx, *Economic & Philosophic Manuscripts*, 1844: Progress Publishers, 1959, p. 44.

Ebook, доступно на:

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf>
(17.5.2021)

⁷⁵⁸ Karl Marks, *Kapital*, Tom I, prevod Моше Пижде, Rodoljub Čolaković, Prosveta, 1978, str. 445.

Ebook, доступно на: https://libcom.org/files/karl_marks_kapital_prvi_tom.pdf (приступ: 17.5.2021)

несрећнијег еколошког разумевања односа међу људским бићима и њихове животне средине у марксизму, у смислу експлоататорског односа људи према природи.⁷⁵⁹

Последњи ниво може нам послужити као тема за размишљање, да ли марксизам кроз све наведено нуди једну реал-еколошку перцепцију природе која није априори антропоцентрична, упркос (из угла дубинске екологије), мањкавом перцепцијом природе изопштене од мистичног, есенцијалистичког и духовног схватања. Мари Букчин несумњиво екоцентрични теоретичар, оснивач правца социјалне екологије, у својим последњим радовима *Re-enchanting Humanity* и *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism*, оштро је управо на поменутој оси критиковао концепт дубинске екологије, истичући да њен мистицизам, и инсистирање на биоцентричности, те одвајању од сваке материјализације природе, чине да се друштвене промене у овој области пасивизирају, сведу на уске групе непродуктивних активиста, уместо да понуди ширу конкретнију материјалну слику еколошких проблема као друштвених, и покрену талас промена. Већи број аутора у сагласности је ако екологија жели бити покретач, или бар део великих друштвених промена, мора имати одређени ниво материјалности, као опипљиве немистификоване стварности, а класични марксизам, утисак је, нуди управо такву перспективу.

Лук, један је у лепези аутора сличних ставова, сматра да Марксова дијалектика материјализације природе на релацији човек-природа нуди могућност проактивне критике данашњег капиталистичког друштва и потенцијално води у еколошку револуцију, пре него у антропоцентризам.⁷⁶⁰ То потенцијално назначавате тежњу да екологију држимо унутар друштвене и политичке стварности, као материјалне проблеме који морају имати исто тако опипљива артикулисана решења унутар нове еколошке парадигме, или како би марксизам као идеологија инсистирао - новог друштва.

⁷⁵⁹ Више у: James, B. Foster, Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology, *American Journal of Sociology* 105 (2), 1999, pp. 366-405.

⁷⁶⁰ Timothy W. Luke, "Capitalism, Democracy, and Ecology: Departing from Marx", in *Democracy & Nature*, Vol 7, 2001, pp. 495-498.

4. САВРЕМЕНЕ СОЦИО-ПОЛИТИЧКЕ ФОРМЕ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Будући да ово поглавље има за циљ формирање теоријског оквира социо-политичких форми заштите животне средине, са фокусом на друштвени и политички аспект, више него на био-етички, нужно је да појаснимо употребу терминологије у наставку рада.

Антропоцентризам, успостављен још у античкој Грчкој код Сократа, те разрађен код Аристотела, непромењива је карактеристика свих развијених социјалних и политичких форми западне цивилизације, у перцепцији природе искључиво као ресурса. Ради прецизнијег нијансирања, те избегавања традиционалне али недовољно прецизне дихотомије антропоцентризам-екоцентризам, нагласићемо постојање умереног (слабог) антропоцентризма. Као термин, шире је пласиран у раду Нортонa којим га је одвојио од јаког антропоцентризма, кроз разликовање личних преференција заснованих на осећају или промишљању.⁷⁶¹ Још шире, Хејворд умерени антропоцентризам дефинише синонимно и као „просвећени“ антропоцентризам, јер је заснован на промишљању унутар личног (људског) интереса слично као и код Нортонa. Хејворд га позиционира као врсту бриге о нељудским деловима природе (иако им се не придаје морални значај), кроз критику експлоататорског односа према природи присутног унутар чистог антропоцентризма.⁷⁶² Последњих деценија умерени (просвећени) антропоцентризам се користи као израз дистинкције од традиционалног антропоцентризма који природу ограничава унутар концепта „природних ресурса“. С друге стране како Петерсон истиче, умерени антропоцентризам природу перципира као пружаоца услуга, што сматра кораком унапред. Наиме, антропоцентризам у свом интегралном облику природне ресурсе види како пасивно стоје на располагању, док унутар његовог умереног облика, услуге екосистема подразумевају бар одређени ниво рационалног опхођења, било да је то „само онај ниво који омогућава послушност, предвидљивост и сврсисходност као што је допуштено слугама или робовима.“⁷⁶³

Појам екоцентризма ће се ради лакшег дефинисања теоријског оквира узимати као антипод антропоцентризму. Односно, представљаће инклузивни појам више тенденција да се интринсична вредност са човека прошири на остатак природе у виду објекта морала. Ово истичемо због постојећег етимолошког нијансирања унутар анимоетике, биоетике, те натуроцентризма, који препознаје диверзитет кишобран појма екоцентризма. Наиме, насупрот антропоцентризму, првенствено постоје нивои физиоцентризма оличени у

⁷⁶¹ Brayan Norton, *Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism*, *Environmental Ethics*, 1984, p. 6.

⁷⁶² Tim Hayward, *Ecological Thought*, Polity Press, 1994, p. 220, у: Вукашин Павловић, *Екологија, религија, етика*, Завод за уџбенике, Београд, 2013, стр. 20-21.

⁷⁶³ Keith R. Peterson, „Ecosystem services, nonhuman agencies, and diffuse dependence.” ISEE conference „Old and New World Perspectives on Environmental Philosophy,” Nijmegen, the Netherlands, 2011, p. 4.

концептима⁷⁶⁴ патоцентризма, биоцентризма и екоцентризма.⁷⁶⁵ Иако се појмовно често мешају, понекад и на нивоу синонима, *патоцентризам* је засебан концепт који смо истакли унутар Бентамовог става о осталим живим бићима где износи: „Питање није, могу ли они разумети, нити могу разговарати; Али јесте питање могу ли патити?“. Уз концепт саосећајности Шопенхауера, Питер Сингер ово морално проширење назива основом анимоетике.⁷⁶⁶ Дакле, концепт патоцентризма лимитира проширење моралности само на жива бића која осећају патњу, и стога не може у потпуности бити еквивалентан осталим моделима, биоцентризму и екоцентризму. *Биоцентризам* је концепт одговорности и према другим живим бићима где она постају „морални објекти“, и где је живот као такав (укључујући и човеков) врховна вредност.⁷⁶⁷ У том смислу није битно да ли је реч о делфину или стаблу хроста, сама чињеница да су живи ентитети даје им позицију моралног објекта. *Екоцентризам*, као најшири ниво инклузије нељудске природе у општи морални систем, проширује етику и на неживу природу, односно од најситнијег камена до екосистема, независно од тога да ли је живо или не.

Будући да термин физиоцентризма који екоетичари попут Кребсове називају кровним морално-натуралистичким појмом, није шире заступљен у друштвено-хуманистичкој литератури, за општи појам тенденције као холистичком очувању животне средине узећемо екоцентризам. Он представља појам најближи физиоцентризму, и има подједнаку ширину, те га неки аутори (Вилке, Галаси)⁷⁶⁸ не сматрају нужно потпојмом унутар физиоцентризма, већ легитимним синонимом. Дакле, екоцентризам ће бити коришћен као термин најширег проширења моралног достојанства са човека⁷⁶⁹ на остале делове животне средине, односно као централни оквир еколошке тенденције социо-политичких форми. Наравно, ван опште екоцентричне класификације, нијансирање унутар сваке форме у детаљним елаборацијама биће извршено ради прецизнијег дефинисања садржаја тих форми и њихових међусобних разлика.

⁷⁶⁴ Нови теоцентризам - представља још један „центризам“ са зеленим ликом, који се јавља као ревидирани верски теоцентризам унутар религијских праваца, што смо подробно представили у поглављу II ове дисертације.

⁷⁶⁵ Angelika, Krebs, *Nature Discourse Ethics and Nature, Environmental Values*, 6 no3. 1997, pp. 269-273.

⁷⁶⁶ Peter Singer, *Animal Liberation, 40th Anniversary Edition*, Open Road Media, 2015, p. 36.

⁷⁶⁷ Ivan Cifrić, *Antropocentrična i biocentrična odgovornost za život, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol.14, 2005, p. 198.*

⁷⁶⁸ Leena Vilka, *The Intrinsic Value of Nature*, Brill/Rodopi, 1997, pp. 75-79; Giuseppe Galassi, „Systems of Values’ ‘Ethical Systems’, and Sustainability. The Economic Social ‘Entity’ Values”, *De Computis, Revista Española de Historia de la Contabilidad* (18), 2021, pp. 186 – 201.

⁷⁶⁹ Доминантан број аутора, поменуто проширење моралног достојанства, појашњава појмом постојања интереса сваког од анализираних ентитета на које се етика проширује, што значи да има себи својствену сврху (Фајнберг); достојанство само по себи (Стоун); себи својствено благостање (Бентам и Сингер); инхерентну вредност (Реган); себи својствену добробит (Гудпастер). Наведено значи да ти објекти имају вредност и достојанство независно од нашег личног осећаја или искуства, те се морају укључити у систем моралног делања. Више у:

Džozef R. De Žarden, *Ekološka etika-uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006, str. 215. & 207-239.

Појам „радикално“ биће коришћен за исказ високог нивоа захтеване опште друштвено-економске промене, а не као ниво тенденција ка инклузији партикуларних елемената, попут проширења моралног права на одређене врсте или целине.

Екологизам биће уоквирен у свом политичко-идеолошком смислу као целовита идеологија, какве су традиционалне идеологије попут конзервативизма, социјализма, либерализма које су представљене у претходном поглављу. Напросто, екологизам у себи садржи све елементе неопходне за такву класификацију, он представља потпуно нови поглед на друштво, нови поглед друштва на привреду, етику, нови однос према природи, и међусобни однос унутар самог друштва. Но, пре него што прецизније уђемо у позицију и вредности екологизма као политичке идеологије, нужно је да извршимо дистинкцију овог термина у односу на „синониме“ који се често, сасвим погрешно користе у широј литератури. Ову дистинкцију не правимо из чисто етимолошког разлога, већ из суштинске премисе овог поглавља у ком формирамо четири групе различитих еколошких социо-политичких форми.

Наиме, социо-политичке форме заштите средине поделићемо на *а)* Нове радикално-екоцентричне; *б)* Трансформисане радикално-екоцентричне; *в)* Системске корективно-техноцентричне; *г)* Нове реформисано-популистичке. Овако креирана *теоријска класификација* биће пресек тренутног стања, јер унутар еколошког дискурса друштвених и политичких форми могуће су и извесне континуиране транзиције из једне групе у другу, штавише, указаћемо управо на такве примере кроз опус *реформисаних* форми.

Свака од ових група, са својим карактеристикама и разлозима баш овакве класификације биће појашњена у засебним целинама овог поглавља.

4.1. Нове радикално-екоцентричне социо-политичке форме

Нове радикално-екоцентричне форме, чине прву групу у формираној класификацији еколошких социо-политичких форми. Први од два главна егземплара чини управо поменути екологизам, у облику конкретног идеолошког правца. Други представља дубинска екологија, коју смо идентификовали не само због њеног инхерентног значаја за потпуну, радикалну измену свести и друштва у погледу очувања животне средине, већ и због разлика у односу на екологизам на структуралном и делом вредносном нивоу.

Нове радикално-екоцентричне форме, заснивају се на три принципа. *Први*, детерминисане су грађењем структуре од нулте тачке, до целовитих - нових социјалних или политичких облика. Као такве, нису дериват, нити трансформисани облик било које раније постојеће и/или тренутно егзистирајуће социо-политичке форме. *Други*, захтевају радикалну промену економске, друштвене, еколошке и вредносно-етичке матрице цивилизације, односно стварање потпуно новог друштва. *Треће*, суштину своје егзистенције виде у напору да то ново друштво буде екоцентрични, или најмање, нови биоцентрични поредак суживота са природом.

4.1.1. Екологизам

Екологизам је до свог статуса нове радикално-екоцентричне идеологије дошао дугим путем, кроз неколико стаза личне борбе, али и помоћу сплета цивилизацијских околности. Стаза „околности“ је била импотентност постојећих традиционалних идеологија, које ни у једном од својих теоријских (видети поглавље III), али ни практичних форми, нису пружиле потпору захтевима животне средине, ни решиле све присутнију еколошку кризу. Штавише, идеологије, посебно у својим „реал“ и „нео“ облицима, ту кризу су стварале сопственим економским матрицама бесомучне индустријализације и привредног раста као јединог мерила друштвеног просперитета. Међутим, ова врста перцепције зачета у слободоумној академској зони, на неолибералном западу је посматрана као „подметачина“ совјетског утицаја, а у источном блоку као капиталистички клип у тачкове продуктивности реалсоцијалистичких система. Ипак, научна истина попут воде, увек нађе пукотине, и постала је вирална тек када су научни радови публиковани у релативно атрактивно читалачко штиво. Наиме, пријемчиви наслови, доступност широј читалачкој публици, садржај иза ког су стајали читави тимови експерата, или организација попут Римског клуба, били су предуслов за ескалацију ове теме међу „обичним“ светом. Управо такав случај је са књигом Рејчел Карсон *Тихо пролеће*⁷⁷⁰, која је уз тим сарадника из медицине, био-хемије, агрономије, прва пробудила интересовање и анимирала јавност да схвати опасност деградације животне средине, не само као атак на природу, већ и директно на људско здравље. Карсонова је у свом раду доказала директну узрочно-последичну везу између употребе пестицида у пољопривреди и појаве канцера у људској популацији. Са поменути тимом сарадника, утврдила је да стварање канцера бива узроковано загађењем елемената природе, попут воде - арсеном, и другим материјама.⁷⁷¹ У том моменту контроверзни рад, убрзо је постао бестселер, и још битније, прихваћен као научно потпуно валидан документ који је утицао на делимичну редукцију употребе пестицида у пољопривреди 1960-их година.

Након *Тихог пролећа* један од најутицајнијих проеколошких научних радова, који је попримио димензију глобалног читалачког штива, била је књига *Границе Раста*, Донеле и Дениса Медоуза, објављена 1972. године као извештај новооснованог Римског клуба. Закључци овог дела у најкраћем били су крајње алармантни: „Ако се садашњи трендови раста светске популације, индустријализације, загађења, производње хране и исцрпљивања ресурса наставе непромењеним темпом, границе раста на овој планети биће достигнуте негде унутар следећих 100 година. Највероватнији резултат биће: прилично нагли и неконтролисани пад и становништва и индустријских капацитета планете.“⁷⁷² Књига је преведена на преко 30 језика, и продата у 35 милиона примерака чиме је допринела

⁷⁷⁰ Наслов књиге изазвао је доста контроверзи, посебно у свом преводу, али заправо је био инспирисан поемом Џона Китса, „La Belle Dame Sans Merci“ и асоцира на пролеће без птичијег цвркута.

⁷⁷¹ Rachel Carson, *Silent Spring*, Crest Book, 1962, p. 35.

Ebook, Доступно на: https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf (3.5.2021)

⁷⁷² Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, III William W. Behrens, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, Signet Books, 1972, pp. 23-24.

Ebook, Доступно на: <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf> (5.5.2021)

глобалној апокалиптичној опомени човечанству, да се кораци у промени популационе, економске, аграрне, енергетске, и надамне еколошке политике морају начинити.

Овде долазимо и до друге стазе делом генерисане наведеним, односно потребом да се створи нови идеолошки концепт, који ће предупредити деградацију природе и људског здравља. Додатна потпора је била инспирација постматеријалистичким сетом тенденција с краја 60-их година прошлог века. Наведени услови и околности створили су могућност конципирања једне нове идеологије, али то само по себи није било довољно. Првобитна реакција била је стварање, истина разуђеног, еколошког активизма унутар нових друштвених покрета, а само формулисање идеологије захтевало још најмање две деценије. Управо толико било је потребно да се постматеријализам, блоковско-идеолошка подела оваплоћена у трци над експлоатацијом ресурса, те глобална спознаја опасности од еколошке апокалипсе, синтетичу у релативно јединствен идеолошки концепт екологизма.

Један од кључних разлога овог одлагања, јесте непостојање централног идеолошког творца, попут Маркса, Берка, Хобса и Лока, или како Дерек Вол наводи⁷⁷³ бар сопственог Макијавелија, Лењина или Гандија. Заиста, чак и данас екологизам без централизоване основе кује сопствену идеолошку форму, црпећи разне облике еколошких и политичких теорија чему ћемо се детаљније посветити у наставку рада.

Између осталог због оваквих „мањкавости“, позиционирање екологизма у радовима политичких теоретичара је разнолико, од потпуног негирања да је реч о идеологији, преко става да је реч о партикуларној идеологији (Симеуновић), све до становишта да је реч о специфичној „хибридној“ идеологији (Хејвуд).

Негација екологизма као идеологије врши се кроз његово дерогирање на ниво „зелене“ теорије, или „зелених теорија“, које су конципиране на анализи деловања политичких актера, субјекта уопште, у односу на животну средину и њену заштиту. Оваква категоризација несумњиво је исувише симплификована, и нехолистичка. Она не обухвата једну од основних структуралних карактеристика екологизма, а то је, да несумњиво постојање зелених теорија не искључује постојање екологизма, већ оне бивају инкорпориране унутар њега, фрагментарно, таман толико да идеолошко тело буде одређеније и усклађено са друштвеним, економским, те еколошким околностима данашњице. Овде заправо долазимо до тачке у којој изостанак идеолошке централизоване основе у виду „очева“ идеологије, постаје предност екологизма као идеологије, која је у својеврсном дијалектичком континуитету, без баласта пиларних индивидуалистичких научних детерминизама.

С друге стране, карактеризацијом „хибридне“ идеологије, екологизам се посматра као структура која је имала разна укрштања са осталим идеологијама.⁷⁷⁴ Хејвуд своју хибридизацију екологизма између осталог правда повезивањем са фашизмом, анархизмом, феминизмом, те конзервативизмом, који су заузимали еколошке ставове у сврху достизања сопствених циљева. Овде се свакако да приметити да Хејвуд не врши исправну дистинкцију између, с једне стране еколошких и проеколошких идеја, и с друге стране екологизма као целовите идеологије. Односно, не увиђа да није свака предеколошка идеја ни претходница екологизма, а ни њен садржајни елемент. Додатно, како како Надић примећује, Хејвудом

⁷⁷³ Derek Wall, *Getting There*, Green Print, London, 1990, p. 7, u Darko Nadić, cit.delo. str. 18.

⁷⁷⁴ Драган Симеуновић, цит. дело, Београд, 2009, стр. 131.

класификацијом екологизма по којој постоје десничарски, екосоцијалистички, екофеминистички и анархистички екологизам, само је јасније одсуство његовог исправног сагледавања ове идеологије, на шта се надовезује Добсонов став да као што „постоји више врста социјализама и више врста либерализама, тако постоји и више екологизама.“⁷⁷⁵

Међутим, овде можемо увести додатну проблематизацију, да ли су наведене идеолошке форме, и политичке теорије продукт почетне еколошке премисе разрађене кроз већ постојеће идеолошке форме? Или су пак, изведене из тих традиционалних форми додавањем еколошке димензије?

Поједностављено, да ли се уопште може тврдити да су екосоцијализам или екофеминизам продукти екологистичке мисли, а не деривати већ егзистирајућих социјализма и феминизма, са наглашеном еколошким компонентом?

Одговор на ово питање понудићемо у креираној класификацији еколошких социјално-политичких облика, унутар групе трансформисаних радикално-екоцентричних форми.

Међутим, Хејвуд нам нуди и очигледан поглед на значај екологизма, који својом специфичношћу, интензитетом и ширином, ипак завређује сопствено дефинисање - идеологијом. Наиме, он запажа да „наглашавајући централни значај екологије, екологизам осветљава један приступ политичком разумевању који је квалитативно различит од уобичајених. Захтевајући радикалну друштвено-политичку промену и темељно промишљање односа људских бића према свету природе, екологизам се развио у засебну идеологију.“⁷⁷⁶ Ако је неко разрадио и допринео екологизму као засебном и целовитом идеолошком концепту данашњице, то је свакако Ендру Добсон. Иако би било претенциозно назвати га оцем савременог екологизма, узимајући у обзир да је за стари или „несавремени“ екологизам потребан проток бар још неколико деценија, Добсон свакако завређује централну пажњу у доприносу овој младој идеологији.

Добсон нам на неколико нивоа помаже да исклешемо јасне контуре екологизма, у дистинкцијама од осталих током XX века готово синонимних еколошко-политичких теорија. Добсон уједно напомиње у контексту холизма⁷⁷⁷, који је један од основних карактеристика екологизма, да екологизам налази своје теоријско, практично и идеолошко упориште управо у разноликој еколошкој политичкој теорији. Она му је потребна како би конципирао поменути дистинкцију и од постојећих идеологија, али и опскрбио себе личном, идеолошком структуром.

На тај начин обогаћен, екологизам представља нов начин организовања модерног друштва, али не само то, већ „екологизам заступа да одрживу и испуњавајућу егзистенцију претпоставља радикална промена нашег односа према природи и нашег начина друштвеног и политичког живота“, закључује Добсон.⁷⁷⁸ У својој претходној књизи *Политика природе* из 2003. године Добсон је већ описао изглед новог друштва за које се нада да ће поред

⁷⁷⁵ Дарко Надић, цит. дело 2009, стр. 26. према: Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Third edition, Routledge, London- New York, 2005, p. 2.

⁷⁷⁶ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, 2005, str. 279-280.

⁷⁷⁷ Фритјоф Капра је према Хејвуду први утемељио холистички приступ у екологизму, који значи да сваки део има смисао и своју сврху искључиво у односу према другим деловима и самој целини.

⁷⁷⁸ Дарко Надић, цит. дело 2009, стр 14, према: Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Third edition, Routledge, London- New York, 2005, p. 2.

уважавања еколошких принципа, та истински еколошка друштва бити мале, децентрализоване заједнице, са процесима доношења одлука темељеним на „директној“, а не „заступничкој“ демократији.⁷⁷⁹

Брајан Бакстер, у својој утицајној књизи *Екологизам*, исти дефинише као идеологију која је проистекла из развоја интереса да се морална, политичка, економска и научна питања фокусирају на људски однос са животном средином планете. Екологизам према Бакстеру полази од става да је нељудски свет вредан моралног разматрања и да то треба узети у обзир при уређењу и конципирању друштвених, економских и политичких система, те је као такав значајна алтернатива постојећим политичким идеологијама.⁷⁸⁰

Вилијам Лук, у свом раду о екологизму дискутује о одређеном нивоу дисперзије, наводећи бар пет праваца унутар екологизма, који се међусобно разликују. Међутим, враћајући се на Добсонов концепт целовите идеологије, он закључује да: „Екологизам носи кохерентан и доследан код веровања о мапирању стварности, прописивања решења за проблеме који муче ту стварност и програмирања политичких акција за трансформацију садашњег друштва у неко веће, будуће, савршено, зелено стање. Иако постоји одређени континуитет из прошлих пракси, многе новине екологизма у данашњем глобалистичком поретку су прилично карактеристичне.“⁷⁸¹

Спретник и Капра истичу да без обзира на нијансе у различитостима интерпретације екологизма, у погледу три темељна начела ове идеологије постоје слагања, а то су екологија, непосредна демократија и ненасиље. На тему тог универзализма, Добсон апострофира да: „Екологизам стога има потенцијал да лакше од већине идеологија тврди да је дословно у свачијем интересу следити ове принципе.“⁷⁸² Овде је битно истаћи да се поред наведених принципа, будуће друштво заснива на одрживости, али не у смислу онога што је у неолибералном концепту формирано кроз механизме одрживог развоја, јер он сам по себи како Надић истиче претпоставља веру у раст, технологију и развој. С друге стране екологизам одбацује све корективне механизме садашњег поретка у виду поменутог одрживог развоја, еколошке модернизације, принципа загађивач плаћа, и одбацујући сваки квантитативни раст унутар одрживог друштва претпоставља: а) Квалитетну животну средину; б) штедњу природних ресурса; в) квалитет живота; г) етику изнад технологије.⁷⁸³ Андре Горц, спрам технологије има још радикалнији став: „Екологија за разлику од екологизма не садржи у себи одбацивање ауторитарних, технофашистичких решења(...) Одбацивање технофашизма не произлази из науке о природним равнотежама, већ из цивилизацијског избора. Екологизам користи екологију као полугу за радикалну критику цивилизације и друштва.“⁷⁸⁴ Горцов екологизам првенствено је повезан с критиком капитализма, и његов рад у овом домену позива на еколошку, социјалну и културну револуцију која укида ограничења капитализма. Међутим, у наведеном цитату осим

⁷⁷⁹ Andrew Dobson, *The Politics of Nature - Explorations in green political theory*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2003, p. 63.

⁷⁸⁰ Више у: Brian Baxter, *Ecologism - An Introduction*, Georgetown University Press, 2000.

⁷⁸¹ Timothy W. Luke, „An Apparatus of Answers? Ecologism as Ideology in the 21st Century”, *New Political Science*, Volume 31, 2010, pp. 497-498.

⁷⁸² Andrew Dobson, *Green Political Thought*, 4th Edition, Routledge, 2007, p. 17.

⁷⁸³ Дарко Надић, цит. дело, 2009, стр. 24.

⁷⁸⁴ Andre Gorc, cit. delo, str. 47.

радикалног антикапиталистичког става према технологији, даје нам и диференцијацију екологије и екологизма, не само на нивоу односа наука – идеологија, већ у есенцији оно што екологија без „изма“ носи. То је неутрални, некритички осврт на изостанак природне равнотеже, док екологизам чини да спознаје екологије пређу из зоне академског комфора, у радикалну критику и промену друштва. На нивоу додатне садржинске различитости у односу на остале идеологије, али и праваца борбе које екологизам треба да заузме, значајно је упориште које заузима Џонатан Порит, конципирајући слично Марксу однос отуђености човека од природе, али не (само) услед капиталистичког начина производње како је тврдио Маркс. Наиме, Порит сматра да је опседнутост индустријским развојем карактеристика подједнако капитализма и социјализма, али да њихово оптуживање нема превише смисла јер је реч о идеологијама које су: „...посвећене индустријском расту, експанзији средстава за производњу, материјалистичке етике као најбољег средства за задовољавање људских потреба, и несметаном технолошком развоју. Социјализам као и капитализам се ослањају на повећану централизацију, координацију и бирократску контролу великих размера. Са становишта уског научног рационализма, и социјализам и капитализам тврде да је планета ту да би била подјармљена.“⁷⁸⁵

Новонасталим партијама Зелених 1980-их година, овај неулазак у арену компарације са традиционалним идеологијама, у фази конципирања екологистичких програма послужио је, испоставило се као маркетиншки аргумент, да себе „оперу“ од оптужби да заступају чисте левичарске идеје, мантром да „Зелени на скали политичких идеологија нису ни лево ни десно, него изнад тога“. Док је Петра Кели једна од оснивача Немачке партије Зелених тврдила, да они нису ни лево ни десно, ни у центру, него „испред свих“.⁷⁸⁶ О улози и значају екологизма у практичној политичкој форми Зелених странака, детаљно ће бити речи у наредном поглављу.

Из свега наведеног, екологизам несумњиво јесте идеологија која завређује тај статус и пажњу, као концепт који заиста нуди другачију визију целокупног друштва. Међутим, као и свака идеологија, екологизам се посебно одликује специфичностима које му умањују шансе да у блиској будућности, као идеолошка и социо-политичка платформа добије оваплоћење на неком ширем нивоу, у званичној, државној, регионалној или глобалној политичкој форми. То произилази из најмање пет разлога:

Првенствено, поменути разнолики утицаји на екологизам из осталих, махом зелених политичких теорија, осим што га обогаћују, последично му и мењају ткиво нагласком на своје партикуларне приоритете. Тако Питер Њуел у свом скорашњем делу у смислу епистемолошких и филозофских темеља начелне зелене политике, истиче постојање струја унутар интерпретација екологизма, с једне стране је ту универзализам (унутар дубоке екологије) и партикуларизам (унутар зеленог анархизма на пример), структурализам (унутар екосоцијализма или марксизма) и детерминизам (у оквиру еко-феминистичке мисли).⁷⁸⁷ Иако је реч о засебним социо-политичким формама, оне често представљају субјективни полазни наратив и о кровној еколошкој идеологији - екологизму. Тако на трагу Лаферија и Стоета закључује се и да проблематика целовитости еколошке мисли осцилира између

⁷⁸⁵ Johathan Porrit, *Seeing Green*, Blackwell, Blackwell, Oxford, 1984, p.44 u Darko Nadić, cit. delo. 2009, str. 22.

⁷⁸⁶ <https://www.pressherald.com/2017/11/13/letter-neither-left-nor-right-but-in-front/> (8.5.2021)

⁷⁸⁷ Peter Newell, *Global Green Politics*, Cambridge University Press, 2019, pp. 26-27.

фундационалистичких и антифундационалистичких аргумената, односно између логике универзалности и посебности. Другим речима, како овај двојац истиче, баш као што сумњиво гледа на академске и политичке покушаје утемељења „истине“ на вероватно универзалним „темељима“ (тј. непоколебљивим претпоставкама о људској природи или култури), не може прихватити ни облик релативизма који не би понудио опипљиве и конкретне идеје у изградњу бољег света.⁷⁸⁸ Нагињање екологизма првенствено ка инклузивној општости великог броја зелених политичких теорија, с друге стране лишава га концептуализације практичних решења, или конкретне платформе и циљева који вероватно као такви не би могли задовољити поменути теоријски диверзитет.

Друго, степен радикализма унутар ове идеологије, који захтева темељнију промену индустријско-економских принципа, који заводљиво и чак романтичарски делују на папиру, значило би практично одрицање од значајног нивоа личног комфора појединца у модерном друштву, зарад истина виших дугорочних циљева. У том смислу аутори попут Хејвуда сматрају да је он радикалнији од социјализма, феминизма, чак и фашизма, јер осим корените промене друштвено-економско-политичког система, он захтева и другачији начин успостављања егзистенције, и система вредности који је у сукобу са традиционалним, одавно стеченим и дубоко укореваним конзумеристичко-потрошачким системом. Одиста, осим малог броја људи ретко ко је спреман да своје навике трајно трансформише од материјално-конзумеристичких, у постматеријално-натуралистичке. Колико је мушкарца спремно да своје планове о новом аутомобилу, био он и електрични, замени возњом бицикла. Односно колико је жена спремно да своје козметичко-модне афинитете, трајно замени натуралистичким задовољством природног изгледа? Само унутар ове три индустрије, аутомобилске, козметичке, и модне генерише се близу 10.000 милијарди долара годишње односно готово 10 посто светског БДП-а,⁷⁸⁹ без да смо ушли у еколошки најинвазивније привредно-индустријске зоне попут енергетике, тешке металургије, глобалне пољопривреде, чији удели загађења далеко превазилазе првопоменуто секторе. Екологизам као претпоставка промене оваквог технолошког хипер-индустријализованог друштва, још увек нема великих шанси.

Треће, у једином релативно практичном-платформском нивоу екологизам је био везан за зелене партије које су га, како Надић примећује, у првом таласу глобализације готово одбациле, у замену за умивени енвајронменталистички приступ. С друге стране, следећи практично остварени концепт близак екологизму – одрживе, самодовољне еко-комуне, представљају својеврсни статистички раритет, који више личи на добровољно бекство из потрошачког друштва у ново друштво које подсећа на „затвор отвореног типа.“⁷⁹⁰

Четврто, глобална распрострањеност екологизма била би неправедна према земљама у развоју, које би биле лишене могућност достизања стандарда земаља „запада“, а које су свој комодитет досегле управо кроз експлоатацију, загађење и неретко потпуну девастацију природе. Додатно, како Хејвуд додаје, ни саме земље запада упркос стандарду које су

⁷⁸⁸ Eric Laferrière, Peter J. Stoett, *International Relations Theory and Ecological Thought*, Routledge, 1999, p. 147.

⁷⁸⁹ Сама модно-конфекцијска индустрија генерише преко 3.000 милијарди долара, или 2% глобалног БДП-а <https://fashionunited.com/global-fashion-industry-statistics/> (приступ: 9.5.2021)

⁷⁹⁰ Дарко Надић, цит.дело 2009, стр. 32.

достигле, са дубоко ушанченим индивидуализмом, нису спремне усвојити еколошке приоритете,⁷⁹¹ јер би то значило смањење уживања достигнутог благостања које смо навели.

Пето, ексклузивитет екологизма на бављење еколошком тематиком у дијапазону политичких идеологија више није тако неприкосновен. Наиме, све традиционалне идеологије, у својим дериватним, или „нео“ облицима, поставиле су заштиту животне средине ако не на врх, онда при самом врху својих приоритета, посебно у практичним политичко-декларативним формама. Управо Добсон у једном од скорашњих интервјуа приметивши ову тенденцију истиче: „Заиста било је покушаја неких људи који проучавају идеологије, да докажу се екологизам може учинити компатибилним с мејнстрим идеологијама, попут социјализма или либерализма, на пример.“ Добсон с тога раздваја традиционалне идеологије у еволуираним облицима неолиберализма, који се данас такође бави еколошким проблемима, од дериватних либералних и социјалистичких форми у којима је доминантан нагласак на екологији, па истиче: „Та је цела расправа око еосоцијализма или зеленог либерализма, то су покушаји да се покаже да у социјалистичкој теорији, односно у либералној теорији и њеној историји, има довољно тога да се може носити с еколошким изазовима. Дакле, они испуњавају захтеве какве би могли имати политички еколози, али на социјалистички или либералан начин.“⁷⁹²

Ипак, упркос свим наведеним садржинским, формалним, те радикалним проблемима, екологизам није идеологија без будућности, напротив, аутори попут поменутог Сименуновића га називају идеологијом са највећом перспективом.⁷⁹³ Може се закључити да можда блиска будућност не припада овој идеологији, али средњорочно, посебно дугорочно гледано, екологизам заиста има велики потенцијал управо у свом бунтовно-радикалном приступу постојећем привредно-друштвеном поретку. Извесни квантитативни раст еколошких криза, уз квалитативно повећавање већ постојећих које прете опстанку човека, само ће додатно фокусирати поглед ка новим идеолошким алтернативама. У таквој визури, нимало натегнутој, већ реалној, екологизам нуди значајна упоришта другачијем систему вредности, и најбитније, иако уз доста одрицања, једини гарантује опстанак планете и људске врсте унутар ње.

4.1.2. Дубинска екологија

Колико год се на релацији екологизам-енвајронментализам, може указати на специфичне карактеристике другоменутог, као *системске корективно-техноцентричне* форме, толико нам таква диференцијација не може помоћи на релацији екологизам-дубинска екологија. Разлог је изостанак крупне дистинкције, будући оба облика, паралелно, неретко на симбиотички начин егзистирају унутар истог концепта *нових радикално-*

⁷⁹¹ Hejvud, cit delo 2005, pp. 303-304.

⁷⁹² <https://www.cairn.info/revue-natures-sciences-societes-2014-2-page-132.htm> (приступ: 11.5.2021)

⁷⁹³ Драган Симеуновић, цит. дело, 2009, стр. 132.

екоцентричних форми. Но, разлике свакако постоје на структуралном нивоу, али оне неће бити методолошки оквир на ком ћемо градити позицију животне средине унутар дубинске екологије.

Дубинска екологија, често називана еколошком филозофијом – екософијом, јесте мање политичка, а више духовна страна радикалног екоцентризма. Спиритуална повезаност човека и природе, те развијање специфичне филозофије дубоке еколошке свести, главна је претпоставка дубинске екологије, чија карактеризација услед инсистирања на духовности често поприма обресе како Де Жараден помиње - еколошке религије.⁷⁹⁴

Терминолошки настанак дубинске екологије везан је за формирање антипода свеprisутној „плиткој“ екологији, за коју је Арне Нес (Naess) у свом раду из 1972. године истакао да је она ништа друго до својеврсна приврженост „борби против загађења и исцрпљивања природних ресурса“. Међутим, додао је да оваква карактеризација, и деловање није дубински инспирисано било којим нивоом екоцентризма, већ класичним антропоцентризмом који се и у овом облику брине пре свега за заштиту здравственог и финансијског статуса људи у развијеним земљама. Стога, формирао је концепт дубинске екологије, која се одриче антропоцентричне позиције човека у окружењу, у сврху креирања дубинског, неантропоцентричног и холистичког приступа екологији.⁷⁹⁵ Детаљније, Несова дубинска екологија упућује на најмање седам начела поштовања природе, а то су *разноликост, сложеност, аутономија, децентрализација, симбиоза, бескласност и егалитаризам*. Будући да се дубинска екологија након терминолошког „патентирања“ од стране Неса интерпретира на различите, неретко превише апстрактне начине, као кишобран појам, сматрамо да је битно да у најкраћем појаснимо ову релативно „практичну“ филозофију дубинске екологије Арне Неса, у њеном интегралном облику. Наиме, начело:

а) *Релације* се одбацују у концепту традиционалне људске перспективе, и сви организми се перципирају као чворови у мрежи биосфере, који граде интринсичне односе; б) *Егалитаризам* се рефлектује на све поменуте интринсичне односе унутар биосфере. Општост и принципијелност овог начела је од кључног значаја, јер сваки успостављен релацијски однос који није изграђен на егалитаризму представља неку врсту потлачености другог, на нивоима од ограничавања, преко експлоатације све до убијања. Квалитет живота се овде посматра кроз степен задовољства који остваримо са другим облицима живота, а свако одбијање свести о међузависности организама и нас (људи) доводи од отуђења човека од себе самог; в) *Разноликост уз Симбиозу* треба првенствено схватити као повећање шансе за преживљавање свих, а не као класичну матрицу преживљавања само најспособнијих и најјачих. Према Несу, матрица „Живи, и пусти друге да живе“, моћнија је од „Или ти или ја“. Наведено полази од диверзитета занимања, стилова живота и култура које треба подржавати јер се даље манифестују бригом о опстанку појединачних врста попут фока и китова, исто колико и према опстанку угрожених племена и заједница; г) *Бескласно/анти-класно друштво*, премиса је дубинске екологије јер класно друштво ствара претпоставку нормалности односа експлоататор-експлоатисани, који се онда лако преноси и на однос према природи. Начела егалитаризма и симбиозе, у пракси управо елиминишу овакво стање,

⁷⁹⁴ Више у: Džozef R. De Žarden, *Ekološka etika-uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006.

⁷⁹⁵ Arne Naess, „The Shallow and the Deep, Long-Range ecology movement“, *Inquiry* 16, 1973, pp. 95–100.

и граде сасвим нови квалитет односа унутар система, али и међусистемски, у односу развијених држава и земаља у развоју; д) Борба против *Загађења и експлоатације ресурса*, еколошки су баласта које морамо анализирати на више нивоа, првенствено кроз иначе главну Несову критику плитке екологије, да се не сме изоловано посматрати проблем загађења и исцрпљена ресурса, већ се мора много сложеније прићи тој проблематици посебно из угла еколога. Они би морали своју етику продубити на нивое синтезе свих претходних тачака када анализирају сваку од еколошких криза; њ) *Комплексност, не компликованост*, заснива се на аналогiji преузетој из природе, која је до те мере комплексна, сложена, да сваки делић има своју улогу чинећи целину јасном и функционалном. Пренесено на друштвени контекст, подела рада није компликовање већ сложеност која води функционалности, за разлику од уситњавања рада (послова). Суштински, намера овог Несовог начела је да постоји такав радни процес у ком се човек не своди на како је Данило Ж. Марковић⁷⁹⁶ назвао „пуког извршиоца“ поједностављених активности, већ да постоји аспект креативно-стваралачког унутар рада. Нес такође инсистира на мекој техници, мање истраживања и прогноза будућности, а више развијања тренутних могућности, и осећаја према континуитету и живој традицији. Ова комплексност треба да нас води еколошкој политици која није усмерена на начин на које то јесу данашње политике националних држава; е) *Аутономија и децентрализација*, претпоставља јачање локане самоуправе, смањујући број карика у хијерархијском одлучивању, а такође доприноси бржој корекцији еколошких проблема на самом изворишту. На тај начин се локални интерес заједнице неће изгубити у дугачком процесу доношења одлука од централних институција до самог локалитета.⁷⁹⁷

Нес свој концепт дубинске екологије на крају одваја од саме екологије коју види као ограничену науку, која се ослања само на научне методе. Док дубинска екологија, као екософија нуди мудрост, норме, постулате и вредносне системе, за шта сама наука није способна.

Он је поставио основне принципе дубинске екологије својим начелима, која су у наредним деценијама послужила многим теоретичарима да развијају ову врсту еколошке филозофије. Тако Де Вир и Перс, сумирајући есенцију дубинске екологије сматрају да за разлику од плитке екологије, која узима за аксиом да природа нема вредност ван људских потреба и стварања људских добара, дубинска екологија инсистира на томе да природа има своје вредности, независно од било каквог интереса човечанства.⁷⁹⁸ Де Жарден у свом раду, корене „пред-дубинске“ екологије види у тријумвирату радова: Лин Вајта (ког смо наводили кроз хипотезу о јудео-хришћанској религијској основи за експлоатацију планете), потом Рејчел Карсон (чије дело *Тихо пролеће* смо такође представили у овом поглављу) и романтичарског представника Тороа (чији рад смо детаљно истакли у И поглављу).⁷⁹⁹ У наставку Де Жарден супротставља радикалне базичне ставове дубинске екологије, културолошком моменту садашњице, констатујући да је тешко као алтернативе нудити нешто тако далеко од полазне основе коју треба мењати. У одговорима дубинских еколога

⁷⁹⁶ Данило. Ж, Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 160.

⁷⁹⁷ Arne, Naes cit.delo.

⁷⁹⁸ Donald Van De Veer, Kristin Pers, *People, Penguins, and Plastic Trees*, Wadsworth, 1986, pp. 69-70.

⁷⁹⁹ Džozef R. De Žarden, *Ekološka etika-uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006, str. 331.

на та питања, најчешће се истичу практичне форме оваплоћења поменутих начела дубинске екологије, и то кроз деловање у сфери активизма, кроз грађанску непослушност, еко-саботаже, али и кроз спиритуализам, будизам, и поезију.⁸⁰⁰

Начела дубинске екологије, како смо и навели била су инспирација да се у једној новој филозофији развија мисао о односу човека и природе, односно њиховом јединству. Међутим, Нес је сматрао да је потребно начела редуковати на кроткије садржаје, јасне принципе, који ће у виду платформе бити оријентир сваком поборнику дубинске екологије, како треба да делује и у којим ситуацијама. Стога, 17 година након публикације начела, Нес крајем 1989. године објављује званичну „платформу дубинске екологије“ саздану на 8 темељних принципа:

- 1) Напредак људског и нељудског живота на Земљи има интринсичну вредност. Вредности нељудских облика живота независна је од корисности које исти могу имати за уске човекове сврхе.
- 2) Богатство и диверзитет форми живота на земљи сами по себи претпостављају вредности и доприносе напретку људског и нељудског живота на Земљи.
- 3) Људи немају право да редукују то богатство и диверзитет изузев да би задовољили виталне потребе.
- 4) Садашње људско мешање у нељудски свет је претерано, а та ситуација се рапидно погоршава.
- 5) Напредак људског живота и култура поклапа се са суштинским опадањем бројности људске популације. Напредак нељудског живота изискује ово опадање.
- 6) Важне промене у корист бољих животних услова захтева промене у политикама. Ово утиче на основне економске, технолошке и идеолошке структуре.
- 7) Идеолошка промена претежно се односи на разумевање квалитета живота (одомаћеног за ситуације инстринсичне вредности), пре него на наклоност високом стандарду живљења. Постојаће дубока свест о разлици између великог и истакнутог.
- 8) Они који се слажу са претходним тачкама обавезни су да директно или индиректно учествују у покушају да се остваре ове нужне промене.⁸⁰¹

Нес је у овом делу крајње скептичан према екологији као науци, и ка еколошком (не у идеолошком смислу већ у делатном) заснованом на еколошкој науци. Наиме, он истиче да су научници ретко када у праву са предвиђањима негативних утицаја одређених загађујућих супстанци, те да екосистеми више не смеју бити простори за експериментисање. Једноставно, за њега је екологија као наука само констатација стања, и да се ни на епистемолошком ни на метафизичком нивоу не може доћи из „шта јесте екологије“ до „шта треба - етике и политике.“⁸⁰² За њега, екологија је наука која може једино понудити плитка

⁸⁰⁰ Ibidem, str. 332-349.

⁸⁰¹ Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, Cambridge University Press, 2001, p. 29.

⁸⁰² Ibidem, str. 40.

партикуларна техничка решења симптома, никако промене стања која узрокују еколошке проблеме, а за које је потребан дубински и пре свега холистички приступ.

Дубинска екологија са Несовим концизним принципима нуди иако метафизичку, довољно опипљиву платформу са које се може делати ако се прихвате све тачке. С друге стране, радикализам који заступа у бескомпромисном биоцентричном изједначавању читаве природе помало је чини се утопистичан. Чак у поређењу са концептом *Етике земље* Алда Леополда, који морално уважавање шири на све елементе природе, били неживи или живи, он је спреман да у сукобу интереса пресуди у корист човека. Међутим, полазна основа биоцентризма у дубинској екологији је метафизички холизам, који иако сличан, ипак је супротстављен најчешћем облику биоцентризму у осталим концептима. Примера ради Пол Тејлор, један од најпознатијих филозофа у сфери еколошке етике, свој општеприхваћени биоцентризам, формира уместо на холизму, на индивидуалним интринсичним вредностима. За њега је свако живо биће на планети од биљке, преко животиње, до човека вредно, јер је живо као индивидуа.

С друге стране, унутар дубинске екологије интринсична вредност свих живих бића произилази из целине, припадници одређене биотичке заједнице не поседују моралну вредност јер су индивидуално живи ентитети, већ је поседују самим тим што припадају тој заједници. Можда наизглед само филозофска нијанса, али у пракси драстично различита, посебно када дође до сукоба интереса две јединке различитих врста, нпр. човека и животиње. Биоцентрична једнакост Тејлора која полази из индивидуалне вредности сваког живота, направиће на основу „базичних и небазичних интереса“ компромис по матрици да „Људски небазични интерес не може да наруши базични интерес друге врсте“⁸⁰³, али да базични може. С друге стране, унутар дубинске екологије овако конципиран сукоб неће априори решити у корист човека. Ипак не треба заборавити на принцип број 3 платформе дубинске екологије, који говори о виталним потребама људске врсте, а који се може шире тумачити.

Уз Неса несумњиво велики допринос принципима дубинске екологије дали су Девал и Сешнс, пласиравши Несову платформу у својим радовима, док у књизи посвећеној дубинској екологији осликавајући практични однос дубинских еколога према природи истичу да је нужно „благо“ ходати по земљи. Поред тога инсистирају да је материјалистичке

⁸⁰³ У оквиру своје биоцентричне етике, Тејлор примећује да основни проблем у њеном остварењу је моменат сукоба људског интереса са нељудским интересима осталих делова природе, посебно животиња. Тај проблем Тејлор једноставно, и може се рећи правилно решава захтевом да ниједан базични интерес животиња, не сме бити угрожен небазичним интересом човека, те да се у случају таквих спорова мора донети одлука у корист базичних интереса животиња. Ради илустрације можемо навести пример да људски афинитет ка обући од алигаторске коже, који свакако није базични интерес било ког појединца, не сме бити остварен, јер извршавање таквог интереса би нарушило базични интерес угрожене врсте алигатора тј. њихов интерес ка опстанку у животу. О самом концепту биоцентричности код Тејлора Више у:

Paul W. Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton University Press, 1989, pp. 269-276.

аспирације нужно одбацити као део неприродног унутар нашег бића, те би требало да живимо са минималним утицајем на друге врсте, и планету уопште.⁸⁰⁴

Надић у свом раду, овако конципирану дубинску екологију, види такође као екософију која претендује да у људима развије однос према животној средини, односно да то буде специфична врста филозофије еколошке свести. Она умањује важност човека дозвољавајући да специфичне вредности других врста дођу до изражаја. Дубинска екологија себе описује као „дубоку“ зато што поставља комплексна и спиритуална питања о улози човека у екосфери, а што не почиње и не завршава се само питањима о узроцима и последицама еколошке кризе.⁸⁰⁵

У заокруживању ове целине о дубинској екологији, као и унутар екологизма, изнећемо и неколико потенцијално критичких опаски. Дубинска екологија несумњиво значајно доприноси читавом спектру еколошког активизма, као најцеловитија филозофска позиција унутар заштите животне средине. Ипак, она као таква није у потпуности прецизирана. Једина у потпуности јасна оријентација јесте Несова платформа са осам принципа, који се попут принципа број 3, могу тумачити на основу прилично широког дискреционог права. Но, управо та ширина тумачења, и чињеница да је реч о релативно младој мисли даје простор многим еко/биоцентрично оријентисаним теоретичарима да пригрле к себи позицију дубинске екологије, развијајући је кроз лични наратив. На тај начин, кроз деловање Еартх Либератион Фронта, и Еартх Фирст покрета који су се декларисали као формиран на платформи дубинске екологије Арне Неса, она је повремено дискредитована као основа за деловање екотерористичких организација.

На блиском нивоу критике наведеног је и следећа, да је заправо реч о мизантропској филозофској основи, која у упорном инсистирању на тези о људској раси као узроку потенцијалне пропасти планете, неретко изазива осећај презира према људском роду, како Де Жарден примећује.⁸⁰⁶ Један од оваквих ставова на рачун дубинске екологије, дело је Марија Букчина, који је сматрао да је тај ниво радикализма унутар биоцентричних тежњи управо мизантропски, и да уместо тога дубинска екологија би више требало да инсистирала перцепцији капитализма као узроку еколошке кризе, а не целокупне људске врсте.⁸⁰⁷ Посебно је занимљив био осврт Букчина на следбенике дубинске екологије, који су како он тврди, људе од сложених бића свели просту врсту, и на тај начин унутар своје „неисторијске зоологизације“ не могу да виде културолошке узроке еколошке кризе.⁸⁰⁸ Унутар екофеминизма такође има значајних критика на концепт дубинске екологије, првенствено у изједначавању одговорности читаве људске популације за нарушену еколошку равнотежу, иако је она у наративу екофеминизма доминанто продукт мушкараца. О овом односу биће посебно речи унутар потпоглавља *Екофеминизам*

⁸⁰⁴ Bill Devall, George Sessions, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Gibbs Smith Publisher, 2007, pp. 67-68.

⁸⁰⁵ Дарко Надић, цит.дело, Београд, 2007. стр. 12-13.

⁸⁰⁶ Džozef R. De Žarden, cit delo, 2006, str. 351-352.

⁸⁰⁷ Michael, P. Nelson, „Deep Ecology.“ *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, vol. 18, 2008, pp. 208-209.

⁸⁰⁸ Murray, Bookchin, “Social Ecology Versus Deep Ecology.” *Socialist Review* 88(3),1988, pp. 11–29.

Напоследку, једна од најчешћих критика, уз поменуто анатемисање екологије као науке, јесте идеал дубинске екологије о нетакнутој дивљини, који је не само утопијски, већ и непожељан. Наиме, аутори наведено сматрају западњачким, конзерваторским погледом штетним за сиромашне, маргинализоване, па и аутохтоне народе, чији је егзистенцијални и културолошки опстанак уско везан за земљу. С тим у вези аутори попут Гухе⁸⁰⁹ су дубинску екологију оптужили за злоупотребу источњачких религија за приказ своје универзалности иако је реч о „западно империјалистички“ оријентисаном филозофском концепту.

Несумњиво, дубинска екологија као концепт постоји мање од 50 година, што је сврстава у преалтивно нове филозофске форме, посебно са нивоа тематике коју обрађује, и чињенице да није произашла из било које постојеће форме. Радикалан став који заузима према постојећем друштву је само површно споран. Наиме, иако јасна критика неолибералног тржишта у дубинској екологији није присутна, (као унутар идеолошког концепта екологизма), у Несовом пласирању начела из 1972. године јасно постоји залагање за бескласно друштво, што нужно претпоставља радикалну промену друштвено-политичко система. Последње, дубинска екологија је у потпуности саздана на екоцентричним вредностима, вероватно више од сваког другог концепта. Све наведено дубинску екологију уз екологизам, недвосмислено сврстава у теоријски оквир нових радикално-екоцентричних форми, у чијем средишту је животна средна као вредност по себи.

Дубинска екологија и екологизам како смо могли видети, без обзира на разлике, имају довољно заједничких градивних чинилаца да буду сврстане у исту групу нових радикално-екоцентричних форми. Кроз структуралну анализу обе, указали смо на сва три заједничка именитеља самог назива, али је битно истаћи још једну фундаменталну карактеристику ове група социо-политичких теорија заштите животне средине коју нисмо истакли директно, али се између редова и те како може прочитати. Наиме, степен радикалности у захтеваној промени постојећег система, уз висок ниво екоцентрично до биоцентрично постављених циљева у визији друштва, ове форме удаљава бар у блиској будућности од реалне имплементације на нивоу било ког ширег социјеталног облика. Наведено нам указује на две битне узрочно-последичне везе са истим изходиштем. Прву, да постојећи систем није спреман да имплементира било коју социо-политичку агенду која захтева његове фундаменталне промене, посебно у економско-производним, потрошачким навикама. Друго, форме попут ових, са темељним вредностима животне средине пер се, у садашњем тренутку нису оствариве управо јер неантропоцентрично друштво захтева неинструментализовану позицију природе, а то је последично такође условљено променом глобалне економско-политичке матрице неолибералног капитализма.

За разлику од представљене *радикално-екоцентричне* групе социо-политичких форми, *системско корективне* и *реформисано-популистичке*, су управо отклоном од позиције животне средине као вредности пер се, и прихватањем умерено антропоцентричног

⁸⁰⁹ Ramachandra Guha, „Radical American Environmentalism and Wilderness Preservation, A Third World Critique”, *Environmental Ethics* 11, 1989, pp. 72-84.

наратива, себе оваплотиле у шире облике реалне егзистенције и даљег практичног развоја. Наведено је елаборирано у наставку поглавља.

4.2. Трансформисане радикално-екоцентричне форме

Након нових радикално-екоцентричних форми, друга група такође екоцентричних социо-политичких форми заштите животне средине, јесу трансформисане радикално-екоцентричне форме.

Формирањем ове групе социо-политичких форми, одговорићемо на неколико изазова, као и потенцијалних недоследности у досадашњој литератури. Наиме, у уводу овог поглавља истакли смо да, како Надић примећује, Хејвудовом класификацијом екологизма по којој постоје десничарски, екосоцијалистички, екофеминистички и анархистички екологизам, само се дошло до неисправног сагледавања ове идеологије. Додатно, Добсонов став да као што „постоји више врста социјализама и више врста либерализама, тако постоји и више екологизама,“ такође је упитан.⁸¹⁰ Стога, још почетком поглавља поставили смо најмање два значајна питања:

Да ли су наведене идеолошке форме и политичке теорије продукт почетне еколошке премисе разрађене кроз већ постојеће идеолошке форме? Или су пак изведене из тих традиционалних форми додавањем еколошке димензије?

Поједностављено, да ли се уопште може тврдити да су екосоцијализам, еколиберализам или екофеминизам продукт екологистичке мисли, а не дериват већ егзистирајућих облика социјализма и феминизма, са истакнутом еколошком компонентом?

Управо одговором на постављена питања, односно естаблирањем ове групе теорија, као теорија чији примарни облик је већ постојећи у јасним формама попут социјализма и феминизма, може се говорити само о трансформисаним облицима већ егзистирајућих идеологија којима је додата еколошка компонента као снажни допунски елемент опште тежње. Последично, наведено упућује да никако не може бити речи о „новим екологизмима“.

Будући да се екосоцијализам, екоанархизам, па и екофеминизам, залажу за темељну промену друштвеног система, одредница – *радикално* такође прецизније описује интезитет њихових стремљења, док *екоцентризам* појмовно представља дубоку усредсређеност да се уз сет вредности примарних форми (социјализма и феминизма) унесе и лепеза радикалних еколошких циљева.

⁸¹⁰ Darko Nadić, cit delo 2009, str. 26. prema: Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Third edition, Routledge, London- New York, 2005, p. 2.

4.2.1. Екосоцијализам

Концепт марксизма и његова корелација са животном средином у реалсоцијалистичким државама није пружила нимало другачију верзију природе од оне капиталистичке, односно пуке инструментализације и свођења на ресурсни басен индустријског прогреса. О удаљености идеја марксизма и онога што је „покушај оваплоћења“ тог концепта у комунистичким земљама источног блока, на најбољи начин указује анализа већ цитиране Марксове мисли: „Тек тада природа постоји као темељ властитог људског постојања - Такво друштво је потпуно јединство човека с природом – истинско ускрснуће природе – доследни натурализам човека и доследни хуманизам природе. (...) Комунизам, као потпуно развијен натурализам једнак је хуманизму, а као потпуно развијен хуманизам једнак је натурализму; то је истинско разрешење сукоба између човека и природе те између човека и човека.“⁸¹¹ Мисао која је у пракси само половично реализована у делу хуманизације природе, али никако и натурализације човека. Као таква представља не само еколошку парадигму отуђености реалсоцијализма „совјетског и источног модела“ од интегралне марксистичке идеје, већ и шире, отуђеност и деформацију на готово свим нивоима, што је за производ имало нужан слом „комунизма“ крајем XX века. Међутим, плодносно тло које је интегрални марксизам оставио за собом и даље је у способности да узгаја, сада већ и партикуларније вредности унутар друштвено-политичког активизма попут родне равноправности, социјалне једнакости, али и заштите животне средине. Управо на нивоу последњег, почетак XX века довео је до успона већ постојеће идеје еколошког социјализма уобличене у екосоцијализам, чија дефиниција се креће од идеолошког концепта, до како Надић истиче „струје еколошке мисли засноване на марксизму“.⁸¹² Но, пре неголи наставимо са дефинисањем екосоцијализма, неправедно би било не поменути корене ове идеје с почетка XIX века из рада подробно анализираних социјал-утиописта Фуријеа, Сен Симона и Роберта Овена. Заиста, Фуријеов концепт „фаланги“ (задруга) конципиран на одбацивању масовне производње, и продукцији само неопходног за уоквирену целину друштва, те екоцентрични моменат у уважавању природе унутар и изван тих заједница, јесу праидеја онога што данас подводимо под екосоцијализам, наравно у развијенијем и на критици капитализма утемељенијем концепту. Овенов јединствени подухват Њу Ланарка на исти начин се може сврстати унутар доприноса касније развијеног екосоцијализма.⁸¹³ Но, савремени, конкретни екосоцијализам започиње свој развој, парадоксално, али управо падом источног блока и политичко-економским „тријумфом“ западног неолибералног концепта капитализма. Неолиберализам преузима нерешене еколошке проблеме постсоцијалистичких земаља, додаје их сопственој угроженој животној средини, и тиме чини еколошку кризу јединственим глобалним проблемом. Хејвудова констатација да власничка структура, односно прелазак из приватне у друштвену и јавну својину није решио еколошке проблеме, већ их је напротив продубио, наводећи

⁸¹¹ Karl Marx, *Economic & Philosophic Manuscripts*, 1844: Progress Publishers, 1959, p. 44.

Ebook, Доступно на: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf> (20.5.2021)

⁸¹² Дарко Надић, Политичка екологија - прилог заснивању дисциплине, Факултет Политичких наука, 2010, стр. 92.

⁸¹³ Више о раду Фуријеа, Сен Симона и Овена, у потпоглављу – Утопијски социјализам.

пример исушивања Аралског језера и чернобилске катастрофе.⁸¹⁴ Међутим, то не представља никакву новост, а још мање валидан аргумент контра екосоцијализма. Напротив, фактографски, на сваки екоцидни привредно-енергетски нусефекат комунистичког блока, долази најмање по један из капиталистичког блока. На један Чернобил, иду Хиросима и Нагасаки заједно са Фукушимом, на једно Аралско језеро девастирано наводњавањем поља памука унутар СССР, иде једна девастирана река Колорадо услед наводњавања пољопривредног земљишта САД-а. Некада дивни крајолици Аралског језера данас су пустиња, баш као што су од наочитих крајолика реке Колорадо остали само призори исушеног кањона. Управо овакве паралеле доводе до дистинкције екосоцијализма од интегралне марксистичко-социјалистичке мисли, будући да екосоцијализам није фокусиран искључиво на критику власничке структуре. Екосоцијализам за нужност сматра промену парадигме привредно-индустријског раста као основне покретачке матрице капитализма, али и базичног узрока потрошње и губитака глобалног биодиверзитета. Дакле, суштинску дефиницију да је екосоцијализам заснован на интегралном марксизму, морамо проширити и на одбацивање како Надић истиче продуктивистичког квантитативног приступа проблему друштвеног развоја. Екосоцијалисти протекле деценије реалсоцијализма XX века па и садашње НР Кине, виде као својеврсни „државни капитализам“ а не прокламовани социјализам, јер је инфициран истим „вирусом“ максимизације производње који нужно води деградацији животне средине као и капиталистички начин производње.

Стога један од битних елемената дефиниције екосоцијализма на темељу потпуне промене друштвено-економског система и матрице производње-потрошње, представља Андре Горц: „...Достојно тебе је само оно што је добро за све. Вреди производити само оно што је добро за све. Вреди производити само оно што не изазива ни привилегију ни потцењеност било кога. Можемо бити срећнији са мање изобиља, јер у једном друштву без привилегија нема ни сиромашних“.⁸¹⁵

Надаље Горц, али и аутори попут Надића, Ковела, и Смита упућују на лукавост (Горц) и начелно модалитете самоодржавања неолибералног капитализма у контексту свести о нарушеном еколошком балансу који је сам продуковао. Тако Горц истиче: „...Технократе ће израчунавати оптималне норме заштите човекове околине и производње, утврђиваће прописе, прошириће домене 'програмираног живота' и поље активности репресивног апарата. Скренуће се правац народног незадовољства, и то неким компензаторским митовима.“⁸¹⁶ Одиста, механизми попут еколошких политика, било националних или међународних, уз широко прокламоване концепте одрживог развоја и техницистичке моделе попут еколошке модернизације, требало би да пасивизују забринутост за еколошки опстанак планете, и створе привид „решења“ унутар постојећег система. Дејвид Пепер, у свом делу *Екосоцијализам: од дубоке екологије до социјалне правде* из 1993. године јасно дефинише дијапазон тема екосоцијализма поред области животне средине, где уводи посебно социјалне проблеме који су такође нуспродукти данашњег друштва. Тако сматра да: „Екосоцијализам дефинише окружење и питања заштите животне средине нашироко, да

⁸¹⁴ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, 2005, str. 300.

⁸¹⁵ Andre Gorz, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982. str. 36 u Darko Nadić, cit.delo, str. 95.

⁸¹⁶ Ibidem, str. 94.

укључе интересе већине људи. (...) улично насиље, загађивање од стране возила и несрећа, пропадање у унутрашњости града, мањак социјалних служби, губитак заједнице и приступа селу, здравље и сигурност на послу, и најважније незапосленост и сиромаштво.(..) Стога основни социјалистички принципи - егалитаризам, елиминација капитализма и сиромаштва, дистрибуција ресурса по потреби и демократска контрола наших живота и заједница - такође су основни принципи који последишно воде и заштити животне средине.⁸¹⁷ Леви је на трагу О'Коноровог става да је циљ еколошког социјализма ново друштво утемељено на еколошкој рационалности, демократској контроли, социјалној једнакости, те превласти употребне вредности над разменском.⁸¹⁸ Потом додаје да ти циљеви захтевају: (а) колективно власништво над средства за производњу („колективно“ овде значи јавно, задружно, или комунитарно власништво); (б) демократско планирање, које омогућава друштву да дефинише циљеве улагања и производње; (в) нову технолошку структуру производних снага.⁸¹⁹ Другим речима, према Левију неопходна је револуционарна друштвена и економска трансформација.

Овако проширена агенда, која није само идеалистички заснована на конзервацији природе, њеном мистицизму, већ има све неопходне елементе за категорисање у ниво идеологије, попут економских, социјалних аспеката и демократских капацитета, представља добру основу реалне алтернативе постојећем систему. Ричард Смит стога износи закључак управо о алтернативи капиталистичком тржишту, правећи алузију на „невидљиву руку“ слободног тржишта свог презимењака Адама Смита и поставља реторичко питање:

„Ако се капитализам не може реформисати да подреди профит људском опстанку, која алтернатива постоји него прећи на неку врсту националне и глобално планиране привреде? Проблеми попут климатских промена захтевају 'видљиву руку' директног планирања (...) Наши капиталистички корпоративни лидери не могу помоћи себи, немају избора до системски доносити погрешне, ирационалне и на крају – с обзиром на технологију којом управљају — глобално суицидне одлуке о економији и животној средини. Па онда, какав други избор ми имамо, неголи размотрити праву екосоцијалистичку алтернативу.“⁸²⁰

Када говоримо о потентности екосоцијализма да постане потпуно реална алтернатива систему, битно је истаћи бар још два сегмента или две препреке које мора савладати. Прва, тиче се својеврсне дихотомије која влада на релацији екосоцијализам-дубинска екологија, јер иако на истој страни борбе за неинструментализовану животну средину, методологија борбе и визија главног противника су им другачије постављене. Наиме, дубински еколози сву кривицу за тренутно еколошко стање планете пребацује на људску врсту, а не на капитализам који је таргетиран из угла екосоцијалста као извор проблема. С једне стране, не може се рећи да тај концепт не садржи елементе истинитог, јер целокупан неолиберални капиталистички систем егзистира и даље на концепту друштвеног уговора и неповредивости приватне својине. Уз све мањкавости он вековима односи победе, управо

⁸¹⁷ David Pepper, *Eco-socialism. From Deep Ecology to Social Justice*, Routledge, 1993, pp. 234-235.

⁸¹⁸ James O'Connor, *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism* Guilford Press, 1998, p. 278.

⁸¹⁹ Michael Löwy, *Ecosocialism: A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, 2015, pp. 20-21.

⁸²⁰ Richard Smith, „The Engine of Eco Collapse,” in *Capitalism, Nature Socialism*, 2005, p. 35.

потписима тог уговора свих нас који чинимо глобално друштво, данашњег идеолошки, готово униполарног света.

С друге стране, пребацити кривицу на целокупну људску популацију, посебно најсиромашније, па чак одлазак у крајност да се сопствена људска врста сматра нечим страним, инвазивним и екстрахованим од остатка природе, озбиљно је пропуштање суштине. Већина аутора је у потпуној сагласности да је једна од вредности екосоцијализма изостанак насилног и дехуманизованог, односно тежња да се мирним путем дође до другачијег, на принципима поновне еколошке равнотеже заснованог друштва.

Други проблем јесте практично политичке природе. Преузимање екосоцијалистичке идеолошке платформе не тече тако једноставно. Дуго је на тлу западне Европе све што је имало термилошку одредницу „социјализам“ било денуцирано као ентропијски елемент „совјетског света“, повезивано са формама реалсоцијалистичких држава, неретко са тоталитаризмом и изостанком основних демократских принципа. Општи став је да ова стигматизација никада није до краја уклоњена, посебно код неолибералног и конзервативног гласачког тела, али и поклоника национализма, који су посебно „вакцинисани“ против свих глобалистичких политичких тенденција. Ипак, временом социјал-демократски облик партијског удруживања, постао је легитимна и редовна појава у изборним процесима широм Европе. Међутим фаза успеха уследила је када су прихватили све оне елементе неолибералних вредности, попут слободног тржишта, неповредивости приватног власништва, легитимног корпоративистичког профита итд. Стога, улога екосоцијализма у практичној политици остаје авангардни, глобално антисистемски подухват. Леви истиче да „Заправо постојећи социјализми XX века, својом често еколошки несвесном бирократијом, не нуде атрактиван модел за данашње екосоцијалисте. Уместо тога, морамо зацртати нови пут напред, онај који се повезује с безброј покрета широм света који деле уверење да је бољи свет не само могућ, него и потребан.“⁸²¹ Даља разрада екосоцијализма биће присутна у поглављу V кроз улогу у партијско-идеолошком систему зелених странака.

4.2.2. Екофеминизам

Како Норман Бери истиче феминизам се, историјски, може схватити као изданак либералне идеологије, где је циљ феминисткиња био проширити карактеристике либерализма и на жене.⁸²² Одиста, корени феминизма сежу чак у XVIII век и могу се идентификовати у раду Мери Волстонкрафт, а прве базично феминистичке тенденције могле су се приметити током XIX века у радовима социјалних утописта Роберта Овена и Сен Симона, као с друге стране у либералистичком дискурсу Русоа, те Џона Стјуарта Мила, који је и објавио рад *О потчињености жена* 1869. године. У том периоду, тзв. *први талас* феминизма био је фокусиран на изједначавање радних права и плата индустријализоване

⁸²¹ Michael Löwy, *Why Ecosocialism: For a Red-Green Future*, Essay, 2018. Доступно на: <https://greattransition.org/publication/why-ecosocialism-red-green-future> (21.5.2021)

⁸²² Norman Berі, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službenik glasnik Beograd, 2007, str. 44.

Европе, али првенствено на елементарно цивилизацијско право гласа.⁸²³ Други талас феминизма 1960-их, већ је заокружио ову идеологију ван матрица либерализма и социјализма, на којима је до тада грађена феминистичка идеја. Овај талас карактерише тежња за потпуну родну равноправност, еманципацију, укидање свих облика патријархата. Последњи, трећи талас 1980-их, осим проширења захтева на потпуну негацију родних разлика, доноси партикуларизацију, делом и фрагментацију⁸²⁴ феминистичког покрета. Почетак трећег таласа феминизма кореспондира са појавом екофеминизма, премда неки радови на ту тему се могу пронаћи и с краја 1970-их попут текстова Мери Дејли. Као главну хипотезу екофеминизма, Хејвуд види да еколошка деструкција води порекло од патријархата, те да угроженост планете није последица деловања људске врсте, већ мушкараца и њихове институционализоване моћи. За феминисткиње природа је бесполна, а сама подела рада мушкарце чини склонима да као што жене смештају у подређени положај, то исто чине и са природом, по начелу „господарења“.⁸²⁵ На неколико нивоа, екофеминисткиње граде ово становиште, почевши од инхерентне сензибилности жена да се саосећају са природом, те како Хејвуд примећује биолошком предиспозицијом да могу да рађају и доје децу. Ово прави посебну врсту везивног тиква између природе и жена у чијој се интерпретацији врши готово потпуна идентификација. Мушкарац се посматра првенствено као материјално биће, рационално, неинтуитивно, формирано искључиво културолошки. С друге стране, жене су створења природе, интуитивне, сензибилне и њихов свет је близак природи и њеним спонтаним процесима. Стога збацити патријархат за екофеминисткиње значи успоставити нови однос између природе и самог друштва.

Есенцијално, екофеминизам можемо посматрати као нову врсту екологије, али су екофеминисткиње склоније усвајању есенцијалистичке позиције, односно да своју теорију заснивају на веровању у постојање фундаменталних и неискорењених разлика између мушкараца и жена,⁸²⁶ што приближава екофеминизам подврсти феминизма, (дуализам унутар екофеминизма анализираћемо у наставку овог потпоглавља). Унутар традиционалне поделе феминизма, Надић екофеминизам види као раскрсницу између радикалног и постмодерног феминизма, и дефинише га као “становиште да постоји веза између неправедног положаја жене и деградације природе, јер је експлоатација и жене и природе евидентна (...)“⁸²⁷ Даље, слично Хејвуду додаје да следећа хипотеза: „Доминација патријархалних вредности које подстичу мушкарце да испољавају своју надмоћ над женама представља на исти начин претњу како за природу тако и за жену“⁸²⁸, јесте део екофеминистичке парадигме. Идући корак даље, у практичном деловању, напомиње постојање фанатизма унутар екофеминистичких покрета, изведен из премисе да:

⁸²³ Право гласа жене су добиле прво на Новом Зеланду 1893. године, док су га у Француској стекле 1946. године, а у неким кантонима Швајцарске тек средином 1970-их година.

⁸²⁴ Драган Симеуновић, цит. дело, 2009, стр. 191.

⁸²⁵ Endru Hejvud, cit.delo, 2005, str. 302.

⁸²⁶ Ibidem, str. 44.

⁸²⁷ Дарко Надић, цит. дело, 2010, стр. 49.

⁸²⁸ Ibidem

„Уништитељи, морају бити уништени“, па су мете њихових акција компаније које нарушавају животну средину, производе оружје и слично.⁸²⁹

Груен и Гард моделирају четири кључна елемента која сматрају одговорним у удаљавању културе од природе унутар екофеминистичке перспективе: 1) Механичко материјални модел света који је произашао из научне револуције; 2) Патријархалне религије; 3) Етика доминације и 4) Капитализам и његова потреба за континуираном експлоатацијом.⁸³⁰ Ауторке попут Туан и Тонг, сматрају да се екофеминизам развио из анархо-феминистичке тенденције укидања свих облика доминације, фокусирајући се на сурову природу односа човечанства према природном свету.⁸³¹

Петра Кели, једна од оснивача Зелене партије Немачке, осам година посланица у Бундестагу, уједно и екофеминисткиња, што се данас најчешће наводи уз њено име, имала је другачији поглед на екофеминизам. За њу је улога патријархата била неупоредиво шире схваћена у свим системима, било да су капиталистички или државно-социјалистички. „Патријархат је систем мушке доминације, преовладава и у капиталистичким и социјалистичким земљама, он је супресиван према женама и рестриктиван према мушкарцима. Патријархат је хијерархијски систем у којем мушкарци имају више вредности, и како друштвене, тако и економске моћи. Под њим жене пате и од опресивних структура и појединачних људи. То се показује у свим областима наших живота, утиче на политичке и економске структуре, наш рад, наш дом, као и наше личне односе...“,⁸³² Надић сматра да је борба Келијеве изван уске перцепције патријархата и обухвата пре свега борбу против ауторитета и хијерархије која влада у друштву, те да није заступљена само у породици, већ и у најширим политичким корелацијама који су базирани на доминацији.⁸³³ Додајући да је она више говорила о „нади, моралу и правди а мање о половима, постепено схватајући да и екофеминизам почиње да губи смисао у свету у коме се дешавају интензивне промене које ће касније политичари и социолози дефинисати као ’глобализација’. Зато је тај њен искорак из екофеминизма у једну нову идеологију (коју сама није дефинисала) био нормалан“⁸³⁴ Овим искоракком Петре Кели, желели смо изаћи из до сада изнете премисе о релативној кохерентности екофеминизма као јединственог дискурса. Свесно смо га до сада на тај начин поставили, ради лакше интерпретације есенције онога што екофеминизам представља, али морамо истаћи да тенденција фрагментације како на нивоу феминизма, постоји и на нивоу екофеминизма.

⁸²⁹ Ibidem

⁸³⁰ Greta Gaard & Lori Gruen, „Ecofeminism: Toward Global Justice and Planetary Health“. *Society and Nature*. 2, 1993, pp. 1–35.

⁸³¹ Nancy Tuana, Rosmarie Tong, „Anarcha Feminist and Ecological Feminist Perspectives“, In *Feminism And Philosophy: Essential Readings In Theory, Reinterpretation, And Application*. Routledge, 1994, pp. 327–329.

⁸³² Petra Kelly, „Nonviolence Speaks to Power“, Center for Global Nonviolence Planning Project, Spark M. Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai'i, Honolulu, 2001, p. 24.

⁸³³ Darko Nadić, „Ecofeminist Ideology of Petra Kelly“: *The Challenges of Modern Political Thought*. European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 2(2), 2013, pp. 63-70.

⁸³⁴ Ibidem, 63-70.

Наиме, овде ћемо ући у структуралне антагонизме који постоје на две релације. Прво, унутар самог екофеминизма; Друго, на релацији екологија – феминизам.

Прва дихотомија која се у литератури јавља су два најмање супротстављена правца унутар екофеминизма, према подели Каролин Меркант⁸³⁵ на културни екофеминизам и социјалистички екофеминизам.

Културни екофеминизам темељи се на одбацивању мушке културне матрице базиране на патријархату, материјализму, доминацији, контроли, а прихватању женских културних вредности које је мушки патријархат одбацио, попут спиритуалности, интуиције, холизма. Природа се посматра холистички, као мајка, извор живота, плодности, а блискост са женама кроз поменути биолошку способност да буду мајке, да доје, одгајају. Једна од најпознатијих представница овог правца Вандана Шива у својим радовима апострофира везу између концепта супремације над родом, класом, расом и природом, и сматра да природа мора да постане део друштвеног простора, иначе ће бити угрожене „хранитељке будућих генерација“ – жене и природа.⁸³⁶

Социјалистички (у литератури и социјални) екофеминизам базиран је на анализи капитализма који је сам по себи патријархалан, саздан на доминацији, у којој слободно тржиште јесте један од главних приказа доминације, унутар ког се врши подједнако експлоатација и жена и природе од стране мушкараца. Социјалистички екофеминизам, Меркантова види као: „Тежњу за ослобођење жена кроз рушење економских и друштвених хијерархија које претварају све аспекте живота у тржишно друштво, и данас чак задире у материцу.“⁸³⁷ Још један аспект, понекад чак синоним за социјалистички екофеминизам је *материјалистички екофеминизам*, а Пандејева га дефинише као начин одупирања капиталистичкој експлоатацији југа, посебно сиромашних жена које су најпогођеније таквим процесом.⁸³⁸ С друге стране, Ђина Габл га сматра интегралним делом ширег правца социјалног феминизма.⁸³⁹

Свакако, постојећи трећи облик *либерални екофеминизам* нећемо супротстављати или уводити у наредну дихотомију, али ћемо га укључити у критички оквир. Иначе, само либерално крило екофеминизма се не бави толико партикуларним елементима, попут технологије, производње, потрошње, и начелно подржава постојећи систем, што управо Шива наводи као основни недостатак, компарирајући га са на супротним премисама формираним покретом Чипко. Либерални екофеминизам је у потпуној сагласности са основним начелима западне цивилизације, уз додатак да практикујући своју апсолутну слободу свако мора бринути и о нељудским врстама унутар природе.⁸⁴⁰

⁸³⁵ Carolyn Merchant, "Ecofeminism". *Radical Ecology*. Routledge, 2005, pp. 194–220.

⁸³⁶ Више у: Vandana Shiva, *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace*. London: South End Press, 2005.

⁸³⁷ Carolyn Merchant, cit.delo, pp. 194-220.

⁸³⁸ A, Pandey, Globalization and ecofeminism in the south: keeping the „Third World Alive“, *Journal of Global Ethics*, 2013, pp. 345-358.

⁸³⁹ Gina Gaebel, „On the Liberation of All Women: Socialist Feminism and Materialist Ecofeminism „, *Acta Cogitata: An Undergraduate Journal in Philosophy*, Volume 5, Article 2, 2018, pp. 3-5.

⁸⁴⁰ Више у: M. Mies and V. Shiva, *Ecofeminism*, Zed Books, 1993/2014.

Овако постављени „екофеминизми“ (културни, социјалистички и либерални) нужно не искључују један други, али су феминисткиње неретко искључиве према једном друга два. Наиме, либералне феминисткиње одбацују концепт културног екофеминизма у делу идентификације жене са природом, јер сматрају да истицање репродуктивних атрибута жене и њених биолошких функција је опасан сам по себи, будући да истичу да у друштвима где је мајка поштована и уздигнута, жена је дискредитована и унижена. Овако заступање екофеминизма, сматра део феминисткиња, никако не води ослобођењу жена од патријархата, већ ка новом свођењу жена на објекат.

Други ниво антагонизма који се јавља је онај на релацији дубинска екологија – феминизам. Наиме, у општим начелима, феминизам прихвата дубинску екологију као, како смо истакли посебну екософију, односно еколошку филозофију која темељно тежи промени целокупног односа друштва према природном свету, унутар биолошког холизма, једнакости, и егалитаризма. Међутим, уколико се детаљно уђе у садржај самог екофеминизма, дубинска екологија је са својим примарним начелима супротстављена феминизму, и вице верса. Дубинска екологија истиче одговорност целокупног човечанства за деградацију природе, до нивоа по многим ауторима - мизантропије.⁸⁴¹ С друге, стране екофеминистички поглед на експлоатацију без обзира на унутрашње структуралне разлике, сагласан је да је узрок деградације животне средине мушки експлоататорски однос према природи и тежња за доминацијом над целокупном природом, исто као над женама.

Несумњиво, ова два покрета деле доста тога заједничког, али екофеминистичка критика дубинске екологије базира се на неуспеху, чак и незаинтересованости, да постави јасну каузалност доминације мушкараца над природом и доминације над женама, што је скоро непремостива препрека како истиче Чакраборти.⁸⁴² Додатно закључује, да постојане маргинализованих група свих врста, и те како уз родну неједнакост доприноси уништавању животне средине.

Слично, екофеминистички критичари дубинске екологије скептични су и због њеног дубинског инсистирања на конзервацији нетакнуте дивљине. Они, како смо већ навели, тврде да наведено може довести до друштвене неправде, укључујући расељавање, посебно за угрожене жене и друге групе са slabим утицајем, а које зависе од непосредног коришћења природних ресурса самих локалитета.⁸⁴³

Будући да смо појаснили, с једне стране комплексне структуре унутар екофеминизма, с друге стране и заједничке именитеље, можемо закључити да је екофеминизам посебно у свом социјалистичком облику – *трансформисано--екоцентрична* форма. Наиме, како смо на самом почетку нагласили: „Доминација патријархалних вредности које подстичу мушкарце да испољавају своју надмоћ над женама представља на исти начин претњу, како за природу, тако и за жену. Из тог разлога екологија је постала значајна подршка

⁸⁴¹ Džozef R. De Žarden, cit delo, 2006, str. 351-352.

⁸⁴² Chakraborty, Roma. „The Deep Ecology/Ecofeminism Debate: An Enquiry into Environmental Ethics.“ *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, vol. 32, no. 1, 2015, pp. 123-133.

⁸⁴³ Margita Estévez-Saá, and María Jesús Lorenzo-Modia. „The Ethics and Aesthetics of Eco-Caring: Contemporary Debates on Ecofeminism(s).“ *Women's Studies*, vol. 47, no. 2, 2018, pp. 123-146.

феминизму“;⁸⁴⁴ чиме додатно поткрепљујемо да је изражени еколошки мотив унутар конкретног феминизма тај који ствара облике екофеминизма као своју подврсту, дериват. Међутим, он и даље има пре свега феминистичку основу. Стога, класификација у трансформисану форму као и код екосоцијализма, последица је већ егзистирајућег феминистичког облика из којег је додавањем еколошке компоненте екофеминизам настао. Ниво друштвене промене којим оцењујемо степен радикалности, или само корективности, зависи од проматране врсте екофеминизма. Социјални изричито тражи промену капиталистичког начина привређивања и слободног тржишта у ком види механизме свеprisутне мушке доминације, те га легитимно можемо сматрати радикалном формом. С друге стране, како Шива напомиње либерални екофеминизам не претпоставља било какве промене економских матрица и политичких система, и стога његов домет интервенције у области животне средине може бити само корективан.

У исту групу може се сврстати и екоанархизам, будући да је реч о трансформисаном облику анархизма са снажном еколошком компонентом, као једном од централних тачака радикалне промене друштва. Супротно од наведених, еколиберализам, иако настао као дериват већ постојеће идеологије, за разлику од екосоцијализма, екофеминизма, и екоанархизма, делује из зоне очувања постојећег привредно-економског система. Код њега трансформација није начинила суштинску промену вредносног система, већ само измену акцента у очувању истог, због чега смо га у формираној класификацији еколошких социополитичких облика сврстали у трећу групу - *системских корективно-техноцентричних форми*.

4.3 Системске корективно-техноцентричне форме

Пре неголи позиционирамо егзекутивне облике *системских корективно-техноцентричних форми* заштите животне средине, еколошку модернизацију и одрживи развој, те методолошки и структурално прецизирамо њихову позицију унутар наше теоријске поделе, ради бољег разумевања истих представимо два кључна теоријска формата ове групе – енвајронментализам и еколиберализам.

4.3.1. Енвајронментализам

Оно што би и најширој литератури обично ишло на почетак аргументације о целовитости већ елаборираног екологизма као идеологије, односно да се етимолошки састоји од корена речи оикос-дом/хабитат/станиште, и логос – наука, те фундаменталног

⁸⁴⁴ Дарко Надић, цит. дело, 2010, стр. 49.

наставка – изам који би требало да упућује на идеологију, у овом раду смо сместили на почетак дефиниције енвајронментализма. Наиме, да сваки „изам“ не упућује на идеологију, најбоље осећа сам екологизам, где га неретко појмовно мешање управо са енвајронментализмом, често уводи у поопштавање, а тиме и релативизацију. Разлика између ова два „изма“ је драстична, не само етимолошки већ структурално и садржајно. Енвајронментализам не само да није идеологија, већ су његове карактеристике у највећем делу супротстављене вредностима онога што смо навели у дефинисању екологизма.

У наредним редовима позиционирањем енвајронментализма као кровне системске корективно-техноцентричне форме, унутар категоризације коју смо навели на почетку поглавља, указаћемо не само на његове карактеристике унутар еколошких социополитичких форми, већ ћемо додатно допринети разумевању екологизма као целовите и радикалне идеологије. Екологизам као радикалну критику друштва и тежњу за његовом променом, у партијској политичкој борби за гласове заменио је управо енвајронменталистички приступ у реализацији еколошких циљева. Сама дистинкција између ова два начина еколошког деловања најједноставније се читава у дефиницији Добсона који је како смо навели става да „екологизам заступа да одрживу и испуњавајућу егзистенцију претпоставља радикална промена нашег односа према природи и нашег начина друштвеног и политичког живота“.⁸⁴⁵ Док енвајронментализам Андре Горц дефинише као „Менаџерски приступ решавања еколошких проблема верујући да се за њихово решавање не претпоставља промена садашњих вредности и модела потрошње и производње.“⁸⁴⁶

Разлике између екологизма и енвајронментализма, присутне су на свим нивоима анализе, и на њима се осим различитости на социолошком, економском, етичком, и пре свега политичком нивоу, уједно читавају и њихове специфичности. Политичко-идеолошки екологизам, представља како смо појаснили целовиту идеологију, какве су традиционалне идеологије попут конзервативизма, социјализма, либерализма. С друге стране, како и Надић истиче „енвајронментализам представља један технократско-административни модел решавања еколошких проблема настао као резултат компромиса либералне економије са друштвеним и политичким интересима за заштиту животне средине.“⁸⁴⁷ Мера у којој је либерализам спреман да буде еколошки оријентисан, и решава проблеме у сфери животне средине, је она која неће захтевати промену почетне парадигме ове идеологије, попут људских слобода, права на избор, права на рад и слободну тржишну делатност, и посебно права на приватну својину. Због тога радикалност екологизма је неприхватљива, јер би доброно задирала у елементе ових начела, суспендујући их у деловима интеракције са природом, њеним ресурсима, који су базични покретачи либералног капитализма. Стога, није случајно да многи аутори енвајронментализам сматрају својеврсном анестезијом политичког контекста екологизма, пацифизираним обликом „дозвољеног“ еколошког активизма и захтева, који не нарушавају већ успостављен систем. Поред (нео)либерализма, и други још увек егзистирајући модел, социјализам (попут комунистичког уређења НР Кине), радо се лати енвајронменталистичких тактова еколошких иницијатива, јер техничко-технолошке интервенције у области очувања, или мање девастације животне средине које

⁸⁴⁵ Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Routledge, London, 2005, p. 2.

⁸⁴⁶ Andre Gorz, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 47.

⁸⁴⁷ Дарко Надић, цит.дело, Београд 2007, стр. 15

енвајронментализам претпоставља, не задиру у системске промене таквих друштвено-политичких система. Енвајронментализам је захтеван у финансијском смислу, његови практични деривати, попут еколошке модернизације и одрживог развоја, захтевају улагање у рециклажну инфраструктуру, обновљиве изворе енергије, електричне аутомобиле, мостове за прелазак животиња преко новоизграђених аутопутева. У свим овим елементима, доминира реч развој, енвајронментализам га не стомира, он га претпоставља, али само на одрживији начин, како је термилошки и насловљен – *sustainable*. С друге стране, како смо навели, екологизам ове врсте компромиса не прави, он инсистира на одрживом друштву уместо одрживом развоју, а континуирани привредни раст, заменио би нулти раст. Оно што Горц назива технофашизмом, енвајронментализам назива еколошком модернизацијом, у њему се развој технологије не види као препрека заштити животне средине, него управо као начин њене заштите, претварајући вишевековног целата у спасиоца.

Хејвуд у својим новијим издањима битније разликује енвајронменталистички социо-политички контекст од идеологије екологизма, наводећи да „енвајронментализам се понекад разликује од екологизма по томе што први подразумева прихватање биоцентричне перспективе, док се други бави заштитом природе у целисти, за људску добробит.“⁸⁴⁸ Биоцентричност, како смо у уводу овог поглавља појаснили, јесте обзирност према живим деловима природе, док се екосистеми, и остали неживи делови не узимају у дијапазон моралног деловања човечанства. Хејвуд наведено исправно примећује, јер енвајронментализам је у том пољу не само у супротности са екологизмом као идеологијом, већ и са дубинском екологијом, чији принципи и ширина бриге о заштити животне средине далеко надилазе субјекте унутар енвајронментализма.

Њуел управо у процесу диференцијације екологизма и других радикалних еколошких форми с једне, и еколошке политике с друге стране, појашњава своју визију исправног еколошког деловања. Наиме, он првенствено на Добсоновој дистинкцији између енвајронментализма и екологизма, напомиње да: „Велика разлика је између њих у тежњи да се заштити животна средина, јер енвајронментализам лечи симптоме, док се екологизам бави самим узроцима. Енвајронменталисти који се баве решавањем партикуларних еколошких проблема, ретко раде опсежну политичку анализу разлога настанка проблема с којима се сусрећу, док зелени политички активисти то сигурно чине.“⁸⁴⁹ Одиста, ако би се изашло из канци прагматичних покушаја енвајронменталистичких метода решавања последица еколошких криза, те се зашло у корен њиховог настанка, видело би се да системска поставка глобалног потрошачког друштва, те матрица хипериндустријализације, јесте заправо извор већине манифестованих еколошких проблема.

Упркос томе, немали број радова еколошке тематике, термином енвајронментализам, описује много шири спектар деловања и тенденција у заштити природе, користећи овај термин готово синонимно са екологизмом. Из тог разлога, прецизним оквиром енвајронментализма за циљ смо имали направити јасну дистинкцију између екологизма као идеологије у нашој класификацији *нове радикално-екоцентричне* форме, и енвајронментализма као опште *системске корективно-техноцентричне* форме. Као такав, енвајронментализам представља кровни концепт овог типа социо-политичких форми, чије

⁸⁴⁸ Andrew Heywood, *Politics*, Palgrave Macmillan, 4th edition, 2013, p. 51.

⁸⁴⁹ Peter Newell, *Global Green Politics*, Cambridge University Press, 2019, p. 28.

оваплоћење у конкретним примерима ћемо анализирати кроз облике еколошке модернизације и одрживог развоја.

Ипак, пре фокуса на теоријску и практичну елаборацију еколошке модернизације и одрживог развоја, навешћемо општи али значајан Надићев осврт да је у формирању енвајронментализма кључну улогу имао либерализам, који је у њему видео прихватљиву верзију пацификовања радикалнијег екологизма.⁸⁵⁰ Стога, у најкраћем, појаснићемо теоријску позицију еколиберализма који несумњиво у својој инклузивности даље генерише ову групу социо-политичких форми заштите животне средине.

4.3.2. Еколиберализам

Еколиберализам нема теоријску дубину, нити научну заснованост попут осталих зелених деривата постојећих идеологија, какви су еосоцијализам, екофеминизам, екоанархизам итд. Еколиберализам, неретко називан и зеленим либерализмом, тек у XXI веку добија одређене теоријске оквире, и делом разраду која конституише форму овог појма. Стога, кратак преглед еколиберализма послужиће нам као кишобран појам за наредне социо-политичке форме, које смо сврстали у системске корективно-техноцентричне. Либерализам је дуго био незаинтересован за истинска решавања еколошких питања, чак су његови прваци из средине XX века попут Џона Ролса сматрали да „питање животне средине треба препустити метафизици“, или пак да ће само тржиште регулисати ту проблематику.⁸⁵¹ Међутим, први обриси овог еколибералног дискурса јављају се унутар поменутог термина „зелени либерализам“ Марсела Висенбурга, који га је пласирао 1998. године у свом раду о слободном и зеленом друштву. Висенбург тврди да модерни либерализам може обухватити суштину зелених интереса без жртвовања својих апсолутних приоритета, попут државне неутралности, личних слобода и аутономије.⁸⁵² У констатацији да зелени либерализам још увек није спреман за апсолутно очување одрживости, он као корективни фактор предлаже претпоставку да зелени либерализам стога мора имати грађанску врлину, а посебно „врлину на тржишту“.⁸⁵³ Иако Висенбург прави одређене помаке унутар озелењавања ове идеологије, у његовом раду је приметна тенденција стављања индивидуалне слободе и њене неповредивости, испред еколошке одрживости. Еколиберализам, дакле, као кованица присутан је био 1990-их, али је у ширу употребу ушао тек унутар последње две деценије, и то паралелно са још два појма, еколошком модернизацијом и „зеленим њудилизмом“ (енг, green new dealism). Нуцент сматра да као политички пројекат, еколиберализам настоји маргинализовати организовани раднички активизам, наметнути споразуме о слободној трговини и трансферисати богатство у капитал (нпр. кроз субвенције), а све унутар тенденције да се корпорације учине глобално конкурентним. У дефинисању суштине овог

⁸⁵⁰ Дарко Надић, Огледи из политичке екологије, Чигоја, 2012, стр. 124-127

⁸⁵¹ John Rawls, A Theory of Justice, Oxford University Press, 2nd edition, 1973. p. 512. u Darko Nadić, *Ogledi iz političke ekologije*, Čigoja, 2012, str. 125.

⁸⁵² Marcel Wissenburg, Green Liberalism: The Free and the Green Society, UCL Press, 1998, pp. 89-91.

⁸⁵³ Ibidem, p. 90.

појма уводи концепт еколошке модернизације сматрајући да је „неолиберална артикулација еколошке модернизације оно што се суштински назива - еколиберализам“.⁸⁵⁴ Прецизирајући шта сматра под еколошком модернизацијом, наводи Молов концепт, који тврди да је еколошка модернизација очиту контрадикцију између економских и еколошких циљева може решити начелима предострожности, начелом загађивач плаћа, али првенствено новим техно-менаџерским иновацијама.⁸⁵⁵ Даље, унутар еколиберализма, државне пословне и еколошке организације се сматрају партнерима или деоничарима, док су загађивачима попут угљен-диоксида додељене новчане јединице како би се олакшала размена права на загађење, цост-бенефит анализа, и анализа ризика. Финално, он сматра да ће нову зелену привреду покретати искључиво техно-менаџерске иновације усмерене на обновљиву енергију, зелену хемију, рециклирање и већу енергетску ефикасност.⁸⁵⁶ Као трећу категорију Нуцент уводи поменути зелени њудилизам, који је почео потписивањем Кјото протокола, а он га начелно види као инструмент који може у неконтролисаном облику нарушити слободно тржиште и довести до већег нивоа државног интервенционизма, првенствено кроз зелене субвенције, иако сам по себи није нужно супротстављен неолиберализму.

На овом месту позајмићемо мишљење Добсона о либерализму, који је начелног става да либерализам само површно нема дубоко нерешивих проблема са екологијом, те да за оне који постоје сматра да се могу решити менаџерским приступом, без било каквих радикалних (темељних) промена. Паралела са вечитим ривалом, социјализмом, у његовом трансформисаном еколошком облику – екосоцијализму, указује да он има развијену читаву лезу теоријских концепата, док у либерализму термин еколиберализма се до скоро користио више као синоним за економски либерализам, него за онај који је у вези са екологијом. Очито је примарна разлика у самој перцепцији еколошке кризе, где се унутар екологизма, екосоцијализма, па и филозофских форми попут дубинске екологије, захтева потпуна промена система. Док се с друге стране, унутар либерализма заокупљеног економским прогресом, еколошка криза не сматра тако озбиљним проблемом који би задирао у темеље његове друштвено-економске поставке.

Из представљеног кратког осврта на еколиберализам, можемо закључити да се ради о још увек неразвијеној форми, али довољно дефинисане трајекторије очувања постојећег система. Стога и јесте дефинисан као општи системски корективно-техноцентрични облик, идеолошко-теоријског карактера. Но, да бисмо конкретније појаснили облике еколошких социо-политичких форми унутар (нео)либерализма, у наставку рада анализираћемо његове егзекутивне продукте попут еколошке модернизације и одрживог развоја.

⁸⁵⁴ James, P. Nugent, „Changing the Climate: Ecoliberalism, Green New Dealism, and the Struggle over Green Jobs in Canada”, *Labor Studies Journal*, 36(1), 2010, pp. 58–82.

⁸⁵⁵ Arthur P. J. Mol, David Sonnenfeld, and Gert Spaargaren, eds. *The ecological modernisation reader: environmental reform in theory and practice*, London: Routledge, 2009.

⁸⁵⁶ James, P. Nugent, 2010. cit. delo, pp. 60-61.

4.3.3. Егзекутивне корективно-техноцентричне форме

Поставка *нових радикално-екоцентричних* социо-политичких форми, и дистинкција њиховог крвног облика екологизма у односу на постојање енвајронментализма као општег облика *корективно-техничистичких* форми указала је на генералне разлике ове две групе. Међутим, да бисмо још прецизније етаблирали ову поделу, и представили практично-егзекутивне аспекте енвајронменталистичког приступа, посветићемо се у наставку поглавља двама поменутиим формама – еколошкој модернизацији и одрживом развоју.

Оно што карактерише обе форме је припадност групи системских корективно-техноцентричних форми. Без обзира на разлике које теоретичари праве, или чак не праве, између еколошке модернизације и одрживог развоја, а које ћемо појаснити у наставку, сва аргументација и даље спада унутар општих карактеристика ове групе.

Првенствено, аспект *системског* односи се на начин, тренутак и место настанка ових форми - унутар постојећег доминантног неолибералног система, његових ширих економско-тржишних, и производно-потрошачких процеса у последњем кварталу XX века. Такође, настале од таквог система, намењене су имплементацији унутар самог система, са тенденцијом да се прошире на државе које не карактерише класичан западни модел системског неолибералног капитализма.

Друго, *Корективни* аспект, исказ је домета који им је унапред одређен у самом систему. Наиме, обе форме су одговор неолибералног капитализма на растуће еколошке проблеме које је генерисао његов начин производње и потрошње, и представља компромис новонастале еколошке свести друштва с једне стране, и тежње да се нужно постојећи систем очува у својим фундаментима. Стога, оне су искључиво корективне форме, чији субјекти, инструменти, механизми, процеси и сама имплементација не смеју угрозити суштинске премисе неолибералног поретка. Секундарни аспект ове корективности је да амортизује сваку тежњу за радикалнијим суштинским променама које би аутоматски угрозиле постојећи систем.

Трећи, аспект *техноцентризма*, односи се на финалне производе и места кориговања унутар система. Односно, акценат операционализације ових форми је на технологији пре свега, помоћу нових технолошких механизма, кориговања старих, али и на административно-менаџерском нивоу управљања процесима унутар система кроз главни инструмент – еколошку политику. Овај аспект је коначни израз премисе неолибералног система, да другачијим технолошко-административним приступом можемо планету вратити у стање еколошке равнотеже, без фундаменталних промена система који ју је и довео у стање неравнотеже.

Будући да долазе из исте колевке, чак су и датирани на идентичан период настанака (почетак 1980-их година) еколошка модернизација и одрживи развој код немалог броја аутора су блиски појмови, до те мере да их многи у суштинском смислу не желе одвајати. Поједини теоретичари попут Картера еколошку модернизацију виде толико сличну одрживом развоју да их сврставају у „крвно сродство“: „Еколошка модернизација је као

‘полусестра’ одрживог развоја јер дели многе циљеве, принципе и политике; Али еколошка модернизација се хвали као практичније и делотворније средство за трансформацију традиционалне парадигме јер се директно бави питањем моћи произвођача. Нудећи утилитаран подстицај индустрији да угради еколошка разматрања у прорачун профита, еколошка модернизација предвиђа да ће пословне елите препознати инструменталне предности боље заштите животне средине.⁸⁵⁷ Бловерс, такође истиче да је преклапање еколошке модернизације и одрживог развоја на концептуалном нивоу недвосмислено, али да је истовремено, у најбољем случају, еколошка модернизација врло „слаб“ израз концепта одрживог развоја.⁸⁵⁸

Лангел не ставља знак једнакости између ова два појма, али један претпоставља другом, тврдећи да „еколошку модернизацију треба посматрати као неопходан, али не и довољан услов за остварење одрживог развоја“.⁸⁵⁹ Дризек на имплементацијском нивоу, еколошку модернизацију у односу на одрживи развој види као посебно „привлачан концепт креаторима политике и становницима просперитетних индустријализованих земаља, које су суочени са мање тешких изазова него што их постављају захтевније верзије одрживог развоја.“⁸⁶⁰

Надаље, на студији случаја Шведске у компарацији ове две форме, Фуц и Ров, такође синхронизовано и слично Ленгелу доказују да је оквир еколошке модернизације тај који ће довести до одрживог развоја. Међутим, додају и да „доминантно технолошки вођен облик рационалности може угушити креативне начине размишљања и живљења које ће будућност захтевати. Чак и начин на који је држава формулисала концепт еколошке модернизације може наметнути нова ограничења еколошком и социолошком неслагању и активизму. Иако се о улози јавног учешћа у планирању животне средине пер се може расправљати, јавност је свакако достојна и способна да подржи отварање односа између науке, технологије и интереса грађана. Имплицитна или чак експлицитна инфраструктура ‘стварних’ (професионалних) одлука, постављена против надградње ‘површних’ (јавних) дискурса унутар којих може постојати само илузија одлучивања, и то мора се избећи.“⁸⁶¹ Овде аутори уводе концепт еколошке модернизације не само као услов одрживог развоја, већ као модалитет који претпоставља да друштво жели еколошко-технолошке иновације, без да се довољно консултује у форми јавних расправа и дебата. Овај аспект биће нам јако значајан у практичном приказу технолошких имплементација еколошке модернизације.

⁸⁵⁷ Neil Carter, *The Politics of the Environment*, Cambridge University Press, Online edition, 2012, pp. 237-238.

⁸⁵⁸ Andrew Blowers, „Power, participation and partnership” In *Co-operative Environmental Governance: Public–Private Agreements as a Policy Strategy*, P. Glasbergen (ed.), Kluwer Academic Publishers: 1998, pp. 245-246.

⁸⁵⁹ Oluf Langhelle, „Why ecological modernization and sustainable development should not be conflated.” *Journal of Environmental Policy & Planning*, 2, 2000, p. 318.

⁸⁶⁰ John S. Dryzek, *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Oxford University Press, 2005, pp. 172-173.

⁸⁶¹ Colin Fudge & Janet Rowe, *Ecological Modernisation as a Framework for Sustainable Development: A Case Study in Sweden*. *Environment and Planning A*, 2001, pp. 1542-543.

4.3.3.1. Еколошка модернизација

У теоријском оквиру који смо направили, еколошка модернизација заузима егзекутивну позицију у поменутиим *системским корективно-техноцентричним* формама, јер задовољава све елементе такве класификације. Наведено се делом могло прочитати већ унутар наведених компарација са теоријским оквиром одрживог развоја, премда ћемо у наставку ту позицију ојачати додатним практичним примерима.

Еколошка модернизација као теоријски концепт прошла је кроз три фазе развоја, хронолошки али и структурално:

Прва, почетком 1980-их се према Јозефу Хуберу одликовала доминантним наглашавањем улоге „технолозије и технолошких иновација у заштити животне средине, и то нарочито технолошко-еколошких решења у сфери индустријске производње.“⁸⁶² *Друга* фаза, крајем поменуте деценије до средине 1990-их бавила се више позиционирањем државе и улоге тржишта, као и институционалним механизмима којима би се могло интервенисати у овој области, посебно унутар индустријско корпоративног сектора.⁸⁶³ *Трећа* фаза у другој половини 1990-их проширила је дебату и укључила глобалне међународне процесе, где како Фуц и Ров примећују, долази до интегрисања са тада већ успостављеном међугенерациском солидарношћу која је интегрални део одрживог развоја.⁸⁶⁴ Додатно, како истичу, тада многи друштвени покрети прихватају улогу „реформисања“ над конфронтацијом са државом.⁸⁶⁵ Управо последње наведено, биће нам од значаја у позиционирању еколошких покрета у наставку поглавља.

Оно што је несумњиво, „сам појам је настао поменутих 1980-их од стране социолога као што су били Јенике, Притвиц, Зимонс, Циерман, Шпаргарн, Хајер, Мол, Хубер, а према поменутом Хуберу, еколошка модернизација јесте „једна врста 'еколошког прекидача', преоријентисања индустријског друштва ка еколошком реструктурирању процеса производње, али и процеса потрошње“.⁸⁶⁶ Основна претпоставка еколошке модернизације је да она „прихвата да су еколошки проблеми производ капиталистичког друштва, али при томе одбија фундаменталне промене у тржишној економији и либерално-демократском концепту државе. Зато се ослања на технологију и мере еколошке политике коју спроводи држава и оне мере које пословни сектор оцени као еколошке, али и профитабилно прихватљиве. Теорија сугерише да индустрија може бити еколошки одговорна и да су уштеде могуће, уколико се развија софистицирана технологија која ће повећати производњу и истовремено штедети природне ресурсе“.⁸⁶⁷ Другим речима, еколошка модернизација представља „један технократско-административни модел решавања еколошких проблема, настао као резултат идеолошке конструкције и цивилизацијског компромиса неолибералне

⁸⁶² Дарко Надић, цит. дело, 2010, стр. 84.

⁸⁶³ Дарко Надић, *Огледи из политичке екологије*, Чигоја, 2012, стр. 122.

⁸⁶⁴ Colin Fudge & Janet Rowe, cit.delo 2001.p. 1529.

⁸⁶⁵ Ibidem, p. 1529.

⁸⁶⁶ Дарко Надић, „Теорија еколошке модернизације“, *Годишњак ФПН*, Београд, 2009, стр. 259.

⁸⁶⁷ Ибидем, стр. 216.

економије са друштвеним и политичким интересима за заштитом животне средине у условима глобализације“.⁸⁶⁸

У даљем дефинисању еколошке модернизације можемо поћи од великог броја аутора, међутим, како се хронолошки приближавамо актуелном тренутку, све су очигледне њене намере. Тако Нуцент, како смо раније навели, еколошку модернизацију сврстава у технократски модел новонасталога еколиберализма као политичког пројекта. Он у есенцију дефинисања овог појма (еколиберализма) уводи управо форму еколошке модернизације сматрајући да је „неолиберална артикулација еколошке модернизације оно што се суштински назива - еколиберализам“.⁸⁶⁹ Прецизирајући сам појам, наводи Молов став да еколошка модернизација сматра да очиту контрадикцију између економских и еколошких циљева може решити начелима предострожности, начелом загађивач плаћа, али првенствено новим техно-менаџерским иновацијама.⁸⁷⁰

Дакле, поента је у томе да се пронађе равнотежа између сталног технолошког напретка и модернизације с једне, и очувања и заштите животне средине с друге стране, али тако да не дође до радикалних резова и промена, већ да све остане у домену постојећег глобалног поретка. Капиталистичка либерална демократија, дакле, остаје и даље је једина „игра у граду“, она се не мења, али ће се у оквиру ње пронаћи институционални механизми да се реформише и унапреди однос целокупног друштва према очувању и заштити животне средине. Отуда и не чуди што неки критичари теорију еколошке модернизације посматрају као „одрживи капитализам“, „капитализам са зеленим ликом“ или „капитализам који може да ублажи еколошки изазов“.⁸⁷¹

Пре продубљивања даљом карактеризацијом еколошке модернизације, полажући њену структуру у калуп системских корективно-техничистичких форми, напоменућемо два нивоа несумњиво позитивних аспекта еколошке модернизације. Први ниво је увођење „нове улоге науке која би била делатна у политици, излазећи у јавност са доказима о штетном деловању појединих врста активности према природи. При томе су уведене нове категорије које до тада нису препознате у социологији и социјалној екологији, као што је на пример „критични терет“.⁸⁷² Следећи позитивни аспект еколошке модернизације је што на „макроекономском нивоу она значи померање од идеје да је заштита животне средине трошак или да повећава трошкове, ка схватању да загађивање мора да се плати. Трећа идентификована позитивна екстерналија је да она природу схвата као јавно добро или јавни ресурс, насупротив чисто економистичким идејама о ’бесплатној’ природи.“⁸⁷³

Друга општи ниво позивне улоге у заштити животне средине еколошке модернизације представља теоријско постојање њеног „јаког“ облика, који је изразито еколошки,

⁸⁶⁸ Ибидем, стр. 270.

⁸⁶⁹ James, P. Nugent, “Changing the Climate: Ecoliberalism, Green New Dealism, and the Struggle over Green Jobs in Canada”, *Labor Studies Journal*, 36(1), 2010, pp. 58–82.

⁸⁷⁰ Arthur Mol, David Sonnenfeld, and Gert Spaargaren, eds. *The ecological modernisation reader: environmental reform in theory and practice*. London: Routledge. 2009.

⁸⁷¹ Дарко Надић, цит. дело, *Годишњак ФПН*, Београд, 2009, стр. 264.

⁸⁷² Дарко Надић, *Политичка екологија - прилог заснивању дисциплине*, Факултет политичких наука, 2010, стр. 84-85.

⁸⁷³ Ибидем, стр. 85.

институционално, системски (широк), комуникативан, отворено демократски, међународни и плуралистички и као такав је последично социократски јер у себи интегрише друштвено-институционалну трансформацију: промену културног обрасца, начина живота и потрошње.⁸⁷⁴ Нажалост, овај концепт испоставило се, јесте баш како смо истакли, чисто „теоријски“. Пракса је показала да је унутар неолибералног система на делу само такозвана „слаба“ еколошка модернизација. Сходно томе, у највећој мери дефиниције које смо навели, односе се на карактеристике слабе еколошке модернизације, јер једино је она практично оваплоћена од почетка егзистенције овог појма. По дефиницији, у „слабом“ облику она је економицистичка, технолошка, инструментална, технократско-корпоративистичка, национална, унитарна (хегемонистичка) а тиме последично: технократска, заснована на радикалним технолошким иновацијама које треба да увећају такозвану „еколошку ефикасност“.⁸⁷⁵ Наведени теоријски оквир супротстављања слабе јакој еколошкој модернизацији, у ком пословично тријумфује прилагодљива слаба модернизација, представља јасну парадигму код многих аутора. Наиме, могло би се закључити, термилошком, али и суштинском симболиком, да је јака еколошка модернизација доминантно уоквирена термином – еколошка, док је слаба еколошка модернизација првенствено и фундаментално модернизација, у свом менаџерско-технолошком смислу, па тек онда еколошка у мери у којој неће угрозити систем који ју је продуковао.

Један од проблема у облику овако конципиране еколошке модернизације према Сезгину је „претпоставка да су темељи еколошких проблема структурални неуспеси или грешке индустријског техносистема (институције савремене науке и технологије, као и тржишна привреда), а не експанзионистички карактер капиталистичког система“⁸⁷⁶ На свом теоријском нивоу, посебно у последње две деценије еколошка модернизација није успела да добаци даље од термилошке естетизације проблема животне средине и њене политичке коректности у званичним документима. Тако Надић наводи врсте „доприноса“ кроз примере кориговања терминологије попут еколошког проблема који је постао „еколошки ризик“, или еколошке опасности која је постала „еколошки изазов.“⁸⁷⁷ Како даље примећује, глобализација еколошких питања у међувремену поставила је темељније концепте, који имају „веће домете у третирању социјалних последица еколошке кризе“ попут одрживог развоја.⁸⁷⁸

Савремена позиција еколошке модернизације, одиста, како смо и указали у уводном делу компарације са одрживим развојем, јесте да се своди на његов инструмент спровођења, или у самосталном облику на оно што је била унутар прве фазе свог искључиво техницистичког развоја 1980-их година. Несумњиво, одрживи развој је преузео опсег доминантног теоријског, па и административног репрезентовања неолибералне теоријско-практичне „еколошке одговорности.“

⁸⁷⁴ Дарко Надић, цит.дело, 2012, стр. 124.

⁸⁷⁵ Ибидем, стр. 124.

⁸⁷⁶ Zeynep Sezgin, „Ecological Modernization at the Intersection of Environment and Energy“, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 3, 2013, pp. 93-101.

⁸⁷⁷ Дарко Надић, цит.дело, 2012, Чигоја, стр. 128.

⁸⁷⁸ Ибидем, стр. 128.

Стога, не треба да чуди поменуто позиционирање еколошке модернизације као дела ширег концепта одрживог развоја, у виду његовог практичног механизма који продукује оне техничко-технолошке иновације које су искључиво корективног карактера. Тако емеритус професорка Универзитета у Кардифу Сузан Бејкер у свом критичком раду према запостављености еколошке модернизације истиче, да се Европска унија јасно и декларативно изјаснила да је посвећена циљевима одрживог развоја (SDG) и да је еколошка модернизација само оквир у економским и еколошким циљевима његове реализације. Додајући, да се чак унутар анализе самих стратешких документа ЕУ и УН еколошка модернизација може посматрати као „само симболична“ политика.⁸⁷⁹ Диас, Сеиксас и Лобнер, такође истичу све чешћу перцепцију еколошке модернизације у свом практичном „слабом“ облику, као механизам одрживог развоја унутар политике ЕУ.⁸⁸⁰

Опредељеност за развијање теоријског оквира одрживог развоја, нужно је у последњих 10 година умањило релевантност еколошке модернизације као социо-политичке платформе. У складу са тим, професор Универзитета у Токију Роберто Орси наводи да: „Неки аутори не виде довољан ниво ангажовања у епистемолошким питањима, као ни унутрашње кохерентности и уверљивости да би еколошку модернизацију уопште назвали теоријом.“⁸⁸¹ Овај све очигледни теоријски дефицит еколошке модернизације Орси поткрепљује наводима Сапинског који еколошку модернизацију сматра утопијским наративом карактеристичним за западну културу од времена просветитељства. Додатно, доминантно техницистичку карактеризацију овог појма објашњава ставом да: „процес модернизације или „супериндустријализације“ се одвија кроз секторску активност, посебно у индустријском сектору, који укључује проналазак, иновацију и ширење нових технологија и техника управљања индустријским процесима.“⁸⁸²

Стога, на почетку треће деценије XX века упућивати критике на теоријском нивоу, еколошкој модернизацији, било би неумесно парадирање над остарелим ривалом у силазној форми. Аутори попут Надића су у својим радовима истакли лепезе таквих мањкавости, попут проблема перцепције природе и њених ресурса као јавног добра (што јесте похвално), али је лицемерно у синтези позиционирања технолошких продуката еколошке модернизације, коју су супротно, у власништву оних који за њих имају новац. Такође, значајна проблематичност постоји у већ цитираној конструкцији, да је реч о теоријском концепту који је врста капиталистичког израза са „зеленим ликом.“⁸⁸³

Због наведеног, о ефектима еколошке модернизације у наставку ћемо говорити кроз исказе њене техничко-технолошке стране, односно анализирати је на ономе што је у

⁸⁷⁹ Susan Baker, “Sustainable development as symbolic commitment: Declaratory politics and the seductive appeal of ecological modernisation in the European Union”, *Environmental Politics*, 16(2), 2007, pp. 297–300.

⁸⁸⁰ R. C. Dias, P. C. Seixas & N. Lobner, Sustainable Development and Ecological Modernization: Boundary Discourses between „Strong” and „Weak” Approaches, *Journal of Sustainable Development*; Vol. 13, No. 4; 2020, p. 274.

⁸⁸¹ Roberto Orsi, *Ecological Modernisation and its Discontents Project*, IFI-SDGs Working Paper No.1, 2021, pp. 1-2.

⁸⁸² Ibidem, p.2.

⁸⁸³ Више о критици еколошке модернизације на теоријском нивоу у: Дарко Надић, *Политичка екологија - прилог заснивању дисциплине*, Факултет политичких наука, 2010, стр.87-89.

техницистичком смислу продуковала, као самостални концепт али и као механизам ширег неолибералног дискурса озелењавања постојећег система. Унутар тих примера, на парадигматичан начин, установиће се у којој мери је овај егзекутивни инструмент капиталистичке еколошке политике учинковит у борби са реалним еколошким проблемима данашњице.

Емисија CO₂ један је од главних непријатеља глобалне еколошке политике, јер је таргетирана као доминантни изазивач ефекта климатских промена, односно пораста глобалне температуре. О стратешким документима и системском приступу у борби са овим проблемом посебно ћемо говорити кроз концепт одрживог развоја, и рад специјализованих институција ЕУ и УН у овој области. Међутим, на овом месту указаћемо на неке од практичних, техничко-технолошких доприноса слабе, али једине спроведене верзије еколошке модернизације.

Поља у којем је еколошка модернизација покушала да интервенише у смањењу емисија CO₂ је саобраћај, који се према анализама показао као један од главних извора не само угљен-диоксида, већ и целокупног аерозагађења на подручју ЕУ. Стога, ЕУ је 2005. године донела одлуку да до 2020. године најмање 10% потрошеног горива у саобраћају на њеној територији мора бити такозвано „биогориво“. Наизглед, еколошка одлука, базирана на технолошком продукту еколошке модернизацији у енергетици, где се „чистије“ гориво добија из трске, соје, улане репице и кукуруза.⁸⁸⁴ Широко поздрављен ентузијастични еколошки транзит убрзо је показао своје лице у земљама произвођачима биоетанола – Бразилу и Мексику. Фармери ових јужноамеричких држава су своје житарице пласирали на сигурно тржиште, великим купцима из ЕУ и САД, што је узроковало њихов мањак на домаћем тржишту. Самим тим дошло је до пораста цена основних намирница од ових житарица, попут тортиље у Мексику чији удео у исхрани домаћег становништва је једнак уделу хлеба у исхрани на европском континенту. Социјални немири широм Мексика, те велика политичка криза, били су неминовна последица која је уследила. Наведено је еклатантан пример спровођења еколошке модернизације на плећима сиромашних, чији ресурси готово колонијалистички би требало да послуже очувању капиталистичког система, начина производње и потрошње, те „куповини“ еколошке одговорности. Ако се у обзир узме податак да су последице овакве политике ЕУ биле крчење прашума Амазоније, која чини „плућа наше планете“ зарад нових обрадивих површина и засада житарица које би се конвертовале у биоетанол, још јаснија је реперкусија овакве одлуке.⁸⁸⁵ Да ова мера није била случајна, и нимало еколошки мотивисана искреном бригом за будућност планете, показује и званична изјава тадашњег комесара за трговину ЕУ Питера Менделсона: „Свакако не би требало да фаворизујемо европску производњу биодизела са већом емисијом угљен-диоксида ако можемо да увеземо јефтинија и еколошки прихватљивија биогорива“, навео је Менделсон и додао да Европа нема никакве користи од национализма кад је реч о

⁸⁸⁴ Amy Nagler & Selena Gerace, *First and Second Generation Biofuels What's the Difference?*, Working Paper (under review), 2021, p. 2.

Доступно на: https://waferx.montana.edu/documents/fact_sheets/1st%20v%202nd.pdf (приступ: 15.6.2021)

⁸⁸⁵ Додатни разлог за скепсу према биогориву са еколошког аспекта је чињеница да један хектар шећерне трске може апсорбовати 13 тона угљендиоксида годишње, а хектар бразилских прашума 20 тона угљендиоксида. Наведено јасно указује на готово дупло смањење не само у апсорпцији CO₂, већ последично и у производњи кисеоника.

сировинама.⁸⁸⁶ Случај биогорива је сликовит пример свега што смо навели у класификацији „слабе“ еколошке модернизације, првенствено да је антропоцентрично оријентисана, на уском себичном нивоу, оних најбогатијих.

Наредну техничко-технолошку манифестацију еколошке модернизације, унутар саобраћаја и емисија гасова стаклене баште, представљају електрични аутомобили. Иако серијски настали још 1980-их година, широко подржани постају тек уласком у XXI век и то од стране ЕУ првенствено. Уз сет директива којима се тржишно демотивисала производња аутомобила са унутрашњим сагоревањем (фосилних горива), посебно дизел мотора, након потписивања Париског споразума ЕУ парламент је донео још оштрије одлуке. Наиме, прва је да се до 2030. године емисија CO₂ и група гасова стаклене баште смањи за 55%, а друга у складу са њом да се од 2035. забрани производња свих аутомобила који нису на електрични погон.⁸⁸⁷ Нови сет предлога додатно прецизира да максимално на сваких 60 километара удаљености на територији ЕУ, мора постојати јавно доступан пуњач за електричне аутомобиле. Рок за имплементацију наведеног је 2025. година.⁸⁸⁸ На први поглед, екоцентрична одлука ЕУ да коначно раскрсти са путничким саобраћајем који инвазивно загађује континент дуже од сто година. Међутим, поставље се питање, има ли и овај исказ еколошке модернизације своју спорну страну. Одговор се може дати кроз приказ енергетске кризе из последњег квартала 2021. године, када су европске земље показале да ни садашњу енергетску потребу не могу задовољити. Наиме, Велика Британија је после више од три деценије пусти у погон стару термоелектрану, јер је ветроенергија заказала услед вишедневног изостанка ветра.⁸⁸⁹ Пољска, као чланица ЕУ 74% електричне енергије добија из угља, а споразумом са рударима Влада се обавезала да упркос директивама Европске комисије термоелектране неће угасити до 2049. године. Француска 70.6% електричне енергије добија из нуклеарних електрана, које истина јесу карбон неутралне, и тим пре услед нових директива ЕУ о карбонској неутралности, не треба очекивати денуклеаризацију енергетског сектора ове државе. Финска ће пролећа 2022. године покренути највећи нуклеарни реактор у Европи Олкилуото 3, капацитета 1.600 MW,⁸⁹⁰ што показује изостанак тенденције да се један од пиlara еколошких покрета антинуклеарна борба, спроведе у дело.

Кратки пресек енергетског сектора западне Европе је направљен да укаже на крхкост енергетског система ЕУ, који умногоме и даље зависи од руских и блискоисточних фосилних деривата. Обновљиви избори енергије који су главни део агенде одрживог развоја, и чија имплементација се врши кроз енергетску еколошку модернизацију, чине свега 19.7%

⁸⁸⁶ https://www.b92.net/automobili/razno.php?yyyy=2007&mm=07&nav_id=254518 (приступ: 18.6.2021)

⁸⁸⁷ Dave Keating, EU road to ditch fossil fuel cars by 2035 is full of potholes, energymonitor, 20 July 2021

Доступно на: <https://www.energymonitor.ai/sectors/transport/eu-road-to-ditch-fossil-fuel-cars-by-2035-is-full-of-potholes> (приступ: 20.6.2021)

⁸⁸⁸ Nick Carey and Christoph Steitz, EU proposes effective ban for new fossil-fuel cars from 2035, Reuters, July 14, 2021. Доступно на:

<https://www.reuters.com/business/retail-consumer/eu-proposes-effective-ban-new-fossil-fuel-car-sales-2035-2021-07-14/> (приступ: 15.6.2021)

⁸⁸⁹ <https://www.b92.net/biz/vesti/svet/britanci-upalili-i-termoelektране-od-opek-a-zatrazena-veca-proizvodnja-srbija-nema-problema-1935422?version=amp> (приступ: 15.6.2021)

⁸⁹⁰ <https://www.themayor.eu/en/a/view/finland-will-house-the-largest-nuclear-reactor-in-europe-7534> (приступ: 15.6.2021)

укупно произведене енергије у пресеку из 2019. године.⁸⁹¹ Сходно томе ови видови обновљивих извора енергије „у укупној производњи енергије на светском нивоу имају више него занемарљиву улогу и количину“.⁸⁹² Додатно, како се показало, изузетно су нестабилни, и зависни од количине ветра, угла сунца, броја сунчаних дана.

Наведено треба да истакне следећу поенту: да је енергетски систем ЕУ пренапрегнут са свега нешто више од 3 милиона електричних аутомобила који се напајају на утичницама садашњег енергетског микса. Логичко питање које се поставља је: Како, и одакле ће енергетски систем ЕУ обезбедити енергију за напајање готово 300 милиона аутомобила⁸⁹³ након прописане 2035. године, и то свакодневно?

Ако је биогориво појело храну, који стабилни енергент ће хранити електричне аутомобиле? Да ли ћемо уместо да фосилна горива сипамо у резервоаре, иста горива сагоревати у термоелектранама да бисмо добили енергију за електричне аутомобиле? Да ли ћемо доживети највећи талас изградње нуклеарних електрана у историји Европе? Много је питања које овакво наметнута еколошка модернизација аутоиндустрије оставља отвореним. Посебан баласт, и контрааргумент овог проналаска еколошке модернизације су негативне екстерналије и штетне емисије у процесу производње самих електричних аутомобила. Почевши од фабричке производње електромотора, ливничке индустрије, све до најспорније тачке, производње литијумских батерија.⁸⁹⁴

Ако бисмо желели ову проблематику приближити, или још непосредније сагледати, онда можемо указати на пример Србије и Београда. У складу са препорукама ЕУ у јавном саобраћају, град Београд у возном парку поседује „еко аутобусе“ са погоном на електричну енергију, који дефакто не емитују поменути штетне гасове, чиме се смањује укупна загађеност ваздуха и не доприноси глобалном загревању. Иако би многи рекли да је то еколошки прихватљиво решење, шира слика показује супротно. Одговором на питање одакле долази електрична енергија која напаја аутобусе, ситуација постаје потпуно другачија. Наиме, ако знамо да је она махом произведена из загађујућих термоелектрана, јер Србија 70 посто електричне енергије добија на тај начин⁸⁹⁵, онда је упитно о каквој је одлуци реч, и у којој мери је она еколошка уопште.

Као земља претендент за чланство у ЕУ, Република Србија је у обавези да примењује већину прописа из Брисела, па је довољно замислити ситуацију домаћег енергетског

⁸⁹¹ <https://www.journalgeneraldeurope.org/interview/reports-on-the-energy-union-climate-action/> (приступ: 20.6.2021)

⁸⁹² Дарко Надић, Теорија еколошке модернизације, *Годишњак ФПН*, 2009, стр. 266.

⁸⁹³ Према званичним подацима, током 2019. године на територији ЕУ регистровано је приближно 300 милиона аутомобила, од чега само 1% чине возила на електрични погон. <https://www.statista.com/statistics/452449/european-countries-number-of-registered-passenger-cars/> (приступ: 25.6.2021)

⁸⁹⁴ Коришћење прљавих технологија, посебно опасних материја као што је сумпорна киселина при температурама од преко 250 степени целзијуса, у процесу издвајања материја попут јадарита у Србији, засебно је питање којим се нећемо детаљно бавити у овој дисертацији. Међутим, напомена ове негативне екстерналије значајна је као шира слика упитности овог вида аутомобилске еколошке модернизације.

⁸⁹⁵ Према званично доступним подацима ЕПС-а, Србија 34.896 GWh добија из термоелектрана, претежно сагоревањем спорног лигнита <http://www.eps.rs/lat/Poslovanje-EE> (приступ: 27.6.2021)

система, на који ће уместо садашња симболична 102 регистрована електрична аутомобила, тај исти систем напајати свакодневно преко 2 милиона аутомобила колико Србија има? Да ли ће Србија у том случају градити прескупу и екологистички спорну нуклеарну електрану, или нове блокове термоелектрана које значе још веће загађење и сукоб са прописима ЕУ о карбонској неутралности?

Овде долазимо до још једне битне димензије еколошке модернизације, која у свом појавном техницистичком облику је најнепоштенија према онима који су (нај)сиромашнији. Спорне форме еколошке модернизације не само што су често неучинковите, а готово увек на штету оних у развоју, уједно су по правилу скупе и велики баласт у имплементацији земљама које теже досезању елементарног животног стандарда.

Још један еклатантан пример техницистичког израза еколошке модернизације у Србији, примењиван је нашироко у земљама Европске уније, али убрзо је напуштен као још један, испоставило се, промашај, и антиеколошки подухват ове корективне форме неолибералног система. Мини хидроелектране (МХЕ) у свом зачетку требало је да представљају допринос енергетским системима из чистих извора енергије. Испоставило се да у свом деривационом облику, у ком се мање реке и потоци стављају у цеви, у потпуности уништавају екосистем тих водотокова. Дугорочно, воде и до девастације капиларног система река, где домино ефектом смањују водостаје великих речних система, чиме девастирају капацитете за велике хидроцентралне.

Иако су као концепт напуштене у земљама западне Европе, корпоративно-интересним каналима пласиране су у земље региона Западног Балкана као спасоносно еко-модернизацијско решење. Према пројекту, у Србији је било планирано готово 900 оваквих постројења. Ипак, локалним еколошким активизмом у периоду 2018-2021. године, спречена је изградња на неколико стартних локација. Већи број израђених студија на територији Србије указао је следеће: Од за МХЕ предвиђених 856 локација, само 5-10% (мање 85 локација) се може реализовати, а да то одговара и еколошким и другим елементарним захтевима.⁸⁹⁶

Овде долазимо до још једне скривене карактеристике еколошке модернизације, да се у својим напуштеним облицима, или још чешће експерименталним формама, пласира у земље са оскудним еколошким законодавством, из више разлога. Првенствено као могућност профита за корпорације које би спроводиле пројекте под плаштом нужне еколошке модернизације, енергетске, аграрне, климатске или друге транзиције. Другостепено, као представљање одличног економског бизнис модела, нових радних места, који ће еколошки и економски унапредити заједницу. Треће, као полигон или студија случаја о учинковитости или негативним последицама неке неиспитане технологије.

Да апсурд буде већи, све наведено се реализује кроз велике субвенције, дотације, начелно трошкове тих држава, влада, и самих пореских обвезника.

⁸⁹⁶ Marko M. Vujić, *Parlament Srbije – na stranputici energetske gladi ili autoputu ekološke odgovornosti*. (ORF-EE) (GIZ), 2020. Доступно на: <https://europeanwesternbalkans.rs/parlament-srbije-na-stranputici-energetske-gladi-ili-autoputu-ekoloske-odgovornosti/> (приступ: 23.6.2021)

Наведене примере пласиране кроз техницистичке изразе еколошке модернизације навели смо на нивоима заштитарских „корекција“ ваздуха, климе, вода, и употпунићемо их заштитом тла, односно шума.

Концепт који је пласиран у неколико држава Јужне Америке повезујући техницистичко-менаџерске иновације еколошке модернизације, са теоријама транзиције шума и хипотезама о очувању земљишта, анализиран је детаљно у студијама Мастранђела и Агиара. Наиме, они су на примеру аргентинских подручја суптропских сувих шума које чине 60% укупног планетарног фонда овог биома, али и ранијих студија у Бразилу и Индонезији, дошли до значајног закључка - Модалитети еколошке модернизације чак и када су донели резултате у развијеним земљама попут САД, истим менаџерским приступима, и истом технологијом могу изазвати еколошке колапсе у земљама које су у развоју, или неком стадијуму сиромаштва.

Употребљени модел еколошке модернизације у Аргентини описују као на папиру представљени модел „win-win-win“, односно модел прогреса у друштвеном, еколошком и економском пољу.⁸⁹⁷

Очекивани исходи би требало да произилазе из процеса вођених државом и тржиштем, као што су индустријализација, урбанизација и интензивирање пољопривреде. Саме почетне премисе говориле су да интензивирање пољопривреде доноси више хране, повећану производњу, побољшано очување биолошке разноликости и смањено сиромаштво. Примена овог модела на великом простору северозападне Аргентине, махом домицилног становништва које је живело усклађено са природним ресурсима тамошње екосистемске конфигурације, самодоволне производње, лова и риболова, дало је потпуно супротан ефекат. Наиме, велики део шума који је раскрчен и претворен у обрадиво земљиште повећао је пољопривреду за 44,2%, док је број радних места у овом сектору повећан за само 7%.⁸⁹⁸ При том, велики део поменутог становништва остао је без могућности да се опскрби на традиционалан начин унутар трансформираног екосистема. Такође, како су у студији закључили, савремена пољопривреда заменила је радно интензивније облике производње, а технолошки напредак драстично је смањио количину људи и дана потребних за пољопривредне активности.

Финални закључак је био да нити један од пет кључних узрочно-последичних односа на којима леже позитивни друштвени, економски и еколошки исходи примењеног еко-модернизацијског модела није остварен. Такође, да некритички увоз идеја из универзалистичких концепата попут еколошке модернизације из развијених, у земље у развоју, занемарује контекстуалну специфичност друштвено-еколошке динамике и може довести у заблуду целокупну потрагу за одрживошћу.⁸⁹⁹ Током студије аутори су паралелно указали на истоветне исходе у земљама попут Индонезије и Бразила.

⁸⁹⁷ Matías Mastrangelo & Sebastián Aguiar, „Are Ecological Modernization Narratives Useful for Understanding and Steering Social-Ecological Change in the Argentine Chaco?“, *Sustainability* 11(13), 2019, pp. 1-2.

⁸⁹⁸ *Ibidem*, pp. 10-11

⁸⁹⁹ *Ibidem*, p. 14.

За крај, оставили смо квантитативно најмање утицајан, симболични, и за сада својеврсни пилот пројекат, али пројекат који крајње парадигматично указује на кретњу еколошке модернизације у њеном доминантном техницистичком облику. Робот/машина постављена у Београду 2021. године привукла је посебну позорност аутора овог истраживања. Наиме, ради се о роботизованом строју који врши супституцију засађеног дрвета под именом LIQUID3 – „течно дрво“. Реч је о једном од 11 „најбољих“ иновативних техничких решења у оквиру пројекта који спроводи Програм Уједињених нација за развој (UNDP). Поједностављено, ради се у акваријуму у ком се налази преко 600 литара воде, унутар ког су узгојене алге, које према спецификацији произвођача у свом процесу апсорбују угљен-диоксид, а ослобађају кисеоник.

Цена појединачног постројења није позната, али је досадашњи рад на њему коштао 60.000 долара. Произвођач истиче да ће ово мини постројење моћи да замени процес фотосинтезе једног 20-годишњег засађеног дрвета.⁹⁰⁰ Одржавање изискује континуирану промену 500 литара воде, од 600 колико се налази унутра, сваког месеца, као и вађење целокупног соја алги које су након 30 дана мртве, а потом и засад нових алги које ће трајати наредних 30 дана.

Све наведено треба да замени једну садницу, чија цена није виша од 2 евра, и којој осим мало простора, и сат времена љубави при засађивању више ништа није потребно цео наредни век, да би обављала процес овог компликованог постројења. У ефикасност овог строја нећемо залазити, иако смо се могли уверити у „win-win-win“ концепте еколошке модернизације када се са папира пренесу у праксу. Међутим, оно што је сигурно, LIQUID3 никада неће бити станиште птица, никада неће направити хлад у врелим јулским данима, никада неће послужити као заклон од кише, и никада спречити ерозију земљишта.

Слика 1 – LIQUID 3, улица Македонска, Београд, 2021.⁹⁰¹

⁹⁰⁰ <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/1882/tehnologija/4623594/foto-bioreaktor-tecno-drvo-un-beograd.html> (приступ: 8.10.2021)

⁹⁰¹ Постројење LIQUID 3, извор фотографије www.espreso.co.rs (приступ: 9.12.2021)

Компаративна парадигма LIQUID3 постројења и засађеног дрвета је парадигма која на најпластичнији начин читава он што слаба еколошка модернизација јесте:

Једнодимензионална, скупа, упитно учинковита, техницистичка уместо биоцистичка, антропоцентрична уместо екоцентрична, зависна од човековог одржавања уместо саморегулишућа, локална уместо глобална, надасве корективна ка последицама, уместо делатна према узроку.

На крају, битно је истаћи да упркос свему еколошка модернизација није концепт било какве завере капитализма, већ његовог максимума који може да пласира до одређене тачке која неће значити његов слом. Штавише, еколошка модернизација у свом јаком облику који смо навели, могла би допринети истинској еколошким модернизацији и промени актуелне економске парадигме производње и потрошње. Међутим, такав „јак“ концепт је теоријског карактера, због чега смо модернизацију анализирали на једини могући начин, кроз призму њене практичне егзистенције – слабе еколошке модернизације.

4.3.3.2. Одрживи развој

У самом уводу у ову групу социо-еколошких теорија које смо дефинисали као *системске корективно-техноцентричне*, позиционирали смо и извршили теоријску дистинкцију њена два егзекутивна облика - еколошке модернизације и одрживог развоја. Као што смо и закључили, унутар њиховог међусобног односа, аутори колико год полазили са различитих становишта, у сагласности су да оба концепта припадају ономе што јесте неолиберални корективни начин стварања компромиса између животне средине и економског раста, као основе опстанка капиталистичког вредносног система. Оба концепта имају такав домет да не запрете темељима система који их је произвео, односно да не мењају постојећу матрицу производње, потрошње, и материјалистичко конзумеристичког дискурса на ком почива неолиберална економска мантра. Такође, како смо установили, ма колико различито видели међуоднос еколошке модернизације и одрживог развоја, од тога да стављају знак једнакости између њих, до тврдње да је првопоменути само егзекутивни механизам одрживог развоја, јасно је да им је циљ као и корен настанка заједнички.

Будући да смо заузели позицију највећег броја савремених аутора, који у последњој деценији еколошку модернизацију не виде као довољно плодотворан теоријски дискурс, већ као техничко-технолошки израз ширег концепта одрживог развоја, указали смо на практичне импликације нових технологија неолибералног капитализма, које је еколошка модернизација продуковала. Стога, у контексту одрживог развоја фокусираћемо се на његов теоријски оквир, административно-пројектни развој, и постојање две фазе операционализације, од Рио Де Жанеира 1992. до 2015. године, и од 2015. године до данас. Овакву поделу ускладили смо са методолошким оквиром поменуте операционализације одрживог развоја, који је у првој фази (1992-2015) функционисао по принципу постављања

Међународних и Миленијумских циљева, који су се у одређеном периоду планирали реализовати. Док се у актуелној фази, од 2015. године до данас њихова реализација врши кроз 17 циљева одрживог развоја (у наставку текста *SDG*)⁹⁰², формулисаних након климатског Париског споразума. Управо из тог разлога, у првом делу ће бити анализиран појам и развој овог концепта, уз критички осврт на резултате одрживог развоја. У другом делу ће примарни фокус бити на начелној ефикасности системских корективно-техничистичких форми, попут одрживог развоја и еколошке модернизације, као и надлежних системских институција, у контексту највећег еколошког проблема данашњице – климатских промена.

Концепт одрживог развоја данас, несумњиво је део политички-одговорног вокабулара не само еколошких експерата, или чиновника УН-а, већ и националних влада, корпорација, научника, чак и „обичног“ света. Префикс „одрживо“ је пожељан, чак и нужни део сваке нове активности, процеса, производа који се жели пласирати. На неки начин „одрживо“ је постало услов свега што плегира да постане широко етаблирано, општеприхваћено и друштвено одговорно у очима јавности.

Одрживи развој је кованица која се данас распрострањено користи као својеврстан „идеалан рецепт“ за све еколошке подухвате XXI века, и као модел по коме треба устројити функционисање сваке државе у путу до здравије и просперитетније будућности. Прве (пра)идеје овог концепта као што смо видели у поглављу III, можемо пронаћи код теоретичара попут Берка, Мила итд. Међутим, иако је појам стекао глобалну популарност и зашао у све језике света, око његове тачне дефиниције нема јединственог консензуса. Сам развој овог појма враћа нас у 1983. годину, када је Генерална скупштина Уједињених нација формирала Светску комисију за животну средину и развој (*World Commission on Environment and Development – WCED*), која је „истраживала узроке деградације животне средине, покушала да разуме међусобне везе између друштвене правичности, економског раста и еколошких проблема и развила политичка решења која интегришу све три области“.⁹⁰³ Тако да су три димензије, *економска, друштвена/социјална и еколошка* постале три стуба одрживог.⁹⁰⁴ На челу ове комисије налазила се Гро Харлем Брунтланд, тадашња премијерка Норвешке, по којој је комисија добила своје незванично име и остала препозната као Брунтланд комисија. Након четворогодишњег рада на изналажењу решења за друштвено-економско-еколошке проблеме, Брунтланд комисија је 1987. године издала, сада већ чувени, извештај под називом „Наша заједничка будућност“ (*Our Common Future*), који ће остати упамћен као документ у ком је по први пут наведен и дефинисан појам „одрживи развој“.⁹⁰⁵

Сходно том извештају, одрживи развој се најједноставније дефинише као „развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих да задовоље

⁹⁰² Циљеви одрживог развоја – eng. Sustainable Development Goals (SDG)

⁹⁰³ <https://www.britannica.com/topic/Brundtland-Report> (приступ: 7.7.2021)

⁹⁰⁴ Од 2010. године постоји тенденција одређених кругова у УН да се уведе као четврта пиларна димензија – култура. Наиме, иако је на Светском конгресу UCLG-а 2010. године објављен документ који ову димензију интегрише у концепт одрживог развоја, и даље је оквир остао првенствено на три оснивачка поља – економији, екологији и друштву.

⁹⁰⁵ Jennifer A. Elliott, *An Introduction to Sustainable Development*, Third edition, Routledge, 2006, p. 7

своје сопствене потребе“.⁹⁰⁶ Међутим, уколико бисмо желели да наведемо обухватнију и садржајнију дефиницију, можемо рећи да се под одрживим развојем сматра „онај развој који омогућава унапређивање техничко-технолошке основе рада, пораст друштвеног богатства и благостања људи уз истовремено очување животне средине за опстанак садашњих и будућих генерација“.⁹⁰⁷ Ипак, кључни догађај који је концепт одрживог развоја дефинисао као централну визију будућности планете била је Конференција Уједињених нација о животној средини и одрживом развоју која се одржала у Рио де Жанеиру јуна 1992. године.⁹⁰⁸ Био је то, до тог тренутка, највећи светски скуп посвећен заштити животне средине. На овој конференцији, неформално названој „Самит о Земљи“, усвојена су, између осталих, два врло значајна документа. То су „Декларација УН о животној средини и одрживом развоју, која је садржала 27 основних принципа заштите животне средине, које би у своја национална законодавства требало да укључе и примене државе-чланице“ и *Агенда 21* – глобални акциони план одрживог развоја за XXI век.⁹⁰⁹

Оба документа, од велике важности по етаблирање концепта одрживог развоја као будуће матрице просперитета са зеленијим ликом, већ у старту су показала хроничне мањкавости које ће пратити овај концепт до данас. Наиме, сам појам „развој“ у себи је инкорпорирао јасну тенденцију лидера свих земаља света са самита у Рију, да се привредни и економски раст не напушта, те да пораст националних и глобалног БДП-а остаје неповредиви циљ ком се стреми. Префикс „одрживо“ представља зеленији, социјално одговорнији, односно само корективни начин унутар већ постојеће економско привредне матрице неолибералног поретка.

Овде долазимо до два битна закључка у нашој класификацији одрживог развоја као системске корективно-техноцентричне форме. Прво, креатор, и место настанака одрживог развоја нас упућује да је формиран као и еколошка модернизација, од врха ка доле, прецизније, од стране система за деловање унутар система. Сам „развој“ нас упућује на то да се модел експанзивног економског раста не напушта, већ се само корекцијама тај процес представља одговорнијим, у очима јавности, еколошких активиста, и социјално угрожених.

Друга мањкавост уочена у *Рио декларацији* и *Агенди 21*, а која прати највећи део концепта одрживог развоја данас, је њен необавезујући карактер. Наиме, у првим редовима формулације ових документа истиче се да представљају оквир, који није правно обавезујући, што је аутоматски отворило низ проблема у селективности примене. Од самог старта амбициозност циљева одрживог развоја није била упитна, али се отворило питање објективности у самој реализацији, посебно уз поменуто необавезност примене. О томе сведочи следеће: “Декларација УН о животној средини и одрживом развоју, или само Рио Декларација, садржала је чак 27 принципа и циљева унутар којих се на одржив начин мора

⁹⁰⁶ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987, p. 41.

⁹⁰⁷ Данило Ж. Марковић, цит. дело, Београд, 2005, стр. 401.

⁹⁰⁸ Пет значајних докумената усвојених у Рио Де Жанеиру су: 1) Декларација о животној средини и одрживом развоју; 2) Агенда 21; 3) Конвенција о биодиверзитету; 4) Оквирна конвенција УН о климатским променама; 5) Конвенција Уједињених нација за борбу против десертификације и деградације земљишта. <https://www.un.org/geninfo/bp/intro.html> (приступ: 15.7.2021)

⁹⁰⁹ Дејан Миленковић, *Право заштите животне средине са елементима увода у право*, Београд, 2006, стр. 32-33.

интервенисати.⁹¹⁰ С тим у вези учинковитост Рио Декларације разматрана је на наредном самиту у Њујорку 1997. године и Јоханесбургу 2002. године, уз општи утисак да је Декларација допринела подизању еколошке свети, али да је истовремено премали број амбициозних циљева у пракси реализован.⁹¹¹ Поједини аутори попут Виљануеваса, сматрају да је управо тако постављена форма одрживог развоја, унутар Рио декларације, генерисала каснију неучинковитост овог концепта, и да су чак поједина начела била и контрапродуктивна у пракси.⁹¹²

Агенда 21, као још један документ са самита у Рију имала је за циљ имплементацију одрживости унутар националних држава кроз формирање законодавног оквира, са посебним акцентом на локалне самоуправе и њихов одрживи развој који је требало спровести до 2000. године. Резултат Агенде, као необавезног документа било је осетно неједнако спровођење њених захтева.⁹¹³ Иако је потписана од стране 178 земаља, једино је у већем проценту до 2000. године спроведена на територији новоформиране ЕУ, чије су чланице већ до 1997. године испуниле 70% овог документа.

Сама Агенда 21 испоставиће се, имала је већи утицај на одрживи развој од свих осталих докумената, будући да је на неколико самита о одрживом развоју прерађиван њен текст од преко 500 страна и 40 поглавља. Финално 2015. године систематизован је у прегледнији скуп циљева назван Циљеви одрживог развоја (SDGs) о чему ће бити речи у наставку рада.

У периоду након 1992. године готово да није постојао документ или план међународних институција који се није базирао или усаглашавао са одрживим развојем. Посебно значајно је издвојити први конфигурисани скуп циљева из 1996. године као последицу извештаја ОЕСД под називом *Обликовање XI века*. Циљеви су названи – „Међународни развојни циљеви“ и представљају својеврсну инкорпорацију одрживог развоја у три главне зоне: економско благостање; социјални развој; еколошку одрживост.⁹¹⁴ Сам увид у документ јасно указује ослањање УН-а на одрживи развој унутар секторских интервенција: „У сфери екологије потребна је тренутна имплементација националних стратегија за одрживи развој у свим земљама до 2005. године, како би се осигурало да се тренутни трендови у губитку ресурса животне средине ефективно преокрену и на глобалном и на националном нивоу до 2015. године.“⁹¹⁵

⁹¹⁰ Цео текст декларације доступан на сајту Уједињених нација:

https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151.26_Vol.I_Declaration.pdf (приступ: 22.7.2021)

⁹¹¹ Robert Palmer & Melissa Nursey-Bray, „Rio Declaration on Environment and Development“, *Sage Publications*. 2007, p. 1513.

⁹¹² Jorge E. Viñuales, „The Rio Declaration on Environment and Development: A Commentary“, Oxford University Press, 2015, p. 665.

⁹¹³ Агенда 21 доступна на:

<https://archive.is/20120629092745/www.un.org/esa/sustdev/documents/agenda21/english/agenda21toc.htm> (приступ: 22.7.2021)

⁹¹⁴ Development Assistance Committee, *Shaping the 21st Century: The Contribution of Development Co-operation*, OECD, Paris, 1996, pp. 7-8.

Доступно на: <https://www.oecd.org/dac/2508761.pdf> (приступ: 22.7.2021)

⁹¹⁵ Ibidem, p.2.

Међународни развојни циљеви били су само увод у оно што су Уједињене нације у својој даљој разради концепта одрживог развоја конципирале 2000. године на Миленијумском самиту у Њујорку. Наиме, тада су у оквиру Миленијумске декларације представљени *Миленијумски циљеви развоја*, подељени у 8 области у којима се жели интервенисати:

1. Искорењивање екстремног сиромаштва и глади
2. Постизање универзалног основног образовања
3. Промовисање једнакости полова
4. Смањење смртности код деце
5. Побољшање здравља мајки
6. Борба против ХИВ/сиде, маларије, и других обољења
7. Обезбеђење одрживости животне средине
8. Стварање глобалног партнерства за развој⁹¹⁶

Циљеви су били широко међународно подржани потписима 189 земаља света, а њихово испуњење орочено на 2015.годину, након које је пласиран нови сет циљева УН-а SDG. Међутим, пре неголи пређемо на анализу актуелних циљева међународне заједнице унутар концепта одрживог развоја, осврнућемо се на његову претходницу, поменуте миленијумске циљеве.

У обзнани SDG, Уједињене нације и њено специјализовано тело за развој UNEP у најкраћем објавили су следеће: „Ових 17 циљева (SDG) заснивају се на успеху миленијумских циљева развоја, али обухватају и нове приоритетне области као што су климатске промене.“⁹¹⁷

Од есенцијалног значаја за ову целину рада је истаћи диспропорцију саме *Миленијумске декларације* и њеног сектора IV „Заштита наше заједничке животне средине“, у односу на миленијумске циљеве и сектор VII „Обезбеђење одрживости животне средине.“ Наиме, детаљном анализом може се установити да акциони документ, односно сами циљеви нису инкорпорирали највећи део онога што се у еколошком поглављу декларације налази. Декларација је обухватала у поменутом сектору интенције попут осигуравања реализације Кјото протокола, заштиту и проширење глобалног шумског фонда, смањене процеса дезертификације и суша, као и смањење емисија из групе гасова стаклене баште.⁹¹⁸ С друге,

⁹¹⁶ Документ са Миленијумским развојним циљевима, доступан на:
<https://www.ndi.org/sites/default/files/Handout%207%20-%20Millennium%20Development%20Goals.pdf>
(приступ: 22.7.2021)

⁹¹⁷ UNEP <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/sustainable-development-goals.html> (приступ: 22.7.2021)

⁹¹⁸ General Assembly, *United Nations Millennium Declaration*, UN, New York, resolution 55/2, 2000 Доступно на:
<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx> (приступ: 24.7.2021)

стране у самом документу циљева који се желе достићи, нема оваквих тенденција, посебно не у процентима планиране успешности као унутар осталих сектора. Наведеном доприноси и званични извештај⁹¹⁹ УН о реализацији циљева из 2015. године. Наиме, пет од седам резултата који су достигнути из области животне средине тиче се воде и канализације. Свакако прескроман, и преузак учинак у односу таргетиране области из саме Декларације.

Даље, унутар осталих области, поједини циљеви који су досегнути попут онога из сектора I, да се број људи који живе са мање од 1.25 долара дневно преполови, досегнут је пре свега због кинеског доприноса, који парадоксално није примењивао ове циљеве.⁹²⁰ Тако да остаје упитно да ли се тај циљ може сматрати легитимно достигнутим миленијумским циљем.

Начини мерења појединих реализованих циљева такође су били спорни, посебно оних из сектора VI, јер је општа констатација након великог броја студија, попут Атаранове, да су подаци прикупљани из земаља које су најпогођеније маларијом, ХИВ-ом, туберкулозом, земље чији здравствено-информациони системи нису поуздани. Атаран, у својој студији истиче да „чак ни најосновнији животни показатељи, попут рођених и умрлих, нису директно регистровани у најсиромашнијим земљама. Унутар ове деценије само једна афричка држава (Маурицијус) бележи такве податке према стандардима УН-а.“⁹²¹ Потом закључује: „Без поузданих система елементарног праћења, чак и постојања регистра рођених или умрлих, наравно да подаци о медицинским околностима рађања или смрти - су непоуздани.“⁹²²

Оно што такође карактерише чак и формално достигнуте миленијумске циљеве је њихова видно неравномерна ефикасност. Пример удела Кине у смањену сиромаштва која није ни користила ове циљеве је само један податак, а остали додатно поткрепљују подозрење, попут чињенице да је сиромаштво повећано у подсахарској па и Северној Африци.

У још једној широкој студији о достизању миленијумских циљева Јемена и Индије, установило се да „Обе земље морају уложити више напора како би досегле бољи и одрживи ниво развоја (...) С обзиром на три главне димензије одрживог развој у економској димензији примећује се да Јемен и Индија још увек пате од сиромаштва и да им очајнички требају ефикасне политике за његово искорењивање или барем смањење екстремног сиромаштва. Штавише, обе земље и даље имају критичне друштвене и еколошке проблеме.“⁹²³ Такође, студија показује да је у готово 80% миленијумских циљева доживљен неуспех на нивоу ове две државе.

⁹¹⁹ UN, *The Millennium Development Goals Report*, United Nations, New York, 2015, p.8 Доступно на: [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf) (приступ: 24.7.2021)

⁹²⁰ <https://www.economist.com/international/2013/09/21/growth-or-safety-net> (24.7.2021)

⁹²¹ Amir Attaran, „An Immeasurable Crisis? A Criticism of the Millennium Development Goals and Why They Cannot Be Measured”. *PLoS Medicine*, 2(10), 2005, p. 955.

⁹²² Ibidem, pp. 955-966

⁹²³ Mohammed A. H. Al-Sharafi & Nishikant C. Dhande, „Millennium Development Goals (MDGs) The Achievement and Failure: A Comparative Presentation Between Yemen and India In the Light of The Development Sectors' Indicators, *Social Sci Journal*, Vol 5, 2019, pp. 117-121.

Закључно, оно што завршни извештај УН-а о Миленијумским циљевима не показује, је да се у земљама погођеним сукобима, проценат деце изван школа повећао са 30% у 1999. години на 36% у 2012. години.⁹²⁴ Док за стриктно еколошки аспект још битније, глобална емисија угљен-диоксида је у период спровођења Миленијумских циљева са индекса 25 из 2000. године, порасла за готово 50% на индекс 35.5 завршне 2015. године.⁹²⁵

Као што смо већ истакли, 2015. године након миленијумских циљева одрживости, а непосредно уочи COP21, или боље речено као увертира за „судбоносни“ климатски самит у Паризу, у Њујорку је септембра те године одржан Самит Уједињених нација о одрживом развоју. На њему је Генерална скупштина усвојила Агенду одрживог развоја за период до 2030. године, која представља актуелну „мапу пута“ ка трансформативној будућности.⁹²⁶ Овај документ, којим је и обележена 70. годишњица од оснивања Уједињених нација, интегрисао је многе поменуте документе, попут *Рио декларације* о одрживом развоју, *Агенде 21*, али и даљу разраду Миленијумских циљева из периода 2000-2015.год. Документ садржи 17 потанко дефинисаних циљева и обухвата све три димензије одрживог развоја: економски раст, заштиту животне средине и социјалну инклузију. Партикуларни конкретни циљеви су: 1) Свет без сиромаштва; 2) Свет без глади; 3) Добро здравље; 4) Квалитетно образовање; 5) Родна равноправност; 6) Чиста вода и санитарни услови; 7) Доступна и обновљива енергија; 8) Достојанствен рад и економски раст; 9) Индустрија, иновације и инфраструктура; 10) Смањење неједнакости; 11) Одрживи градови и заједнице; 12) Одговорна потрошња и производња; 13) Акција за климу; 14) Живот под водом; 15) Живот на земљи; 16) Мир, правда и снажне институције; и 17) Партнерством до циља.⁹²⁷ Као што се може приметити, циљеви од 11 до 15, представљају еколошка поља инкорпорирања концепта одрживог развоја.

На индиректан начин УН су признале мањкавост методологије, израде и прикупљања података, у вези са напретком по сваком циљу понаособ, из периода Миленијумских циљева (2000-2015). Сходно томе у стремљењу да се кредибилитет учинака SDG не нарушава од стране независних експерата, 2017. године објавили су Резолуцију која прецизира аспекте и методологију прикупљања и евалуације података.⁹²⁸ Оно што самим прегледом документа већ оставља простор за потенцијалну критику је неконзистентност датума реализације самих секторских и подсекторских циљева. Наиме, неки су адресирани на близак период од 5 година, а неки на 2030. годину, што само по себи не би било проблематично, да велики број циљева уопште нема конкретну годину имплементације, ни достизања циља.

⁹²⁴ Drusilla Gibbs, *MDG Failure*, Borgen Project 2015, Доступно на: <https://borgenproject.org/mdg-failures/> (приступ: 29.7.2021)

⁹²⁵ Графикон емисија CO2 по годинама од 1940. године до данас на: <https://www.statista.com/statistics/276629/global-co2-emissions/> (приступ: 29.7.2021)

⁹²⁶ UN, GA, A/RES/70/1

⁹²⁷ <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (приступ: 1.8.2021)

⁹²⁸ IAEG-SDGs, Global indicator framework for the Sustainable Development Goals and targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development, UN, New York, March, 2017. Доступно на: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%202021%20refinement_Eng.pdf (приступ: 1.8.2021)

Поједини аутори, додатно, сматрају да је концепт прескроман, у односу на чињеницу да је централна претња опстанку човечанства, највећа глобална еколошка криза – климатске промене, садржана непосредно само у једном, циљу број 13.

Актуелни пресек резултата Циљева одрживог развоја (SDG)

Према укупном индексу досезања свих 17 циљева одрживог развоја које је методолошки формулисао Џефри Сакс, један од највећих заговорника SDG, на скали која се креће од 1 до 100, на првом месту се налази Финска, са индексом 85.9, на 9. месту је Словенија са 81.6 а на 10. месту Естонија са 81.6. Хрватска је на високом 14. месту, а Србија на 34. месту са индексом 75.59. У првих 50 су готово све земље западног Балкана, Босна и Херцеговина, Северна Македонија, као и суседне земље попут Молдавије, Румуније и Бугарске.⁹²⁹ У перманентној аналитици се налази готово 200 земаља, а у 50 најодговорнијих на свету безмало је 10 држава југоисточне Европе.

С једне стране, ово може указати на изузетну посвећеност наведених земаља остварењу циљева одрживог развоја што је мало вероватно. С друге стране, оно што је извесније је, да еколошки индикатори очито не заузимају битно место, односно вредност у укупном индексу, будући да Србија, БиХ и Северна Македонија емитију само из својих термоелектрана концентрацију SO₂ (сумпор-диоксида), 2.5 пута већу него све државе ЕУ заједно.⁹³⁰ Највећи удео у овом проценту има Србија, чија емисија је процењена на једнаку свим земљама ЕУ укупно, уз последично висок степен морталитета. Упркос томе, према тренутном индексу усклађености циљева одрживог развоја Србија се налази се на поменутом, високом 34. месту.

Да не бисмо оставили утисак аутошовинизма у указивању недоследности евалуације Циљева одрживог развоја, указаћемо на још еклатантније примере диспропорције угрожавања животне средине, са испуњењем самих циљева. Наиме, једна од најрелевантнијих метода за утврђивање еколошке инвазивности једне државе на планетарном нивоу је одређивање индекса њене еколошке стопе. Еколошка стопа, поједностављено, се заснива на коришћења природних ресурса целе планете по глави становника једне државе, а целовита слика се добија у корелацији са биокапацитетом те земље.⁹³¹

⁹²⁹ <https://dashboards.sdgindex.org/rankings> (приступ: 15.1.2022)

⁹³⁰ <https://balkangreenenergynews.com/rs/termoelektreane-na-zapadnom-balkanu-emituju-25-puta-vise-sumpor-dioksida-nego-one-u-eu/> (приступ: 2.1.2022)

⁹³¹ Биокапацитет подразумева биолошки продуктивне површине потребне за усева, пашњаке, насељена подручја, риболовна и шумска подручја. Овде се такође подразумева површина шуме која је потребна како би се апсорбовале емисије угљендиоксида које океан није апсорбовао. Биокапацитет и еколошки отисак су изражени заједничком јединицом која се назива глобални хектар (gha) - површина изражена у хектарима потребна да би се задовољиле животне потребе сваког појединца. Наведено према: <https://nationalgeographic.rs/istorija-i-kultura/arheologija/a17244/znate-li-sta-je-ekoloski-otisak.html> (приступ: 13.12.2021)

Према индексу испуњена Циљева одрживог развоја, јануара 2022. године међу 5 најодговорнијих земаља налазе Немачка и Белгија, што без дубље аналитике не изазива сумњу у позиције. Међутим, уколико наведемо податке да се према свим релевантним телима за мерење еколошког отиска обе државе налазе међу најинвазивнијим, онда се додатно потврђује хипотеза о очитој ирелевантности еколошких параметара у укупном индексу одрживог развоја.

Наиме, еколошки отисак Немачке по глави становника креће се према анализама од 4.7⁹³² до 5.3⁹³³ (gha), а биокапацитет од 1.5 до 2.2 (gha). У преводу, Немачка по глави становника користи 2.5 до 3 пута више природних ресурса, него што је њен сопствени капацитет као државе.

Еколошки отисак Белгије по глави становника је у распону од 6.6⁹³⁴ до 7.4⁹³⁵ (gha), док биокапацитет износи од 0.8 до 1.2 (gha) по глави становника. У преводу још драстичније него Немачка, потрошња светских природних ресурса по глави становника Белгије је до 7 пута већа него што је природни капацитет (биокапацитет) ове државе.

Очито ће по сумирању финалних резултата Циљева одрживог развоја 2030. године која је завршна година за њихову реализацију, уследити велики број полемика и оспоравања, извесно још већи број критика него на рачун претходних Међународних развојних циљева. Првенствено, критике се већ односе на фаворизацију развијених земаља у остваривању овог индекса, приказујући их као „узорне ђаке“. Међутим, ти узорни ђаци имају деценијску увежбану праксу извоза своје прљаве технологије у мање развијене земље, чиме доприносе слици одговорности унутар својих граница, али исто тако одмажу тим земљама да свој развој уопште усмере ка еколошком. Будући да је у материјалној немаштини тих земаља економски моменат приоритетан, то уједно представља главни разлог прихватања таквих технологија.

Међутим, на примеру земаља југоисточне Европе приметили смо још шири проблем, да се еколошка димензија одрживог развоја не констатује у довољно високим вредностима чак ни у земљама које своје емисије не контролишу ни у најмањој мери.

Да то није само начелни утисак изведен из финалних оцена и пресека, можемо видети унутар саме стратификације ове евалуације. Наиме, Већина SDGs садржи мешавину економских, социјалних и еколошких параметара. Међутим, еколошки су готово увек скрајнути, надвладани квантитативним економским показатељима развоја. Пример SDG број 11 (одрживи градови и заједнице), чији укапан индекс се састоји из четири параметра, од чега су три показатељи економског развоја, док се само један односи на еколошки аспект.⁹³⁶ Ово значи да уколико одређена држава ради интензивно на економском, инфраструктурном развоју својих градова, без поштовања било каквих еколошких

⁹³² <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=5001&type=BCpc,EFCpc> (приступ: 15.1.2022)

⁹³³ <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/ecological-footprint-by-country> (приступ: 15.1.2022)

⁹³⁴ <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=5001&type=BCpc,EFCpc> (приступ: 15.1.2022)

⁹³⁵ <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/ecological-footprint-by-country> (приступ: 15.1.2022)

⁹³⁶ Jason Hickel, The World's Sustainable Development Goals Aren't Sustainable, *Foreign policy*, September, 2020.

стандарда, она ће циљ 11 досегнути на нивоу $\frac{3}{4}$, односно целих 75%, што је прелазна оцена, али свакако да такав развој никако не може бити – одржив.

Овде уједно долазимо до потенцијалног спајања одрживог развоја са једном од ноћних мора екологистичких стремљења – гринвошингом (*eng. greenwashing*). Легитимно се може поставити питање да ли се одрживи развој интегрише са оним што је синоним маскирања профитно-развојних производа у зелено паковање? Постаје ли стуб еколошке одрживости само зелена амбалажа концепта одрживог развоја? Без претензија да дамо одговор на питање, оставићемо га на нивоу реторичког, и констатовати да је очита еколошка запостављеност, приказана и статистичко-емпиријски, те да тенденција кретње одрживог развоја, не само да није екоцентрична, већ је јасно економски и антропоцентрично оријентисана. Од раније, познате су критике попут тога да је реч о „досадном“ концепту. Један од таквих је Лугаресијев става да је након неколико деценија интезивних међународних самита и континуираних напора дошло до „неподношљивог умора од одрживог развоја.“⁹³⁷ Надић се надовезује ставом да је за пуне три деценије концепта одрживог развоја као главне неолибералне еколошке парадигме, без адекватних резултата, дошло време за нешто друго, надасве ефикасније. Немали број је и оних сматрају да је разлог неефикасност одрживог развоја у његовој нејасној структури, па чак изостанку јединствене дефиниције појма, и фрагментације у велики број сектора. Такође је све већи број оних који песимистички заступају идеју да одрживи развој не може направити помаке, јер је „дошао прекасно“.

Уз уважавање свих наведених критика, наш фокус је био да укажемо на мањкавости концепта одрживог развоја, који смо попут еколошке модернизације сместили у *системске корективно-техноцентричне* форме. Наиме, он не само да је настао унутар постојећег неолибералног система, већ недвосмислено у целом свом периоду, свим својим агендама, закључно са последњом формом SDG, чини све да креира оквир у ком се ништа у привредно-економској матрици неће мењати. Напротив, циљ је искључиво кориговати, на начин да се основа неолибералне егзистенције – раст, не заустави. Корекције које се чине, како смо приказали, све мање су прожете еколошком димензијом, а све више димензијом развоја. Чак и у свом стартном замишљеном облику, у ком је еколошки аспект имао улогу приоритета са којим се посебно економска димензија мора ускладити, било је јасно да ће то бити тешко изводиво. Напросто, не постоји нешто што бисмо могли назвати у правом смислу „одрживо коришћење необновљивих ресурса“, јер је само по себи концептуални оксиморон, будући да свака експлоатација онога што је лимитирано значи његов нестанак са планете. Улога технологије у таквом „одрживом експлоататорском“ развоју, је да у зеленом паковању, нужно мора обезбедити раст.

Еколошка модернизација посматрана као егзекутивни техницистички део одрживог развоја, је ту да обезбеди манифестацију технолошке бригае за животну средину, у којој ће се новом технологијом планета сачувати од пређашње технологије, али чија хипотека је толико велика да уноси стартно подозрење према идеји. Аналогија између одрживог развоја и еколошке модернизације је вишедимензионална, чак и на нивоу теоријске одбране

⁹³⁷ N. Lugaresi, „The Unbearable Tiredness of Sustainable Development“, u Robert Percival, et al. *Global Environmental Law at a Crossroads*, 2014, pp. 196-209.

првопоменуте. Аутори попут Пирса истичу постојање две врсте одрживог развоја, слабог и јаког, где слаб вредност природних добара види као и остала добра, о којима треба подједнако бринути.⁹³⁸ Ово свакако не представља добар изговор за дислокацију животне средине као приоритета због ког је одрживи развој и настао. Насупрот томе, то додатно указује на поменути аналогiju са еколошком модернизацијом, где подсећамо, такође постоје слаб и јак модел, и где је такође слаба верзија она која је практично отелотворена и која са екоцентризмом нема додирних тачака. Ова два концепта системских корективно-техноцентричних форми, у бити имају још једну терминолошку а уједно и суштински идентичну карактеристику. Наиме, у истој мери у којој је имплементација еколошке модернизације базирана на модернизацији, више неко на екологији, тако и одрживи развој је више фокусиран на развој, него на одрживост. Све док је овако постављена парадигма приоритета, оне ће остајати системске форме без храбрости да ишта суштински промене. Бавиће се искључиво козметичким корекцијама, и у централном фокусу им неће бити животна средина, већ модалитети друштвеног и економског развоја, подједнако као и до сада.

4.3.4. Студија случаја - климатске промене

Институционална борба против климатских промена унутар система неолибералног капитализма, чији су главни еколошки егземплари поменуте корективно-техноцентричне форме, оличена је у читавој лепези успостављених институција. Из деценије у деценију институционални развој у овој области кретао се по хоризонтали и вертикали, и данас чини интересну мрежу стотина хиљада запослених. Оне, интегришући озелењену економску агенду, кроз техницистичке и административно-менаџерске корекције са скромним резултатима, баве се проблемом климатских промена.

Иако су евалуације успеха, како ћемо видети, крајње дискутабилне, читање између редова и прелазак са агенде „борбе“ на агенду „адаптације“ на последице климатских промена, већ упућује на признавање првих пораза борбе система, који не пристаје на очито неопходне корените промене. Дијапазон створених институција и поменути број запослених чини додатну системску снагу, унутар система, која тежи очувању истог, јер само статус кво гарантује опстанак радних места и ширење личног, групног, и професионалног утицаја. Да не остане на личном утиску у наставку ћемо дејуре представити гломазни институционални оквир међународне „борбе“ против климатских промена, а потом извести анализу развоја ове борбе од 1992. до данас, са финалним освртом на актуелне резултате и даљу перспективу.

Институционални конгломерат борбе против климатских промена архитектонски представљено почива на три „носећа“ и три „потпорна“ стуба. У прву групу спадају Међувладин панел о климатским променама (Intergovernmental Panel on Climate Change –

⁹³⁸ D. Pearce and E. Barbier, *Blueprint 6: Blueprint for a Sustainable Economy*, Routledge, 2000, pp. 23-25.

IPCC), Конференција страна Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама (Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change – COP UNFCCC), и Светска метеоролошка организација (World Meteorological Organization – WMO). Ово су три најбитније и најингерентније међународне институције задужене за праћење и процену климатских промена, као и за креирање системске глобалне политике „борбе“ против истих.

У другу групу спадају Програм Уједињених нација за развој (United Nations Development Programme – UNDP), Програм Уједињених нација за животну средину (UN Environment Programme – UNEP) и Организација за пољопривреду и храну Уједињених нација (Food and Agriculture Organization – FAO). Ове три институције се, између осталог, све доминантније баве климатским променама и представљају битан део експертиза, и пласирања корективних метода за све земље света, нарочито за оне у развоју. Наравно, свака од њих има своја представништво у више од 150 земаља широм света, која чине пиларе пропагирања развоја националних држава на принципима одрживог развоја, а чију „одрживост“ смо већ преставили. У овом тренутку само UNDP спроводи преко 4900 пројеката широм света, финансираних директно из свог система. Приказа ради, буџет само за Србију према званичном извештају са 2021.годину износи преко 32 милиона долара.⁹³⁹ Битно је истаћи да финансијска структура и потпора пројектима се допуњује великим бројем суизвођача, директно мотивисаним интересима сарадње са овом институцијом, којих је у децембру 2021. године било преко 1100.

Поред поменутих, могли бисмо истаћи још велики број других и те како значајних институција које учествују у подели бремена, али и подели финансијског колача намењеног „борби“ против климатских промена. Попут NASA Godard института за свемирске студије (NASA Goddard Institute for Space Studies – GISS), потом Националне океанске и атмосферске администрације (National Oceanic and Atmospheric Administration – NOAA), или Океанографског института Скрипс (Scripps Institution of Oceanography – SIO) и многих других.

Идеја о стварању IPCC-а настала је након одржаног Конгреса WMO маја 1987. године и састанка управног савета UNEP-а исте године.⁹⁴⁰ Управо ове две институције заслужне су за формирање централног тела за процену и праћење климатских промена на свету. Први састанак новооснованог панела одржао се у периоду од 9. до 11. новембра 1988. године у Женеви, када су га отворили проф. Годвин Олу Патрик Обаси, тадашњих генерални секретар WMO, и Мостафа Камал Толба, тадашњи извршни директор UNEP-а.⁹⁴¹

⁹³⁹ <https://open.undp.org/> (приступ: 3.8.2021)

⁹⁴⁰ Bert Bolin, *A History of the Science and Politics of Climate Change: The Role of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, 2007. p. 47

⁹⁴¹ F. Baker, *First Session of WMO-UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), held in Geneva, Switzerland, during 9-11 November 1988*, Environmental Conservation, 1989, p. 185.

IPCC ће, како је наведено у извештају са овог скупа имати три главна задатка, а за сваки од њих биће задужена по једна Радна група:

- 1) Процена доступних научних информација о климатским променама;
- 2) Процена еколошких и социо-економских утицаја климатских промена;
- 3) Формулисање стратегија одговора.⁹⁴²

У „Принципима који регулишу рад IPCC-а“ прецизно је утврђена садашња улога панела: „Улога IPCC-а је да шири јавност обавештава на ‘објективној, отвореној и транспарентној’ основи и процењује научне, техничке и друштвено-економске информације релевантне за разумевање научне основе ризика од климатских промена изазваних људским фактором, као и оно на чему све више инсистира - за прилагођавање и ублажавање. Извештаји IPCC-а требало би да буду неутрални у погледу политике, иако ће неретко морати да се објективно баве научним, техничким и друштвено-економским факторима релевантним за имплементацију предложених политика“.⁹⁴³

Као што се да видети, убрзо по оснивању овог тела ослањање на технологију било је хронолошки синхронизовано за развојем концепта еколошке модернизације, која је требало да пружи управо ту врсту егзекутивне потпоре. Наведено представља само један од приказа заједничке системске колевке из које долазе.

Најважнији задатак који IPCC обавља јесте писање такозваних периодичних извештаја, који представљају систематизована сазнања о кретању климе на Земљи, бар у форми у којој IPCC то жели да представи широј јавности. Извештаји IPCC-а уживају доминантну позицију међу свим земљама на свету и узимају се као релевантан извор када су у питању климатске промене. Од неколико различитих врста извештаја најважнији су тзв. Извештаји о процени (Assessment Reports) који су „састављени од потпуне научне и техничке процене климатских промена, углавном у три тома, по један за сваку од Радних група IPCC-а“.⁹⁴⁴ Сами извештаји о климатским променама објављују се периодично, а њихова јавна обзнана јесте оно због чега је панел и оформљен. Они представљају временски и научни пресек о стању климатских промена на планети на основу постојећих научних сазнања. До сада их је било пет, а шести се очекује средином 2022. године. Међутим, немали број врхунских светских научника сматрају да рад IPCC-а као тела није кредибилан и заснован на реалној процени стања, већ на оној која је пожељна за сам систем међународне заједнице. Наиме, један од еминентних чланова овог тела професор Пол Рајтер шеф департмана института Луј Пастер у Паризу, и један од аутора познатог Трећег извештаја IPCC-а, иступио је из ове институције након увида у финални изглед документа. Рајтер као аутор значајног дела поменутог извештаја, оптужио је челнике IPCC за кривотворење података и неетичан научни рад. У

⁹⁴² World Meteorological Organization (WMO), United Nations Environment Programme (UNEP), *Report of the First session of the WMO/UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*, World Meteorological Organization, Geneva, 1988, p. 4

⁹⁴³ IPCC, *Principles governing IPCC Work*, 1998, p. 1

⁹⁴⁴ IPCC, *Appendix A to the Principles Governing IPCC Work. Procedures for the preparation, review, acceptance, adoption, approval and publication of IPCC reports*, 1999, p. 2

званичном обраћању истакао је: „Грозни аспект расправе је да ову лажну 'науку' подржавају на јавном форуму утицајни панели 'стручњака'. Посебно мислим на Међувладин панел за климатске промене (IPCC). Сваких пет година ова организација са седиштем у УН-у објављује 'консензус водећих светских научника' о свим аспектима климатских промена. Сасвим одвојено од сумњивог процеса којим се ти научници бирају, такав консензус је ствар политике, а не науке. Наука напредује проматрањем, хипотезом и експериментом. Сложеност овог процеса и укључене несигурности главна су препрека смисленом разумевању научних питања од стране оних који нису научници. У стварности, истинска брига за човечанство и животну средину захтева испитивање, тачност и скептицизам који су својствени аутентичној научности. Јавност која тога није свесна подложна је манипулацији.“⁹⁴⁵ Рајтер је у јавном писму изнео све погрешно презентоване закључке његовог рада из самог извештаја, махом на тему маларије, њене „тропске карактеризације“, процеса ширења и корелације са климатским променама. Све наведено је у Трећем извештају уподобљено неким другим инстанцама како је истакао, а не науци.

Поред извештаја у раду IPCC, вредни помена су и тзв. Резимеи за креаторе политика (Summary for Policymakers), који, како им и само име говори, представљају пречишћене и скраћене извештаје. Тако наведене, готово „голе“ и симплификоване чињенице о озбиљности климатских промена, представљају оквире доносиоцима политичких одлука широм света, на којима би требало да конципирају пожељне политике на националним, али и нижим, локалним нивоима.

IPCC, као тело, несумњиво јесте састављено и од кредибилних научника, и без обзира на очито постајање аутоцензуре унутар институције, доприноси благовременом обавештавању јавности. Међутим, додатни баласт IPCC-у долази из праксе самог спровођења. Наиме, све ван информисања и креирања предлога је је изван његове моћи, те ако се државе међусобно не договоре око спровођења планова Међувладиног панела, од њега свакако неће бити ништа.

Конференција страна представља централни орган Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама, односно централно међународно тело за управљање климатском кризом у којој се свет налази. Она је врховна инстанца за међународну борбу против климатских промена и врховно „законодавно“ тело у овој области. У члану 7. ставу 2 Оквирне конвенције објашњено је која је њена главна улога:

„Конференција страна, као највиши орган ове Конвенције, редовно разматра спровођење Конвенције и свих других односних правних инструмената које може усвојити Конференција страна и, у границама свог мандата, доноси одлуке неопходне за побољшање ефикасности спровођења Конвенције. У том циљу она (...) Периодично врши анализу обавеза Страна и институционалних аранжмана који проистичу из ове Конвенције (...) Подржава и олакшава размену информација о мерама за реаговање на промену климе и њене утицаје, које су усвојиле Стране (...) Разматра и усваја редовне извештаје о спровођењу Конвенције и обезбеђује њихово публикување (...) Доноси препоруке о било којим

⁹⁴⁵ Paul Reiter, Malaria in the debate on climate change and mosquito-borne disease, 2006, p. 2.

Доступно на: <https://web.archive.org/web/20090112064557/http://commerce.senate.gov/pdf/reiter-042606.pdf> (приступ: 5.8.2021)

питањима неопходним за спровођење Конвенције (...) Разматра извештаје које подносе њени помоћни органи и усмерава њихов рад...“.⁹⁴⁶

Како је већ наведено, Конференција страна, условно речено, представља врховно „законодавно“ тело, јер се управо током њених заседања усвајају најзначајнији међународни споразуми везани за борбу против климатских промена. Поменимо за тренутак примере Кјото протокол, Париски споразум или недавно усвојени Климатски пакт из Глазгова, о којима ће посебно бити речи у наставку истраживања. Иако је њен рад од несумњиво пресудног значаја за обликовању докумената и споразуме, „извршна власт“ и реалне полуге одлучивања налазе се у рукама влада појединачних држава. Како смо већ констатовали, уколико оне не приступе солидарно, искрено и одговорно спровођењу обавеза које пропише СОР, сваки договор, сваки споразум остаће „мртво слово“ на папиру, као небројено пута до сада. Управо то и јесте највећа критика која се упућује овом телу – током његовог рада има доста општих места, доста испразних политичких говора и обећања, а када дође до тренутка формулисања завршног текста, који би требало да обавезује све државе које га потпишу – ту превагу најчешће односе системски политички и интереси неолибералног корпоративистичког сектора економије. У њихову конзумеристичку матрицу се напросто не сме задирати, стога се борба против климатских промена претвара у декларативну. Додатна димензија је и национално-политичка, јер државници за своје потезе одговарају грађанима своје државе, а не овом мултилатералном телу. Притом, непостојање санкција за понашање супротно међународној агенди против климатских промена. такође још једна од прегршт мањкавости оваквог начина доношења одлука.

Трећи главни стуб институционалне борбе против климатских промена представља Светска метеоролошка организација (WMO) као „специјализована агенција Уједињених нација са 193 државе чланице и територије. Као таква представља битан глас унутар глобалног система УН о стању и понашању Земљине атмосфере, њеној интеракцији са копном и океанима, временским приликама и климом коју производи и резултирајућом дистрибуцијом водних ресурса“ како се наводи у званичном опису рада.⁹⁴⁷

Између осталог како истичу „WMO олакшава и промовише: успостављање интегрисане мреже за посматрање система Земље за обезбеђивање података о времену, клими и води (...), стварање стандарда за посматрање и праћење како би се обезбедила адекватна униформност у пракси и процедурама које се примењују широм света и на тај начин утврдила хомогеност података и статистике (...), пружање услуга у вези са временом, климом и водом – кроз примену науке и технологије у оперативној метеорологији и хидрологији – за смањење ризика од катастрофа и допринос прилагођавању климатским променама...“⁹⁴⁸

Када је реч о преостале три институције – два програма и једној специјализованој агенцији – оне су ингерентне за спровођење у дело свих оних решења до којих се дође током преговора на међународној сцени. Односно, задужене су за конкретан рад на терену са

⁹⁴⁶ https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf (приступ: 13.7.2021)

⁹⁴⁷ <https://public.wmo.int/en/about-us/who-we-are> (приступ: 5.8.2021)

⁹⁴⁸ <https://public.wmo.int/en/our-mandate/what-we-do> (приступ: 5.8.2021)

државама у имплементацији поменутих циљева одрживог развоја, агенди климатских промена, еколошке модернизације, борби за окончање сиромаштва и глади итд.

Већ навођени Програм Уједињених нација за развој (UNDP) данас је препознат као једна од водећих институција у систему УН-а у спровођењу циљева одрживог развоја. UNDP ради у 170 земаља широм света на искорењивању сиромаштва и смањењу неједнакости и помаже земљама у постизању циљева одрживог развоја. Његов рад сконцентрисан је на три кључне области: одрживи развој, демократско управљање и изградњу мира и отпорност на климатске промене и катастрофе.⁹⁴⁹

У доскора важећем Стратешком плану UNDP-а (2018-2021) – с обзиром да је у међувремену донет нови који ће важити од 2022. до 2025. године – писало је да овај Програм до 2021. године жели да постигне опипљив напредак у три области. То су: 1) искорењивање сиромаштва у свим његовим облицима и димензијама, 2) убрзање структурних трансформација за одрживи развој, 3) изградња отпорности на кризе и шокове како би се заштитили развојни добици.⁹⁵⁰

На први поглед, јасно је колико су ови циљеви далеко од свог испуњења. То се нарочито видело током актуелне пандемије коронавируса и још очигледније у светлу актуелне енергетске кризе, те (не)успешног самита у Глазгову. Ипак, најилустративније се тај неуспех може приказати на тематици искорењивања сиромаштва. Наиме, оно не само да није искорењено, него су подаци о њему алармантни.

UNEP представља водећу организацију за имплементацију Циљева одрживог развоја (SDG), иако је одрживи развој као концепт прожет кроз све системске институционалне форме, у свом слабом, корективном облику. Иако смо у контексту пређашњих Миленијумских циљева (2000-2015) напоменули неиспуњење циља смањења сиромаштва, ка тој области осврнућемо се и кроз призму рада UNDP-а. Према Глобалном „мултидимензионалном индексу“ сиромаштва из 2021. године, у 109 земаља у развоју, колико их је обухваћено овим истраживањем, у којима живи 5,9 милијарди људи, њих 1,3 милијарде или 21,7 одсто живи у акутном вишедимензионалном сиромаштву. Да ствар буде гора, отприлике половину од тог броја (644 милиона) чине деца млађа од 18 година.⁹⁵¹ Несумњиво поражавајући подаци, за које, истини за вољу, није одговоран само UNDP, али који показују да је ово хроничан проблем корективно-техноцентричног и менаџерског приступа, који делују ка последицама, а не ка узроцима који би водили измени постојећег глобалног система. Но, будући да је реч о системским формама, оне томе нису намењене.

Статутарно, Програм Уједињених нација за животну средину (UNEP) представља формално главну „зелену“ институцију у систему Уједињених нација, „глобални ауторитет који поставља агенду заштите животне средине, промовише кохерентну имплементацију

⁹⁴⁹ <https://www.undp.org/about-us> (приступ: 5.8.2021)

⁹⁵⁰ United Nations/DP/2017/38, p. 2.

⁹⁵¹ OPHI, UNDP, *Global Multidimensional Poverty Index 2021: Unmasking disparities by ethnicity, caste and gender*, 2021, p. 4.

еколошке димензије одрживог развоја у оквиру система Уједињених нација и служи као ауторитативни заштитник глобалне животне средине“.⁹⁵²

UNEP помаже државама чланицама да принцип „одрживости животне средине“ буде саставни део планирања развоја и инвестиција, и земљама пружа односно бар би требало да пружа стручну помоћ и технологије еколошке модернизације за заштиту и обнову животне средине. Поред тога, UNEP се и те како интересује за климатске промене (штавише, то је кључна тематска област којом се овај програм бави). Притом, већ је поменута улога овог програма у формирању Међувладиног панела о климатским променама (IPCC).⁹⁵³

Последње, када је реч о Организацији за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO). Она је специјализована агенцији УН-а „која предводи међународне напоре за искорењивање глади у свету. Њен циљ је постигне безбедност хране за све и да обезбеди да људи имају редован приступ довољно висококвалитетној храни како би водили активан и здрав живот“.⁹⁵⁴ Будући да је пољопривреда обично прва на удару климатских промена и да је то једна од најбитнијих сфера људске делатности у којој мора доћи до прилагођавања измењеним климатским условима, ова организација је, природно, током времена, развила интересовање и за климатске промене. Тако је јула 2017. године FAO објавила своју Стратегију за климатске промене која представља главни план борбе и својеврсну мапу пута ове организације у области климатских промена.

У самој Стратегији се наводи да су климатске промене постале један од највиших приоритета за FAO и да ће она свој рад фокусирати на три фронта. Прво, на јачање институционалних и техничких капацитета држава чланица. Друго, на побољшање интеграције безбедности хране, пољопривреде, шумарства и рибарства у оквиру међународне климатске агенде. Треће, да ће ојачати интерну координацију и испостављање резултата рада FAO.⁹⁵⁵

Својеврсно „увођење у игру“ FAO-а, у контексту климатских промена, представља сламку спаса у ефикаснијој борби, односно адаптацији на овај глобални проблем. Како је прилагођавање сектора пољопривреде и пољопривредних култура на измењене климатске услове један од основних циљева свеопште борбе против климатских промена, унутар система УН очекује се да ће FAO својом експертизом играти знатно ефикаснију улогу и уложити знатно више напора како би се дошло до одрживости. Међутим, под постојећим климатским условима, када се бележе рекордне температуре, тако нешто, напосто, није могуће и зато се морају осмислити нова решења. Само укључивање FAO-а, којем је намењена улога као и осталим телима, да врши корекције на нивоу последица, претежно технолошким иновацијима, и менаџерским приступом, ни до сада није давало резултат. Међутим, да је овим процесом уходавања новог играча купљено време у стручном и ширем јавном мњењу за „коначно“ очекиване резултате, несумњиво јесте.

⁹⁵² <https://www.unep.org/about-un-environment> (приступ: 6.8.2021)

⁹⁵³ <https://www.unep.org/about-un-environment> (приступ: 8.8.2021)

⁹⁵⁴ <https://www.fao.org/about/en> (приступ: 8.8.2021)

⁹⁵⁵ Food and Agriculture Organization of the United Nations, *FAO Strategy on Climate Change*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2017, p. 6.

Како смо истакли у представљану међународних системских институција, Конференција страна као централни орган Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама главни је организатор скупова и споразума у овој области. Поред 26 до сада организованих СОР-ова, на неки начин, као њихов продукт пласирана су два велика, амбициозна споразума, која су за циљ имала коначно решавање проблема климатских промена. У наредним редовима представимо њихове механизме, генералне интенције, и разлоге читих неуспеха.

Први споразум, у форми протокола, потписан у јапанском граду Кјоту 1997. године за основу је имао спровођење у дело Оквирне конвенције УН-а о климатским променама, док је његова суштина исказана најконцизније у члану 3. ставу 1 који гласи:

„Стране укључене у Анекс I ће, појединачно или заједнички, осигурати да њихове укупне антропогене емисије гасова са ефектом стаклене баште, наведене у Анексу А, изражене преко угљен-диоксида као еквивалента, неће превазићи њихове прописане количине, прорачунате на основу њихових обавеза за квантификована ограничења и смањења емисија прописаних у Анексу Б и у складу са одредбама овог члана, имајући у виду смањење њихових укупних емисија тих гасова за најмање пет одсто у односу на нивоиз 1990. године у обавезујућем периоду 2008-2012. година“.⁹⁵⁶

„Стране укључене у Анекс I“ представљају оне Стране набројане у Анексу I Оквирне конвенције. Реч је, дакле, о групи 37 индустријализованих држава за које су, по први пут, утврђене квантитативне обавезе смањења емисија гасова са ефектом стаклене баште у првом обавезујућем периоду. Разуме се, те обавезе различите су за сваку државу. Тако, примера ради, Јапан је имао обавезу смањења антропогених емисија од шест одсто, САД од седам одсто, док је Европска унија имала задатак да као група држава своју емисију смањи за осам одсто.

Три су основна механизма која је предвиђао Кјото протокол како би се испунили предвиђени циљеви смањења емисије штетних гасова су: заједничко спровођење циљева, међународно трговање емисијама и механизам чистог развоја. Први механизам дефинисан је чланом 4, а у ставу 1 гласи:

„Сматраће се да је свака од Страна укључених у Анекс I, које су се споразумеле да заједнички испуњавају обавезе из члана 3. испунила те обавезе, уколико њихова укупна комбинована укупна антропогена емисија гасова са ефектом стаклене баште, чији је списак дат у Анексу А, изражена преко угљен-диоксида као еквивалента, не прелази њихове прописане количине прорачунате на основу њихових квантификованих обавеза за ограничење и смањење емисија, прописаних у Анексу Б и у складу са одредбама члана 3. Респективни нивои емисија додељени свакој од Страна биће наведени у том споразуму“.⁹⁵⁷

Такву обавезу преузела је ЕУ и у оквиру те групе, наравно, свака држава имала је различита ограничења у погледу емисија. Међутим, код овог механизма поента у томе што

⁹⁵⁶ Закон о потврђивању Кјото протокола уз Оквирну конвенцију Уједињених нација о промени климе („Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 88/07)

⁹⁵⁷ Ибидем

су оне заједничким снагама и заједничким доприносима као група требале да испуне обавезу смањења емисије за осам процената. Тако је било предвиђено да оне деле трошкове и одговорност међу собом, али да се заједнички, бар идејно крећу ка истом циљу.

Други механизам (међународно трговање емисијама), детаљније описан у члану 6, сводио се на могућност да „свака Страна наведена у Анексу I може да пренесе, или да прими од било које друге такве Стране јединице смањења емисија настале из пројеката намењених у сврхе смањења антропогених емисија из извора гасова са ефектом стаклене баште или њиховог интензивнијег антропогеног одстрањивања из атмосфере путем понора у било којем сектору привреде“.⁹⁵⁸

Ова прва два механизма била су предвиђена само за Стране у Анексу I, док је трећи механизам – механизам чистог развоја – предодређен за оне Стране које су се налазиле изван поменутог Анекса I. Једна од таквих Страна је и Србија. Како се наводи у члану 12. ставу 2. Кјото протокола, „сврха механизма чистог развоја је да помогне Странама које нису обухваћене Анексом I у постизању усклађеног развоја и доприношењу крајњим циљевима Конвенције, и Странама наведеним у Анексу I у испуњавању обавеза ограничења и смањења количине емисија сагласно члану 3“.⁹⁵⁹

Међутим, упркос детаљно разрађеним механизмима, недвосмислено, Кјото протокол није испунио своју сврху. Поред већ поменутих скувих трошкова, неучешћа другог највећег светског загађивача на свету – Сједињених Држава, па и каснијег повлачења Канаде (2011), постоји још неколико разлога његовог неуспеха. Пре свега, неке од оних земаља које су у моменту усвајања Протокола биле препознате као земље у развоју, и које сходно томе, нису биле подложне квантитативном смањењу емисија штетних гасова касније су постале велики загађивачи. Стога је Протокол, напросто, постао превазиђен и неефикасан. Једна од таквих земаља била је и Кина, која је данас највећи светски загађивач.⁹⁶⁰ Тако смо дошли у парадоксалну ситуацију да највећи емитер штетних гасова није подложен обавезујућем смањењу емисија, док други највећи загађивач (САД) ни не учествује у Протоколу. Без Кине и САД, које су одговорне за преко 43 одсто укупне светске емисије угљен-диоксида, свака борба против климатских промена је – узалудна.⁹⁶¹

Иако су САД новембра 1998. потписале овај протокол, он никада није стигао на ратификацију у амерички Сенат. Штавише, годину дана пре Клинтеновог потписа (јула 1997) Сенат је једногласно усвојио тзв. „Bird-Hagel“ резолуцију, према којој „САД неће ратификовати ниједан споразум који би могао нанети штету националној економији“.⁹⁶² Управо као такав препознат је и Кјото протокол. Истог начела придржавао се и нови председник САД Џорџ В. Буш који је почетком 2001. године јасно ставио до знања да неће

⁹⁵⁸ Ибидем

⁹⁵⁹ Ибидем

⁹⁶⁰ Наведени аргумент био је кључни разлог, а према многим аналитичарима и „изговор“ да администрација председника Буша иступи из Протокола. Може се рећи да је овако конципиран Протокол ишао на руку САД-а, као повод да без превелике осуде светске јавности иступи из његове имплементације.

⁹⁶¹ <https://www.worldometers.info/co2-emissions/co2-emissions-by-country/> (приступ: 20.8.2021)

⁹⁶² Дарко Надић, Климатске промене и политика Сједињених Америчких Држава, у *Правни и економски изазови климатских промена*, приредио проф. Др Стеван Лилић, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, стр. 118.

прихватити Кјото протокол истичући да он „није у интересу државе“.⁹⁶³ Позиције мање више су остале идентичне све до данас – САД су остале изван споразума јер су тако налагали унутрашњи политичко-економски интереси.

Други разлог неуспеха Кјото протокола, је тај што је због политичког тактизирања и условљавања документ ступио на снагу тек 2005. године. Тако да су Стране имале свега три године да изврше, испоставиће се касније, сувише амбициозну реорганизацију својих пре свега енергетских националних система, како би спремно дочекале први обавезујући период од 2008. до 2012. На крају крајева, и сам тај обавезујући период од четири године, за драстично смањење емисија био је исувише кратак да би све што је замишљено могло да буде спроведено у дело, тако да и не треба да чуди што је Кјото протокол у историји остао запамћен као – неуспешан.

До које мере заштита животне средине није била централна тачка овог протокола, указује и коначно ступање на снагу документа до ког не би ни дошло да није било пре свега, економског интереса Руске Федерације. Наиме, он је без обзира на изостанак Америке ступио на снагу, након што га је, претходно, новембра 2004. године, ратификовала Русија.⁹⁶⁴ Међутим, руско учешће у овом споразуму било је ствар економско-политичке нагодбе. Како запажа Гиденс, „Русија је у то време желела да добије подршку Европске уније за своју кандидатуру за чланство у Светској трговинској организацији, док је Европској унији, предводнику у преговорима о климатским променама, било потребно учешће Русије у Кјото споразуму како би се цела та ствар спасла“.⁹⁶⁵ Тако је Русија, испоставиће се само накратко, „удахнула живот“ протоколу, који је данас, суштински, запамћен као „мртво слово на папиру“.

Закључно, настао 1997. године у јеку развоја треће фазе еколошке модернизације, Кјото протокол је садржао све елементе онога што смо под овај појам подвели: Покушај системске корекције, на начин који и Надић карактерише слабу еколошку модернизацију у менаџерско-корпоративном смислу, као технократски минималну интервенцију⁹⁶⁶ у односу на стабилност успостављеног система. Наиме, протокол се с једне стране бавио премештањем једних технологија, производњом других, а онда управо менаџерским приступом односно трговином штетних емисија између земаља. Финални исход није могао бити ништа друго до изостанак резултата као и код сваке корективно–техноцентричне форме. Још једном, потврдило се да отклон према измени самог система, комбинован са техноцентризмом уместо екоцентризмом, не може довести до побољшања животне средине.

Након пропалог Кјото протокола и мноштва одржаних конференција, те након бројних драматичних упозорења климатолога да се нешто мора хитно предузети у борби против климатских промена, нови системски подухват спроведен је 12. децембра 2015. године. Тада је у Буржеу, предграђу Париза, за време трајања 21. Конференције страна (COP21), усвојен

⁹⁶³ James M. Griffin, *Introduction: the many dimensions of the climate change issue*, in *Global Climate Change: The Science, Economics and Politics*, edited by James M. Griffin, Edward Elgar Publishing Limited, 2003, p. 2.

⁹⁶⁴ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-7-a&chapter=27&clang=en
(приступ: 20.8.2021)

⁹⁶⁵ Entoni Gidens, cit.delo, Beograd, 2010, str. 225.

⁹⁶⁶ Дарко Надић, Политичка екологија – прилог заснивању дисциплине, ФПН, 2010, стр. 88.

универзални, правно обавезујући Париски споразум о климатским променама. Његов основни циљ наведен је у члану 2. ставу 1. подставу А:

„Ограничење раста просечне глобалне температуре значајно испод 2 степена целзијуса у односу на преиндустријски ниво и наставак напора да се ограничи раст температуре до 1,5 степени у односу на преиндустријски ниво, увиђајући да би то значајно смањило ризике и утицаје климатских промена“.⁹⁶⁷

Суштина је, дакле, у томе да се не допусти да температура порасте за више од 2 степена целзијуса до краја овог века, будући да би то имало погубан утицај по живи свет на планети, а због још веће угрожености и рањивости малих острвских држава, тежи се ка томе да се та граница спусти на 1,5 степен.

„Срце“ овог споразума чине тзв. Национално одређени доприноси (Nationally Determined Contributions – NDCs) који представљају својеврсне националне планове држава потписница у погледу борбе против климатских промена. Оне су дужне да, сходно слову споразума, достављају извештаје и планове Секретаријату Конвенције периодично, на сваких пет година, и то тако да бар на папиру буду значајно амбициознији од оних претходних.

Споразум је ступио на снагу 4. новембра 2016. године, када је испуњен услов из члана 21. става 1 да „споразум ступа на снагу тридесетог дана након датума када је најмање 55 страна Конвенције, које су одговорне за најмање 55 процената укупне глобалне емисије гасова са ефектом стаклене баште, депонује своје инструменте ратификације, прихватања, одобрења или приступања“.⁹⁶⁸

Стартна разлика у односу на Кјото протокол је двострука, првенствено овај споразум има релативно универзално важење будући да интегрише 196 потписница, што обавезује и Кину и САД. Друго је то што је на снагу ступио након непуних годину дана од усвајања.⁹⁶⁹ Наведеним је бар у том моменту изгледало као да је свест о климатским променама значајно порасла, да су земље схватиле да се налазе усред велике кризе, да је сазрело време да се читав свет озбиљније ухвати у коштац са овим проблемом, те да су лекције из Кјото протокола научене.

Међутим, иако је тај почетни моментум био и те како снажан, може се рећи да са ове тачке гледишта, а поготово у светлу текуће енергетске кризе, значај Споразума опада, или у најбољем случају, стагнира. То се најбоље могло видети на овогодишњој 26. Конференцији страна (COP) у Глазгову где су, уистину, направљени одређени формални помаци који су омогућили да се Париски споразум „одржи у животу“ макар и у болничкој постељи, али је све то у овом тренутку недовољно за оцену да споразум уопште испуњава своју сврху.

⁹⁶⁷ Закон о потврђивању Споразум а из Париза („Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 4/2017-91)

⁹⁶⁸ Ибидем

⁹⁶⁹ За формалну имплементацију Кјото протокола било је потребно пуних 8 година од усвајања, што је недвосмислено један од главних узрока његовог неуспеха.

Можда и најбољи показатељ у коликом се раскораку налазе циљеви Париског споразума од тренутног стања јесте онај који каже да су људске активности већ сада одговорне за то што је Земља топлија за скоро 1 степен целзијуса у односу на преиндустријски ниво, односно да се то повећање налази у распону од 0,8 °ц до 1,2 °ц. С друге стране, ако се настави садашњим темпом и пре свега начином борбе против климатских промена, онај ниво од 1,5 °ц биће достигнут већ негде између 2030. и 2052. године.⁹⁷⁰ Сада је већ јасно да се првобитни циљ од 2°ц мора спустити на 1,5 °ц, будући да је то много повољније по живи свет и читаву планету. Проблем је у плану да се до толиког повећања температуре сме стићи тек крајем, а не већ средином овог века, какве су тренутне прогнозе.

Другим речима, ови научни подаци показују да амбициозност Париског споразума није довољна и да ће земље морати знатно више да се потруде око смањења емисија штетних гасова, будући да ће, према неким прогнозама, ако се овако настави, температура на планети Земљи до краја овог века порасти за 3 до 5 степени Целзијуса.⁹⁷¹ Наведено је свакако неупоредиво више него што је предвиђено те 2015. године. Коначно, то јасно илуструје домете поменутог споразума разапетог између жеља и могућности. С друге стране, он вероватно одражава тренутну могућност глобалног економског-привредног система, да изврши корекције до оне мере која неће угрозити његову самоегзистенцију. Све то нас поново враћа на основну премису истраживања, да борба за инхерентну вредност животне средине није централна тежња чак ни данашњих социо-еколошких форми, као ни самих институција.

Јаз између објаве Париског споразума 2015. године и изостанака резултата у наредних шест година, требало је да буде превазиђен крајем 2021. године на COP26. Ову конференцију ћемо представити у завршном делу потпоглавља као пресек актуелног стања и капацитета да се унутар површних техничко-административних системских модела било шта промени на подручју борбе против климатских промена.

Недавно завршена 26. Конференција страна (Conference of the Parties – COP26) Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC), која се од 31. октобра до 13. новембра 2021. године одржала у главном граду Шкотске – Глазгову, само је још једном показала колико је читава борба против једног заиста горућег светског проблема какав су климатске промене, заправо, неискрена, неефикасна, идеолошко-системски обојена. Такође, можда и пре свега, уподобљена корпоративистичким, привредно-енергетским и другим интересима, коју су све осим – еколошки.

Поменуто ћемо исказати кроз два еклатантна примера својеврсне хипокризије, и из одељка поменутог „greenvashing“ одрживог развоја, а у контексту одговорне „одрживе“ дипломатије:

⁹⁷⁰ IPCC, *Summary for Policymakers: Global Warming of 1.5 °C*, 2018, p. 6.

⁹⁷¹ <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-climate-statement-past-4-years-warmest-record> (приступ: 1.12.2021)

Наиме, Конференција (која је, иначе, требало да буде одржана 2020. године, али је због избијања пандемије вируса COVID-19 одложена за 2021) најављивана је као „историјска“, „критична“, „пресудна“ за глобалну климатску акцију и сходно томе, спас планете. Овакав помало апокалиптичан тон није спречио бројне „забринуте“ светске лидере да у Глазгов стигну ни мање ни више него приватним авионима, који, по животну средину представљају најштетнији начин путовања. Према наводима кредибилног бизнис часописа Форбс, на аеродроме у Глазгову и Единбургу уочи конференције слетело је чак 118 приватних авиона (премда, према другим изборима било их је знатно више). Ако бисмо у разматрање узели само лет од Рима (где је непосредно пре COP26 био одржан самит лидера Г20 и одакле су многи отишли у Шкотску) до Глазгова, долазимо до рачунице да се на тој релацији у просеку емитује читавих шест тона CO₂ по лету.⁹⁷²

Још педантније и прецизније податке публикује британски Би-Би-Си, један од најутицајнијих светских медија, који наводи да осредњи приватни авион у просеку сагорева 857 литара горива по сату; ако лет од Рима до Глазгова траје непуна три сата (прецизније два сата и 45 минута) то значи да сваки приватни авион на тој релацији мора да сагори 2,356 литара горива. Уколико се на сваки литар сагорелог горива, према подацима британског Министарства за пословну, енергетску и индустријску стратегију (The Department for Business, Energy and Industrial Strategy – BEIS), емитује 2,52 кг угљен-диоксида долазимо до већ поменуте цифре од око шест (прецизније, 5,9) тона CO₂ по лету.⁹⁷³ Ако толико „кошта“ пут од Рима до Глазгова и обратно и ако бисмо задате здружене бројке помножили са 118 приватних авиона дошли бисмо до разочаравајућег податка да они који се тобоже најгласније и најревносније боре против климатских промена истима доприносе, у само два авионска лета, са емисијом од фрапантних 1,400 (и више) тона угљен-диоксида.

Међутим, како би се представио максимални утицај ових летова на климу, BEIS препоручује „да би бројке о емисији CO₂ требало помножити са 1,9 како би се одразио ефекат емисија гасова који нису CO₂, а које испуштају авиони на великим висинама, што према научним сазнањима повећава ефекат загревања“. Тако би укупна емисија овог лета у једном правцу износила 11,3 тоне CO₂, а ако претпоставимо да у приватном авиону има девет места, онда би сваки путник појединачно био одговоран за емисију 1,2 тоне.⁹⁷⁴

Нема сумње би утицај на климу сваког појединачног путника био мањи ако би се у једном авиону нашло више људи, па би, следећи ту логику, светски лидери били појединачно одговорни за далеко мању емисију CO₂ да су у Глазгов из Рима дошли комерцијалним летом (ако већ, због велике удаљености, није било могуће доћи другим превозним средством). А то би, у крајњој линији, и било у складу са њиховим декларативним изјавама о „борби за планету“. Овако, са приватним авионима који осим пружања комфора представљају и ствар престижа, све делује јако лицемерно и политички неодговорно, као и целокупна системска политика климатских промена.

⁹⁷² <https://www.forbes.com/sites/oliverwilliams1/2021/11/05/118-private-jets-take-leaders-to-cop26-climate-summit-burning-over-1000-tons-of-co2/?sh=7727773853d9> (приступ: 8.11.2021)

⁹⁷³ <https://www.bbc.com/news/59135899> (приступ: 25.11.2021)

⁹⁷⁴ Ibidem

Сви ови егзактни подаци о хипокризији светских моћника у сагласју су и са чињеницама до којих је Програм за животну средину Уједињених нација (UNEP) дошао у свом прошлогодишњем извештају о емисијама (Emissions Gap Report 2020), а које кажу: „Најбогатији становници планете, који чине само један одсто глобалне популације, одговорни су за дупло више емисија гасова са ефектом стаклене баште од најсиромашнијих, који представљају чак 50 одсто популације, па ће морати да смање емисије најмање 30 пута како би се ограничило глобално загревање и достигли циљеви Париског споразума“.⁹⁷⁵ Другим речима, они који су најбогатији треба да преузму највећу одговорност у борби против климатских промена, које они својим активностима у великој мери и изазивају.

Примера ради, оснивач Амазона, тренутно други најбогатији човек на свету, одмах иза Илона Маска, Џеф Безос, 20. јула 2021. године успешно је одлетео у свемир.⁹⁷⁶ Овај први свемирски лет његове компаније Blue Origin, са три члана посаде, трајао је 11 минута, а према једној студији управо током тог једанаестоминутног лета емитује се не мање од 75 тона CO₂ по путнику. С друге стране, они најсиромашнији људи на свету појединачно емитују мање од 1 тоне угљен-диоксида годишње. Другим речима, најсиромашнији људи током читавог свог живота не емитују појединачно више од 75 тона угљен-диоксида.⁹⁷⁷

Ови подаци јасно осликавају тренутну огромну глобалну неједнакост, јер је заиста запањујуће да онима који се баве развојем изузетно скупог свемирског туризма треба свега 11 минута да наштете планети колико и најсиромашнији човек, (истински погођен климатским променама) за време читавог свог живота. На крају, тај најсиромашнији неће говорити о опасностима климатских промена пред светским лидерима на конференцијама, већ Џеф Безос и њему слични филантропи за које је одувек било (и биће) места на овим и сличним дешавањима.⁹⁷⁸

Други актуелни пример из 2021. године указује нам да у тренутку док се у Глазгову одржавао COP26 и расправљало о смањењу емисија гасова са ефектом стаклене баште, унутар земље којој Шкотска и њен главни град припадају – Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске – већ увелико траје жустра дебата о отварању новог рудника угља у северозападном делу Енглеске – грофовији Камбрија.⁹⁷⁹

Наиме, локалне власти Камбрије првобитно су, октобра 2020. године, подржале планове за отварање новог рудника коксног угља (који би требало да ради до 2049.), да би у фебруару ове године, ипак, суспендовале своју одлуку како би је поново размотриле због утицаја на климатске промене.⁹⁸⁰ Дана 1. октобра 2021. године, Инспекторат за планирање, као извршна агенција у оквиру Министарства за нивелисање, становање и заједнице,

⁹⁷⁵ <https://balkangreenenergynews.com/rs/najbogatiiji-emituju-najvise-co2-i-na-njima-je-glavna-odgovornost-za-klimatske-promene/> (приступ: 27.11.2021)

⁹⁷⁶ <https://apnews.com/article/jeff-bezos-space-e0afeaa813ff0bdf23c37fe16fd34265> (приступ: 27.11.2021)

⁹⁷⁷ Lucas Chancel, *Climate Change and the Global Inequality of Carbon Emissions, 1990-2020 (Summary)*, World Inequality Lab/Paris School of Economics, October 26, 2021, p. 34.

⁹⁷⁸ <https://www.forbes.com/sites/sofiatottopersio/2021/11/02/billionaire-jeff-bezos-takes-stage-at-cop26-to-pledge-2-billion-towards-nature-conservation/?sh=2e1e8d44782c> (приступ: 28.11.2021)

⁹⁷⁹ <https://www.bbc.com/news/uk-politics-56109690> (приступ: 28.11.2021)

⁹⁸⁰ <https://www.bbc.com/news/uk-england-cumbria-56001458> (приступ: 1.12.2021)

затворио је четворонедељну јавну истрагу о руднику, али је надлежни инспектор за планирање Стивен Нормингтон изјавио да није сигуран када ће свој извештај проследити влади, али да је сигуран у то да „ове године неће бити донета одлука“.⁹⁸¹ Тек када Инспекторат за планирање предао свој извештај влади, ресорни министар, Мајкл Гоув, којег је Борис Џонсон, британски премијер, поставио на то место септембра ове године, доноси коначну одлуку о томе да ли ће рудник бити отворен.⁹⁸²

Прави разлози отварања првог рудника угља у Великој Британији после неколико деценија не крију се само у ономе што смо већ навели, поновном покретању термоелектрана у Великој Британији с краја 2021. године, већ и потреба индустрије челика. Наиме, како се наводи, бар декларативно експлоатисани коксни угаљ се неће користити као гориво за термоелектране које загађују већ ће се он користити за потребе индустрије челика у Великој Британији и Европи, тачније, прерађиваће се у Вајтхејвену (град на обали Ирског мора у Камбрији) за добијање челика.⁹⁸³ Међутим, проблем је у томе што производња челика заснована на коксу такође генерише милијарде тона угљен-диоксида сваке године и чини седам до девет процената укупне антропогене емисије CO₂.⁹⁸⁴

Да иронија буде већа, они који заговарају отварање рудника истичу да би „домаће снабдевање коксом могло помоћи произвођачима челика у Великој Британији да смање своје емисије јер би се тиме избегла емисија CO₂ приликом транспорта угља за производњу челика из иностранства“.⁹⁸⁵ Или, како је један заступник компаније која стоји иза отварања рудника у истрази рекао, „за животну средину било би боље да се угаљ копа испод Ирског мора него да се увози из земаља попут САД или Аустралије“.⁹⁸⁶

Том аналогијом, могли бисмо рећи „боље да нас загађује наш него туђи угаљ“. Исто тако, легитимно је питање – где је ту логика у погледу борбе против климатских промена, јер угаљ загађује без обзира одакле долази? Очито је одговор у економским и привредним интересима који одвајкада доминирају над очувањем животне средине.

Наведено није крај, а још мање почетак хипокризије, наиме, Уједињено Краљевство је заједно са Канадом на COP23 у Бону новембра 2017. године покренуло тзв. Алијансу за прекид употребе угља (The Powering Past Coal Alliance), коалицију националних и суб-националних влада, предузећа и организација која се, између осталог, залаже за глобални мораторијум на изградњу нових термоелектрана на угаљ и против добијања електричне енергије из сагоревања истог.⁹⁸⁷ Циници ће рећи да се овде и не помиње производња челика, па је, отуда логично поставити питање да ли је загађивање које долази из тог процеса –

⁹⁸¹ <https://www.bbc.com/news/uk-england-cumbria-58761947> (приступ: 1.12.2021)

⁹⁸² <https://www.bbc.com/news/explainers-56023895> (приступ: 1.12.2021)

⁹⁸³ <https://www.newscientist.com/article/mg25133501-100-why-the-uk-doesnt-need-a-new-coal-mine/> (приступ: 1.12.2021)

⁹⁸⁴ World Steel Association, *Climate change and the production of iron and steel* (Public policy paper), p. 3.

⁹⁸⁵ <https://www.newscientist.com/article/mg25133501-100-why-the-uk-doesnt-need-a-new-coal-mine/> (приступ: 28.11.2021)

⁹⁸⁶ <https://www.bbc.com/news/uk-england-cumbria-58761947> (30.11.2021)

⁹⁸⁷ <https://unfccc.int/news/more-than-20-countries-launch-global-alliance-to-phase-out-coal> (30.11.2021)

прихватљиво? Иако је било предвиђено да самит у Глазгову траје до 12. новембра, он је ипак продужен за још један дан и баш тог последњег дана касно увече, 13. новембра, усвојен је „Климатски пакт из Глазгова“. У зависности од тумачења може бити и „историјски“ и „разочаравајући“, али оно што је овде битно напоменути јесте да је у завршном тексту тог споразума употребљен знатно блажи језик него што се, наизглед, желело.

Наиме, Индија је, уз подршку Кине, у последњем часу интервенисала и успротивила се томе да у тексту споразума пише „постепено укидање“ угља, па је као компромисно решење наведено „постепено смањење“ коришћења угља. Алок Шарма, председавајући COP26, критиковао је две поменуте државе, рекавши како ће оне морати да објасне свој поступак оним земљама које су најугроженије климатским променама.⁹⁸⁸ Та критика би можда била на месту, гледајући из угла декларативне борбе против климатских промена, да то нису речи представника земље која је на корак од отварања новог рудника угља, енергента који је на конференцији којом је он председавао проглашен за главног непријатеља. Истини за вољу, британски премијер Борис Џонсон изразио је своје неслагање са отварањем новог рудника коксног угља у Енглеској тако што је на директно питање Џастина Роулата, новинара британског Би-Би-Си-ја, о томе да ли подржава отварање или не, одговорио како се „не залаже за више угља“ истовремено додавши да то „није одлука за мене, то је одлука за локалне власти које се баве планирањем“. ⁹⁸⁹ Читајући поруку која се налази „између редова“ могли бисмо наслутити да Џонсон овде скида одговорност са себе пребацујући је на локалне власти, да није сасвим децидирано истакао своје противљење, те да то није ствар у коју ће да се меша. Истина, како смо већ истакли, коначна одлука лежи на надлежном министру Гоуву, али не може се занемарити утицај који би Џонсон могао имати на члана сопствене владе. Питање је само хоће ли он стати иза својих речи и декларативних циљева своје земље која тежи карбонској неутралности, или ће превагу ипак однети политика, тачније интереси британског индустријског сектора. ⁹⁹⁰

Ако би и дошло до отварања рудника, не би то био ни први (а вероватно ни последњи) пут да је превагу однела политика, односно домаћи економски интереси. Ако нисмо сигурни шта будућност доноси, погледајмо уназад, у 1997. годину и сада већ давно превазиђени а помпезно најављени Кјото протокол усвојен на тадашњем COP 3. Иако је у том тренутку, како смо навели, представљао историјску прекретницу, у погледу обавеза смањења антропогених емисија које је предвиђао, када је прошао тај први талас ентузијазма уследило је питање – „колико ће то да кошта и ко ће све то да плати?“. САД су тако, примера ради, кумулативно гледано, биле у обавези да до 2008. године смање своје емисије штетних гасова за око 30 одсто, што је промена која би, према неким проценама, свако домаћинство у САД годишње коштала преко 1000 долара.⁹⁹¹ Готово идентичан аргумент изнео је и наредни републикански председник Доналд Трамп, након што је у предизборној кампањи обећао и јуна 2017. године спровео излазак Америке из по њу „штетног“ споразума. „Да заштитим америчке раднике, повукао сам Сједињене Државе из неправедног и једностраног Париског

⁹⁸⁸ <https://www.bbc.com/news/uk-59280241> (29.11.2021)

⁹⁸⁹ <https://www.bbc.com/news/uk-59114871> (29.11.2021)

⁹⁹⁰ <https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/zfw4f4j> (приступ: 29.11.2021)

⁹⁹¹ David G. Victor, *The Collapse of the Kyoto Protocol and the Struggle to Slow Global Warming*, Princeton University Press, 2001, p. 3-4.

климатског споразума, што је био веома неправедан чин за Сједињене Државе“ изјавио је тада Трамп.⁹⁹² Формални излазак уследио тек крајем 2020. године, односно након истицања периода који је у споразуму био предвиђен за иступање.⁹⁹³ Према мишљењу експерата, велики број земаља укључујући Саудијску Арабију, Кувајт и Русију већ су показале спремност да се приклоне напорима САД-а и повуку из споразума.⁹⁹⁴ Ако ни због чега, онда због овог „домино ефекта“ битно је што је актуелни Председник Бајден вратио САД у споразум априла 2021. године. "Не бих се требао извињавати, али се извињавам због чињенице да су Сједињене Државе, њена посљедња администрација, повукле потпис из Париског споразума и ставили нас у непријатну ситуацију (...) Као једни од најодговорнијих за крчење шума и све проблеме које имамо до сада, имамо огромне обавезе према сиромашнијим земљама које емитују мало емисија, али плаћају цену климатских промена"⁹⁹⁵, закључио је Бајден при поновном потписивању.

Овим је бар на кратко удахнут ваздух у плућа Споразуму ком је претио потпуни колапс, до ког не значи да неће доћи. Посебно је то могуће у периоду који ће уследити након COVID пандемије, када ће се несумњиво, питање емисија и климатских промена, односно испуњења обавеза у том погледу врати у центар глобалних збивања. Како год да било, међународна климатска политика, површно корективна, унутар постојећег система производње и потрошње, националних и корпоративних интереса, те личних конзумеристичких навика становника развијеног дела планете, засигурно не може дати резултат без корених промена на свим поменутих нивоима система.

4.4. Нове реформисано-популистичке форме

Формирање ове групе социо-политичких форми, еколошке провенијенције полази од диверсификације еколошког активизма ка масовном зеленом активизму. Наиме, две најпроактивније еколошке друштвене формације, еколошки покрети, и еколошке партије настале у таласу нових радикално-екоцентричних форми 1970-их, већ крајем XX века врше реформу од радикалног приступа, ка прихватању привредно-економског и идеолошког дискурса постојећег система. За разлику од пређашње групе *системских корективно-техноцентричних*, оне нису настале из система, већ врше операционализацију својих активност и успеха унутар система, прихватајући његове принципе. Такође, корекција може бити једна од њихових карактеристика, али будући да су настале из реформе радикалних, тај дух се и даље позива када је потребно подсетити на „славне дане“ бунтовне прошлости.

⁹⁹²<https://apnews.com/article/joe-biden-donald-trump-climate-climate-change-saudi-arabia-5e425ce92e26d34561d629331461289d> (приступ: 13.12.2021)

⁹⁹³ Поучени искуством Кјото протокола, односно иступањем САД-а, стављена је клаузула да ниједна земља не може формално напустити споразум док не прођу три године од датума ратификације. Чак и тада, држава чланица морала би одслужити отказни рок од 12 месеци.

⁹⁹⁴ Такође се наводи сада већ заборављена одговорност Барака Обама који је споразум потписао без ратификације Сената, само као извршни акт своје администрације. Наведено је у старту ослабило позицију Париског споразума у америчкој политици и Трампу олакшало процес изласка. <https://www.bbc.com/news/science-environment-54797743>

⁹⁹⁵ <https://www.pbs.org/newshour/politics/biden-apologizes-for-trumps-exit-from-paris-climate-accord> (приступ: 13.12.2021)

Унутар те транзиције из радикализма у реформизам, њихови екоцентрични циљеви постали су такође реформисани, умивени, зарад крајњег циља – популистичке мантре неопходне за одржање и даљи просперитет ових форми.

Наредно поглавље овог рада, заједно са студијом случаја Зелених Немачке, детаљно ће се бавити еколошким партијама, као најеклатантнијим примером реформисано-популистичких социо-политичких форми. Форми чији прагматизам је настао оног тренутка када су схватили да је у политичкој страначкој арени, кључни циљ опстанка - прелазак цензуса. Корак даље, ка популистичком дискурсу направили су у моменту када су схватили да цензус није довољан да би се постала владајућа партија. Сходно томе, та врста популизма синтетисана са политичким прагматизмом Зелених, биће централна тема поменутог последњег поглавља.

Како бисмо додатно етаблирали ову групу форми, и указали да дух реформе уобличен у популистичко рухо није само карактеристика еколошких партија, већ и еколошких покрета, на наредним странама направићемо анализу и ове врсте еколошког активизма.

4.4.1. Еколошки покрети

Један од индикатора повећања интересовања о значају животне средине јесте појава еколошких покрета. Индикатор који се јавио 1970-их у Европи, последњих година је дошао и до Србије. Данас еколошких покрета има толико да их је, практично, немогуће побројати, а њихов утицај на креирање еколошке политике, како на националном, тако и на међународном плану, све је већи и значајнији. Теоријски гледано, еколошке покрете „треба разматрати као једну врсту покрета у спектру нових друштвених покрета, као појаве модерног доба, које настају са развојем демократских права и ширењем простора за испољавање политичких права и слободе грађана (...) Нови друштвени покрети представљају одговор на захтеве за новим, другачијим политичким понашањем и новом политичком културом“.⁹⁹⁶

Иако се на први поглед чини да су еколошки покрети, као израз спонтано организованог и неформалног одговора друштва на све учесталије еколошке проблеме махом у развијеним земљама, новијег датума, то баш и није сасвим тачно. Наиме, како професор Марковић наводи, „већ почетком XIX века настају покрети за заштиту природе и животне околине, који окупљају љубитеље природе и грађане свесне штетних последица ране индустријализације. У потпоглављу о нововековној позицији животне средине представили смо покрете и правце еколошког активизма које су предводили романтичари и трансценденталисти попут Тора, Емерсона касније Мјура, Леополда, који не само да су

⁹⁹⁶ Данило Ж. Марковић, цит.дело, Београд, 2005, стр. 371.

инспирисали еколошки активизам, већ и настанак прве националне еколошке политике на територији Сједињених Америчких Држава. Како Марковић заокружује мисао, тек од 1970-их година ове претходне форме проеколошког активизма заменили су данашњи еколошки покрети (...).⁹⁹⁷ Одиста, покрети настали у XX веку, који се у правом смислу снажније развијају после Другог светског рата, представљали су одраз стања појачаног и убрзаног нарушавања животне средине, као и ширег досезања научних сазнања о овим процесима.

Поменути покрети настали у таласу нових друштвених покрета 1960-их, већ наредне деценије имали су три могућа пута испред себе. *Први*, да остану локални или национални покрети у својим земљама, на нивоу структуралне стагнације, релативно одани оснивачким принципима, онако како су и формиран; *Други*, да свој даљи развој усмере као умрежавању и глобализацији покрета, који би значао његову експанзију; *Трећи*, да свој дотадашњи активизам, утицај, али и целокупну инфраструктуру интегришу у креирање нове практично-политичке еколошке форме – Зелених партија.

Последњепоменути путању изабрали су многи покрети посебно у Западној Европи. Наиме, иако су 1970-их у просеку већ славили деценију постојања на националним и локалним нивоима, упркос снази и симпатизерима углавном су остајали без остварења својих циљева, посебно без оних који су задирали у зону политичког и системског. Милер-Ромел је у свом раду, којим ћемо се у наредном поглављу подробније бавити, истакао да је управо због изостанака реализације таквих циљева, агенда тадашњих националних и локалних покрета била приближавање лево оријентисаним политичким опцијама, попут социјалдемократа, за које су сматрали да им могу пружити потпору у еколошким настојањима.⁹⁹⁸ Оваква очекивања су углавном наилазила на разочарања, јер традиционалне партијске форме нису биле плодне тло за радикализам и бескомпромисност који су гајили еколошки покрети. Сматрало се да би програмска имплементација таквих захтева, била контрапродуктивна за њихове гласаче. Стога, као једино легитимно и уједно изводиво решење произашло је трансформисање у политичку форму, односно како Биел наводи „професионализација еколошких покрета“⁹⁹⁹ у политичко-активистичком смислу. Данашња најдоминантнија Зелена партија Европе, немачки Зелени, настала је управо на тај начин. Наиме, у Немачкој преко два милиона грађана било је активно унутар еколошких покрета, а већ 1972. године шеснаест грађанских иницијатива еколошке оријентације формирало је Савезну асоцијацију грађанских иницијатива (BBU), док је 1977. године у Доњој Саксонији прва локална екологистичка партија леве оријентације учествовала на изборима.¹⁰⁰⁰ Све то 1980. године било је синтетисано у јединствену Западнонемачку партију Зелених – Die Grunen. Концепт „од покрета до партије“ карактерисао је и друге земље Западне Европе.

Правац који је за нас посебно значајан је онај који су заузели еколошки покрети оријентисани ка ширењу своје базе, глобализацији и интернационалном карактеру – Greenpeace, WWF, Friends of Earth, PETA. Сам развојни процес ових покрета текао је

⁹⁹⁷ Ибидем, стр. 376.

⁹⁹⁸ Ferdinand Müller-Rommel, Green Parties under Comparative Perspective, Wien Universität Working Paper, No 99, Barcelona 1994, p. 3.

⁹⁹⁹ Janet Biehl, *Western European Greens, Movement or Parliamentary party*. Green perspectives, No. 19, 1990, p. 2.

¹⁰⁰⁰ Ibidem, str. 84.

истоветно. Радикалним акцијама, антисистемским ставом према неолибералним матицама производње и потрошње, деградацији животне средине, експлоатацији природних ресурса, развоја нуклеарног наоружања, стекли су планетарну популарност и глобално вишемиллионско чланство. Сходно томе отворили су представништа широм света, дошли до више хиљада стално запослених, и огромних буџета. Већ у развоју ове нарасле чињеницама поткрепљене реченице, наслућује се корпоративни дух ових покрета, који уистину и јесте постао њихова главна карактеристика већ крајем XX века. Додатно, како истичу већ цитирани Фуц и Ров, управо у другој половини 1990-их многи друштвени покрети прихватају улогу „реформисања“ уместо конфронтације са државом.¹⁰⁰¹ Такву трајекторију, реформисано-популистичку, испратићемо на примеру најпознатијег глобалног еколошког покрета данашњице – Гринписа.

Гринпис (*енг.* Greenpeace) свакако један од најпознатијих, а несумњиво најраспрострањенији зелени покрет на свету, основан је 1971. године у Ванкуверу, са централом у Амстердаму.

Светску славу досегли су, парадоксално, најтрагичнијим моментом свог постојања, у водама Пацифика близу Маршалских острва, где су након II светског рата пробе нуклеарног наоружања вршиле силе победнице, Француска и Сједињене Америчке Државе. Будући да је Гринпис тих година био јасно, не само оријентисан против нуклеарног наоружања, већ и делатан, послали су свој брод Дугин ратник (*Rainbow warrior*) да посматра и фотографијама документује пробе нуклеарног оружја Француских ратних бродова.¹⁰⁰² Свесни ових околности Французи су поставили две бомбе у близини брода, намењене активацији током ноћи када су активисти Гринписа на копну. Испоставило се да је у тренутку експлозије фотограф Фернандо Переира остао на броду, што га је коштало живота. Несрећа која је одјекнула у свету, од Гринписа је створила „добре момке“, борце за правду, мир и спас планете.

Од тог тренутка до данас, покрет се представништвима распространио у 26 планетарних региона, и 55 држава света.¹⁰⁰³ Поседује читаву флоту модерних бродова, има близу 3000 запослених, и неколико десетина хиљада волонтера.

Гринпис, иако је задржао неке од радикалних елемената активизма, исти више не усмерава на антисистемску борбу. Потпуно је прилагођен функционисању унутар неолибералног тржишног концепта, што ћемо у наставку и доказати. Штавише, његова сарадња и сагласност са постојећим системским решењима еколошке модернизације и одрживог развоја, оличена је у израженој кооперацији са УН-ом, и његовим телима. Гринпис је данас консултативно тело у социјалном савету Уједињених нација (ECOSOC) и редован је преговарач у УН-а од почетка 1990-их. Чланови Гринписа данас су неретко кључни аутори многих извештаја које објављује УН-ов Међувладин панел о промени климе

¹⁰⁰¹ Colin Fudge & Janet Rowe, *Ecological Modernisation as a Framework for Sustainable Development: A Case Study in Sweden*. *Environment and Planning A*, 2001, p. 1529.

¹⁰⁰² Додатни легитимитет за овакав подухват био је мораторијум Владе Француске на нуклеарне активности, који су војне снаге ове државе у неколико наврата на истом простору Пацифика кршиле.

¹⁰⁰³ <https://www.greenpeace.org/international/explore/about/worldwide/> (приступ: 13.2.2022)

(IPCC).¹⁰⁰⁴ Већ овај пример указује на то како је Гринпис од радикалног антисистемског активизма, реформисан у облик у ком се одлично сналази, сарађује, умножавајући средства, унутар постојећег глобалног капиталистичког система, заснованог на конзумеризму. Наиме, овај покрет данас поседује читаве модне линије гардеробе која се може пазарити путем званичног или посредничких сајтова.¹⁰⁰⁵ Да покрет, попут искусних успешних компанија, прати и користи економске прилике и неприлике тржишта, показује пласирање памучне¹⁰⁰⁶ заштитне COVID19 маске у продајном асортиману Бренда Greenpeace по цени од 10.51 долара (1.100 динара).¹⁰⁰⁷ Буџетирање Гринписа је неретко медијска тема, иако је званична информација да се финансирају од донација својих чланова и симпатизера. Према доступним информацијама годишњи буџет им је у континуираном порасту, са нешто мање од 300 милиона долара 2008. године на читавих 400 милиона долара у 2014. години.¹⁰⁰⁸ Буџет кога се не би постидели ни највећи спортски брендови са милионским армијама навијача широм света попут Манчестер Јунајтеда, Реал Мадрида или Барселоне.

Управо оптужбе за финансијске малверзације Гринписа чине први део аналогije са корпоративним функционисањем. Наиме, супротно законима Индије, који дозвољавају да максимално 50 посто новца од донација невладиних организација буде коришћено у административне сврхе, Гринпис Индије утрошио је 2015. године више од 60 посто усисаног новца на „донаторски“ начин у административне „послове“.¹⁰⁰⁹ У свом исказу покушавали су да се одбране нужношћу плаћања великог броја запослених, управо у оквиру административних трошкова.

Исте године, један од водећих људи из финансијског менаџмента Гринпис централе у Амстердаму трговао је новцем буџета организације, покушавајући да на разлици и промени курса евра у односу на остале валуте увећа буџетски фонд покрета. Будући да је трансакција била неуспешна, до јавности је дошла информација о губитку 3.8 милиона евра, док је укупни мањак у каси за ту годину износио 6.8 милиона евра. У званичној изјави Гринпис је објавио: „Нудимо велико извињење нашим присталицама за низ грешака које су довеле до губитка (...) Даље желимо уверити људе да се предузимају све могуће радње како би се избегла могућност да се такав губитак икада понови у будућности.“¹⁰¹⁰ Значај оваквих финансијских малверзација појаснићемо у закључку.

¹⁰⁰⁴ Great Britain: Parliament: House of Commons: Environmental Audit Committee, *Reaching an International Agreement on Climate Change*, 2008, p. 51.

¹⁰⁰⁵ <https://greenpeaceshop.co.uk/product/climate-action-now-hoody/> (приступ: 13.2.2022)

¹⁰⁰⁶ Како Гринпис истиче, сви њихови производи од памука су „еколошки одговорни“, односно праве се од органског памука. Ако је веровати произвођачу, производе се искључиво у постројењима која користе обновљиве изворе енергије.

¹⁰⁰⁷ Линк за куповину маске: <https://www.redbubble.com/i/mask/Greenpeace-by-khoukhi001/90961844.9G0D8> (приступ: 13.2.2022)

¹⁰⁰⁸ <https://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-2658865/Greenpeace-loses-5-2M-rogue-employee-trading.html> (приступ: 13.2.2022)

¹⁰⁰⁹ Sangeetha Kandavel, "Greenpeace violated FCRA norms, says official", *The Hindu*, 2015.

Доступно на: <https://www.thehindu.com/news/national/greenpeace-violated-fcra-norms-says-official/article6866751.ece> (приступ: 9.2.2022)

¹⁰¹⁰ <https://www.theguardian.com/environment/2014/jun/16/greenpeace-loses-3m-pounds-currency-speculation> (приступ: 9.2.2022)

Управљачка структура је још једно дискутабилно питање рада Гринписа, иако формиран као НВО, отворен за сарадњу, нове чланове, унутарструктурални плурализам, реално показује црте такође класичне корпоративне форме. Како Вин Грант, познати британски академик и експерт у области друштвених покрета констатује: „Гринпис је хијерархијски и недемократски покрет која дозвољава врло мало контроле својим члановима у акцијама које покрет организује.“¹⁰¹¹ Наведено додатно појашњава аналитиком структуре Гринписа познатог социолога Дитера Рухта који истиче да „Интерно, Гринпис има стриктно бирократску, ако не и ауторитарну структуру. Мала група људи има контролу над организацијом, како на међународном нивоу, тако и унутар националних огранака. Локалне акционе групе, које постоје у националним државама, у потпуности зависе од централног тела, а чланови су искључени из свих одлука.“¹⁰¹² Несумњиво је реч о класичним обрасцима централистичке корпоративне унутрашње организације.

Популистички начин рада Гринписа приказаћемо и кроз примере који су за циљ имали максимизацију донација у кампањама покрета. Уједно, указаћемо до које мере су спремни да иду не би ли дошли до њих, широким и екстремним публицитетом. Од средине 1990-их почиње, у најмању руку, хиперболисање података и информација које Гринпис презентује јавности. Наиме, након добијене правно-еколошке битке против нафтне платформе компаније Шел, ипак су морали да признају хиперболу количине нафте која се могла излити у океан, а која је у кампањи Гринписа уоквирена на 5.000 тона. Годину дана након правне борбе, Гринпис је признао „погрешну калкулацију“ те да је реч било о 500 пута мањој количини односно 10 тона нафте.¹⁰¹³¹⁰¹⁴ Наредни пројекат дезинформација тичао се покушаја стопирања развоја нуклеарне фузије за коју су тврдили да ће, попут садашњих фисионих реактора производити нуклеарни отпад, што се показало као свесно пласирана медијска манипулација.¹⁰¹⁵

Међутим, појавом друштвених мрежа и све чешћим популистичким приступом, Гринпис 2000-их година прелази са хиперболисања информација и на потпуне обмане. Случај из 2017. године када су широком кампањом указивали на „уништавање Борелане шуме“ у Канади, од стране компаније Resolute Forest Products, произвођача папира, изазвао је велику пажњу у свету, јер нису против себе имали само компанију, раднике, синдикате, већ и еклатантне доказе „подваљивања“ лажних доказа јавности. Наиме, како је канадски медијски омбудсман утврдио, Гринпис је путем медија и друштвених мрежа објављивао фотографије девастиране шуме, указујући да је штету направила компанија, а реч је заправо о ранијем шумском пожару. Уз саме фотографије ишао је пропратни линк са опцијом

¹⁰¹¹ Wyn Grant , Civil Society and the Internal Democracy of Interest Groups, conference of the Political Studies Association of the UK, Aberdeen, April 2002, p. 5.

¹⁰¹² Dieter Rucht, “Think Globally, Act Locally?” Needs, Forms and Problems of Cross-National Comparisons among Environmental Groups’ in J.D. Liefferink, P.D. Lowe and A.J.P. Mole (eds.) European Integration and Environmental Policy, London, 1993, p. 85.

¹⁰¹³ <https://web.archive.org/web/20090122054951/http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,983567,00.htm>

¹⁰¹⁴ Каснија објашњења Гринписа била су да је процена извршена мерењима из цеви, а не резервоара самог постројења.

¹⁰¹⁵ За разлику од фисије путем које у нуклеарном реактору долази до цепања атома, у нуклеарној фузији се спајају два изотопа водоника (деутеријум и трицијум), при чему се ослобађа енергија, а нуклеарни отпад не настаје.

донације за ову кампању. Свега годину дана раније покрет је ухваћен и у коришћењу фотографија за које је тврдио да су доказ штете узроковане угљем на Великом коралном гребену, иако је утврђено да су фотографије заправо дошле са другог места.¹⁰¹⁶ Канадска компанија је решила да покрене тужбу због нанете медијске штете, а Гринпис будући да је ухваћен у манипулацији јавним мњењем по којој зна који пут, одбрану је заснивао на томе да је реч о „слободи говора“, искористивши чињеницу да се процес води у Америци, чији Први амандман гарантује управо „слободу говора“.

У придобијању обимних донација, чији новац долази махом од симпатизера из земаља „развијеног“ света, Гринпис се у својим популистичким активностима неретко ставља контра елементарних економских интереса локалних заједница, али и контра традиционалних вредности народа неразвијених делова света. Економско-културолошки утицај Гринписа на Гренланду, у ком доминантно становништво чине Ескимима, почетком 2010. године био је из угла домородачког становништва фрустрирајуће. Наиме, покрет је прво опсежном медијском кампањом довео до забране лова и китова и фока, што је био велики ударац за вишевековну традицију овог малог народа са крајњег севера планете. Додатно, након истраживања компаније Calm Energy, и закључка да Гренланд има годишњи потенцијал од 500 милиона долара угљоводоника, допринели су локалној кампањи да се овај пројекат не реализује. Како су гренландски економисти израчунали, управо тих 500 милиона долара би било довољно да се елиминише годишњи грант Данске, и донесе независност народу Гренланда. Из угла својих присталица из економски обезбеђеног света, Гринпис је направио два сјајна еколошка потеза, али из угла народа Гренланда, оба дубоко задиру у њихов економски статус, и могућност даљег развоја које су развијене земље себи приуштите.

Сличан је пример и Индије, где је Гринпис изузетно активан са великим улагањима и кампањама. Влада Индије је покрет 2014. године оптужила за међународно саботирање развоја енергетског система ове земље, што како истичу директно погађа 2-3 посто БДП-а, и више милиона Индијаца који живе испод границе сиромаштва.¹⁰¹⁷ Такође, оптужба је изнета и на селективно праћење еколошке ситуације у ИТ сектору, где се у анализама и извештајима Гринписа напомињу електронски отпад и штетне е-емисије ове индустрије само у индијским државним компанијама, док су на рад мултинационалних компанија остали „неми“¹⁰¹⁸.

Још један приказ немара челника Гринписа према земљама које нису из значајних донаторских регија је кампања из Перуа, такође 2014. године. Наиме, тада су активисти овог покрета неовлашћено ушли на простор UNESCO-вог културно-историјског добра, чувених Насканских линија, поставивши свој неколико десетина метара велик транспарент „Време је за промене, будућност је обновљива – Гринпис.“¹⁰¹⁹ Неспорна еколошка порука нашла је спорно место, које је значило ходање и гажење предано уклесаних линија пре више од 15

¹⁰¹⁶ Amy Payne, In a ‘Post-Truth’ Era, Greenpeace Lies to Raise Money, Nationa Review, 2017.

<https://www.nationalreview.com/2017/01/greenpeace-lies-resolute-paper-company/> (приступ: 11.2.2022)

¹⁰¹⁷ <https://indianexpress.com/article/india/india-others/ib-report-to-pmo-greenpeace-is-a-threat-to-national-economic-security/> (приступ: 3.2.2022)

¹⁰¹⁸ Ibidem

¹⁰¹⁹ Видео запис постављања протестног материјала на светској културној баштини доступан на: https://www.youtube.com/watch?v=RzavtWbjXow&ab_channel=DavidMack (приступ: 3.2.2022)

векова, које тек са висине од неколико стотина метара дају огромне слике птица, човека, животиња.¹⁰²⁰ Скандалозни, беспризорни потез Гринписа, изазвао је гнев становника, али и званичних власти Перуа, чији заменик министра културе, Луис Кастиљо, је изјавио „да је реч о непоштовању светог места за Перуанце, и да ће затражити затворске казне за активисте, које се крећу и до шест година затвора за оваква недела“. До које мере су погазили законски оквир, Кастиљо је објаснио да ни сам председник Перуа не сме без специјалног одобрења да се нађе на овом заштићеном локалитету.¹⁰²¹ Целокупна ситуација завршена је ко зна којим извињањем Гринписа, изнесеним од стране њиховог PR-а: „Гринпис се без резерве извињава људима у Перуу за увреду узроковану нашим недавним активностима стављајући поруку наде на место историјских линија Наске. Дубоко нам је жао због овога.“¹⁰²² Мека моћ Гринписа одиграла је своју улогу, казни за починиоце није било, а влада Перуа одбила је надокнаду штете.

Сви наведени популистички потези Гринписа, од којих неки уистину јесу били инспирисани екоцентричним циљевима, али како смо видели штетни на много других нивоа, указују нам на једну битну карактеристику рада Гринписа коју је поменути Кастиљо уочио: „Већина нас у културном сектору слаже се с поруком Гринписа. Али средства не оправдавају циљеве“.¹⁰²³ Одиста, Гринпис не бира средства да укаже својим члановима и симпатизерима на проактивност и оправданост њихових вишемилионских донација, и у том циљу не либи се хипербола, лажирања података, девастације културних добара, саботажа земаља у развоју. При том, поставља се озбиљно питање да ли је заштита животне средине сама по себи циљ Гринписа, или средство за прикупљање буџета од поменутих 400 милиона долара годишње? Део екоцентричне тежње овог покрета може приказати пракса челника Гринписа Паскала Хастинга, који сваке недеље авионом путује из свог дома у Луксембургу до централе у Амстердаму, иако је у агенди самог Гринписа летење на кратким релацијама окарактерисано као један од највећих узрочника емисије CO₂ у Европи.¹⁰²⁴ Може се дискутовати да ли је реч о хипокризији, али оно што је недвосмислено јесте да Гринпис чини све не би ли задржао и умножио број донатора. У стратификацији самих донација, 90% чине оне које су до 100 долара,¹⁰²⁵ а чији су донатори еколошки ентузијастички развијених земаља света. У таквим околностима, како смо указали у корпорацијском функционисању Гринписа, популизам више не представља само средство, већ и основну одлику највећег еколошког покрета на свету.

Гринпис је у раду само парадигма глобалног еколошког покрета, који је свој радикализам и екоцентризам реформисао у популистички корпорацијски облик.

¹⁰²⁰ Насканске линије представљају право светско чудо, будући да су на још увек нејасан начин тако прецизно уклесане пре више од 1500 година. Поједини облици имају дужину већу од 15 километара, па је финални изглед могуће уочити тек са висине коју омогућава авионски или лет хеликоптером.

¹⁰²¹ <https://www.theguardian.com/environment/2014/dec/10/peru-press-charges-greenpeace-nazca-lines-stunt>

(приступ: 3.2.2022)

¹⁰²² Ibidem

¹⁰²³ Ibidem

¹⁰²⁴ <https://www.theguardian.com/environment/2014/jun/23/greenpeace-defends-top-executive-flying-to-work>

(приступ: 29.1.2022)

¹⁰²⁵ <https://www.theguardian.com/environment/2014/jun/16/greenpeace-loses-3m-pounds-currency-speculation>

(приступ: 29.1.2022)

Исту трајекторију готово по узору, прелазе и остали глобални еколошки покрети, настали као радикална критика капиталистичког експлоататорског система производње и потрошње материјалних непотрештина, оружја, нуклеарне енергије. Процесом глобализације у замку корпоративне заводљивости ушао је и други велики еколошки покрет - Светски Фонд за природу (WWF). Наиме, они прихватају донације многих еколошки неодговорних компанија, а пажњу је посебно привукла сарадња са компанијом ИКЕА, чија финансијска ињекција WWF-у је била довољна да им дозволи коришћење логоа чувеног Панде, на сајту и рекламним паноима. Парадоксално, најпознатија активност WWF „Сат за планету“ када се гасе светла на 60 минута свих одговорних грађана планете и самих компанија, ИКЕА није ни испоштовала.¹⁰²⁶ Но, то очигледно није сметало успостави обостране сарадње, својеврсног greenwashinga, извршеним логом панде на производима шведске компаније, који је заузврат пропраћен донацијом овом еколошком покрету.

Према Вилфреду Хусману, аутору бестселера *Тутња панде* (енг. *Silence of the Panda*), у ком детаљно описује корпоративну спрегу WWF и великих компанија и њихов greenwashing, истиче: „WWF је вољан пружалац услуга дивовима прехрамбеног и енергетског сектора, опскрбљујући индустрију зеленим, прогресивним имицом. С једне стране штити шуму; с друге помаже корпорацијама да полажу право на земљу која им пре није била у рукама; WWF помаже у продаји идеје добровољног пресељења аутохтоним народима“.¹⁰²⁷ Путем Хусмана долазимо и до друге сличности са Гринписом, наиме према студији са терена, WWF подактивисти „еко-чувари“ угрожавају животе и станишта домородачког становништва у активностима заштите подручја у Конгу, не марећи за елементарне потребе становништва које се ту налази стотинама година.¹⁰²⁸ Наведено можда буде јасније ако се наведе годишњи буџет WWF који према Форбсу¹⁰²⁹ износи 365 милиона долара, скупљених од донатора.

У еколошким покретима који се баве заштитом и третманом животиња, попут водећег међу њима ПЕТА-е¹⁰³⁰, такође долазимо до трајекторије описане у развоју Гринписа. Радикални, искрени, непрофитни активизам, започет чувеном акцијом спасавања мајмуна из лабораторије, оснивача Ингрид Њукирк и Алекса Пачека, већ почетком 2000-их претворио се такође у популистички покрет, корпоративног профитног облика, упркос правном статусу непрофитног субјекта. Скандал из 2014. године у Америчкој савезној држави Вирџинија где је ПЕТА еутанизирала 2.455 животиња из свог азила, односно 81% од укупног броја,¹⁰³¹ само је потврдила сумње да обиман новац који тражи и добија, од преко 6 милиона чланова широм света не троши за удомљавање и исхрану напуштених животиња,

¹⁰²⁶ Fred Pearce, Ikea – You Can't Build a Green Reputation with a Glatpack DIY Manual, The Guardian, 2009. <https://www.theguardian.com/global/2009/apr/02/greenwash-ikea-diy-earth-hour> (приступ: 16.2.2022)

¹⁰²⁷ <https://www.theguardian.com/environment/2014/oct/04/wwf-international-selling-its-soul-corporations>

¹⁰²⁸ Richard Schiffman, *Green Violence: 'Eco-Guards' Are Abusing Indigenous Groups in Africa*, Yale School of the Environment, 2020.

¹⁰²⁹ <https://www.forbes.com/companies/world-wildlife-fund/?sh=16d5bb1a66e6> (приступ: 16.2.2022)

¹⁰³⁰ ПЕТА - People for the Ethical Treatment of Animals, (основана 20.марта 1980.)

¹⁰³¹ Lauren Markoe, At PETA's shelter, most animals are put down. PETA calls them mercy killings, The Washington Post, 2015, https://www.washingtonpost.com/national/religion/at-petas-shelter-most-animals-are-put-down-peta-calls-them-mercy-killings/2015/03/12/e84e9af2-c8fa-11e4-bea5-b893e7ac3fb3_story.html (приступ: 16.2.2022)

већ их лишава живота као јефтину опцију.¹⁰³² Емпатију према животињама РЕТА компензује агресивним медијским кампањама, где себе представља као немилосрдног борца за права животиња, која су битнија или подједнако битна као права жена, Јевреја итд. У својој књизи Гари Франсон осим поменутих контроверзи критикује организацију, да попут Гринписа и WWF сарађује и прима донације од корпорација које не испуњавају ни базичне критеријуме њихове борбе. Односно, да те компаније врше испитивања својих производа управо на животињама. Уз то, додаје замерку карактеристичну такође за корпоративистички дух приказан и у раду Гринписа, а то је централизована хијерархија, и власт мале групе људи: „РЕТА је у почетку основала независне огранке широм Сједињених Држава, али их је затворила у корист централизоване организације одозго према доле, која не само да је консолидовала моћ доношења одлука, већ је и централизовала новац од донација. Сада локалне донације за права животиња иду централи РЕТА-и, а не локалној франшизи“¹⁰³³ уочава такође Франсон. У питању је матрица корпоративистичке унутарсистемске организације и методологије финансирања коју смо већ идентификовали у раду Гринписа.

Последњи заједнички чинилац свих поменутих глобалних еколошких покрета, у контексту је корпоративног, популистичког реформисања је медијска слика. Сарадња са познатим музичким, холивудским, спортским звездама најчешће је на обострано задовољство, и готово симбиотичког карактера. Личности попут Лејди Гаге, Стинга, Мадоне, Рита Оре у Гринпису,¹⁰³⁴ Леонадра Дикаприја и Кристијана Бејла у WWF, Еве Мендес, Питера Динклица, Пенелопе Круз у РЕТА, својим рекламним порукама у кампањама ових покрета доприносе њиховој кредибилности и популарности, док с друге стране, себе представљају у еколошком и друштвено одговорном светлу.

Кристал Абидин у свом скорашњем научном истраживању, на тему сарадње еколошких покрета и познатих личности, закључује да се ова конекција може гледати и „позитивно као део веће системске заступљености теме заштите животне средине, али уз све његове недоследности и подређеност капиталистичкој логици“, постављајући реторичко питање „где се онда Грета Тунберг уклапа у ту мешавину?“¹⁰³⁵

Абидинова Грету сврстава у „обичне“, непознате личности, упркос чињеници да је она сада планетарно позната не само унутар своје генерације већ и међугенерациски. Управо Грета и њен покрет враћа наду у то да глобално, не мора бити нужно популистички, корпоративно, профитно и донаторско. Наиме, данас најпознатији и медијски најатрактивнији покрет је *Школски штрајк за климу* или *Петком за будућност* (School Strike for Climate or Fridays for Future), чије је заштитно лице управо млада Швеђанка Грета Тунберг. Покрет је настао августа 2018. године када је ова, тада петнаестогодишњакиња, започела школски штрајк за климу тако што је седела испред шведског парламента (Риксдага) сваког дана током школских часова, протестујући због недостатка акције у вези

¹⁰³² Само током 2014. године на територији САД-а РЕТА је еутаназирала близу 50.000 животиња у својим азилима.

¹⁰³³ Gary Francione, *Rain without Thunder: The Ideology of the Animal Rights Movement*, Temple University Press 2007, p. 67.

¹⁰³⁴ Листа званичних “амбасадора Гринписа” доступна на: <https://www.looktothestars.org/charity/greenpeace>

¹⁰³⁵ C.Abidin, D. Brockington, M.K. Goodman, M. Mostafanezhad, & Ann L. Richey, *The Tropes of Celebrity Environmentalism. Annual Review of Environment and Resources*, 45(1), 2020, p. 18.

са климатском кризом.¹⁰³⁶ Касније је одлучила да свој штрајк настави сваког петка све док Шведска не усклади своју климатску политику са циљевима Париског споразума.

Школски штрајкови за климу убрзо су се показали врло пријемчивим за младе људе широм света, тако да је Грета својим емотивним и упечатљивим говорима и акцијама успела да на улице из школских клупа изведе милионе ђака како би заједнички захтевали од политичара да предузму одлучније мере ради зауздавања климатске кризе. У питању је, дакле, потпуно нов начин друштвеног активизма који за циљ има да анимира пре свега младе људе којима се, према Гретиним речима „краде будућност“ због глобалног загревања. У том смислу, реч је свакако о новом глобалном климатском покрету, чије смо манифестације имали прилике да видимо чак и у Србији.¹⁰³⁷

Огромна медијска популарност коју је Грета моментално задобила због свог иновативног начина исказивања незадовољства глобалном климатском политиком, донела јој је могућност да учествује на бројним скуповима посвећеним климатским променама, укључујући и Конференцију страна Оквирне конвенције УН о климатским променама (COP). Тако је Грета са својим покретом веома брзо засенила и други план ставила бројне друге еколошке организације са знатно дужим стажом у овој области. Оно што на овом месту, бар за сада разликује Грету од примера рада Гринписа, је то што она унутар УН не делује као конструктивни сарадник, већ као критичар, трезвени млади човек, који се не либи да упути критику систему као таквом, посебно политичком естаблишменту пуног речи, а неспретном за било какве суштинске промене. Иако је „Јасно да Грета неће променити политику било које институције, државе (...) Грета је успела у нечему што свакако није био њен првенствени фокус. Анимирала је стотине хиљада својих вршњака, широм света, у праве велике маршеве малих људи високе свести“, рекао је секретар Центра за еколошку политику ФПН-а, Марко Вујић.¹⁰³⁸

Да нада не остаје само на покрету Тунбергове, пример је још неколико младих покрета попут Побуне против истребљења (Extinction Rebellion, скраћено XR). Покрет настао када и Гретин, одликује се за сада високим нивоом децентрализације, супротно од Гринписа, чије су просторије симболично ненасилно „заузели“ 2018. године поделивши цвеће запосленима, уз молбу да анимирају своје чланство и да пруже већу подршку у борби против климатских промена. Координатор XR-а, Нилс Агер, истакавши да је еколошка криза системски проблем и да се не може лечити индивидуалним променама, додао је да су „невладине организације попут Гринписа управо део проблема... будући да су њихове поруке пуно уже и не говоре истину о размерама надолazeће еколошке кризе. Потребна нам је побуна како бисмо се ухватили у коштац с проблемом у којем се налазимо, а Гринпис би са својим везама могао имати критичан утицај на успех устанка ако би га одлучио подржати.“¹⁰³⁹ На овом

¹⁰³⁶ <https://fridaysforfuture.org/what-we-do/who-we-are/> (приступ: 15.2.2022)

¹⁰³⁷ <https://balkangreenenergynews.com/rs/klimatski-protest-petkom-za-buducnost-po-prvi-put-odrzan-u-srbiji/> (приступ: 16.2.2022)

¹⁰³⁸ Аутоцитат из “Велика победа Грете Тунберг”, портал Б92, 2019. Доступно на: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2019&mm=10&dd=25&nav_category=78&nav_id=1607509 (приступ: 13.7.2021)

¹⁰³⁹ Michael Molitch-Hou, Climate Activists Occupy Greenpeace UK Headquarters—Wait, That Can't Be Right, Common dreams, 2018, <https://www.commondreams.org/views/2018/10/19/climate-activists-occupy-greenpeace-uk-headquarters-wait-cant-be-right> (приступ: 13.7.2021)

месту имамо синтезу три елемента досадашње аналитике који су у директном међуодносу, а Надић их је у свом раду ставио у корелацију „Менаџерско-корпоративној структури која спроводи еколошку модернизацију у име економије, не одговарају радикални еколошки покрети јер нису поткупљиви. Интереси ових покрета нису материјално-политички већ идеолошко-политички, па самим тим су и неприхватљиви менаџерско-корпоративној структури“.¹⁰⁴⁰ Преведено, Гринпис чије су просторије „освојене“, представља некадашњи радикални покрет, реформисан, уклопљен у неолиберални систем одрживог развоја и еколошке модернизације.

С друге стране незвани посетиоци XR, као својеврсни дух прошлости, настајују напуштени простор радикалног екоцентризма, неподобног поменутој менаџерско-корпоративној структури. У таквој позицији и покрет *Петак за Будућност*, а посебно XR има три могућа пута испред себе: Први, да изврши популистичко-тржишну реформу у тренутку када стекне довољно симпатизера, и на тај начин монетизује као остали глобални покрети своју еколошку активност; Други, да попут ALF i ELF, EF пређе у крајњи еколошки екстремизам са честим еко-терористичким аспирацијама и тако себе избаци из игре за велике домете; и *трећи* пут, уједно најтежи, од кога су сви покрети до сада одустали, одласком ка два претходна, или пак нестајали. То је пут доследности радикалним захтевима промене система, доследној децентрализацији, у којој је централизован само скуп вредности и циљева. Скуп сачињен од критике козметичких корективно-техноцентричних форми, деловања на узрок уместо поледице еколошке кризе, и директних ненасилних акција, могао би образовати нову, не само еколошку, већ друштвено-политичку силу незадовољних људи широм света, а база таквих је велика. Разочарани активисти глобалних реформисаних покрета, маргинализовани активисти скрајнутих локалних еколошких покрета, те изневерени гласачи прагматских еколошких партија, само су неки делови популације које је могуће приволети старим интегралним екологистичким духом, у новом руху дигиталног XXI века. Тиме би животна средина коначно добила једну широко прихваћену социополитичку форму у којој је позиционирана истински неантропоцентрично, не као ресурс будућих генерација, већ као вредност по себи.

4.4.2. Зелене партије

Наредном примеру нових реформисано-популистичких социополитичких форми - Еколошким партијама, биће посвећено целокупно следеће поглавље овог истраживања, са посебним освртом на Зелену партију Немачке. Поглавље, са студијом случаја, указаће нам на реформисани облик некада радикално екоцентричне социополитичке форме. Убрзо по уласку у арену политичке борбе, Зелена странка је заузела реформисану популистичку позицију, измештајући питања животне средине са централне, на једну од лепезе тема на којима се гласови могу освојити.

¹⁰⁴⁰ Дарко Надић, „Нове тенденције у развоју еколошких покрета у XXI веку“, *Напредак*, 2020, стр. 99-100.

5. ЗЕЛЕНЕ ПАРТИЈЕ ОД ЕКОЛОГИЗМА ДО ПОЛИТИЧКОГ ПРАГМАТИЗМА

Друга половина XX века довела је до великог индустријског полета, ратом разорена Европа и националне владе као доминантан императив имале су обнову инфраструктуре, повећање стандарда својих становника и свеукупни привредни раст. Тада већ формирана два велика блока, са два различита система базирана на супротним политичким идеологијама имале су исти циљ. Либерално-демократски системи западних земаља поставили су стандарде материјалног напретка, које су земље источног, социјалистичког блока тежиле да достигну. Заједничка база којом се индустријски напредак једино могао достигати били су природни ресурси. Бесомучна, неконтролисана експлоатација природних ресурса, нусефекти индустријализације, нуклеарна претња, рат у Вијетнаму, мирис Хладног рата и његове напетости у ваздуху, почели су да се јављају као свест нових генерација. Покрети настали крајем 1960-их година, попут феминистичког, мировног, антинуклеарног, крајње и еколошког, чији настанак је био последица управо свести о проблемима које је захуктала индустријализација носила, постали су карактеристика пре свих, земаља капиталистичког запада. Стога, нова јавно-здравствена питања, попут загађења ваздуха, тла, воде, буке, саобраћаја, стварају профилисане групе друштвених активиста који првенствено на локалном нивоу теже решавању проблема. У почетку, ове групе су најчешће настајале спонтано мотивисане, протестујући због појединачних и конкретних питања, попут загађења вода и ваздуха, али и штетних фабрика, изградње нових аутопутева и нуклеарних електрана.

5.1. Настанак и развој Зелених странака

Конкретизацији ових друштвених активности уобличених у јасније и шире профилисане еколошке покрете, већ почетком 1970-их дала је и наука, која је са партикуларних проблема загађења сферу интересовања активистима проширила на остала поља. Већ поменута публикација Рејчел Карсон *Тихо пролеће* битно је скренула пажњу на употребу пестицида, односно директну корелацију хране и малигних болести. Извештај Римског клуба инкорпорирао је још један аспект деловања еколошких покрета - популациони прогрес и лимитираност ресурса планете. На овај начин платформа еколошког активизма добила је неупоредиво већу ширину од примарне борбе против локалног загађења, и синтетисала мање групе у приметно веће еколошке покрете на територији западне Европе. Са приличном сигурношћу, може се аргументовано закључити да су ова питања покренута управо у земљама у којима је материјална, социјална сигурност грађана, степен слобода и животни стандард досегао довољно висок ниво, да су ова питања могла доћи на ред. Посебан акценат овде је на можда најмање приметном – степену слобода. Наиме, није случајно и искључиво из задовољења материјалних потреба, еколошки активизам настао на западу. Подједнаку, ако не и већу заслугу, имала је слобода изражавања у западним демократијама.

Овај аспект посебно је видљив у компарацији са земљама источног блока, које су степеном индустријализације, тиме и загађења, делиле еколошке проблем запада, међутим степен слобода и јавног изражавања није постојао. Незамисливо је било видети антисистемски грађански активизам испред фабрика и нуклеарки на улицама Москве, Варшаве, Букурешта или Софије. Поменуто је изузетно значајно за оно што аутори често не примећују у анализи неуспеха Зелених партија на истоку. Непостојање претходног грађанског еколошког активизма, као друштвено-политичког ресурса из ког би се регрутовало гласачко тело новооснованих Зелених партија на истоку, било је непремостив хендикеп. С друге стране, активисти еколошких покрета увелико су користили локалне и националне законе о давању на увид јавности планова, стратегија урбанизације, индустријализације, и учествовали у институцијама „јавних расправа“, потпуно информисани и припремљени аргументима за своје проеколошке захтеве. На тај начин, закључцима, али и протестима, стварали су своју виралност, и тиме утицали на ширу јавност, мање заинтересовану или непознату са овом облашћу.

Наведена видљивост и успеси у многим земљама су условили да од локалних еколошких покрета добију своје националне, кровне организације, којима би се оснажио друштвено-политички утицај самог покрета на националним и регионалним нивоима. Тако у само две године 1971. и 1972. настају националне еколошке организације у Француској, ВВУ у Немачкој, MIGRI у Шведској, VMD у Холандији. Ова тенденција укрупњавања друштвених покрета, како Милер-Ромел примећује, појачана је средином 1970-их под јаким утицајем нафтне кризе, када се већина европских влада одлучила проширити свој програм нуклеарне енергије. Антинуклеарни и мировни покрети за разлику од осталих, локално еколошких, нису могли имати билу какву потенцију, те је њихова организација на државним нивоима додатно допринела „национализацији“ нових друштвених покрета, попут LEK-а у Холандији 1973, ООА у Данској наредне 1974.¹⁰⁴¹ Паралелно са укрупњавањем еколошких и антинуклеарних покрета, крајем 1970-их, исти процес је обухватио антиратне и мировне покрете. Оснивани су, иницијално инспирисани ратом у Вијетнаму, тероризмом у Европи, али и горепоменутиим звецкањем лепезом хладноратовског наоружања на релацији Вашингтон – Москва. Распуштање оба војна блока, и НАТО и Варшавског, представљао је општепрокламовану тежњу ових покрета, на националним, али и нивоу целог региона западне Европе.

Овако национализована, и већ деценију развијана структура нових друштвених покрета, неминовно је постала део не само друштвеног, већ ширег политичког миљеа тих држава. Широ подржани грађанским суделовањем, неретко апстинената у изборним процесима, представили су феномен који је, као и свако растуће ткиво, тражио простор за даљи развој. Упркос великој снази, и моћи мобилизације активиста, неретко су остајали кратких рукава у реализацији својих захтева, бар оних који су били дубоко политичке природе. Овде нам је значајно запажање Милер-Ромела да је крајем 1970-их баш из поменутих разлога мноштво оваквих покрета предвођених управо еколошким, тражило „ближи контакт са социјалдемократима или другим етаблираним левим странкама. Наиме, они су очекивали да ће те стране деловати као учинковита снага, усмерена против експлоатације природе, загађења и бесомучног привредног раста, као узрока девастације

¹⁰⁴¹ Ferdinand Müller-Rommel, cit. delo, 1994, p. 1.

животне средине“.¹⁰⁴² Међутим, како даље примећује, испоставило се да су искуства самих друштвених покрета с бирократским организацијским структурама већине лево оријентисаних странака и интересних група била изузетно негативна, и да је изостао сваки практично-политички резултат.¹⁰⁴³ С друге стране, изостанак реакције државних институција да се суоче с проблемима животне средине генерисане првенствено из привредног сектора, био је непромењива константна од краја Другог светског рата. Све наведено, условило је да еколошки покрети, заједно са анти-нуклеарним и мировним, уђу у раскрсницу са три потенцијална правца која смо представили у претходном поглављу. Подсетимо, *први*, водио је стагнацији на националним нивоима, и оданости искреном еколошком активизму без обзира на лимитирани домет. *Други* је ишао ка реформисању у наднационализацију еколошких покрета у глобалне, интернационалне, чиме би се преговарачки и потенцијал утицаја проширио и нашао потенцијалног савезника у међународним институцијама УН-а, и новоформираним специјализованим агенцијама попут FAO, UNEP, UNICEF, UNDP. Ову путању, како смо навели, изабрали су покрети попут Гринписа и WWF. Финално, *Трећи* правац из ове раскрснице водио је политичкој професионализацији покрета у страначку форму, која би у институционализованом систему политичке арене значила улазак у борбу за гласове и парламент. Тиме се коначно отварао могућност уласка владајуће структуре, односно, онде где се финалне одлуке о заштити животне средине и доносе. Зелени покрети настали у Немачкој, Финској, Белгији, Француској, почели су да конкретизују своју улогу, схвативши да је једини начин да истински утичу на проблеме које истичу као ургентне, јесте транзиција ка професионализацији еколошких покрета.¹⁰⁴⁴ На тој матрици формиране су прве еколошке партије у земљама западне Европе.

5.1.1. Теоријски оквир

У позиционирању еколошких партија требало би кренути од чињеница да се оне без обзира на партикуларност мотива и описаног настанка, у одређеним сегментима могу дефинисати као и традиционалне партије. Штавише, управо том статусу се сопственим деловањем у последње две деценије и приближавају. Стога, свакако примењива дефиниција је да и Зелене партије чине „добровољне, релативно трајне организације политичких истомишљеника чији је циљ преузимање и вршење власти, односно стални утицај на њу, ради остваривања одређених групних (класних, националних) интереса.“¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² Ibidem, p. 3.

¹⁰⁴³ Ibidem, pp. 3-4.

¹⁰⁴⁴ Janet Biehl, *Western European Greens, Movement or Parliamentary party*. Green perspectives, No. 19. 1990, p. 2.

¹⁰⁴⁵ Зоран Стојиљковић, *Партијски систем Србије*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 19.

Такође и у приказу програма еколошких партија, могу се употребити опште дефиниције традиционалних странака. Наиме, постојање одређених идеолошких компоненти које детерминишу саме програме партија, карактеристика је и еколошких партија насталих 70-их и 80-их година XX века. „Бар у позадини формирања и деловања партија стоји одређена идеологија – систем уверења, вредности и представа о друштву и пожељном начину уређења друштвених односа. Програми политичких партија заиста и садрже оцене ранијег и актуелног стања, али и будућег, пожељног развоја друштва, односно индикативну и нормативну вредносну компоненту идеологије.“¹⁰⁴⁶ Сходно томе, транзицијом од еколошких покрета ка еколошким партијама стартне идеолошке матрице екологизма, у страначкој политичкој арили полако су прелазиле на енвајронменталистичку подлогу, што ће бити посебно доказано да примеру немачких Зелених у наредном потпоглављу.

Међутим, у наведеном би уједно био почетак и крај теоријског преклапања еколошких партија са традиционалним партијама, које имају вишедеценијско парламентарно искуство. Политиколошка основа настанка партија Зелених са собом носи посебну димензију, која је направила потпуну пометњу у политичкој научној мисли, у практичном али посебно теоријском контексту.

Наиме, две деценије је у науци постојала готово општеприхваћена „законитост“ Липсета и Рокана о замрзнутим расцепима на основу којих су партије настале. У свом делу *Структуре расцепа, страначки системи и сврставање бирача*, Липсет и Рокан поставили су, веровало се, емпиријски неповредив камен темељац у експлицијацији генезе настанка партија.¹⁰⁴⁷ Ипак, настанком управо еколошких партија и њихових првих успеха у изборним циклусима, до тада замрзнуто, постало је вруће тле на ком се морала констатовати нова партијска димензија, како на хоризонталном, тако и на вертикалном нивоу класификације овог политичког реалитета. Један од водећих политиколошких теоретичара Клаус Фон Бајме, управо феномен настанка партија Зелених наводи као еклатантан пример неодрживости теорије Липсета и Рокана. Настанак Зелених 1980-их изазвао је највећу промену у теорији странака након Другог светског рата. Морало се одустати од Роканове и Липсетове поставке о замрзнутим страначким системима који је већ 1973. године у Данској уздрмала популистичка Странка напретка.¹⁰⁴⁸ Већ тада, све више је оспораван гвоздени закон о безизгледности малих странака на изборима, јер су Зелени постајали стабилан чинилац система. Тај успон тумачен је, или растом постматеријалистичких вредности како је тврдио Роналд Инглехарт, или с друге стране, структурним аспектима политичког система, попут федерализма, правног система, постојања референдума, изборног систем, како је истицао Дороти Нелкин. У вези са ставом Нелкина, Фердинанд Милер-Ромел констатује да шест земаља са врло успешним странкама Зелених (земље Бенелукса, и три са немачког говорног подручја) показале су да се са растом Зелених могу повезати стопе

¹⁰⁴⁶ Ибидем, стр. 21.

¹⁰⁴⁷ Више у: Seymour Lipset and Stein Rokkan, *Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, New York, 1967, pp. 91-111.

¹⁰⁴⁸ Klaus von Beyme, *Transformacije političkih stranka*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002, p. 29.

инфлације, федерализам и густина становништа.¹⁰⁴⁹ Готово да није постојао политички аналитичар на западу, који се у последње две деценије XX века није бавио феноменом успеха Зелених партија.

Зелени су у Фон Бајмеовој општеприхваћеној класификацији и трансформацији странака постали парадигма за професионалне странке, и једна од првих таквих формација у политичким системима Европе, пре свега. Зелени 30 година од оснивања нису постали масовна странка, иако су о томе почетно сањали неки фундаменталисти који су живели од интелектуалног наслеђа различитих комунистичких групација кроз које су прошли.¹⁰⁵⁰ Премда, и ову хипотезу ћемо додатно проблематизовати. Оно што се несумњиво запажало у првим годинама озбиљне страначке активности, био је недостатак функционалне „професионализације“ која се код Зелених почела стварати тек средином 1990-их година. Парадоксално, замисао о професионалном руководству била је тешко прихватљива, јер странке настале на начин и постулатима на којима су Зелени настали, попут радикалног екологизма, дубинске екологије, са примесима еко-анархизма, тешко прихвата сваку врсту учвршћивања вођства.

Тектонске промене на политичкој сцени огледале су се на више нивоа, већ је било све теже позиционирати поједине странке на скали лево-десно, а долазак Зелених потпуно је реструктурирао леви простор политичке сцене. Примера ради, мале комунистичке партије које средином 1990-их више нису имале политичку релевантност, а ни превелику способност адаптације, оставиле су за собом вакуум у који су ушли Зелени као што је био случај са Белгијом.¹⁰⁵¹ Исто тако, поједине странке пре свега аграрне, које су диверсификовале своје циљеве ка еколошким, такође су успеле да опстану на сцени.

Упркос стартном одбоју према учвршћивању вођства, колаборацији са традиционалним странкама, Зелени су након неколико година од настанка показали тенденцију да у сврху достизања својих циљева буду флексибилни по питању коалиционих споразума. Једна од најпознатијих еколошких активисткиња XX века, уједно већ цитирана у потпоглављу екофеминизма, Петра Кели, била је радикално против прагматског удруживања Зелених са појединим политичким опцијама. Истицала је да, ако би коалиција са Социјалдемократима од немачких Зелених направила еколошке Социјалдемократе, онда би све учињено до тада било – узалудно.¹⁰⁵² Погунтке напомиње, да ће свака странка Зелених која учествује у парламентарном животу, бити суочена на неком нивоу управе са могућношћу коалиције, где истиче спремност управо немачких Зелених да се баве политиком коалиција у дијапазону „боја семафора“ (Црвено-зелено-жуто).¹⁰⁵³ Погунткеова хипотеза о коалицијама пласирана још 1990-их, своје потпуно оваплоћење доживела је у последњих 10 година (2010-2020.) што ћемо у наставку рада посебно елаборирати.

¹⁰⁴⁹ Више у: Ferdinand Müller-Rommel and Thomas Poguntke, *Green Parties in National Governments*, Routledge, London, 2002.

¹⁰⁵⁰ Klaus Von Beyme, cit, delo, 2002, str. 74.

¹⁰⁵¹ Ibidem, str. 71.

¹⁰⁵² Charlene Spretnak and Fritjof Capra, *Green Politics*, Paladin, London, 1985, p. 152.

¹⁰⁵³ Thomas Poguntke, *Goodbye to movement politics*, Environmental Politics, London, 1993, p. 398.

Даље, Погунтке о политичкој критици учесталих коалиција Зелених констатује да они једино унутар коалиционих влада поседују снагу која почива на вештој експлоатацији у прилично ограниченом маневарском простору који је често тек изнад цензуса. То свакако није реалан рецепт за радикалне институционалне промене у сфери екологије.¹⁰⁵⁴

Робер Гудин закључује да је реалност Зелених у политици слична следећем: „Зелени су такорећи као некадашњи мисионари, суочени са великим бројем гладних уста, а поседују само неколико комадића хране. Они би радо желели да нахране све, али нажалост могу да задовоље само неке; ипак, боље је да неко буде задовољан, него нико.“¹⁰⁵⁵ На то, да ли је заиста ово довољно добро оправдање, или политички реализам, такође указаћемо у наставку истраживања конкретном проблематизацијом овог питања.

Дакле, на основу наведеног, јасно је да је удаљавање од изворног екологизма, и радикалних друштвених промена почело оног момента када су као циљна група таргетиране шире гласачке масе, а програми прилагођени управо том ширем дијапазону. Наредни ступањ у дефинитвном одустајању од највећег дела екологистичких принципа било је коалиционо кокетирање Зелених, а потом и финализовање коалиционих споразума 1990-их година са традиционалним странкама и улазак у националне владе. У наставку рада, до сада изнет теоријски аспект, биће емпиријски поткрепљен примером немачких Зелених, који парадокасално, као и друге европске странке Зелених и даље своје политичке програме, и практично политичко делање декларативно називају екологистичким.

Након услова и начина настанка, те теоријског оквира и позиције, прецизираћемо идеолошко-платформску основу Зелених партија на европском континенту. Неочекивано, прва партија Зелених настаје ван Западне Европе, ван Европе, чак и ван западне хемисфере, у самом углу карте света – Аустралији. Партија *Уједињена Тасманија*, у време док се европски проеколошки активизам манифестује кроз покрете, 1972. године излази на изборе ове Аустралијске острвске државе. Циљ скроман али конкретан, заштити језеро Педер (Pedder) од изградње хидроелектране на суседној реци Гордон.¹⁰⁵⁶ Истог пролећа, партија Зелених под именом *Партија Вредности*, оснива се на Новом Зеланду. С друге стране, партије Зелених у Европи махом се оснивају са изузетком британских Зелених (1973), тек у другој половини те деценије. На улазак у националне парламенте морали су сачекати до почетка 1980-их година. Готово сви аутори који се баве овом тематиком, континуирано, почевши од Добсона (1990), Надића (2006), до Гартона (2015) као идеолошку базу настанка Зелених виде екологизам. Из тог разлога, у поглављу IV о социо-политичким еколошким формама направили смо дистинкцију управо између екологизма и енвајронментализма, где смо екологизам позиционирали као радикалну критику друштва и тежњу за његовом променом. На трагу Добсонове дефиниције, у којој истиче да

¹⁰⁵⁴ Thomas Poguntke, *Green parties in national governments: from protest to acquiescence?*, in F. Müller-Rommel and T. Poguntke (eds) *Green Parties in National Governments* Routledge, London 2002.

¹⁰⁵⁵ Robert Goodin, *Green Political Theory*, Polity Press, Cambridge, 1992, p. 110.

¹⁰⁵⁶ Timms, Peter, *In Search of Hobart*. UNSW Press, 2009, p. 161.

„Екологизам заступа да одрживу и испуњавајућу егзистенцију претпоставља радикална промена нашег односа према природи и нашег начина друштвеног и политичког живота“.¹⁰⁵⁷

С друге стране деловање у складу са прагматичнијим енвајронментализмом Горц је дефинисао као „Менаџерски приступ решавања еколошких проблема верујући да се за њихово решавање не претпоставља промена садашњих вредности и модела потрошње и производње“.¹⁰⁵⁸ Касније, што ћемо у студији случаја приказати на Зеленима немачке, у партијској борби за гласове, екологизам је замењен енвајронменталистичким приступом у спровођењу страначке политике.

Разлике између екологизма и енвајронментализма, присутне су на свим нивоима анализе, на социолошком, економском, етичком, и пре свега политичком нивоу. Политичко-идеолошки, екологизам представља целовиту идеологију, какве су традиционалне идеологије попут конзервативизма, социјализма, либерализма. Екологизам у себи садржи све елементе неопходне за такву класификацију, он представља потпуно нови поглед на друштво, нови поглед друштва на привреду, етику, нови однос према природи, и међусобни однос унутар самог друштва. Енвајронментализам с друге стране како смо већ истакли, „представља један технократско-административни модел решавања еколошких проблема, настао као резултат цивилизацијског компромиса либералне економије са друштвеним и политичким интересима за заштиту животне средине“.¹⁰⁵⁹ Питање да ли је екологизам идеологија испред свог времена, да ли јој је мањкавост радикализам, примесе анархизма или како смо истакли запажање Дерека Вола недостатак идејног вође попут Макијавелија, Лењина, или Гандија¹⁰⁶⁰, остаће тема за неку другу прилику. Оно што је свакако јасно, је да радикални захтеви за целокупним друштвеним преображајем којем тежи екологизам су тешко оствариви у деценијски зацементираним системима либералних демократија. Посебно унутар профитно оријентисаних тржишних система и нарасле вишедеценијски материјалистички одгајаном човеку данашњице. Антропоцентризам којим се може описати и савремено друштво, омекшан је након свести о угрожености планете у последње три деценије XX века.

Међутим, тај амортизовани приказ антропоцентризма, кровно уобличен у енвајронментализам и његове егzekутивне облике еколошке модернизације и одрживог развоја, како смо и доказали, има само зелену маску екоцентризма. У политичком смислу може се рећи да су највећу корист од тога имале управо партије Зелених. Њихов улазак и успеси у страначком животу западних земаља умешно су представљени као победа екологије, екологистичке свести и својеврсног екоцентричног просвећена западног човека. На који начин је конципирана, и како је оправдана ова транзиција Зелених од изворног екологизма, ка прагматичнијем енвајронментализму, биће тема наредног потпоглавља. Оно

¹⁰⁵⁷ Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Routledge, London, 2005, p. 2.

¹⁰⁵⁸ Andre Gorz, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 47.

¹⁰⁵⁹ Дарко Надић, *Екологизам и еколошке странке*, Службени гласник, Београд 2007, стр. 15.

¹⁰⁶⁰ Ибидем, стр 18, фуснота 12, Derek Wall, *Getting There*, Green Print, London 1990. Str 9. Цитирано према: Michael Kenny, *Ecologism*, in: Robert Eccleshaw (Eds.), *Political Ideologies*, 2nd edition, Routledge, London, 1994, p. 218.

што је сигурно, без интегралног екологизма, базираног на радикално новом погледу на друштво, те примеса екосоцијализма као еколошког антикапиталистичког деривата новог социјализма, Зелени никада не би постали етаблирана партија, која је срушила хипотезу Липсета и Рокана. Изнад свега, не би опстали као партијска формација дуже од 40 година у низу европских земаља. Кораком даље можемо закључити, да би их вероватно сачекала судбина других, махом партикуларних партија насталих из шињела покрета с краја 1960-их, попут мировних (пацифистичких) партија, феминистичких, који се нису с успехом етаблирали у ригидне политичке системе европских држава, а још мање скренули пажњу на себе изборним резултатима.

Ширина екологизма, која није фокусирана само на, истина, несумњиво приоритетну заштиту животне средине, инкорпорирала је и остале вредности таласа нових друштвених покрета. Како Бери примећује, управо у тој надеколошкој форми, која није искључиво оријентисана ка односу човек-природа, већ и човек-друштво, јесте кључ опстанка Зелених. Пратећи наведено, Надић екологизам види као систематизован скуп знања, политичких мисли и ставова, који се могу сврстати у четири социо-еколошка принципа, идентификована као политичка:

- Екологија (еколошка одрживост, одрживог друштва);
- Правда (друштвена одговорност);
- Непосредна (grassroots) демократија, и
- Мир (ненасиље).¹⁰⁶¹

Екологија као централни, доминантни циљ, јесте први принцип који је интегрисао најшири скуп поборника борбе против све видљивије и инвазивније еколошке кризе. Специфичност овог принципа у односу на екологију као природну науку, је улазак у корене настанка еколошких криза, односно у људско деловање у сфери политичких, привредних, енергетских, и инфраструктурних одлука које би начиниле штету животној средини. Тако постављена екологија није научно неутрална, односно само научна, она је делатна, неретко радикална и захтеве промене унутар узрока, а не корекцију и смањивање последица. Она је интегрално екологистичка, и фундаментално се разликује од каснијег схватања екологије Зелених партија. Таква перцепција читава се у заступању менаџерског модела екологије, који и када врши „корекцију на извору“ то чини само у технолошко-техничком смислу корективне еколошке модернизације, док се у меритум система не улази. Ову разлику на највишем нивоу можемо идентификовати у односу одрживо друштво – одрживи развој. Одрживо друштво је нови тип друштвене организације, који захтева корениту измену постојећег, посебно у економском контексту производње и потрошње, у ком је квантитативни раст непожељна категорија. С друге стране, одрживи развој је заснован на претпоставци даљег квантитативног раста, без промена у суштинским процесима производње, посебно потрошње, где конзумеризам као нужни елемент даљег раста представља централну категорију. Целокупни процес је само замаскиран еколошком козметиком у процесима производње, рециклаже, и брендирања финалних производа, док се дубинска, духовна, и системска промена вредности глобалног друштва не претпоставља.

¹⁰⁶¹ Дарко Надић, цит. дело, 2007, стр. 39.

Правда, као други принцип има вишедимензионални карактер, с једне стране базира се на очувању и развијању онога што јесу тековине демократије развијане последња два века, попут слободе говора, политичке слободе, односно широких концепата како негативне, тако и позитивне слободе у свим својим савременим формама. С друге стране, овај принцип инкорпорира и све аспекте права мањина, религијских, сексуалних, етничких, националних и у том смислу вредности попут толеранције, међусобног уважавања, инклузивне мигрантске политике и мултикултурализма су део овог принципа.¹⁰⁶²

Непосредна (*grassroots*), или *директна демократија*, јесте спуштање нивоа одлучивања ка његовом изворишту/корену, односно од централне власти ка грађанима. Унутар политичких система, овај процес најближи је процесу децентрализације, међутим унутар екологизма он значи више од тога. Непосредно одлучивање има за претпоставку да ће се на извору локалних проблема брже реаговати одлукама, него са централистичког одлучивања. Такође значи да се тиме локалне заједнице виде као самосталне, слободне јединице спремне за самоодлучивање, независно од централистичке бирократије.¹⁰⁶³

Ненасиље као принцип, део је широке инклузивности екологизма који има подршку из осталих покрета, попут мировно/пацифистичких, делом и антинуклеарних као антиратних тежњи за разоружањем. Базира се на суштини да је „прва жртва рата увек природа“ и да насиље и рат као највиша инстанца насиља према човеку и према природи, увек и по сваку цену мора бити избегнут. Једино исправно решавање сваке врсте конфликта је оно којим се долази мирним путем, инспирисано Гандијевим концептом ненасиља.¹⁰⁶⁴

Пре неголи наставимо са принципима деловања, који су декларативно успостављани на разним нивоима међународне сарадње Зелених, овако саздан екологизам као идеолошки концепт покушаћемо да поставимо унутар традиционалне поделе лево – центар – десно.

Несумњиво да су Зелени настали на таласу нове левице, чиме је критика неолибералног капитализма у сржи настанка ове политичке формације, поткрепљена великим бројем, како Надић наводи „рециклираних социјалистичких идеја“. Оснивачи ових партија имали су неретко бунтовну лево оријентисану прошлост каткад и комунистичку. С друге стране, практична оваплоћења марксизма у разним облицима комунистичких држава истока, базирана на максимизацији индустрије и трке за наоружањем, далеко су од идеала Зелених партија. Сходно томе, класификација Зелених у теорије „лубенице“ тј. споља зелени унутра црвени, само делимично је оправдана. Првенствено је служила за дискредитацију Зелених код политичких опонената, којима би повезивање комунизма и ових партија доносило поене у предизборним процесима. Дефинисање ове странке почетком 1980-их на скали лево-десно, било је релативно комплексно. Мевес је на пример тврдио: „Зелени су левичари, радикално-еколошка странка која себе види као израз новог немачког демократског друштвеног покрета и која чини главну снагу у немачком мировном покрету.“¹⁰⁶⁵ Сами

¹⁰⁶² Више у: Дарко Надић, *Партије Зелених у Европи*, 2004, стр. 33.

¹⁰⁶³ Ибидем, стр. 34.

¹⁰⁶⁴ Ибидем, стр. 34-35.

¹⁰⁶⁵ Ferdinand Mewes, *The West German Green Party, New German Critique*, Issue 28, Winter 1983, p. 51. у Дарко Надић, *цит. дело*, 2007, стр. 45.

оснивачи, посебно немачких Зелених, нису се радо латили оваквог грубог сврставања у левицу, па тако Липелт наводи: „Ми нисмо ни лево ни десно, ми смо испред свих њих. Ако то значи: Дати одговоре на права цивилизацијска питања и дефинисати их без званичних идеолошких предрасуда, онда се мора превазићи традиционална лево-десно подела, и то је онда у реду. У супротном, то је бесмислена и смешна дефиниција.“¹⁰⁶⁶ Како смо већ констатовали у пређашњем поглављу, овај неулазак у арену компарације са традиционалним идеологијама у фази оснивања, послужио им је, испоставило се, као маркетиншка матрица, да себе „оперу“ од оптужби да заступају чисте левичарске идеје и то мантром да „Зелени на скали политичких идеологија нису ни лево ни десно, него изнад тога“. Сама Петра Кели је тврдила за нијансу другачије, да они нису ни лево ни десно, ни у центру, него „испред свих“.¹⁰⁶⁷ Овај концепт партије „изнад“, односно Келијеве „партије испред“, карактерише самоделинисање Зелених не само као партије ван традиционалног дискурса лево-центар-десно, већ и као својеврсни концепт - антипартије, што ћемо указати на примеру Зелених немачке.

О дисперзивној идеолошкој слици Зелених у Европи унутар традиционалне скале, еклатантно запажање на нивоу Шведске странке Зелених износи Гартон, који цитира изјаву социјалдемократског премијера Олофа Палмеа с почетка 1980-их: „Шведски Зелени су малограђански пребегли из Либералне странке, док су немачки Зелени сасвим друга прича. То је права странка левог крила; с њима би социјалдемократе итекако могле сарађивати.“¹⁰⁶⁸ Три деценије касније, шведски конзервативни премијер Фредрик Рајнфелт 2012. године дао је другачију слику о Зеленој странци: „Под новим вођством, Зелена странка се вратила као сијамски близанац левице у шведску политику; Могу само жалити због оваквог развоја догађаја“ (Шведски парламент, 13. јуна 2012.).¹⁰⁶⁹

Иако ћемо унутар овог поглавља тек направити конкретне пресеке стања најважнијих Зелених партија Европе, као допринос хипотези изостанка стриктне идеолошке одређености на скали лево-десно, приказаћемо досадашњи идеолошки дијапазон коалиционих влада широм европских земаља у којима су учествовали. Најчешће са социјалдемократима, Зелени су формирали тзв. црвено-зелене коалиције у владама Немачке, Француске, Шведске, Италије и Украјине. Владе левог центра су формирали у Белгији, Данској, Луксембургу. Унутар владе десног центра су учествовали у Летонији. Да нису имуни на сарадњи ни са десно оријентисаним већинским коалиционим партнерима, показује широка коалиција коју су направили са десним и левим странкама у Финској, и коначно са чисто десно оријентисаним коалиционим партнером владе су формирали у Чешкој и Ирској.¹⁰⁷⁰

Пре него што конкретно опишемо рад, успехе, и тренутну позицију најзначајнијих Зелених партија Западне Европе, битно је да представимо генералне тенденције подизања или пада резултата ове страначке форме. Наиме, резултати се крећу у зависности од спољних околности одређеног друштва, где под спољњим околностима подразумевамо све

¹⁰⁶⁶ Ибидем, стр 45.

¹⁰⁶⁷ <https://www.pressherald.com/2017/11/13/letter-neither-left-nor-right-but-in-front/> (приступ: 10.9.2021)

¹⁰⁶⁸ Per Gahrton, *Green Parties, Green Future from Local Groups to the International Stage*, Pluto Press, 2015.

¹⁰⁶⁹ Ibidem, p. 18.

¹⁰⁷⁰ Ibidem, p. 83.

оно на шта Зелени нису директно утицали. У грађењу хипотеза позајмићемо индикаторе из истраживања Гранта и Тилија¹⁰⁷¹, те представити унутар њих наш лични аналитички осврт.

Економска ситуација и привредни развој. Према Инглехартовој теорији посматеријализма још с краја 1970-их, указује се на то да, што је животни стандард одређеног простора (државе) виши, то се потреба за окретањем ка постматеријалистичким вредностима повећава. Пример Зелених партија и њихових циљева, првенствено тежње за здравом животном средином представљају у литератури најеклатантније приказе постматеријалистичких тенденција. Такође, у свом каснијем раду, Инглехарт формира и вице верса формулацију на темељу рецесије, где тврди да управо негативне екстерналије рецесије, све време свог трајања приоритете друштва поново враћају ка чистом материјализму.¹⁰⁷² Бирачи у оваквим околностима инсистирање владајућих странака ка еколошким питањима сматрају „скретањем пажње“ са есенцијалних егзистенцијалних питања.¹⁰⁷³

Овакве околности никада не погодују изборним успесима Зелених партија у земљама, или регионима погођеним рецесијом. Ако бисмо рецесију желели још више приближити, на опипљивији ниво, најлакше је истаћи индикатор незапослености. Када је она повећана, зелене политике посебно губе на значају.

Другу хипотезу исправно примећену код Гранта и Тилија, такође можемо елаборирати као релевантан индикатор пораста изборног успеха Зелених. Наиме, како смо још на почетку овог поглавља истакли, интегрисање антинуклеарног активизма унутар еколошких партија створило је јаку позицију борбе за денуклеаризацију, на нивоу разоружања и енергетске политике. Шумахер у свом раду управо у анализирању Зелених у Немачкој, примећује да на регионалном нивоу, странка Зелени/Савез90, континуирано добре резултате има у подручјима где постоје нуклеарне електране.¹⁰⁷⁴ Стога, нису случајни велики успеси и таласи оснивања Зелених партија након Чернобилске катастрофе 1986. године, као и пораст изборних успеха након акцидента на нуклеарки у Фукушими 2011. године.

Трећи аспект, већ је наведен на нивоу базичних принципа деловања Зелених, и тиче се децентрализације. Што је виши степен децентрализације једне државе, то су сансе за успех ових странака веће, јер ону су фокусираније на конкретне проблеме унутар тих локалитета, а грађани желе управо таква решења. Даље, мања финансијска захтевност у процесу кампање која је потребна на локалу, погодује еколошким партијама, које на националним нивоима у неким земљама ни изблиза не могу маркетиншки парирати традиционалним партијама, па им је једина реална шанса управо локални ниво. Наведено такође кореспондира и са типом изборног система, јер пропорционални систем свим мање

¹⁰⁷¹ Z. P., Grant, & J.Tilley, “Fertile soil: explaining variation in the success of Green parties.“, *West European Politics*, 2018.

¹⁰⁷² Ronald Inglehart. “Changing Values among Western Publics from 1970-2006“, *West European Politics*, 31:1, 2008, pp. 130–46.

¹⁰⁷³ Погледати рад о теорији „лукузне робе“ и животне средине у: Abou-Chadi, Tarik, and Mark Kayser, “It’s Not Easy Being Green: Why Voters Punish Parties for Environmental Policies During Economic Downturns“, *Electoral Studies*, 45, 2017.

¹⁰⁷⁴ Ingmar Schumacher, „An Empirical Study of the Determinants of Green Party Voting“, *Ecological Economics*, 105, 2014.

потентним странкама нуди могућност реалније заступљености у односу на већински систем, у ком су фаворизоване велике партије.

Последње, на трагу онога што Грант и Тули примећују је да се реално „Може очекивати да ће присутност радикално левих странака смањити број гласова Зелених. Постоји одређени ступањ функционалне еквиваленције између њих, како у смислу економски левих политика тако и у погледу привлачности протеста против естаблишмента.“¹⁰⁷⁵ Рамиро овде види приличан проблем с обзиром да се ове партијске формације боре за сличну конфигурацију бирача, младе, урбане, секуларне, високообразоване и еколошки освешћене.¹⁰⁷⁶ Стога, нису ретке предизборне, и постизборне коалиције ових партија.

5.1.2. Међународна сарадња и успеси

Међународна сарадња Зелених Европе, временом се поставила као нужност, усред пре свега конципирања што јединственијих заједничких циљева и политичких агенди, унифицираних до мере која не нарушава националне специфичности сваке државе понаособ. На нивоу програмског деловања и самих принципа, може се приметити континуирана еволуција, па и прецизирање изворних принципа, те додавање нових у складу са праћењем друштвено-политичких трендова.

Тако је на самиту у престоници Аустралије Канбери, усвојена Глобална зелена повеља 2001. године. Овом повељом 70 Зелених партија из целог света се обавезало на међусобну сарадњу, подршку, и конципирало шест тада већ интернационалних принципа:

- * Еколошка мудрост;
- * Социјална Правда;
- * Непосредна демократија;
- * Одрживост, и
- * Уважавање различитости¹⁰⁷⁷

Међутим, иако је овај међународни самит највише допринео конкретизацији принципа и поопштио их на глобални „светски ниво“, нужно је истаћи да су европски Зелени први део максиме „Мисли глобално, делуј локално“ почели да спроводе још на самом почетку оснивања националних Зелених партија. Наиме, почели су рад на томе још 1979. године када је формирана ЕСОРОПА, као организација мировних и еколошких покрета. Наредна, ужа структура, која инкорпорира само еколошке партије европског континента формирана је 1984. године, под називом Европска зелених коалиција (ЕГЦ).¹⁰⁷⁸ У овом формату, Зелени бележе прве успехе и уласке у Европски парламент 1984. и 1989. године (више у табели 1). Међутим, услед неслагања са регионално-еколошком групом *Rainbow* унутар ЕУ

¹⁰⁷⁵ Z. P., Grant, & J.Tilley, cit.delo, 2018, pp. 6-7.

¹⁰⁷⁶ Више у: Luis Ramiro, Luis (2016). „Support for Radical Left Parties in Western Europe: Social Background, Ideology and Political Orientations“, *European Political Science Review*, 8:1, 2016.

¹⁰⁷⁷ Charter of The Global Greens, Canberra, 2001 у: Дарко Надић, цит.дело, 2007, стр. 41.

¹⁰⁷⁸ Elizabeth Bomberg, *Green Parties and Politics in the European Union*. Routledge, 2005, p. 70.

парламента, 1993. године формира се Европска федерација Зелених партија (EFGP).¹⁰⁷⁹ Значајан моменат у формирању EFGP је њена Декларација којом се редефинише појам Европе, односно врши се инклузија Зелених партија из земаља ван Европске уније. Ово је делом последица жеље за што широм сарадњом на континенту, али првенствено је одговор на демократске промене, слом комунизма у земљама истока, те почетак вишестраначја у тим државама. На тај начин новоформиране Зелене партије истока Европе могле су постати део ове кровне организације, иако се формално не могу наћи у Европском парламенту. Овај период обележили су првенствено успеси Немачке партије зелених Зелени/Савез90, док су у осталим земљама резултати били релативно слаби, или боље речено без очекиваног прогреса. Стога, EFGP је разматрала два пута, први који би инкорпорисао и еколошке покрете, невладин сектор и остале организације, или други који би значао оснивање јединствене партије Зелених Европе. Прва опција проширила би по хоризонтални структуру, али би како Надић исправно закључује, такође и унела елементе утопистичког, што би водило изостанку конкретних циљева, дефрагментисало и олабавило стабилност структуре. Друга опција укључивала је потенцијално индивидуално чланство, које би ослабило националне Зелене партије, што је у нескладу са циљевима локалног деловања. На крају, 2004. године донета је одлука о формирању јединствене Европске Зелене Партије (EGP) у формату какав је и данас актуелан. Наведеним је створена централизованарија форма, конкретног партијског облика, која је за циљ имала уједначавање изборних успеха у националним државама, али и почетак успеха Зелених партија истока Европе које дуже од деценије вишестраначја у својим земљама, нису оствариле значајније самосталне резултате. Образложење оваквог оснивачког подухвата најбоље се може прочитати у ставу Данијел Кон-Бендита:

„У Европи постоје јаке партије Зелених и оне релативно слабе, али чињеница да ми формирамо заједничку партију и водимо заједничку кампању знак је наше глобалне снаге, а не слабости. Зелени су једина партија која Европу схвата озбиљно. Схватити улогу партије озбиљно у европском пројекту није више могуће ако делујемо као неке ад хоц коалиције националних делегација (као до тада) – попут социјалиста, либералних демократа или конзервативаца. За нас је било неопходно да постанемо јединствена партија – корак који су све друге политичке групе у Европи сувише уплашене или сувише слабе да преузму.“¹⁰⁸⁰

Преамбула статута Европска Зелене Партије указује нам на то како она себе дефинише:

„Ми смо део глобалне зелене породице. Поносно се залажемо за одрживи развој и поштовање људских права, изграђених на вредностима еколошке одговорности, једнакости, слободе, правде, различитости и мира. Зелени се суочавају са изазовима XXI века настојећи обликовати друштво на иновативан начин. Предлажемо политике друштвене солидарности и кохерентности компатибилне са здравим економским и финансијским управљањем и које гарантују одрживост у нашим друштвима која се мењају. За нас и за генерације које долазе.“¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ <https://europeangreens.eu/content/history> (12.9.2021)

¹⁰⁸⁰ Данијел Кон-Бендит, цитат у: Дарко Надић, цит. дело, 2007, стр. 96.

¹⁰⁸¹ <https://europeangreens.eu> (12.9.2021)

Повеља водећих принципа Европске зелене партије усвојена је на Другом конгресу EGP у Женеви, 14. октобра 2006. године и гласи: „Ми Европски Зелени се поносно залажемо за одрживи развој човечанства на планети Земљи, начин развоја који поштује људска права изграђен на вредностима еколошке одговорности, слободе, правде, различитости и ненасиља. Зелени политички покрети су се појавили у Европи док је континент био подељен током Хладног рата и усред енергетске кризе средином седамдесетих. Тада је постало јасно да је образац економског развоја неодржив и да доводи планету и њене становнике у озбиљне еколошке, друштвене и економске опасности. Постојеће политичке партије нису биле у стању да се носе са овим изазовом. Наше порекло лежи у многим друштвеним покретима: еколози и антинуклеарни активисти забринути за растућу штету на нашој планети; ненасилни мировни активисти који промовишу алтернативне начине за решавање конфликта; феминисткиње, које се боре за стварну равноправност жена и мушкараца; покрети за слободу и људска права који се боре против диктаторских и ауторитарних режима; покрети солидарности трећег света који подржавају крај колонизације и економски уравнотеженије односе између севера и југа наше планете; активисти који воде кампању против сиромаштва и за социјалну правду у нашим друштвима. Од овог порекла, европски Зелени су се окупили да формирају нашу политичку породицу. Залажемо се за слободну, демократску и социјалну Европу у мирном, праведном и еколошки одрживом свету. Ми бранимо вредности као што су правда, људска и грађанска права, солидарност, одрживост и право сваког појединца да води сопствени живот, без страха. Зелени су од почетка заговарали размишљање глобално и деловање локално. Европски Зелени су део напредног глобалног покрета Зелених.“¹⁰⁸²

Наведено, у најкраћем представља основне вредности и краћи историјски развој, док су сама начела прецизирана у шест тачака статута као - водећи принципи који дају оквир политичком деловању партија чланица Европских зелених партија и дефинишу се на следећи начин:

1. Одговорност према животној средини;
2. Слобода кроз самоопредељење:
 - 2.1. Индивидуална аутономија и инклузивна демократија;
3. Проширивање правде:
 - 3.1. Социјална правда;
 - 3.2. Родна равноправност;
 - 3.3. Међугенерациска правда;
 - 3.4. Глобална правда;
4. Диверзитет као неопходан услов;
5. Ненасиље;
 - постојање експлицитног мандата Савета безбедности УН;
 - сагласност са примарним циљем интервенције у циљу спасавања и заштите живота кроз спречавање насиља;
 - постојање политичке стратегије која дефинише на који начин се таква војна интервенција треба окончати и успоставити мирна и стабилна ситуација.

¹⁰⁸² Документ доступан на: <https://europeangreens.eu/charter> (14.9.2021)

6. Одрживи развој;

Европска унија је у доброј позицији да олакша ову сарадњу, под условом да:

а) Остаје отворена за даља проширења;

б) Реструктурира се у истински демократску институцију;

в) Преоријентише своје приоритете ка еколошки и друштвено одрживом моделу развоја;

г) Преузима своје глобалне одговорности у оквиру Уједињених нација и у сарадњи са другим вредним институцијама као што су ОЕБС и Савет Европе, за миран и одржив свет.¹⁰⁸³

Услови да одређена странка постане члан Европске зелене партије су да мора:

- бити основана као политичка странка у држави, или политичко-географском подручју;

Европе;

- промовисати зелену политику која је еколошка, социјална, демократска и прогресивна;

- одржавати демократску политичку базу и демократску унутрашњу структуру;

- активно суделовати у политичком животу и на изборима на релевантном нивоу;

- подржати Зелену повељу Европске зелене партије и Глобалних зелених;

- прихватати Статут и правилник Европске зелене партије;

- примењивати начела родне равнотеже у својим страначким структурама;

- редовно присуствовати састанцима Већа Европске зелене Партије;

- учествовати у политичкој расправи и одлукама Европске зелене партије;

- послати своје годишње рачуне и резултате избора Европској зеленој партији ако нису јавно доступни на веб страници њихове странке;

- воде своју финансијску организацију на транспарентан и одговоран начин;

- правовремено уплатити одређену накнаду за пуноправне чланове или чланове кандидате;

- да не буду под било каквим законским или другим ограничењима у својим активностима;

- сваке две године извештавати Европску партију зелених о странци, политици и развоју догађаја унутар странке.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸³ <https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/EGP%20Statutes%20-%20%20updated%20annex%20B%20-%202034th%20EGP%20Council.pdf> (приступ: 14.9.2021)

¹⁰⁸⁴ Статут доступан на:
<https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/EGP%20Statutes%20-%20%20updated%20annex%20B%20-%202034th%20EGP%20Council.pdf> (приступ: 9.12.2021)

На 34. Већу Европске зелене партије одржаном 30. новембра до 4. децембра 2021. године установљене су следеће листе чланова и њиховог статуса.

Листа пуноправних чланица EGP-а ЕУ - 4. децембра 2021.¹⁰⁸⁵

Аустрија - *Die Grünen* (пуноправни члан од 1993)
Белгија - *Ecolo* (пуноправни члан од 1993)
Белгија - *Groen* (пуноправни члан од 1993)
Бугарска - *Zeleno Dvizheniye / Зелени покрет* (пуноправни члан од 2013)
Кипар - *Movement of Ecologists — Citizens' Cooperation* (пуноправни члан од 1998)
Чешка - *Republika Zelení* (пуноправни члан од 1997)
Данска - *Socialistisk Folkeparti / SF* (пуноправни члан од 2014)
Естонија - *Eestimaa Rohelizirani* (пуноправни члан од 1993)
Финска - *Vihreät - De Gröna* (пуноправни члан од 1993)
Француска - *Europe Ecologie - Les Verts / EELV* (пуноправни члан од 1993)
Немачка - *Bündnis 90 / Die Grünen* (пуноправни члан од 1993)
Грчка - *Oikologoi-Prasinoi / Ekolog Greens* (пуноправни члан од 1994)
Мађарска - *LMP - Magyarország Zöld Pártja* (пуноправни члан од 2011)
Ирска - *Irish Green Party - Comhaontas Glas* (пуноправни члан од 1993)
Италија - *Europa Verde – Verdi* (пуноправни члан од 1993)
Италија - *Verdi-Grüne-Vërc South Tyrol* (пуноправни члан од 2019)
Луксембург - *Déi gréng* (пуноправни члан од 1993)
Малта - *APDP* (пуноправни члан од 1993)
Холандија - *GroenLinks* (пуноправни члан од 1993)
Пољска - *Partia Zieloni* (пуноправни члан од 2005)
Португалија - *Partido Ecologista - Os Verdes* (пуноправни члан од 1993)
Румунија - *Partidul Verde* (пуноправни члан од 1999)
Словенија - *SMS Greens of Europe* (пуноправни члан од 2006)
Шпанија - *Esquerra Verda* (пуноправни члан од 2006)
Шпанија - *Berdec Eguo* (пуноправни члан од 2016)
Шведска - *Miljöpartiet de gröna* (Пуноправни члан од 1993)

Попис пуноправних чланица EGP-а које нису чланице ЕУ - 4. децембра 2021.¹⁰⁸⁶

Албанија - *Partia e Gjelber* (пуноправни члан од 2008)
Грузија - *Mtsvaneta partia Georgije Sakartvelo* (пуноправни члан од 1993)
Северна Македонија - *Demokratska obnova Makedonije* (пуноправни члан од 2017)
Молдавија - *Partidul Verde Ekolog* (пуноправни члан од 2008)
Норвешка - *Miljøpartiet De Grønne* (пуноправни члан од 1993)
Швајцарска - *Grüne / Les Verts / I Verdi* (пуноправни члан од 1993)

¹⁰⁸⁵ Листе од 4.децембра 2021. године, доступне на:

<https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/EGP%20Statutes%20-%20%20updated%20annex%20B%20-%2034th%20EGP%20Council.pdf> (приступ: 9.12.2021)

¹⁰⁸⁶ Ибидем

Украјина - *Partija Zelenykh Ukrainy / PZU* (пуноправни члан од 1993)
Уједињено Краљевство - *Green Party of England and Wales* (пуноправни члан од 1993)
Уједињено Краљевство - *Scottish Green Party* (пуноправни члан од 1994)

Попис придружених чланица које нису чланице ЕУ - 4. децембра 2021¹⁰⁸⁷:

Азербејџан - *Azərbaycan Yaşillər Partiyası* (придружени члан од 2012)
Белорусија- *Беларуская Партыя "Зіалонне"* (придружени члан од 2013)
Русија - *Zelenaâ Rossiâ / Green Russia* (придружени члан од 2013)

Попис кандидата за чланство у ЕУ - 4. децембра 2021¹⁰⁸⁸:

Хрватска - *Zelena alternativa - ORaH* (кандидат за члана од 2014)
Шпанија - *Catalunya en Comú* (кандидат за члана од 2021)

Попис кандидата за чланице које нису чланице ЕУ - 4. децембра 2021¹⁰⁸⁹:

Црна Гора - *Crnogorski građanski pokret URA* (кандидат за члана од 2020)
Турска - *Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi* (кандидат за члана од 2012)

Структуру кровне Зелене партије Европе чине следећа тела:

- Савет/Веће
- Проширени Савет под називом Конгрес;
- Одбор/Комитет;
- Финансијски саветодавни одбор;
- Савет за мирење;
- Било које друго тело које одреди Скупштина трочетвртинском већином гласова;

Савет је највише тело за доношење одлука Европске зелене Партије. Сазива га Одбор/Комитет и мора се састајати најмање једном годишње. Састанци Савета се могу одржавати уживо или телекомуникацијским путем под условима прописаним у Правилнику. Ванредна седница Савета може се сазвати на захтев најмање једне трећине пуноправних чланова.

- Сваки пуноправни члан има минимално право једног гласа у Савету.
- Пуноправни члан има право на један додатни глас за сваки од следећих нивоа постигнутих током последњих националних или избора за Европски парламент: 150.000 гласова; 400.000 гласова; 800.000 гласова; 1.200.000 гласова; 1.600.000 гласова; 2.000.000 гласова; потом сваки додатни милион гласова носи по један додатни глас и унутар ЕGP.

¹⁰⁸⁷ Ибидем

¹⁰⁸⁸ Ибидем

¹⁰⁸⁹ Ибидем

Приказано централизовање Европске зелене партије резултирало је јединственим наступом унутар Европског парламента који је био у грубим цртама присутан и 1999. године, али је 2004. године коначно униформисан у сада већ озбиљно снажну парламентарну групу Зелени/Европски слободни савез - The Greens/European Free Alliance. Ова посланичка група састављена је већински од чланова Европске зелене партије (EGP) али и регионалиста, представника „нација без државе“¹⁰⁹⁰ и угрожених мањина. Уз повељу коју смо навели донету 2006. године, ово је био почетак новог успона Зелених у Европском парламенту. Иако се од 1984. до 2019. године може констатовати континуирани раст посланика из редова еколошких партија, несумњиво да од 2004. године долази до највиших процената исказаних у табели 1 у којој се јасно види прогрес од првог уласка у парламент 1984. године са 20 посланика, до последњих избора за Парламент ЕУ 2019. године са чак 74 посланика, односно близу 10%.

Табела 1. Резултати Зелених партија на изборима за Европски парламент ¹⁰⁹¹

Година избора за Европски парламент	Процент укупно освојених гласова Зелених партија	Број посланика у Европском парламенту Зелених партија
1984 ¹⁰⁹²	4,6%	20
1989	5,8%	30
1994	4,1%	23
1999	7,7%	48
2004	5,7%	42
2009	7,5%	55
2014	6,7%	50
2019	9,9%	74

Оно што се на крају недвосмислено мора констатовати, јесте да је централизацијом зелених партија и стварањем Европске зелене партије, пре свега под доминантним утицајем Зелених немачке, као општи оквир преписан и њен рецепт из средине 1990-их. Смањивање улоге животне средине, и пребацивање фокуса на све актуелне моменте који могу донети гласове. Хронолошки, може се приметити од Повеље из Канбере 2001. године да се акценат

¹⁰⁹⁰ Дарко Надић, цит.дело, 2007, стр. 101.

¹⁰⁹¹ Самостално креирана табела, према бази података званичне странице Европског парламента. Подаци доступни на: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/european-results/2019-2024/> (приступ: 20.9.2021)

¹⁰⁹² Због недовољног броја посланика за оснивање самосталне посланичке групе, интегрисали су се у Rainbow Group, коју су сачињавали: Rainbow Group: Federation of the Green-Alternative European Links, Agelev-Ecolo, the Danish People's Movement against Membership of the European Community and the European Free Alliance in the European Parliament

ставља на пет тада већ интернационалних принципа: „Социјална Правда, непосредна демократија, одрживост, уважавање различитости.“¹⁰⁹³

Надаље, формирањем јединствене ЕГП 2004. године у оснивачкој преамбули се инсистира доминантно на поштовању људских права, једнакости, слободе, правде, различитости и мира. Такође се у повељи из 2006. године инсистира на слободи кроз самоопредељење, односно индивидуалне аутономије и инклузивне демократије. Потом, на проширивање правде кроз социјалну правду, родна равноправност, на ненасиљу кроз постојање експлицитног мандата Савета безбедности УН итд. Крајње, 2012. године на седници у Дакару конкретизован је фокус на полну једнакост, односно да „без једнакости између мушкараца и жена не може бити остварена права демократија.“¹⁰⁹⁴

Дубљим увидом и у све касније програмске активности и проширење платформи из године у годину, јасно се може видети тренд глобално покренутих питања које Зелени истог момента инкорпорирају у сопствену политичку агенду као део своје, пре свега прагматске борбе за гласове. Еклатантан пример тога је и светска кампања *Black Lives Matter*, коју су под истоименом називу на нивоу Резолуције усвојили средином јуна 2020. године, као подршку већ распрострањеном антирасистичком покрету. Наиме, након бруталног убиства афроамериканца Џорџа Флојда од стране полицајца у САД-у, глобални покрет *Black Lives Matter*, узео је маха као наставак борбе за једнака расна права, и био је опште прихваћен од спортских терена широм света, музичких бина, до политичког консензуса подршке овој борби. Европски зелени су поменути резолуцију управо под тим именом усвојили, са тачкама акционог плана у деловању кроз образовање, поопштравање казни, додатне стимулације цивилном сектору у области антирасних активности итд.¹⁰⁹⁵ Једноставно, моментум за прикупљање нових симпатија и потенцијалних гласова није смео бити пропуштен. Исте године је донета у Тампереу и резолуција за прихватање миграната у Републици Грчкој, а наредне године у жеку пандемије COVID19 и спорења држава широм света око набавке вакцина, Европски зелени и ову актуелну тему користе за усвајање резолуције о правилној расподели вакцина на светском нивоу.¹⁰⁹⁶ Механизми политичког деловања немачких Зелених који ће бити наредна целина овог рада се све јасније могу видети и у политичкој агенди Европске зелене партије. Сваки догађај који поприми глобални друштвени карактер, мора бити део званичне агенде ове партије, и у том смислу су вероватно најпроактивнија европска партија на континенту. У последње три године, 34 резолуције о глобалним питањима су усвојене, а већина није била ни у посредној ни непосредној вези за животном средином, или екологијом уопште. Упркос званичним подацима Европске енергетске агенције о емисији CO₂, и SO₂ из термоелектрана Западног Балкана која је већа него емисија свих земаља ЕУ заједно, ниједна резолуција последње три године није посвећена тој теми. С друге стране, усвојене су поменуте резолуције о вакцинацији, борби за права афроамериканца, права миграната итд. Немачко искуство, да се на питању екологије не могу убирати довољно велики бројеви гласова на изборима, увелико примењује и централна Европска партија зелених (EGP), бавећи се као централним,

¹⁰⁹³ Charter of The Global Greens, Canberra, 2001 у: Дарко Надић, *цум.дело*, 2007, стр. 41.

¹⁰⁹⁴ Per Gahrton, *Green Parties, Green Future From Local Groups to the International Stage*, Pluto Press, 2015, p. 38

¹⁰⁹⁵ <https://europeangreens.eu/content/black-lives-matter> (приступ: 1.10.2021)

¹⁰⁹⁶ <https://europeangreens.eu/content/fair-distribution-and-global-access-covid-vaccines> (приступ: 1.10.2021)

оним темама које Европљане тренутно неупоредиво више занимају, ма колико оне биле ван контекста животне средине.

5.2. Немачки Зелени

Као што је у пређашњем делу рада наведено, идеолошки корени еколошких покрета потичу с краја 60-их и почетка 70-их година прошлог века. „Утицај студентске побуне, тероризам у Немачкој, нови облици левице, неомарксизам, рат у Вијетнаму, радикалан активизам мировних и антинуклеарних покрета, феминизам(...) Одједном је екологија постала централна тема, интегративна тачка политичких неистомишљеника, али и друштвени проблем који је требало да скрене пажњу са актуелних политичких и економских проблема.“¹⁰⁹⁷ Политичка агенда тада већ страначки уобличених немачких Зелених у почетном стадијуму била је изразито екологистичка, а тежиште је примарно било на екологији, односно заштити животне средине.¹⁰⁹⁸

5.2.1. Друштвено-политички услови настанка

Више је тумачења којима се објашњава зашто је баш у Немачкој настала прва снажна партија Зелених. Објашњење једне групе аутора предвођене Инглехартом је да је достизање привредног стандарда дало подлогу за окретање ка културним, друштвеним и осталим пост-материјалним вредностима, у оквиру којих се свакако налази тежња ка здравој и квалитетној животној средини. Посебна подршка таквом скупу вредност била је средња класа тадашње Западне Немачке која је одрасла у условима мира, приличног економског и социјалног благостања.¹⁰⁹⁹ Наредно тумачење, плодно тло за настанак Зелених баш у Западној Немачкој објашњава високим степеном индустријализације и вртоглавим успоном немачке привреде након I светског рата. Све то учињено је страховитим притиском на ресурсе, и још инвазивнијим атаком на животну средину, која је тако захуктала индустријализација носила као девастирајући нусефекат. Свест о значајно угроженој животној средини у великим индустријским градовима широм Немачке свакако је повисила шансе да овај друштвени покрет, убрзо обликован у партијску формацију, узме озбиљно учешће у политичком животу. У прилог овој чињеници иду и подаци да су многа истраживања јавног мњења крајем 1970-их година индиковала да је потенцијални електорат за хипотетичку Зелену партију око 15-20% од укупног бирачког тела Западне Немачке.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁷ Дарко Надић, *Идеологија партија Зелених*, ТЕМЕ, III, Ниш, 2006, стр. 442.

¹⁰⁹⁹ Вукашин Павловић, *Друштвени покрети и промене*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 246-247.

¹¹⁰⁰ Ибидем, 246-247.

Привредно-енергетски аспект с краја 1970-их нуди још једну експлинацију настанка Зелених у Европи, посебно Немачкој. Наиме, с краја те деценије цела Западна Европа, тиме и Немачка се нашла у страховитој нафтној кризи. Окретање другом великом извору енергије била је неминовност у датом тренутку, те су нуклеарне електране доживеле процват широм континента. Нуклеарно наоружање оба блока у хладноратовским условима све више се развијало. Самим тим антинуклерани програм и концепти пацифизма који су Зелени имплементирали у своје постулате изворног екологистичког духа, били су аргумент више којим се могла потражити подршка гласачког тела. Тим пре што традиционалне партије у Немачкој у том тренутку, заштиту животне средине и уопште еколошка питања нису констатовале као друштвени проблем, у оквиру својих страначких програма.¹¹⁰¹

Поједини теоретичари са социо-психолошког аспекта, посматрали су услове који су били погодни за настанак и успех Зелених у Немачкој. Наиме, „Снажан међугенерациски конфликт карактерише западнонемачко друштво у дводеценијском периоду од 60-их до 80-их година двадесетог века.“¹¹⁰² Како Павловић запажа терет ћутања, којим је прекривана нацистичка прошлост Немачке, за младе је постављао све већи баласт. „У поређењу са другим радикалним студентским и омладинским покретима, западнонемачки покрети носили су са собом и изражавали особену кризу историјског идентитета, повезану са кризом ауторитета у односу на старије генерације, генерације родитеља. Генерацијски бунт је тако био двоструки протест, истовремено уперен против прошлости Трећег Рајха, али и против садашњости Бонске републике.“¹¹⁰³

Последња теорија, феномен успеха Зелених налази у специфичној геополитичкој ситуацији подељене Немачке која је поговала амбијенту за њихов успех. „Разумљиво је да је осећање кризе идентитета било појачано чињеницом да су се у хладноратовским конфронтацијама обе Немачке налазиле у првим линијама потенцијалних ратних фронта. Хладноратовска нуклеарна конфронтација Истока и Запада створила је управо у Немачкој критичку свест и повољни социјални амбијент за јак антиратно оријентисани еколошки покрет. Западни Берлин је био парадигматични пример такве средине.“¹¹⁰⁴

Из наведеног, јасно је да су услови за настанак немачких Зелених, директно детерминисали ову партију да свој програм, смернице деловања, таргетирање циљних гласачких група, формира на постулатима екологистичких вредности. Сви наведени амбијентални услови Западне Немачке преклапали су се са неким од стубова екологизма, почевши од ненасиља и пацифизма у оквиру мировне политике и политике разоружања, преко антинуклеарне борбе за смањену производњу тако добијене енергије, диверсификације вредносног система ка постматеријалистичким вредностима, све до очувања животне средине и здравља становништва Немачке као базичном циљу партије Зелених.

¹¹⁰¹ Дарко Надић, *Партије Зелених у Европи*, Београд, 2004, стр. 82.

¹¹⁰² Вукашин Павловић, цит.дело, стр. 247-248.

¹¹⁰³ Ибидем, стр. 248.

¹¹⁰⁴ Ибидем, стр. 248.

5.2.2. Програмска основа

Анализирани начелни настанак Зелених у Европи из увода овог поглавља, типичан је и за Немачку. Наиме, преко два милиона грађана Немачке било активно у више десетина хиљада грађанских иницијатива почетком 1970-их, закључно са 1979. годином.¹¹⁰⁵ Ове локалне организационе структуре претежно су биле окупљене око питања које левица и десница у политичко-страначком дијапазону нису покривале. Првенствено предвођене питањима заштите већ добро нарушене животне средине, али и питањима нуклеарне енергије, антиратних тенденција. Таква констелација непокривених грађанских аспирација, значила је озбиљан гласачки потенцијал. Тиме је „правило“ да се од еколошких покрета крене ка стварању странке и у Немачкој, само потврђено 1972. године. Те године шеснаест грађанских иницијатива еколошке провенијенције формирало је Савезну асоцијацију грађанских иницијатива (BBU), а пет година касније (1977) у Доњој Саксонији прва локална екологистичка партија леве оријентације је учествовала на изборима.¹¹⁰⁶ Наредне, 1978. године оснива се и прва десно оријентисана зелена странка GAZ, коју формира Херберт Грул посланик CDU у Бундестагу. Будући да Грул није вратио мандат, већ га је наставио као независни посланик, формално се води као „први зелени парламентарцац“ у историји европских скупштинских сазива.¹¹⁰⁷ Овим је створен читав дијапазон зелених аспирација од левце до деснице, који су у дугим трогодишњим преговорима од 1977. године радили на усаглашавању ставова и коначном формирању заједничке целовите партије зелених Немачке – Die Grünen, јануара 1980. године. Поред конзервативца Грула, главне личности у формирању Зелених биле су Петра Кели, Милан Хорачек, Рудолф Баро и други.

Од свог оснивања до данас, немачка партија Зелених прошла је кроз четири фаза развоја. Надић на трагу Погунткеа фазе идентификује хронолошки и функционално на следећи начин: Од покрета до партије (1977-1983); улазак у савезни парламент (1983-1990); приближавање ка влади и власти (1990-1998) и последња - улазак у савезну владу (1998-2005). Управо на овом месту биће један од најмање два доприноса овог дела дисертације - идентификовање пете фазе развоја ове партије, коју можемо подвести под - релевантна опозициона партија са искуством власти (2005-2021). Наиме, ова фаза, како ћемо у наставку рада и представити има довољно својих специфичности као и све претходне. Погунтке наводи да је „свака од постојећих фаза носила је одређене програмске промене и специфичности“¹¹⁰⁸, тако и ова коју ћемо формирати, на истоветан начин чини једну специфичну целину, дугу више од 16 година. Оно што међутим остаје непромењена константа је чињеница да су идеолошки прошли две фазе, прву од оснивања до 1990. године (екосоцијалистичку), и фазу еко-либерализма од 1991. године до данас.

¹¹⁰⁵ Michael Bodemann, *Partija Zelenih i novi nacionalizam u SR Nemačkoj*, Markizam u svetu, 1-1/1987 str 1:59, у Дарко Надић, цит.дело, 2004, стр. 83.

¹¹⁰⁶ Ибидем стр. 84

¹¹⁰⁷ Falte, Kleing: *Der lange Weg der Grünen*. München 2003, p. 38.

¹¹⁰⁸ Thomas Poguntke, *From Nuclear Building Sites, to Cabinet: The Carrer of The German Green Party*, Keele European Parties Resaarch Unit (KEPRU), Working paper 6, School of Politics, International Relations and Enviroment (SPIRE), Keele University 2001.str 1-2, preuzeto iz Darko Nadić, *Partije Zelenih u Evropi*, Beograd, 2004, str. 83.

На почетку свог политичког деловања дефинисање немачких Зелених од стране аналитичара кретало се од „лево оријентисана партија радикално екологистичког деловања“, до унутрашњег самодефинисања као партије која је –„антипартија“ ван класичних политичких поларитета.

Липелтов навод да они нису ни лево ни десно, већ испред свих свих, и да ту нема званичних идеолошких предрасуда, управо у циљу превазилажења традиционална лево-десно подела, један је од таквих приказа.¹¹⁰⁹ На сличан, још свеобухватнији начин већ цитирана Петра Кели, као оснивачица уједињених Зелених Немачке, како смо навели тврди да они нису ни лево ни десно, ни у центру, него „испред свих“.¹¹¹⁰

Битно је нагласити да су Зелени у свом зачетку имали потпуно атипично, поклонице разних политичких идеологија (са оба краја скале лево-десно), и већ тада могло се уочити да у новонасталој партији постоје најмање четири фракције, фундаменталисти, рационалисти, еко-социјалисти и конзервативци вођени поменути Грулом. Почетне године рада партије и њен први програм из 1980. једини се у 40 година постојања Зелених могао назвати потпуно екологистичким, странка је била у фази поменутог еко-социјализма, а циљеви у највећој мери усклађени са вредностима чистог екологизма. *Бундеспрограм* из 1980. представљао је одлучан израз Зелених да се декларишу као антикапиталистичка партија, која из корена жели да промени систем вредности Западне Немачке, тада већ увелико базиран на потрошачком друштву, бесомучној експлоатацији и деградацији природе.

У самој преамбули програма јасно, и недвосмислено се наводи концепт алтернативе у односу на традиционалну поделу и дијапазон политичких опција у Немачкој, али и читавој Европи. Стога, подробно ћемо изнети најбитније оснивачке интенције Зелених из интегралног екологистичког програма из 1980. године:

„Ми смо алтернатива традиционалним партијама. Настали смо из спајања зелених, и разних алтернативних листа и партија. Осећамо повезаност са свима који раде у корист нових демократских покрета: удружењима за заштиту живота, природе и животне средине, грађанским иницијативама, радничким покретом, хришћанским иницијативама, мировним и покретима заштите женских права и групама за права земаља трећег света: Ми себе видимо као део зеленог покрета широм света.“¹¹¹¹

„Партије основане у Бону понашају се као да је бесконачно повећање индустријске производње могуће на ограниченој планети Земљи. Према сопственој изјави, они нас тако доводе до безнадежне одлуке између нуклеарне државе или нуклеарног рата. Глобална еколошка криза се погоршава из дана у дан: сировина је све мање, афере око тровања се ређају, животињске врсте се истребљују, биљне врсте изумиру, реке и океани се претварају у канализацију. Човек је духовно угрожен и усред касног индустријског и потрошачког друштва вене, дугујемо наредним генерацијама другачије наслеђе. Унижавање радних и

¹¹⁰⁹ Ibidem, str. 45.

¹¹¹⁰ <https://www.pressherald.com/2017/11/13/letter-neither-left-nor-right-but-in-front/> (приступ: 1.10.2021)

¹¹¹¹ Die Grünen, Das Bundesprogramm, Bonn, Die Grünen, 1980, pp. 4-5. Доступно на: https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/publikationen/1980_001_Grundsatzprogramm_Die_Gruenen.pdf (приступ: 11.10.2021)

демонтажа демократских права, достигли су толико претећу меру да је неопходна фундаментална алтернатива за економију, политику и друштво. Зато је спонтано настао демократски грађански покрет. (...) Неопходан је потпуни преокрет у нашем краткорочном економском размишљању оријентисаном ка сврси. Сматрамо грешком што садашња економија отпада и даље промовише срећу и испуњење живота; напротив, људи постају све више узнемирени и мање слободни, Како се ослободимо прецењивања материјалног животног стандарда, како поново омогућимо самоостварење и поново размишљамо о границама наше природе, наше стваралачке моћи ће такође бити слободне да редизајнирамо живот на еколошким основама. Сматрамо да је неопходно допунити активности ван парламента радом у локалним и државним парламентима и у Бундестагу. Желимо тамо да нашим политичким алтернативама дамо јавност и валидност (...) Клаузула од 5% и друге потешкоће нас више не могу зауставити. Нећемо учествовати у влади која наставља деструктивни курс. Наша политика је вођена дугорочним будућим аспектима и заснована је на четири принципа: еколошком, социјалном, демократији и ненасиљу.“¹¹¹²

Програм је детаљно и конкретно, на холистички начин предлагао механизме на којима би требало изградити другачији систем, не само у сфери заштите животне средине, већ и у сферама социјалне, пореске, здравствене, образовне, енергетске и војне политике. Конкретно, изнет је по први пут захтев о образовању засебног Министарства за заштиту животне средине, као и читавог сета закона који би овај витални део регулисао на еколошки начин. У сфери *социјалне политике*, захтевало се смањење радне недеље конкретно на тридесетпеточасовну, што би за последицу имало смањење незапослености, потом дужи годишњи одмор, хуманизација радног амбијента и укидање ноћних смена. У *здравственој политици* сходно екологистичким постулатима пропагирана је имплементација бриге о здрављу људи кроз превентивну медицину, ослобођену захукталих фармацеутских лобија и профитних индустрија које се на њу наслањају. Инсистирало се на увођењу што *непосредније демократије* у свим сферама (принцип супсидијарности). Декларативно се пропагирао модел мултикултуралне демократије, с поштовањем расних, верских, и полних разлика, уз то изнет је захтев да се запосленима на привременом раду у Немачкој олакша добијање држављанства. Пацифизам и демилитаризација заузели су битан део овог екологистичког програма Зелених. Наиме, захтевало се распуштање оба војна савеза НАТО и Варшавског пакта, као и одустајање од развијања нуклеарног наоружања као ултимативне претње човечанству.¹¹¹³

Јасно је да је овај програм Зелених Немачке био у готово потпуном складу са идеолошким базама екологизма. За програм се не може рећи ни да је био национални, ни европски, он је био светски. Без обзира на неулазак у парламент због недовољних 1.5 % гласова, програм је представљао својеврсни увод у „еколошку глобализацију, корак ка трансформацији политичке и стварању еколошке свести целокупне цивилизације“.¹¹¹⁴ Имиц самих Зелених како бележи Катрин Бенхолд био је такође уникатан, неконвенционалан, како естетски тако и делатно, цинс, ручно штрикани џемпери, патике, ношење саксија са цвећем,

¹¹¹² Ibidem, pp. 5-6.

¹¹¹³ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Bonn, Die Grünen, 1980. Преузето из: Дарко Надић, *Екологизам и еколошке странке*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 65.

¹¹¹⁴ Ibidem, str. 110.

и довођење беба на пленарне седнице постали су свакодневица у пракси Зелених.¹¹¹⁵ Фотографија Јошке Фишера у белим патикама, плавом цинсу, спортском сакоу, на преузимању дужности министра животне средине у савезној држави Хесен 1985. године, обишла је планету.¹¹¹⁶

5.2.3. Развој странке и идеолошка еволуција

На крилима поменутих начела, али и самог имиџа, на изборима 1983. године остварен је сензационални улазак у национални парламент. Освојено је 5.6% гласова, односно 27 посланичких места, чиме Зелени постају нови феномен на политичком небу Европе. Да успех није био пука случајност говоре и избори четири године касније, где остварују још бољи резултат од близу 9% гласова, односно 44 посланичка места. Странка је и даље била под доминантним утицајем еко-социјалистичке струје, лево позиционирана, са захтевима доследним еколошком и принципима прокламованим у актуелном партијском програму из 1980. године. Немачки Зелени нису само идеолошки и програмски били у потпуности другачији од осталих партија, они су своју различитост показали у практичном парламентарном деловању, које је било јединствено у до тада европској парламентарној пракси. Наиме, у складу са делом својих начела праведне расподеле власти и страначке репрезентације, у парламенту су увели тзв. принцип ротације и политичке одвојености мандата од функције у странци. То је значило да се након две године учешћа у парламенту (савезном или регионалном) посланик морао вратити у своју партијску базу, а његово посланичко место преузимао би неки други члан странке у преостале две године мандата. Такође у време обављања мандата, посланик није могао имати било какву функцију у странци. Оваква пракса била је у потпуности сагласна са једним од основних начела еколоштва, начелом-*непосредне демократије*. Уз то, омогућавала је учешће већег броја чланова странке у парламентарним телима, и изношења што већег броја идеја у парламентарним салама. Такође, одвојеност посланичког од функционерског места у партији, имао је за циљ и спречавање бирократизације странке, да неки од посланика не би кроз истицање лидерских способности у парламенту преузео доминацију у само страначкој структури.¹¹¹⁷

Период одличних изборних резултата у два изборна циклуса 1983. и 1987. године донекле је амортизовао размирице унутар странке и стварао минимум одрживе трпељивости између поменуте четири идеолошке струје у партији. Међутим, након пада Берлинског зида, и првих избора у уједињеној Немачкој, Зелени већ уздрмани нејединственим начелима, јачањем струје еко-либерално оријентисаних *реалиста* не прелазе цензус 1990. године. Делом због унутарстраначког раздора, а делом и због неинтегративног програма, који није пратио гласачко расположење поводом јединствене Немачке. Наиме, Зелени су заступали

¹¹¹⁵ <https://www.nytimes.com/2018/11/27/world/europe/germany-greens-merkel-election.html> (20.10.2021)

¹¹¹⁷ Дарко Надић, цит.дело, 2004, стр. 92.

идеју демократизације Источне Немачке, пре него уједињење, што је као последицу имало, за улазак у парламент недовољних 4.8% гласова. Како је изгледао предизборни маркетинг Зелених за ове изборе, најбоље се може видети кроз слоган кампање, а односио се на питање које је окупирао целу Западну Немачку. Наиме, они су са поносом истакли у централном слогану: „Сви причају о Немачкој - Ми говоримо о времену" (*енг.* Everyone is talking about Germany. We're talking about the weather).¹¹¹⁸ Маркетиншки испоставило се погрешан приступ, уз традиционалан пад заинтересованости гласача за проеколошке теме када се појаве политичка питања вишег обима, резултирао је спуштањем испод цензуса за 0.2%. С друге стране, посебно са ове дистанце, наведено је показало последњи трзај искрене политичке платформе базиране на темељу онога због чега је странка и настала – заштите животне средине изнад дневнополитичких питања.

Ојачана струја реалиста, искористила је неуспех на изборима 1990. године, за разрачунавање са друге две јаке струје унутар странке, еко-социјалистима и фундаменталистима. Сукоб је резултирао иступањем из чланства еко-социјалиста и највећег дела фундаменталиста (фундиса), па је пут ка еко-либералној ери Немачке странке Зелених био потпуно отворен. Први корак реалиста било је уједињење са источнонемачком Зеленом партијом, која је освојила 8 посланичких места на поменутих изборима. Створена је прва еколошка партија уједињене Немачке „Савез 90/Зелени“ (*нем.* Bündnis 90/Die Grünen). Било је јасно да ће многи принципи еколоштва бити замењени еко-либералном визијом реалиста. Енвајронменталистички приступ, с почетком 2000-их потпуни политички прагматизам и популистичке методе постаће основно обележје Зелених.

Стартно ограђивање од дотадашњег еко-социјализма било је јасно видљиво већ у наредном изборном програму 1994. године, где је увођење појма „еко-капитализам“ било јасна назнака одустајања од радикалних еколошких идеја, али и имплементације не-радикалних у конвенционални систем макро-економског управљања.¹¹¹⁹

Изборни резултати 1994. године када су се Зелени са 7.4 посто гласова поново ушли у парламент, и 1998. године када су освојили 6.7% гласова, дала је за право новој еко-либералној струји у странци да извршено реструктурирање страначких принципа, јавности испостави као исправно. Међутим, одустало се у потпуности од многих принципа еколоштва, попут непосредне демократије где су партијски извршни органи добили неупоредиво већу самосталност у односу на страначку базу, а јединствени, од јавности поздрављен систем посланичке ротације је укинут. Такође, пред изборе 1998. године ради постизборне коалиционе подобности Социјалдемократима (SDP), одустало се од првобитног захтева за увођење еколошких пореза на енергенте са пројектованих 1.6 на 5 немачких марака до 2008. године.¹¹²⁰ У тај, још један од базичних принципа еколоштва погажен је у истом предизборном циклусу 1998. године, када се одустало од идеја

¹¹¹⁸ Die Grünen, Hronika Zelenih 1979-2019. - *Vremena se menjaju, menjamo se i mi*, (prevod), december 2019. p. 40, Доступно на: https://cms.gruene.de/uploads/documents/GRUENE_Chronik_1979-2019.pdf (приступ: 1.11.2021)

¹¹¹⁹ Michael O'Neill, Preparing for Power : *The German Greens and the Challenge of Party Politics, Contemporary Politics*, Vol. 6. No.2, 2000. p. 167 prema Darko Nadić, *Ekologizam i ekološke stranke*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 69.

¹¹²⁰ Дарко Надић, цит.дело 2004, стр. 97.

пацифизма, ненасиља и војне неутралности. Због очекиване коалиционе подобности у програму је прокламована подршка учешћа немачких војних трупа у БиХ.

Потпуни енвајронменталистички приступ у деловању странке током 1990-их био је све очитији, иако је странка и даље тврдила да је заснована на постулатима екологизма. Прихватање система таквог какав јесте, одустајање од најосновнијих принципа и калкулативни менаџерски приступ у еколошкој борби, био је вешто замаскиран у два изборна успеха.

Предизборно кокетирање кроз припитомљени енвајронменталистички програм за изборе 1998. године, Зелене је требало да доведе у преговоре са SPD, уколико пређу цензус, а Социјалдемократе остваре одличан изборни резултат. Тако је и било, Зелени су освојили 6.7 посто гласова односно 46 посланичких места у Бундестагу и отпочели преговоре са лидером Социјалдемократа Герхардом Шредером. Глад за влашћу Зелених, уз позицију мањинског преговарача у коалиционом договору довела до тога да Зелени прихвате у рекордно кратком року услове предложене од SPD. Резултат су била 3 министарска места Зеленима: Министарство здравства, Министарство заштите животне средине и место министра спољних послова, које је уједно било и вицеканцеларско место које је заузео Јошка Фишер. У коалиционом споразуму постигнути су одређени договори на којима су Зелени инсистирали, а који су представљали последње обресе екологизма и његових принципа у немачкој партији Зелених.

Међутим, у готово свакој од уговорних тачака Зелени су били „изиграни“ од већинског коалиционог партнера. У тачки споразума око олакшаног добијања двојног држављанства радника који су дужи низ година на привременом раду у Немачкој, и либералније политике према азилантима, вето на законе ставио је министар унутрашњих послова из редова SPD. Тиме је идеја унутрашње *мултикултуралне политике* остала само низ реченица на папиру коалиционог споразума.

Наредна тачка договора била је *антинуклеарна политика*, где су Зелени инсистирали и декларативно добили обећање SPD да ће постепено укидање коришћења нуклеарне енергије бити спроведено у две фазе. Ипак, и то је SPD ревидирао у току мандата, на ограничавање рада нуклеарних електрана на 32 године, са могућношћу продужења рада уколико се нека нуклеарки пре тог времена угаси.¹¹²¹ Антинуклеарни покрети широм Немачке који су били највећа подршка Зеленима, ово су схватили као потпуну издају и покренули низ демонстрација управо против партије коју су две деценије подржавали.

Истоветна ситуација одиграла се и по питању *пореске политике* (на фосилна горива) где је SPD економски израчунала да би такви порези погодили не само грађане Немачке, већ и целокупну снажну ауто индустрију ове државе. Ситуација око еколошких пореза на фосилна горива можда на најеклатантнији начин показује право лице руководства Зелених, тј. огрезлост у политички прагматизам свесном самообманом. Наиме, Герхард Шредер је у свом предизборном програму обећао да литра бензина неће порастаи за више од 6 фенинга по литру, тако да је било више него јасно да је ова тачка споразума својеврсна „шарена лажа“ поклоњена Зеленима на шта су они свесно пристали.¹¹²² Договор у сфери *здравствене политике* такође је био ревидиран, одустало од идеје превентивног здравства, реализован је

¹¹²¹ Ibidem, str. 99-100.

¹¹²² Ibidem, str 102.

концепт нео-либералног вида редуковања трошкова у здравству, правдајући то кроз став да је наведено боље од повећања цена здравственог осигурања.¹¹²³

Ипак, више од свега на интегралне принципе екологизма немачки Зелени обрнули су се у мировном, ненасилном концепту *спољне политике*. Оно што се могло крајем 1997. године наслутити подршком за останак немачких мировних трупа у БиХ, у неупоредиво фрапантнијем интензитету потврдило се марта 1999. године. Наиме, на опште запрепашћене свих Зелених партија широм Европе којима су управо немачки Зелени били политички узор, Савез 90/Зелени на челу са министром спољних послова Јошком Фишером, дао је одобрење за учешће немачких авиона у ратним дејствима над територијом Савезне Републике Југославије. Подршку Фишеру дало је централно руководство партије на конгресу у Билефелду 29. марта 1999. године.¹¹²⁴ Конгрес у Билефелду, и Фишерово лобирање код делегата пропраћено је демонстрацијама више хиљада људи испред саме зграде. Туче, гађање јајима, али и димне бомбе и сукоби са полицијом, представили су највећи унутрашњи слом унутар Зелених икада, коначно манифестован и на улицама.

Фишеров говор је био демагошки оријентисан, ка одобробољавању како поменутих делегата, тако и саме јавности, јер готово немогуће је било уједно заступати демократске и пацифистичке вредности, и подршку уласка Немачке у војну агресију: „Да, дајте демократији шансу; Подржавам то свим срцем. Али да вам кажем: посетио сам Милошевића; Разговарао сам са њим два и по сата; Молио сам га да се уздржи од употребе силе на Косову. Сада је рат, да, и никада не бих ни сањао да ће црвено-зелена влада имати удела у овом рату. Али овај рат није почео тек пре педесет и једног дана; траје од 1992, драги пријатељи, од 1992! И да вам кажем, у међувремену је однела животе стотина хиљада и то је тачка у којој Савез90/Зелени више није протесна партија. Одлучили смо да будемо део савезне владе, у ситуацији када је било јасно да може доћи до апсолутне кулминације југословенског рата за наследство.“¹¹²⁵ Рекао је Фишер у самом уводу.

Такође, окривио је део чланства да називајући руководство Зелених – ратнохушкачкима, који можда у наредном кораку кандидују Милошевића за Нобелову награду?! Додавши: „ова ствар се неће решити скандирањем и димним бомбама, не међу нама и не у ширем контексту. И ми то доживљавамо овде на овом партијском конгресу; и утолико што то није унутрашњи раздор него спољашњи несклад. Такође нисам ни сањао да ћемо ми Зелени, икада морати да одржимо партијски конгрес под заштитом полиције. Али зашто је потребно да наша дискусија буде под заштитом полиције? Не зато што желимо да имамо дискусију, већ зато што неки људи овде очигледно не желе да разговарају, као што смо управо искусили.“¹¹²⁶

„И дозволите ми да кажем, Бог зна да нисам деликатан цвет, могу да поднесем много и то једем, Бог зна, али заиста је болело бити лично оптужен да сам увукао Савезну

¹¹²³ Wolfgang Ruding, *German, Special Issue od Envirometal Politics-Green Parties in National Governments*, Environmental Politics, Vol.11 2002, pp. 100-101.

¹¹²⁴ Дарко Надић, цит.дело, 2007, стр. 80.

¹¹²⁵ Joschka Fischer, „The Kosovo War and the Greens,“ p.2 (govor, Bielefeld, Nemačka, 13.maj, 1999), Доступно на: http://ghdi.ghi-dc.org/pdf/eng/Ch8_Doc07FIN.pdf (приступ: 22.11.2021)

Printed in Eberhard Rathgeb, *Die engagierte Nation. Deutsche Debatten 1945-2005* (The Engaged Nation. German Debates, 1945-2005), Munich: Carl Hanser Verlag, 2005, pp. 415-416.

¹¹²⁶ Ibidem, p.1-2.

Републику Немачку у рат.“¹¹²⁷ Потом је сентиментом подсетио на одговорност Немачке, да се Аушвиц и геноцид никада не понове: „Верујем у два принципа: никада више рат и никада више Аушвиц. Никад више геноцид и никад више фашизам. И једно и друго ми припада, драги пријатељи, и зато сам се придружио Зеленој партији. Морам да се запитам зашто одбијате да учествујете у овој дискусији. Зашто одбацујете ову дискусију? Можда мислите да је све што су ова савезна влада и НАТО урадили потпуно погрешно. Али занимало би ме да чујем (...) да се осврнемо на све што се дешавало у Југославији од 1992. године, укључујући етнички рат и националистичку политику; како то зовете из левичарске перспективе, са ваше тачке гледишта? Да ли је могуће да смо се навикли на стара схватања непријатеља и да се господин Милошевић не уклапа баш најбоље у те концепције?“¹¹²⁸ Будући да је крило реалоса, и еколиберала било доминантно, Фишер је ипак добио већинску подршку делегата резултатом 444-318, али уз свакако највећу љагу на имену Зелених од оснивања до данас, што се јасно може уочити у говору који је одржао, бранећи вештије себе, него тобоже мир Европе.¹¹²⁹ До које мере је ова одлука била значајна за бомбардовање СР Југославије сведоче и речи Џејмија Шеја, портпарола НАТО-а: „Да смо изгубили подршку јавности у Немачкој, изгубили бисмо је у целом савезу“, додајући да је Фишер пример политичког лидера који није само „трчао“ иза јавног мњења, већ га је знао обликовати.¹¹³⁰ Несумњиво, након великог унутрашњег расцепа у странци 1989. и 1990. године, ово је био најсамодеструктивнији потез Зелених. Издали су не само један он базичних принципа екологазма већ су изгубили и велики део чланства, према Јачнову 1/3 од укупног броја, који су у странци били пре свега због две деценије пропагиране, али и заступане политике пацифизма.¹¹³¹

На крају првог мандата ове коалиције познате као „дрвено-зелена“ коалиција 2002. године, Зеленима се предвиђао потпуни крах, јер су одступили од свих вредности екологазма на који су се и даље позивали, чак ни енвајронменталистичке промене у оквиру постојећег стања нису остварили. Казна гласачког тела лебдела је у ваздуху као неминовност. Међутим, свесни онога што су урадили и још више онога што нису урадили, Зелени су у врх странке довели представницу левог крила, крила које је било маргинализовано великим „егзодусом“ еко-социјалиста 1990. године. Клаудиа Рот постала је женски коопредседник Савеза90/Зелени. Овај потез Зелених испоставио се као спасилачки, Ротова је одмах променила реторику партије, агилно истицала пре свега очување животне средине и здравља људи као кључна питања по којима неће бити компромиса. Некадашње присталице Зелених, лево оријентисани који су постали апстиненти или гласове давали неким другим партијама, у Ротовој су видели нову-стару идеју бескомпромисне борбе за Зелену политику под геслом „Будућност је зелена“. Због изневерених очекивања у периоду власти Зелени који су изгубили део гласача, проактивном

¹¹²⁷ Ibidem, p. 2.

¹¹²⁸ Ibidem, p. 3.

¹¹²⁹ Јанчов бележи следеће: Линија Шредер-Фишер, била ја гласно за војну интервенцију коју су подупрли интелектуалци попут Гинтера Граса и Јиргена Хабермаса, док су критичари попут Петера Хандкеа анатемисани као пријатељи „српских ратних злочинаца“. У: Joachim Jachnow, „What’s Become of the German Greens?“ *New Left Review* 81, 2013.

¹¹³⁰ Jamie Shea: interview for the Westdeutscher Rundfunk TV documentary, ‘Es begann mit einer Lüge’, February 2001.

¹¹³¹ Више у: Joachim Jachnow, cit.delo, pp. 95-117.

политиком уважавања леве струје Ротове повратили су део гласова некадашњих присталица. Резултат на изборима је у односу на очекивања био прилично висок, 8.6% гласова тј. 55 мандата. Могло би се рећи да су добили поправни, другу шансу да у поновној коалицији са SPD покажу да су прележали дечије болести првог учешћа у власти. Као камени темељци прокламовани су енвајронменталистички принципи, менаџерски приступи у оквиру већ постојећег система, попут одрживог развоја и еколошке модернизације.¹¹³² Коалициони споразум са SPD није битније мењан, уз веру да ће се овог пута већински партнер држати договорених тачака.

Сам „црвено-зелени“ споразум под називом - *Обнова, Правда, одрживост*, заснивао се на три стуба, јачању економије, друштвеној правди, и еколошкој Немачкој. Оно што су Зелени у овом мандату успели да учине је свакако стимулисање и повећање улагања у производњу енергије из обновљивих извора, као и јако заговарање ратификованог Кјото протокола.¹¹³³ Одређени помаци јесу направљени у смеру поштовања коалиционог споразума, али истовремено направљен је корак уназад по питању генетички модификоване хране (ГМО), где су Немачки Зелени дозволили производњу такве хране, под условом да на декларацијама производа буде јасно истакнуто ког је порекла, чиме се одговорност пренела на потрошаче. SPD је многе аспекте споразума са мањинским партнером пролонгирала за другу половину мандата, међутим управо на њеној половини почетком 2005. године канцелар Герхард Шредер решио је да распише ванредне изборе. Зелени су се нашли у незахвалној ситуацији да у кратком временском периоду анимирају своје гласаче за поновно поверење.

Непланирано по Савез 90/Зелени, 2005. година вратила их је онде где су провели прве 2 деценије од свог оснивања, у опозицију. Превремени избори те године нису оставили довољно простора и трикова да Зелени и овога пута извуку неког кеца из рукава, те да своју еколошким принципима недоследну политику и даље називану екологистичком, оправдају пред бирачима. Рачун који је требало испоставити бирачима је био превелик, а време отплате прекратко. Процентуално, Зелени су изгубили свега 0.5 посто гласова на изборима 2005. године, али су изгубили власт. Добијени проценат гласова Зелених (8.1%) био је недовољан за SPD да поново формира парламентарну већину са Зеленима. Формирана је идеолошки неприродна, али ипак реализована коалиција са Хришћанско-демократском унијом (CDU). Од федералних избора 2005. преко избора 2009. закључно са изборима 2013. и 2017. године, доминантна партија која је четири пута за редом чинила већинског коалиционог партнера у влади Немачке је Хришћанско демократска унија Ангеле Меркел

¹¹³² Подсетимо, „Теоријске основе еколошке модернизације се налазе у хипотези одређених социолошких кругова да капиталистичка либерална демократија, на прагу глобализације, има институционалне капацитете да реформише однос друштва према животној средини који ће резултирати специфичним побољшањима квалитета животне средине. Са тим је повезана и идеја да је еколошка модернизација социо-еколошки израз за стратешки еколошки менаџмент који треба да нагласи еколошка побољшања у приватном сектору пре свега у прерађивачкој индустрији и сличним индустријским секторима.“ У Дарко Надић, *Теорија еколошке модернизације, Годишњак ФПН*, Факултет политичких наука, Београд, 2009, бр. 3, Београд 2009, стр. 259.

¹¹³³ Кјото протокол, како смо детаљно појаснили у протеклом поглављу представљао је најважнији међународни документ у области смањења емисије штетних гасова и спречавања глобалног загревања, чији је финални учинак у области климатских промена био разочаравајућ.

CDU/CSU. Од чега, са изузетком 2009. године коалиција око CDU је у тзв. „свадби слонова“ континуирано чинила републичку власт са SPD. Зелени су новом страначком резолуцијом из 2007. године више декларативно тежили да се врате старим али доста омекшаним еколошким принципима с почетка свог оснивања 1980-их година. Поново у деловима програма траживши трансформацију индустријског друштва, еколошку револуцију која би била еквивалент индустријској револуцији.¹¹³⁴

Пре тога, битан моменат према аналитичарима јесте одлазак Јошке Фишера из странке, што је створило могућност конципирања извештаја који је водио ка својеврсном помирењу, или боље речено поновном покушају сарадње фундаменталиста (фундиса) унутар странке и доминантних реалиста (реалоса). Формиран крајем 2006. и усвојен 2007. године, извештај под именом „Радикални реализам“ у коме се бар декларативно странка враћа коренима радикалних захтева за променом привредно-економских матрица модерног друштва.¹¹³⁵ Накратко, бирачима је то изгледало је то као почетак помирења „фундиса“ и „реалоса“, и стога, резултат на изборима 2009. године био је рекордних 10.7% гласова, односно 68 освојених посланичких места у Бундестагу. Приде, исте године на изборима за Европски парламент остварен је пословично још бољи резултат него на изборима за Бундестаг од 12.1%. Као могућност провејавала је у медијима информација да би нова/стара канцеларка Ангела Меркел могла позвати Зелене у нову владу уместо SPD, али јој то очито није било потребно јер је вештим маневром успела оформити скупштинску већину само са ФДП, избегавши на тај начин и „зелене“ и „црвене.“

На наредним републичким парламентарним изборима 2013. године, Зелени су доживели пад на републичком нивоу са освојених 8.4% гласова, односно 63 мандата у Бундестагу, али и пад резултата на изборима на ЕУ парламент (табела 2). Упркос томе, били су у игри за нову Владу. Наиме, услед непреласка цензуса либерала (ФДП), Меркелова је морала потражити новог коалиционог партнера за скупштинску већину. Њена CDU са сестринском CSU у жељи да избегне коалицију са SPD, на сто је ставила понуду Зеленима за коалициону владу. Међутим, неслагања са Меркеловом око нуклеарне политике Немачке, еколошких пореза, минималне месечне зараде, накнада за незапослене, као и по питањима саобраћаја, резултирала је крахом преговора.¹¹³⁶ Стога нову Владу СР Немачке поново је сачинила „црвено-црна“ коалиција из мандата 2005-2009, CDU/CSU¹¹³⁷ и SPD.

¹¹³⁴ Bündnis 90/Die Grünen, *Klimaschutz ohne wenn und aber —Auf dem Weg zur solaren Gesellschaft*, Resolution Passed at the Federal Green Party Conference in Nuremberg, November, 2007, p. 15.

¹¹³⁵ Ingolfur Blühdorn, „*Reinventing Green Politics: On the Strategic Repositioning of the German Green Party*,“ *German Politics* 18, no. 1, 2009, pp. 36-54.

¹¹³⁶ <http://www.spiegel.de/international/germany/greens-end-coalition-talks-with-merkel-conservatives-a-928153.html> (приступ: 25.11.2021)

¹¹³⁷ Christliche Demokratischen Union/Christliche Sozialen Union – CDU/CSU

Табела 2. Изборни резултати Савеза 90/Зелени 2013. и 2014. године¹¹³⁸

Година	Избори	Процент гласова	Освојена посланичка места/ укупно посланика
2013.	Избори за Бундестаг	8.45 %	63/631
2014.	Избори за ЕУ парламент	10.7%	11/96

Несумњиво те 2013. године постојала је реална могућност да се Зелени нађу поново у власти, али очито поучени негативним искуствима са вишеструко доминантнијим већинским коалиционим партнером (из периода власти са SPD) одлучили су да такве понуде не прихвате без гаранција да ће њихови захтеви бити спроведени у дело. Незванично, став странке је био да би им са тако ниским коалиционим потенцијалом, оличеним у једва преко 8% утицај у влади био занемарљив.

Континуитет таквог става показују и резултати наредних избора 2017. године, на којима Зелени бележе тек за нијансу бољи резултат, али који поново није био довољан да се добаци до 9% гласова (табела 3.). Ипак, изнова, као и 2013. године уследила је нова понуда на столу Зеленима од стране Меркелове чија CDU/CSU бележи најгори резултат од 1949. године. Наиме, први улазак крајње деснице (AfD) у Бундестаг од II светског рата, делом је био заснован на преливању гласова из корпе Меркелове умерене деснице. Незадовољни меком мигрантском политиком, израженије десно оријентисани гласачи довели су AfD до 12% гласова. Готово извесна је била такозвана „Јамајка“ коалиција, односно влада сачињена од CDU/CSU, FDP и Зелених.¹¹³⁹ Јутро након изборног дана речи Мартина Шульца првог човека SPD нагостили су наведено. Наиме, Шулец је лидерима Зелених и FDP-а поручио следеће: „Даће вам (Меркелова) шта год пожелите, јер једино што жели јесте канцеларска фотеља“. Међутим, управо та два потенцијална коалициона партнера су показала да нису превише вољни за сарадњу. Први човек FDP-а Кристијан Линдер, оптужио је Зелене да су превелики идеалисти и да нису реални, на шта му је тадашња лидерка Зелених Катрин Геринг-Екарт одговорила да ће питање животне средине ставити у срж сваког коалиционог договора, те да види мало тога заједничког са FDP-ом.¹¹⁴⁰ Након вишенедељних преговора, неочекивано, али као консензус да се не иде на нове изборе, формирана је стара „противприродна“ „црвено-црна“ коалиција CDU/CSU и SPD.

¹¹³⁸ Самостално креирана табела, према бази података званичних страница Европског парламента и Савезне службе за праћење изборних резултата СР Немачке: <https://www.europarl.europa.eu/> и <https://www.bundeswahlleiter.de> (приступ: 25.11.2021)

¹¹³⁹ Јамајка коалиција термин је који се користи са коалиционо деловање странака у бојама ове карипске државе. CDU/CSU (црно) – FDP либерали (жуто) – Alliance90/Die Grune (зелено).

¹¹⁴⁰ <https://www.politika.rs/sr/clanak/389414/Glasali-Merkelova-Stajnmajer-Sulc> (приступ: 25.11.2021)

Табела 3. Изборни резултати Савеза 90/Зелени 2017. и 2019. године¹¹⁴¹

Година	Избори	Процент освојених гласова	Освојена посланичка места/ укупно посланика
2017.	Избори за Бундестаг	8.94 %	67/709
2019.	Избори за ЕУ парламент	20.53%	21/96

Ако период од изласка из републичке савезне власти (2005-2021) јесте био обојен на федералном нивоу вишим степеном опреза, на тренутке и формом раније прокламоване „антипартије“ која не улази у владу пошто пото, онда деловање Зелених на локалном нивоу разоткрива непромењени прагматистични дух уселе у ову странку доминацијом реалоса од 1990. године. Наиме, од 2013. године Зелени готово редовно почињу да улазе у најразличитије политичке аранжмане, и у том тренутку (2013) се налазе у коалиционим владама 8 савезних република.¹¹⁴² Ова врста локалног политичког прагматизма зачала се почетком 2011. године у околностима одлуке владе Ангеле Меркел да продужи радни век 17 нуклеарних електрана отворених пре 1980. године, а свега након месец дана догодила се нуклеарна катастрофа у Фукушими. Уз то, влада Савезне Републике Баден-Виртемберг, који је 58 година био чврсто у рукама конзервативаца, на арогантан начин спровела је изградњу скупе, нове железничке станице у Штутгарту. Грађани главног града покрајине, Штутгарта, разочарани, јавним демонстрацијама показали су гнев према „неодговорној“ неколошкој, и нуклеарно ризичној политици владајуће Хришћанско-демократске Уније. Кампања, испоставило се успешна, коју су водили Зелени била је слична оним из 1980-их, кроз активне демонстрације, позивање на изворне принципе екологазма, попут антинуклеарне борбе и непосредне демократије.¹¹⁴³ Баден-Виртемберг, као једна од најбогатијих држава Немачке, и један од најпросперитетнијих делова Европе, прешао је у руке Зелених, а први председник владе из редова Зелених у било којој савезној држави постао је Винфрид Кречман.¹¹⁴⁴

Од тог момента, Зелени врло радо прихватају „најшареније“ могуће коалиције на нивоима савезних држава. Свесно тиме показујући флексибилност да са свима, не само могу преговарати, него и сарађивати у власти. Тако у периодима 2013-2017, и 2017-2021 формирају коалиције „у свим бојама“.

¹¹⁴¹ Самостално изведена табела, према бази података званичних страница Европског парламента и Савезне службе за праћење изборних резултата СР Немачке:

<https://www.europarl.europa.eu/> и <https://www.bundeswahlleiter.de> (приступ: 20.9.2021)

¹¹⁴² Савезна Република Немачка састоји се од 16 савезних држава. Зелени су се 2013. године у седам држава нашли као мањински коалициони партнер, док су у Баден-Виртембергу већински партнер.

¹¹⁴³ Индикативно и први изборни успех у историји Зелених забележен управо у Баден-Виртембергу, на првим изборима на којима су учествовали 1980. Иако су тада на федералном нивоу освојили 1.5% гласова, у овој савезној држави су ушли у парламент освојивши 5.3% гласова.

¹¹⁴⁴ <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/27/german-green-victory-fukushima> (приступ: 27.11.2021)

Ако се аранжмани са SPD-ом, могу подвести под релативно природне, будући да лево оријентисана основа постоји унутар обе структуре, као и искуство заједничке републичке власти (1998-2005), онда се црно-зелене (CDU–Зелени) коалиције свакако могу назвати „противприродним“. Упркос томе, формиране су, а за циљ су имале да покажу да Зелени и те како могу са свима у власт, онде где их то неће пуно коштати, на локалу. Црно-зелене коалиције од 2013. године не представљају изузетак, већ неретко правило у сарадњи на савезним нивоима. Тако већ током 2014. године у две савезне државе Тиргинији и Хесену на власти се налазе Зелени и CDU. Према речима генералног секретара странке, Мајкла Келнера из 2016 . године, позитивна страна оваквих коалиција је да је су подстицај за политичку хетерогеност, и да је унутарстраначка свађа између различитих крила око праве врсте коалиције за сада углавном окончана. На тај начин како је истакао, странка испуњава личне претензије на независност у реализацији своје политике у различитим коалиционим констелацијама, како је и формулисано на Конференцији савезних делегата, након пораза на савезним изборима 2013. године: „Ми самостално креирамо зелену политику и тек тада ћемо тражити наше партнере“.¹¹⁴⁵ Декер овај феномен дихотомије локалног у односу на федерални (републички) ниво види као покушај Зелених да прошире обим свог деловања на савезном нивоу у погледу републичких избора, јер савезне државе су увек деловале као полигон за тестирање коалиција на републичком - федералном нивоу.¹¹⁴⁶ Да никакве посебне принципијелности нема у коалиционом деловању на нивоу савезних држава, најеклатантније приказује поменути пример из Баден-Виртемберга. Наиме, Зелени су управо од CDU након низа протеста, проеколошких акција, политичке и економске дискредитације, преузели власт 2011. године, да би већ 2016. године у истој савезној држави са њима формирали владу.

Табела 4. Коалиционе владе Савеза 90/Зелени на нивоу савезних држава у периоду од пет година (2011-2016)¹¹⁴⁷

Савезна држава, (Година) Коалиција	Процент гласова Зелених	Број министара у савезној држави	Број министара у процентима	Процент посланика укупно
Баден-Виртемберг (2011-2016) Зелено-Црвена	24.2%	5 од 11	45.5%	50.7%
Баден-Виртемберг, (од 2016-2021) Зелено-Црна	30,3%	6 од 11	54,5%	53,4%

¹¹⁴⁵ Arne Jungjohann , *German Greens in Coalition Governments*, Heinrich-Böll-Stiftung, 2017, p.17

¹¹⁴⁶ Frank Decker, „Veränderungen des Parteiensystems und mögliche Regierungskonstellationen“. In *Bundestagswahl*, 2013, pp.42-43.

¹¹⁴⁷ Самостално изведена табела, према званичној бази података Бундесрата и Савезне службе за праћење изборних резултата СР Немачке: <https://www.bundesrat.de> и <https://www.bundeswahlleiter.de> (приступ: 29.11.2021)

Бремен (2011–2015) Црвено-Зелена	22,5%	3 од 7	42,8%	36,8%
Хесен (од 2014-2018) Црно-Зелена	11,1%	2 од 9	22.2%	22.9%
Хамбург (од 2015) Црвено-Зелена	14.7%	3 од 12	25%	20.5%
Доња Саксонија (од 2013-2017) Црвено-Зелена	13.7%	4 од 10	40%	28.9%
Северна Рајна- Вестфалија (од 2012 до 2017) Црвено-Зелена	13.3%	3 од 12	25%	22.6%
Рајна-Палатинат (2011–2016) Црвено- Зелена	15.4%	3 од 9	33.3%	30%
Рајна-Палатинат (од 2016 до 2021) Семафор коалиција *	5.3%	2 од 10	20%	11.5%
Шлезвиг-Холштајн (од 2012 до 2017) Приобална коалиција**	13.2%	2 од 8	25%	28.6%
Тирингија (од 2014 до 2020) Црвено-Црвено- Зелена***	5.7%	2 од 9	22.2%	13%
Саксонија Анхалт (од 2016 до 2021) Кенија коалиција****	5.2%	1 од 9	11.1%	10.8%

* Семафор коалиција представља владу/блок састављену од странака у бојама светала семафора: SPD (црвени), FDP (жути) и Die Grunen (Зелени)

** Приобална коалиција представља владу у формирану од стране SPD, Зелених и Локалне партије данске мањине SSW (South Schleswig Voters Association)

*** Црвено-Црвено-Зелена коалиција представља владу/блок сачињен од SPD, Левице (Die Linke) и Зелених.

**** Кенија коалиција је влада/блок састављен од странака боја Кенијске заставе: SPD (црвена), CDU (црна) и Зелени (зелена).

Како се из табеле 4. може видети, уз коалицију формирану новембра 2016. године на нивоу Берлина са SPD и левицом, Зелени су се почетком 2017. нашли у власти у чак 12 од 16 савезних држава што је апсолутни „рекорд“ када је реч о партиципацији било које партије у власти на нивоу савезних држава.

Нови пресек из децембра 2021. године говори да је број сазива готово одржан са још вишим нивоом утицаја унутар самих влада.

Наиме у тренутку писања ове дисертације Зелени се налазе у 11 савезних влада од могућих 16. (Табела 5)

Табела 5. Актуелне коалиционе владе Савеза 90/Зелени у савезним државама (1.12.2021)¹¹⁴⁸

Савезна држава	Година почетка коалиције	Састав коалиције	Процент гласова Зелених
Баден-Виртемберг ¹¹⁴⁹	2021	Зелено-Црна	32.64%
Рајна-Палатинат	2021	Семафор коалиција	9.3%
Берлин	2021	Црвено-Зелена ¹¹⁵⁰	18.9%
Тирингија	2020	Црвено-Црвено-Зелена	5.2%
Хамбург	2020	Црвено-Зелена	24.18%
Саксонија	2019	Кенија коалиција	27.5%
Бранденбург	2019	Кенија коалиција	10.78
Бремен	2019	Црвено-Црвено-Зелена	17.4%
Хамбург	2018	Црвено-Зелена	24.2%
Хесен	2018	Црно-Зелена	19.8%
Шлезвиг-Холштајн	2017	Јамајка коалиција	12.9%

Као што се може видети у последњих 10 година, од 2011. до 2021. године, Зелени су „најсарадљивија“ странка на немачком политичком небу. Број од 12 савезних влада у

¹¹⁴⁸ Самостално изведена табела, према званичној бази података Бундесрата и Савезне службе за праћење изборних резултата СР Немачке: <https://www.bundesrat.de> и <https://www.bundeswahlleiter.de> (приступ: 29.12.2021)

¹¹⁴⁹ У савезној држави Баден-Виртемберг Зелени чине већинског партнера у влади са мањинском CDU.

¹¹⁵⁰ „Семафор“ коалиција, (Зелени, SPD и FDP) у тренутку писања дисертације оформила је нову Владу Савезне Републике Немачке, децембра 2021. године.

периоду 2011-2016, те 11 савезних влада у интервалу 2017-2021. збирно чини 23 владајуће коалиције, што је највећи број влада у којима је једна странка учествовала. Налазе се чак и испред традиционалних гиганата попут SPD, која је у том интервалу (2011-2021) имала 22 коалиционе владе, и CDU са 21. За све то време до последњих избора 2021. године на републичком нивоу нису учествовали нити у једном сазиву владе. Наведено је приказ дволичног система партије која на републичком нивоу не жели мрвице власти, али се са тек мало више, задовољава на локалном нивоу. Други утисак аналитичара је да је реч о приказу, да када желе онда принципе могу ставити по страни, чиме прагматично подижу преговарачку цену у формирању будуће федералне републичке власти. Последње, узимајући у обзир сарадњу са готово свим партијама на локалном нивоу (изузев са AfD), Зелени исказују да им идеолошка компонента не игра битну улогу, већ лични договор. Стога, у анализи последњих 10 година рада, на скали лево-десно најближе би се могли сместити у центар, и посматрати све више не само као прагматична, већ и као „catch all“ партија, чему ће делом, бити посвећен последњи део овог поглавља.

5.2.4. „Пета“ фаза развоја и њене специфичности

Прелазак на прагматизам, популистички маневри, позиционирање ка центру политичког спектра, стављање животне средине по страни, и одрицање од темељних принципа, зарад што бољих изборних резултата на изборима 2021. године, биће фокус наставка рада, и то кроз два додатна нивоа анализе.

Први, програмско-прагматски, биће поткрепљен *другим*, практично-популистичким. Обједињени указују нам на то да нови програм из 2020. године само додатно етаблира оно што је странка већ спроводила након 1990. године - усвајање још конкретнијих праваца политичког деловања у циљу испоставиће се, успешног прикупљања гласова и уласка у републичку владу, у којој неће представљати маргиналног коалиционог партнера, који је тек нешто изнад цензуса.

Паралела прве две фазе развоја (1980-1990), када је функционисање странке било засновано на фундаменталним основама екологизма, и периода пете фазе развоја (2005-2021), даће нам кристално јасну слику промене дискурса ове странке. Такође, уоквириће нам конкретније уз досадашњу анализу републичко-локалних коалиционих непринципијелности, *пету фазу развоја* Зелених као довољно специфичну да буде засебна целина на свим нивоима анализе.

Увод у базичне специфичности *пете фазе* развоја Зелених нуди нам анализа другог мандата коалиционе власти на републичком нивоу SPD и Зелених (2002-2005) у одељку споразума о *Еколошкој модернизацији и заштити потрошача* из Агенде 2010. Наиме, како Надић примећује ово је представило ништа друго до званично „прихватање партије Зелених либералног приступа проблему заштите животне средине, где интерес крупног капитала и

квантитативног економског раста доминира над интересима заштите животне средине.¹¹⁵¹ Додајући да је таква визија прокламована у слогану *За одрживу Немачку* „не представља ништа друго до одрживи капитализам, односно „еко-капитализам“ како га је и сама странка дефинисала.¹¹⁵² На овај начин, симболично се ставила тачка на сваки елемент присуства екосоцијализма макар у таговима, и обзнанило се прихватање еко-либерализма као идеолошке основе с којом је странка ушла своју пету фазу развоја – *релевантну опозицију са искуством власти*. Ово уједно чини *прву карактеристуку* поменутих пет фаза развоја Зелених.

Другу карактеристику фазе 2005-2021. чини максимизација коалиционог потенцијала и првенствено је чини интенција странке да заузме што већи простор унутар левог центра, приближавајући се све више самом центру. Тиме би се с једне стране експлоатисало велико гласачко тело SPD, а с друге стране странка би у потпуности постала коалиционо прихватљива свим партијама у Немачкој.

Наведених преко 20 коалиционих влада у интервалу 2011-2021, са свим странкама (изузев са AfD¹¹⁵³) у савезним државама, део је управо те тактике, започете већ након изласка из власти и ступања у пету фазу. До тада је била готово незамислива коалиција са десним центром (CDU/CSU) на било ком нивоу, међутим под утицајем доминанте еко-либералне струје, већ у Хамбургу 2008. године одбијају релативно природну коалицију са левицом (Die Linke) и SPD, формирајућу у овој савезној држави власт управо са CDU. Наредне, 2009. године у савезној држави Сарланд такође одбијају „природе савезнике“ Левицу и SPD и формирају владу са CDU и FDP (либералима). Стога, садашње владе које су конституисале у чак пет савезних држава са CDU (види табелу 5), више нису изузетак него правило политичког прагматизма Зелених. Изјава функционерке странке Брите Јакоб да „Зелени су све више фокусирани на спасавање демократије ширењем базе и сарадњом са другим странкама(...)Отворени смо за сарадњу с оним који су вољни радити с нама, јер боље је имати мало Зелених него нимало“,¹¹⁵⁴ на најбољи начин исказује оправдање и/или изговор за овако шаренолику коалициону политику, ван сваког идеолошког скупа принципа.

Трећа карактеристика ове фазе Зелених оличена је у још једној тековини традиционалних странака – *омасовљењу чланства*. Иако таква интенција формалног чланства никада није била ни програмски ни практични циљ Зелених, по угледу на две највеће партије Зелени су почели рад и на овом пољу. Наиме, Зелени су од свог настанка 1980. до 2010. године сакупили 52.000 чланова¹¹⁵⁵, док је интензивном кампањом

¹¹⁵¹ Дарко Надић, цит.дело, 2007, стр. 82.

¹¹⁵² Ибидем, стр. 82.

¹¹⁵³ Од оснивања странке Алтернатива за Немачку - Die Alternative für Deutschland (AfD) 2013. године, ниједна партија није желела да формира власт са њима, како на савезном тако и на републичком нивоу. Штавише, све партије су декларативно против било каквих преговора са странком крајње деснице Немачке. На изборима 2017. и 2021. године AfD је већ на стабилних 5 милиона гласова, а у децембру 2021. године налазе се у парламентарима свих 16 савезних држава.

¹¹⁵⁴ Amanda Sloat, *Germany's new centrists? The evolution, political prospects, and foreign policy of Germany's Green Party*, Robert Bosch Foundation Transatlantic Initiative, 2020, p. 26.

¹¹⁵⁵ Oskar Niedermayer, *Party membership in Germany: 2019 Edition*, Arbeitshefte a. d. Otto Stammer-Zentrum, 2019, p. 6.

омасовљења до 2021. године тај број досегао готово 110.000 чланова.¹¹⁵⁶ Зелени су у декади 2010-2020 више него удвостручила број чланова, а успех таквог маркетинга се посебно истиче у светлу две чињенице а) Да су претходно у дводеценијском периоду од 1990-2010 чланство повећали за само 11.000, са 41.000 на 52.000 чланова; б) Да су у истој декади највећег пораста чланства Зелених (2010-2020) SPD, CDU и CSU изгубиле 7 до 10 посто чланства у односу на 2010.годину.¹¹⁵⁷

Четврта карактеристика је измењена стратегија избора лидера. Наиме, од оснивања су постојала три правила у избору лидера Зелених. 1) Странку морају водити два равноправна копредседника 2) Копредседници морају бити различитих полова 3) Политички сензибилитет копредседника мора бити различит. Последње правило, уједно најспорније, и није формалног карактера, али у пракси је увек спровођено на тај начин да један копредседник/копредседница буде про форме нешто радикалнији/а у захтевима ближим фундаментима Зелених, док је други/а представљао чисту прагматско-центристичку струју реалоса. Пракса је показала да су од 1990. најчешће оба лидера била блиска центру, и да осим поменуте Ротове која је била блиска левом крилу странке, струја фундиса није имала правог представника. Ипак, одустајање од макар и про форме идеолошког баланса међу лидерима представљао је отворени избор Аналене Бербок и Роберта Хебека на места нових лидера странке 2018. године. Обоје нескривени „центристи“ и реалоси, били су свесни прагматско-популистички део тактике Зелених, да се прикажу као странка чије локално деловање, а сада и лидери одражавају максималну флексибилност за сарадњу са свима који понуде довољно добре услове усклађене са интересима руководства партије. Друга политички позитивна екстерналија бирања оба члана нескривених реалоса, јесте и да Зелене учине прихватљивијим другим гласачима који нису загрижени обожаваоци животне средине и теме екологије.¹¹⁵⁸ Како истраживачица Аманда Слот закључује, „они свакако нису револуционарни, али су довољно зелени за левицу и довољно прагматични за оне мање идеолошки настројене.“¹¹⁵⁹ Након избора за Европски парламент и освајања преко 20% гласова, односно 21 од 96 посланичких места којих даје СР Немачка, подршка у странци копредседничком дуу, скочила је на преко 90% појединачно. Како Брита Јакоб, виша политичка саветница Зелених за међународна питања и питања ЕУ-а, објашњава: „неки чланови се морају суочити са стварношћу, да је тренутни изборни успех уско повезан с променом политике новог вођства“.¹¹⁶⁰ Јасно алудирање на пре свега екосоцијалисте и екоконзервативце који нису задовољни избором лидера из само једне струје странке – еколибералне. Но, како је чита нова тежња зелених (супротна идеји „антипартије“), да постану странка интегрисана у што већи број владајућих структура, принцип „резултат оправдава средства“ је постигнут како на поменутих изборима, тако и на септембарским

¹¹⁵⁶ <https://www.telegraph.co.uk/news/2021/04/25/german-greens-see-10-fold-increase-membership-applications-party> (приступ: 29.11.2021)

¹¹⁵⁷ Oskar Niedermayer, cit. delo, p. 6.

¹¹⁵⁸ Matthew Karnitschnig, „German Greens elect new leadership duo,“ Politico, January 27, 2018, <https://www.politico.eu/article/annalena-baerbock-roberthabeck-german-greens-elect-new-leadership-duo/> (приступ: 30.11.2021)

¹¹⁵⁹ Amanda Sloat, *Germany's new centrists? The evolution, political prospects, and foreign policy of Germany's Green Party*, Robert Bosch Foundation Transatlantic Initiative, 2020, pp. 17-18.

¹¹⁶⁰ Ibidem, p. 19.

републичким изборима 2021. где су Зелени добили готово седам милиона гласова за Бундестаг, односно рекордних 14.8%.

Пета карактеристика ове фазе прожима све претходне, али заслужује да буде засебно издвојена, као - *Маркетинг и медијске кампање*. Авангардно оснивање и сам наступ током доминације фундиса, сам по себи био је маркетинг довољан не само да анимира гласаче, него и целокупну светску јавност. Међутим, након раскола 1990. године и преузимања странке од стране реалоса, дошло до нужности онога што се зове политички маркетинг и предизборна кампања у правом смислу. Зелени се у томе нису најбоље снашли, почевши од горепоменутог слогана за изборе 1990. године „Сви причају о Немачкој - Ми говоримо о времену”,¹¹⁶¹ који је показао фокусираност Зелених на климатске проблем пре него на питање уједињена Немачке и коштао их пада испод цензуса. Такође, еклатантан пример је и кампања која је изазвала подсмех јавности „Вегански дан у школама“ (Veggie day) и као таква била је погрешна бар из неколико разлога. Првенствено јер је пласирана у држави која је позната као највећи конзумент меса по глави становника у Европи и друго, како је истакла тадашња председница Зелених у савезној држави Шлезвиг-Холштајн Рут Кастнер, „таква кампања отворила је фронт за предизборне оптужбе Зелених да спроводе еколошку диктатуру.”¹¹⁶² Одевни идентитет Зелених такође је постао мејнстрим, утопљен у политичку очекиваност и досадну свакодневицу. Парадигматичан приказ ове промене је компаративни поглед на лежерно одевеног Јошку Фишера министра државе Хесен 1985. године, и класично одевеног Јошку Фишера министра спољних послова СР Немачке 20 година касније. Авангардно се изгубило на свим нивоима, па је промена лошег маркетинга и кампања била неопходна, и са успехом се може приписати петој, популистичкој фази развоја Зелених. Наиме, последњих година Зелени копирају добре и проверене праксе својих политичких ривала, попут предизборне кампање у Баварској где су носили традиционалне народне ношње, као исказ поштовања локалних симбола и тежње да поврате део својих конзервативних гласача. Слично „преписивање“ су направили и постављањем својеврсних пивских шатора у предизборној кампањи, у којима би разговарали са заинтересованим грађанима о правцима своје политике у традиционалном амбијенту. Ово се до тада сматрало ексклузивним делом кампање конзервативне CSU, али популизам Зелених упркос оптужбама за „маркетиншки плагијат“, на тај начин привлачи традиционално оријентисане, најчешће аутохтоне Немце. У осталим маркетиншким наступима држе се подаље од директних оптужби на рачун противника, инсистирајући на космополитским паролама, слаткоречивом, понекад у песничком тону. На територији источне Немачке на разне оптужбе од стране Алтернативе за Немачку (AfD), пласирали су једноставну паролау „Мржња није алтернатива за Немачку”.¹¹⁶³ У поменутом слаткоречивом, поетском тону предњачи копредседник Хебек, ког противници попут новог лидера CDU Армина Лашета

¹¹⁶¹Die Grünen, Hronika Zelenih 1979-2019 – cit.delo, 2019, p. 40.

¹¹⁶² <https://www.theguardian.com/world/german-elections-blog-2013/2013/sep/13/german-election-wurst-policy-veggie-day-greens> (приступ: 2.12.2021)

¹¹⁶³ Katrin Bennhold, „Greens Are the New Hope for Europe’s Center. For the Far Right, They’re Enemy No. 1,“ The New York Times, July 14, 2019, Доступно на: <https://www.nytimes.com/2019/07/14/world/europe/greens-yellow-vests-germany-europepopulism.html> (приступ: 5.12.2021)

називају „слаткоречивим писцем са севера“, који „доста тога на леп начин каже, али без икаквог садржаја који би се запамтио“. ¹¹⁶⁴

Такве придике Зелене не поколебавају у лирично-романтичарском популизму. Слогани попут „Нада уместо страха“, „Храброст има много лица“, „Отвори срце, пусти мржњу“, су редовни део кампања ове партије, испоставља се са доста успеха. Такође, виши степен маркетиншке интеракције са чланством и заинтересованима појединцима, фокус на читавом низу вредности, од десно конзервативних и традиционалних, преко мултикултурално инклузивних условио је и поменуто повећање чланства за више од 100 посто у последњих 10 година. Стога, ова димензија новог популистичког маркетинга, и другачијих кампања јесте једно од кључних обележја пете фазе развоја Зелених.

Шеста карактеристика у овој фази је потпуно измењени програмски и практични однос странке према једном од темељних принципа – *Мир и ненасиље*. Наиме, како ћемо у наставку рада унутар компаративне анализе првог и последњег партијског програма указати, Зелени су дубоко укоренење елементе пацифизма, антиратног афинитета, распуштања војних савеза, демилитаризације, и разоружања, заменили прагматичним приступом унутар шире спољно-безбедносне политике. Подршка допремању оружја унутар ратних зона, гласање за војне интервенције, нова милитаризација ЕУ, само су неки од аспеката на које ћемо указати у наставку поглавља, као транзицији Зелених ка политичком прагматизму, идеолошком центрizmu и медијском популизму. Све наведено уједно чини битну карактеристику пете фазе развоја најзначајније еколошке партије Европе.

Као што се може и видети из карактеристика пете фазе (2005-2021), а посебно изражено последњих година, животна средина је само узредно питање којим се Зелени данас баве. Инкорпорирање питања животне средине у агенде осталих традиционалних партија почетком 2000-их, одузео је ексклузивитет овог поља Зеленима. Њихов одговор је био имплементација поља којима се традиционалне партије баве, покушавајући да им на тај начин узврате одузимањем дела агенде, па и самих гласача. Управо тај моменат довео је до предимензионарања осталих поља у односу на она која су пропагирана приликом оснивања странке, и у првој деценији постојања. Стога аутори попут Манфреда Гилнера сматрају грешком померање фокуса са њихових кључних питања – животне средине, права жена и мира – те окретање уместо тога ка - социјалној правди. "То је била стратешка погрешка, јер то не спада у њихове оснивачке идеје", и додаје "То је тема која остаје у надлежности SPD-а."¹¹⁶⁵ Исправно је закључио Гилнер након релативно лошег резултата Зелених на изборима 2013. године. Тема слободног тржишта, економског раста, односи према НАТО-у, војним интервенцијама, ГМО-у такође су доживеле своје драстичне промене у односу на старе премисе. Штавише, не само да су промењени дискурси унутар ових тема, већ је њихова квантитативна заступљеност и партијска окупираност надишла централну проблематику животне средине.

¹¹⁶⁴ <https://www.zeit.de/zustimmung?url=https%3A%2F%2Fwww.zeit.de%2Fpolitik%2Fdeutschland%2F2020-02%2Fcdu-armin-laschet-partei-vorsitz-kandidat-robert-habeck-gruene-kritik> (приступ: 5.12.2021)

¹¹⁶⁵ <https://www.theguardian.com/world/german-elections-blog-2013/2013/sep/13/german-election-wurst-policy-veggie-day-greens> (приступ: 7.12.2021)

Управо на овим темама, направимо компаративну анализу првог програма Зелених *Бундеспрограма* из 1980. године и последњег програма партије из 2020. године, који је сублимирао деловање странке у последњој деценији, и на истим принципима конципирао деловање за наредни период:

Формирање програма - Како смо у пређашњем делу рада истакли, *Бундеспрограм* из 1980. године сам по себи био је заснован на једном од главних принципа Зелених - непосредне демократије, у овом случају и унутарстраначке, где су чланови предлагали идеје, приоритете, методологију деловања, а партија их интегрисала у јединствен систем. С друге стране, последњи програм, из новембра 2020. године под именом *Да поштујемо и штитимо*, настао је као креација руководства партије која га је у потпуности конфигурисала, а онда проследила члановима на увид и консултације. На исти начин настали су и програми из 1993. и 2002. године. Начин креирања и доношења програма са некадашњег „од доле ка горе“ модалитета који је одговарао базичном принципу непосредне инклузивне демократије, замењен поменути програмским креирањем „од горе ка доле“. Наведено је симболички, али и функционални приказ транзиције Зелених ка прагматско-професионалној партији.

Самодефинисање - практичним деловањем, али делом и програмском формом, 1980. године, Зелени су се самодефинисали у дијапазону од антипартије, до партије радикално леве оријентације.¹¹⁶⁶ Концепт антипартије значио је да се на политичку сцену улази не би ли се глас зелених идеја и скупа еколошких вредности чуо унутар институција. Међутим, не примарно кроз улазак у власт, било локалну или републичку, са постојећим партијама које су и довеле до еколошке неравнотеже. Они су управо првим програмом, али и деловањем, представљали алтернативу постојећем систему вредности као „нова морална“ снага Немачке. Прва реченица из *Бундеспрограма* гласи „Ми смо алтернативна традиционалним политичким партијама“¹¹⁶⁷ недвосмислено упућује на другачији политички наратив од постојећег. С друге стране, у најновијем програму *Поштовати и штити*, прва реченица у самом садржају упућује на дистанцирање од програма из 1980. године на још недвосмисленији начин: „*Поштовати и штити* - промена ствара стабилност - уско је повезана са својим претходницама: на пример, програм цитира прву реченицу нашег програма из 2002. и упућује на Основни консензус из 1993. у облику одломка. На тој основи поново саставља грађење нашег света.“¹¹⁶⁸ Као што се види, дистанцирање од традиционалних партијских форми није више ни програмска карактеристика Зелених, али дистанцирање од првог и оснивачког програма из 1980 је јасно. *Бундеспрограм* за Зелене не постоји као референтна тачка најновијег, док су наредна два из

¹¹⁶⁶ Дарко Надић, цит.дело, Београд 2007, стр. 45.

¹¹⁶⁷ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Bonn, Die Grünen, 1980, pp. 4-5.

Доступно на:

https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/publikationen/1980_001_Grundsatzprogramm_Die_Gruenen.pdf (приступ: 8.12.2021)

¹¹⁶⁸ Bündnis 90/Die Grünen, *Manifesto - To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 3

Доступно на: https://cms.gruene.de/uploads/documents/20210311_Grundsatzprogramm_EN.pdf (приступ: 8.12.2021)

1993. и 2002. године основа на којој се гради континуитет. Ова транзиција у самодефинисању, најбоље се може прочитати у изјави Петре Кели пред објављивање укупно другог, а првог еко-либералног програма Зелених из 1993. године: „Зелени формирано као врста анти-партије, претворили су се у партију опседнуту влашћу...мртво досадну немачку партију.“¹¹⁶⁹ Одиста од концепта антипартије, и/или тврде радикално леве еколошке партије није остало ништа, што ће нам указати наредна дистинкција.

Тежња за влашћу - представља трећи скуп разлика између екологистичког оснивачког акта Зелених и нове програмске агенде из 2020. године. Наиме, како је Келијева констатовала глад за влашћу већ 1990-их обузела је доминантну еколибералну струју унутар странке - реалосе. Неколико улазака у владе савезних држава, те улазак у републичку власт у коалицији са SPD представљало је на још једном нивоу раскрштање са оригиналним програмом из 1980. године. Од антипартије имуне на власт, постали су у последњој деценији странка са највише формираних влада у целој Немачкој (табеле 4. и 5.). Питање опредељења Зелених Немачке ка опцији а) зелено реформаторској б) алтернативној – зелено радикалној партији, добило је одговор.¹¹⁷⁰ Они постају јасна зелено-реформаторска партија, заснована на енвајронменталистичким корективним алатима, прагматске методологије, и популистичког приступа. Уједно апсолутно одустају од суштинских промена система, било друштвене, политичке или економске сфере. Правац који сам по себи подразумева мање екологије, а више калкулативне економије. Животна средина у том смислу бива поље негативне екстерналије економске матрице, чији негативан утицај треба умањити, што је битно разликује од позиције централне теме и вредности по себи, унутар екологистичког манифеста какав је био Бундеспрограм из 1980. године.

Економско-тржишна диверсификација - Кључна констатација првог, Бундеспрограма, је да су економска матрица капиталистичког начина производње, потрошње и система вредности, узроци настале еколошке кризе. У уводу овог програма напомиње се да се: „Партије основане у Бону понашају се као да је бесконачно повећање индустријске производње могуће на планети Земљи и „Сматрамо грешком што садашња економија раста и даље промовише срећу и испуњење живота; напротив, људи постају све више узнемирени и мање слободни. Како се ослободимо прецењивања материјалног животног стандарда, када поново омогућимо самоостварење и поново размишљамо о границама наше природе, наше стваралачке моћи ће такође бити слободне да редизајнирамо живот на еколошким основама...неопходан је потпуни преокрет у нашем краткорочном економском размишљању оријентисаном ка сврси... За разлику од једнодимензионалне политике повећања производње, ми представљамо свеобухватан концепт. Наша политика је вођена дугорочним будућим аспектима.“¹¹⁷¹ У наставку програма се још јасније стаје иза критике раста:

„Не може бити реалне наде у стабилан светски мир све док нема наде за сиромашне у свету и док се води немилосрдна борба свих. Оно што индустријско друштво назива 'раст'

¹¹⁶⁹ Petra Kelly, *Morality and Human Dignity*, in *Nonviolence Speaks to Power*, Center for Global Nonviolence Planning Project, Institute for Peace, University of Hawai'i, Honolulu, 2001, p.126, u Darko Nadić, cit.delo, 2007, str. 47.

¹¹⁷⁰ Милер-Ромел идентификује поменуте две групе еколошких партија у: Ferdinand Müller-Rommel, *Green Parties Under Comparative Perspective*, Wien Univesitat, 1994, pp. 4-5.

¹¹⁷¹ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, pp. 4-5.

је у стварности засновано на жестоком глобалном надметању јаких против слабих, које се на крају мора завршити падом свих.¹¹⁷² Овом изразито критичком осврту на капиталистичку економију и континуирани индустријски раст из званичног програма, треба придружити и осврт на исту тему из изборног програма такође 1980. године, где се напомиње да: „Константни економски раст не мора нужно водити ка побољшању квалитета живота људи, већ да води директно ка претераној експлоатацији природних ресурса, загађивању, психичком и душевном болу, страху и катастрофи. Такво стање може се превазићи само одустајањем од идеје профита у име еколошких, природних законитости - квалитетом уместо квантитета.“¹¹⁷³

Данашњи економски програм Зелених заснива се на подршци постојећим социополитичким формама неолибералног капитализма, унутар компромиса са животном средином, попут одрживог развоја и еколошке модернизације. „Морају се развити нови начини и пронаћи глобални савезници за унапређење социо-еколошке модернизације и поштовања људских права“¹¹⁷⁴ један је од параграфа из програма 2020. године који пословично неконкретно помиње механизме социо-економске доктрине Зелених. Модалитет „одрживог друштва“ из првог програма, заменио је концепт „одрживог развоја“, за Зелене раст више није споран као такав, што у програму директно истичу: „За побољшање животних услова човечанства на глобалном нивоу, раст у одређеним подручјима је такође важан у друштвено-еколошкој трансформацији(...) Економски раст није проблем сам по себи.“¹¹⁷⁵ Ограда да раст иако нужан, мора бити „одржив“ адресиран је на опште форме докумената УН-а, попут циљева одрживог развоја унутар сектора економије, едукације, социјалне правде.¹¹⁷⁶ Две основне карактеристике могу се приметити у економској компарацији првобитног програма зелених и последњег из 2020. године. Први, да је смањен ниво суштинске критике неолибералног концепта производње и потрошње као основе деградације животне средине, чиме се животној средини одузима централна тачка програмских активности. Друга карактеристика, добро усклађена са првом, је изостанак конкретних економских мера, које осим у одређеним пореским предлозима немају суштински садржај. У званичном саопштењу централног тела Немачке индустрије - *Удружењу немачких индустријалаца (BDI)* на тему новог програма Зелених, они констатују да немају критике на сам поглед странке на привредни развој Немачке, али имају критику због недостатака мера којима би се таква привредна политика достигла, односно изостанак прецизности у операционализацији.¹¹⁷⁷ Аналитичари ове мекане тонове виде као нови, још кооперативнији однос Немачке привреде и Зелених, и с друге стране свесну двосмисленост и неодређеност. Мотивација за овако лабаво конципиран економски тон новог програма, били су избори који су долазили 10-ак месеци након обзнане програма, а услед чега нису жели да се било коме замере. Још један прагматско-популистички гест у новом програмском руху немачких Зелених.

¹¹⁷² Ibidem

¹¹⁷³ Die Grünen, Wahlplattform Zur Bundestagswahl 1980, Bonn, p.3 u Darko Nadić, cit.delo 2007, str. 66.

¹¹⁷⁴ Bündnis 90/Die Grünen, Manifesto - *To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 3.

¹¹⁷⁵ Ibidem p. 29

¹¹⁷⁶ Ibidem p. 11, 18, 99, 100, 103.

¹¹⁷⁷ <https://bdi.eu/publikation/news/bewertung-des-grundsatzprogrammwurfes-von-buendnis-90-die-gruenen/> (приступ: 20.12.2021)

Концепт тржишта - Као поткомпонента економског става, код немачких Зелених такође је доживео своју вредносно-структуралну диверсификацију у односу на први оснивачки програм. Наиме, унутар Бундеспрограма, јасна је била уздржаност, критичност и опрезност према концепту модерне тржишне економије, иако се супротни централистичко/командни тип није заговарао, критике су биле на месту. Зелени у свом првом програму идентификују проблеме тржишне економије на неколико нивоа, првенствено корпоративном, због чега констатују да „Доминација на светском тржишту од стране великих корпорација доводи до све већег осиромашења земаља трећег света, што мора довести до урушавања данашњег светског економског поретка.“¹¹⁷⁸ Даље, на значајном нивоу увиђају утицај штампе на креирање јавног мњења и информисана грађана уопште, где слободно тржиште какво јесте, не иде у прилог демократизацији и правилном информисању грађана: „Принципи тржишне економије у штампи значе да мање новине бивају потиснуте од великих и финансијски јаких новина, и да независне новине морају удружити снаге како би формирале информативне и издавачке заједнице. Увек мора постојати свеобухватно и критичко извештавање.“¹¹⁷⁹ Осим у средствима информисања Зелени у свом оригиналном програму констатују и проблеме које слободна тржишта економија изазива у областима попут фармакологије: „Због конкуренције и глобалне експанзије фармацевтске индустрије, на тржиште непрестано долазе нови лекови, чији негативни и нежељени ефекти често превазилазе њихову лековитост.“¹¹⁸⁰ Данашњи Зелени, како смо видели унутар начелне економске анализе, глобално тржиште виде као савезника, дајући му свесрдну подршку у облику у ком сада егзистира. Једина разлика у односу на традиционални концепт тржишта код осталих странака је што уведе термин „социјално-еколошка“ тржишна привреда. Но, она је свакако, неолиберална, наслоњена на потрошачки концепт и конзумеризам иако се нигде директно не помиње. Изостанак радикалне критике попут оне из првог програма јесте врста прећутног одобравања статуа кво. Таква економија у новом програму Зелених доводи до „општег добра која концепте као што су раст, ефикасност, конкуренција и иновације посматра као средство за постизање циља.“¹¹⁸¹ Потом, „помаже да се осигура да људи могу да остваре свој потенцијал, да се информације ефикасно користе, да се ствара просперитет за добробит свих.“¹¹⁸²

Сублимирано, Јенс Алтхох, директор Хајнрих Бел фондације у Паризу констатује да је прихватање слободног тржишта као основе просперитета сада један од стубова економске позиције Зелених. Такође додаје, „Зелени и даље дају приоритет тржишту, али тржиште које се мора регулисати тако да може боље узети у обзир негативне екстерне учинке и превладати своје недостатке. Борба Зелених није борба против логике тржишта.“¹¹⁸³ Недвосмислено и на концепту самог тржишта види се очита транзиција Зелених од радикално-екоцентричне до реформисано-популистичке социо-политичке форме.

¹¹⁷⁸ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 20.

¹¹⁷⁹ Ibidem, p. 43.

¹¹⁸⁰ Ibidem p. 46

¹¹⁸¹ Bündnis 90/Die Grünen, *Manifesto - To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 29.

¹¹⁸² Ibidem, p. 14.

¹¹⁸³ <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/economic-policy-german-greens> (приступ: 25.12.2021)

На овом месту, на тему поменуте реформизације и континуиране транзиције ка све опипљивијем политичком прагматизму, на уштрб прокламованих оснивачких циљева, цитираћемо једног од оснивача, а свакако главног креатора еколибералне струје реалоса, Јошку Фишера. Наиме, он из пензионерског угла на ову тему са дистанцом од безмало 40 година констатује да је лево крило странке веровало у утопијска обећања која се никада нису остварила. Деценијама, како Фишер тврди „водила се огорчена и идиотска борба радикалне леве расправе: реформа или револуција. Мој одговор је увек био не. Ако желиш револуције, немој ићи у парламент, јер за то су потребни гласови и рад унутар система.“¹¹⁸⁴ Заиста, када се досадашња реформа Зелених у односу на изворне идеје сагледа, све су учинили да Фишеров мото „гласови и рад унутар система“ популистички уподобе у складу са што већим бројем гласова, и што непосреднијем прихватању свих механизма постојећег нелибералног система.

У сфери *социјалне политике*, указаћемо на још једну суштинску разлику између два програма, али и увести у контрадикторност Фишеров наратив. Наиме, у Бундеспрограму из 1980. године као циљ поглавља *Рад и технологија* изнет је следећи захтев: Прогресивно смањење недељног радног времена (почев од 35-часовне недеље) уз пуну накнаду зараде, како би се спречила даља масовна незапосленост, без интензивирања рада.¹¹⁸⁵ Новембра 2020. године просечно трајање радне недеље по запосленом раднику у Немачкој износио је 34.2 сата.¹¹⁸⁶

Питање за Фишера могло би бити, да ли је та прва тачка захтева у социјалном делу програма из 1980. у којем је и сам учествовао, заиста „неостварени идеал“ и „идиотска борба“? Или је још боље питање, зашто се у новом програму његове струје Зелених из 2020. године не налази тачка о конкретном броју радних сати? Поље социјалне политике једно је којим Зелени покушавају да преузму делове гласачког тела SPD-у, али као и у сферама економије, па и животне средине, изостанак конкретности је хроничан проблем. Наиме, на неколико места у новом програму се питање радних сати протеже, попут одељка где се истиче да „опште смањење радног времена требало би праведније да распореди посао, како би свако имао више времена за себе, своју породицу, своје хобије и за друштвену посвећеност,¹¹⁸⁷ или у делу где се истиче потреба за „снажним законом о раду“ – „Ово укључује праведне плате, минималну зараду отпорну на сиромаштво, једнаку плату за једнак рад и рад једнаке вредности, јасне захтеве за здравствену и безбедност на раду и регулисање радног времена.“¹¹⁸⁸ Питање радних сати један је од еклатантних примера политичког популизма, и одсуства сваке храбрости, макар је назвали и револуционарном. Наиме, представници Зелених у јавности стидљиво пласирају идеју о 30-часовној радној недељи, као циљу који желе достићи. Међутим, за разлику од оригиналног програма када је захтев за 35-часовном недељом био храбар, можда и револуционаран, али испоставило се визионарски и успешан, у новом програму конкретан број радних сати није назначен. Разлог

¹¹⁸⁴ Amanda Sloat, cit.delo, 2020, p. 41.

¹¹⁸⁵ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 8.

¹¹⁸⁶ <https://www.weforum.org/agenda/2020/08/germany-four-day-week-industry-covid-19/> (приступ: 28.12.2021)

¹¹⁸⁷ Bündnis 90/Die Grünen, *Manifesto - To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 78.

¹¹⁸⁸ Ibidem, p. 76.

је првенствено поменуте прагматско-популистичке природе. У необавезујућој реторици званичника, милозвучно, радничком становништву се пласира идеја о 30 радних сати недељно, али се у званичном документу број не помиње, за разлику од Бундеспрограма. У супротном, конкретизовање тачног броја сати био би обавезујући циљ не само по Зелене, него и баласт захтева по њихове коалиционе partnere. На тај начин странка убира симпатије радника, али се истовремено не замера послодавцима и крупним корпорацијама, представљајући се као поуздани партнер спреман на максималну флексибилност и разумевање у потенцијалној сарадњи.

За крај, у одустајању од екологизма и разлици у односу на први програм, анализираћемо групу принципа базираних на ненасиљу, антиратном и пацифистичком деловању, разоружавању и антимилитаризму.

Почевши од премисе да је „прва жртва рата увек природа“, јасно је да је да се релативизацијом учешћа у војним интервенцијама, на још један индиректан начин животна средина оставља по страни, у циљу страначке подобности новим, глобалним друштвено-политичким околностима.

Како смо у уводном делу поглавља појаснили, ови аспекти дубоко су уткани у корен настанка Зелених у Немачкој. Своје прво, највеће, али не и једино одбацивање имали су у случају бомбардовања СР Југославије, у студији коју смо анализирали. Нажалост, то јесте био најфлагрантнији вид гажења сета принципа и вредности првог екологистичког програма, али није био и једини. Штавише, само је утакао пут ка читавој лепези кршења овог дискурса.

Стога овај део ћемо поделити у четири целине, прецизније у односе према: 1) *Војним савезима*; 2) *Наоружању*; 3) *Војним интервенцијама и употреби силе* и 4) *Милитаризацији*.

Наведене целине ће бити сагледане из три димензије, 1) кроз позицију унутар програма из 1980. године 2) кроз позицију унутар програма из 2020. године 3) кроз практичну делатност Зелених у свакој од тих области у новоформираној *петој фази развоја* (2005-2021).

Однос према војним савезима и НАТО-у. Поменути, први програм Зелених, који им је донео популарност, гласове али и планетарну наклоност слободарског света, у себи ја садржао изразито пацифистичку и антимилитарну црту. Једна од централних тачака програма окупљена око параграфа мировне политике, али и конкретнијег распуштања свих војних савеза јасно је гласила: „Развој грађанске моћи засноване на принципу мира мора ићи руку под руку са тренутним распуштањем војних блокова, пре свега НАТО-а и Варшавског пакта. Ово ствара основу за превазилажење поделе Европе, а тиме и поделе Немачке.“¹¹⁸⁹

Насупрот томе, у новом програму Зелених, НАТО више није формација коју треба распустити, већ напротив, за Зелене је НАТО партнер у стабилности и гарант мира, како се истиче у засебном поглављу: „НАТО пати од различитих безбедносних интереса унутар алијансе (..) Ипак, из европске перспективе, НАТО остаје незамењив актер уз ЕУ, који може да гарантује заједничку безбедност Европе (...) Уз снажнију војну сарадњу и координацију

¹¹⁸⁹ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 19.

унутар ЕУ и са европским НАТО партнерима као што су Велика Британија и Норвешка, европске вредности и стратешки интереси могу бити представљени кохерентније и убедљивије.¹¹⁹⁰

Приврженост Зелених и у практичној политици према НАТО-у исказивана је више пута. Чак и високи функционер CDU Норберт Ретген, председник одбора за спољну политику последњег сазива Бундестага истиче да га је стид, али је чињеница да „Зелени имају најјаснију политику према Кини и Русији“.¹¹⁹¹ За Зелене чланство у НАТО алијанси јесте један од начина одупирања Кини и Русији, односно економско-политичким интересима попут ауторитарне хегемонијске политике Кине, и енергетске доминације Руске Федерације у Европи.¹¹⁹² У овој сарадњи САД су за Зелене природни партнер, који је током Трампове администрације био „непријатан“, али доласком Бајдена у потпуности деле циљеве, од демократизације и спољне, до безбедносне политике, оваплоћене кроз сарадњу у НАТО-у.

Јачнов ову повезаност Зелених са Алијансом, коментарише у ширем контексту да „безазлено сећање на дисидентску прошлост данас Зеленима служи као непресушни извор легитимитета... Стварност је преокренута наглавачке: очито се нису променили Зелени, већ свет – чинећи јучерашње противљење рату моралним извором 'хуманитарне интервенције' данас. НАТО сада фигурира као кључни инструмент за разоружање у политичким документима странке“, закључује Јачнов.¹¹⁹³

Однос према наоружању је у Бундеспрограму носио конкретну реторику искључиво кроз процес разоружања који се заснивало на развоју заједничког европског мировног покрета: „са циљем да се сви застали преговори о разоружању унутар и изван Уједињених нација доведу до резултата кроз конкретне и изводљиве предлоге. Ово укључује прве конкретне кораке БДР-а, на пример, без увођења нових система наоружања. Хитно разоружање широм света!“¹¹⁹⁴ Даље, у програму из 1980. године се императивно наводи: „Разоружање мора почети у сопственој земљи и требало би да подстакне и друге земље да се разоружају. Без производње и распоређивања НАТО пројектила средњег домета и укидање пројектила средњег домета Варшавског пакта (као што је СС 20).“¹¹⁹⁵ Насупрот овоме, последњи програм Зелених уместо „разоружања“ као некомпромисног захтева старог програма, уводи нову кованицу – „контрола наоружања“. Наиме, „разоружање, контрола наоружања и непролиферација оружја су и остају суштински стубови сваке мировне политике. Наше стремљење је да овде укључимо све земље, а посебно и нову суперсилу Кину. Разоружање и контрола наоружања значе већу глобалну сигурност за све.“¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁰ Bündnis 90/Die Grünen, Manifesto - *To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 98.

¹¹⁹¹ Steven Erlanger, *Post-Merkel Germany May Be Shaded Green*, New York Times, July 21, 2021. [https://www-nytimes-com/world/europe/germany-green-party-merkel.html](https://www.nytimes.com/world/europe/germany-green-party-merkel.html) (приступ: 2.1.2022)

¹¹⁹² Немачки Зелени су међу најгласнијим говорницима против инсталирања Huawei 5G мреже у Европи, као и против реализације пројекта гасовода Северног тока 2 са Руском Федерацијом.

¹¹⁹³ Joachim Jachnow, „What’s Become of the German Greens?“ *New Left Review*, 81, 2013, pp. 95-117.

¹¹⁹⁴ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 19.

¹¹⁹⁵ *Ibidem* p. 19.

¹¹⁹⁶ Bündnis 90/Die Grünen, Manifesto - *To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, p. 95.

Поменути новоуведени термин „контроле наоружања“, уместо раније бескомпромисне борбе искључиво за разоружањем није случајан, и требало би програмски да одговара ономе што је странка заступала, и практично спроводила током целокупне пете фазе развоја (2005-2021). У праски Зелени све чешће стају на страну наоружавања једне од зараћених страна у светским сукобима, било на нивоу лидера странке, или одлукама целокупне партије. Пример тадашњег копредседника Зелених Кем Оздемира, да подржи предлог Ангеле Меркел 2014. године да се допреми оружје Курдима у борби против самопроглашене Исламске државе - ISIL, само је један од многих. Наиме, Оздемир је такав став поткрепио реченицом да „Курди имају право да се бране“ и да Зелени као и цела Немачка би то требало да подрже допремањем наоружања.¹¹⁹⁷ Унутрашње борбе у странци поводом питања наоружања су константне, лево оријентисани чланови и фундиси, иако малобројнији, на тврдом су ставу изузимања Зелених из таквих одлука Бундестага. Током 2019. године страначко тело за *Мир и међународне односе* предложило је забрану извоза оружја у сва кризна подручја, али су остали чланови реалоса предвођени копредседничким тандемом Хабек-Бербок то одбили, сматрајући да „спречавање злочина некада захтева наоружавање оних који штите људска права.“¹¹⁹⁸ Након посете северном делу Ирака Аналене Бербок, те сусрета са женама које су жртве тамошњих ратних сукоба, став странке је још отворенији према наоружавању оних за које се процени да су жртве неког сукоба, управо према тактовима мериторних одлука Јошке Фишера 20 година раније.¹¹⁹⁹ Други копредседник странке, Роберт Хабек, почетком 2021. године изнео је став да Немачка морала помоћи Украјини: "По мом мишљењу, Украјини се тешко може ускратити оружје за одбрану и самоодбрану, одбрамбено оружје", додавши да „свако ко има сарадњу са Украјином не може одбити "барем помоћ за самоодбрану њеног народа".¹²⁰⁰

Мировне интервенције

Војне интервенције и употреба силе. Оснивачки програм Зелених недвосмислено је био против сваке врсте оружане интервенције, штавише како смо цитирали, инсистирао је на распуштању оба војна савеза. У даљој конкретизацији према овом питању истиче се и да је нужно „стварање зоне без оружја у источној и западној Европи“ као и хитно „повлачење свих страних трупа са страних територија.“¹²⁰¹ Зелени те 1980. године надаље истичу да је еколошка спољна политика ненасилна политика, те да је рат и војни интервенционизам постојањем нуклеарног оружја добио нову димензију и постао „чисто убиство народа и злочин против живота уопште“.¹²⁰²

¹¹⁹⁷ <https://www.sueddeutsche.de/politik/parteitag-in-hamburg-gruene-entscheiden-gegen-waffenlieferungen-1.2233405> (приступ: 5.1.2021)

¹¹⁹⁸ Amanda Sloat, cit.delo, 2020, p. 30.

¹¹⁹⁹ Julia Amalia Heyer, „Fischers Erbin“ [Fischer's heiress], Der Spiegel, June 27, 2019, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/annalena-baerbock-im-irak-bildungsreise-fuer-die-zukuenftige-aussenministerin-a-1274591.html> (приступ: 5.1.2021)

¹²⁰⁰ <https://www.sueddeutsche.de/politik/robert-habeck-ukraine-waffenlieferungen-1.5303788> (приступ: 7.1.2021)

¹²⁰¹ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 19.

¹²⁰² Ibidem, p. 19.

Насупрот томе, нови програм Зелених легитимизује употребу војне силе констатујући да „Употреба војне силе у рату увек резултира огромном патњом. Али такође знамо да нереаговање у појединачним случајевима може довести до веће патње.“¹²⁰³ Дакле, прављењем класификације мање и веће патње у самом програму, оправдава се војни интервенционизам у случају мериторног учачања „велике патње“ која би се употребом силе свела на „мању патњу“. За случај да ово није довољно јасан конструкт одступања од апсолутног пацифистичког духа ненасиља и ахимсе, послужиће нам пасус у ком се у грубим цртама разрађују механизми употребе војне силе: „Војној мисији је потребан јасан и остварив мандат, уравнотежене цивилне и војне способности и независне процене. Оружане мисије Бундесвера (немачке војске) у иностранству морају бити уграђене у систем заједничке колективне безбедности“.¹²⁰⁴ На овом месту Зелени осим НАТО интервенција, легитимним сматрају и интервенције саме немачке армије, уколико „независне процене“ укажу да је то легитимно. Наведено је потпуно одустајање од онога што јесте мировна политика Зелених, најдубље уткана у њихове оснивање кроз интегрисање великог броја мировних покрета с краја 1970-их, који су у њима видели кључну политичку снагу идеја пацифизма и ненасиља. Својеврсни дисклејмер унутар новог програма који напомиње да „У случају интервенција у суверенитет државе или када државни суверенитет недостаје, потребан је мандат Уједињених нација“¹²⁰⁵ ,беспредметно је засебно коментарисати. Посебно узимајући у обзир да су Зелени како смо већ истакли, дали кључни глас Немачкој интервенцији над СР Југославијом 1999. године, управо без одобрења Савета безбедности Уједињених нација. Овакви ставови као и у ранијим случајевима требало је да представе одраз практичне политике Зелених у области војног интервенционизма. Целокупни отклон од идеје пацифизма и ненасиља, односно крилатице да „насиље не може бити одговор на насиље“, почело је описаним случајем агресије на СР Југославију. Но, то је био само почетак, а унутар последњих 10 година посебно, Зелени посланици били су активни у подршкама војним интервенцијама својих влада, чак и из опозиционих клупа.

Само у последњој деценији од 31 гласања у Бундестагу за распоређивање немачке војске (Бундесвера) на страним територијама унутар „мировних“ мисија и интервенција, Зелени су већински гласали ЗА у чак 15 случајева. Неке од изгласаних мисија су оне у: Либану, Малију, Дарфуру, Јужном Судану, и чак 3 пута мисије НАТО-а на Косову итд.¹²⁰⁶ Иако се најчешће, само декларативно инсистирало на интервенцијама по окриљем Уједињених нација, аналитичари примећују да је честа употреба вета Кине и Русије смањила број интервенција које УН може да одобри, а које би Зелени иначе радо подржали. Стога, не треба да чуди тако висок степен инволвираности странке у одлуке Бундестага којима се примењује сила унутар НАТО трупa. Наиме, како закључује Франциска Брантнер, државна секретара министарства спољних послова у новоформираној влади Олафа Шолца: „Док су оснивачи Зелених били прави пацифисти, позиција странке данас је еволуирала: „Сада се расправља о томе КАДА војно интервенисати. Питање АКО је нестало.“¹²⁰⁷

¹²⁰³ Bündnis 90/Die Grünen, Manifesto - *To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, pp. 95-96.

¹²⁰⁴ Ibidem, p. 96.

¹²⁰⁵ Ibidem, p. 96.

¹²⁰⁶ Amanda Sloat, cit.delo, 2020, pp. 31-32.

¹²⁰⁷ Ibidem, p. 30.

Однос према милитаризацији како тадашње Западне Немачке, тако и целокупне Европе унутар Буднеспрограма, најпарадигматичније се може исказати кроз захтев Зелених о овлашћењу органа јавног реда и мира: „Ми смо против овлашћења полиције да пуца, напротив, ми смо за полицију без оружја као у Великој Британији.“¹²⁰⁸ Будући да се захтева својеврсно разоружавање и саме полиције, јасно је шта се мисли о милитаризацији националних или блоковских војних формација. Наиме, у програми из 1980. у делу *О првим неопходним корацима за активну Немачку мировну политику* предлаже се и дугорочно очекује „укидање војног рока.“¹²⁰⁹ Унутар Немачке војне индустрије у овом програму иде се и корак даље, ка захтеву за „демонтажом немачке војне индустрије и њеном претварању у мирољубиву производњу у енергетске сврхе, и производњу за заштиту животне средине“. Финално се закључује и да „Политика мира је усмерена против свих облика агресије, унутрашњег и спољног милитаризма.“¹²¹⁰

Актуелни програм из 2020. године *Поштовати и штитити*, има потпуно другачију визију, која се не заснива на демилитаризацији, већ другачијој милитаризацији Европе пре свега. Подршка НАТО-у већ је истакнута, корак даље у овом програму је захтев да „уместо да се све више новца усмерава у националне, паралелне војне структуре, требало би проширити сарадњу између оружаних снага у ЕУ и удружити војне капацитете“.¹²¹¹ То захтева одговарајућу опрему, проширење јединица ЕУ и јачање и консолидацију заједничке командне структуре ЕУ.

За Зелене данас, војна формација јесте део спољне политике Европске уније, и како истичу „Заједничка безбедносна и одбрамбена политика ЕУ претпоставља заједничку спољну политику Уније.“¹²¹² Прецизнијих механизма и модалитета заједничке безбедносне структуре ЕУ унутар програма нема, осим интенција да се она створи. Међутим, детаљан увид у практичну делатност Зелених и иступе њихових званичника појашњава овај површни програмски конструкт као идеју о новој војсци саме Европске уније. Наиме, стварање европске војске, био би ударац са две убијене муве. Смањили би се према проценама Зелених војни издаци, и при том би се пришло корак ближе њиховој тежњи о федерализацији Европе. Копредсеница Аналена Бербок, у једном од својих обраћања током 2019. године истакла је следеће: „Верујем да би европска војска могла бити корисна будућност и заменити 27 армија националне одбране, као и њихове војне трошкове.“ Такође, током интервјуа крајем 2020. године истакла је; „С моје тачке гледишта, морамо централизовати своје способности као Европљани. Европски војни расходи су три до четири пута већи од руских, али наше су способности ограничене јер дуплирамо многе ствари. То није учинковито (...) Европску сигурносну и одбрамбену унију хитно је потребно развити и проширити“ закључила је Бербок.¹²¹³

¹²⁰⁸ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 31.

¹²⁰⁹ Ibidem, p. 19.

¹²¹⁰ Ibidem, p. 19.

¹²¹¹ Bündnis 90/Die Grünen, *Manifesto - To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020, pp. 95-98

¹²¹² Ibidem, p. 97.

¹²¹³ Ulrich Rippert, *German election campaign: Green Party on the war path*, WSW, 2 May 2021. Доступно на: <https://www.wsws.org/en/articles/2021/05/03/gree-m03.html> (приступ: 11.1.2021)

Формирање ЕУ војске, представљало би четврту врсту немачке војне активности које Зелени заговарају, почевши од регуларног деловања Бундесвера, преко војних акција унутар НАТО-а, те војних активности унутар УН мисија. Да ли долазак Зелених на власт септембра 2021. године ће значити, парадоксално, нову милитаризацију Европе, упркос фундаменталним коренима пацифизма и ненасиља, остаје да се види. Да ли ће у новој Влади Зелени бити „Герхард Шредер“ из последње владе у којој су учествовали? Ако се то догоди, да ли ће бити остварена слутња Петре Келе да „уколико Зелени постану обични еколошки социјалдемократи, експеримент би био завршен, и то би била пропаст“, ¹²¹⁴ такође остаје да се види.

Оно што је свакако неспорно, је да Зелени у свим сферама па чак и војних активности прате популистичке принципе, и већ развијени политички прагматизам. Оно што нас прошлост учи, а бележи Грамши: „Историја једне странке је историја једне нације, у монографском облику“, сходно томе можемо закључити да ће Зелени несумњиво исписати нове странице Немачке и европске стварности, којој ће само историјски контекст са адекватне дистанце дати праву оцену.

Закључно, све наведено уједно приказује да су Зелени Немачке еклатантан пример транзиције из некада радикално-екоцентричне социо-политичке форме, у реформисано-популистичку, где циљ - гласови, оправдавају средства – непринципијелност и популизам. Несумњиво, ова транзиција довела их је у најснажнију политичку позицију од оснивања, и са те стране политичког прагматизма потези су оправдани. Међутим, да ли ће одустајање од базичних принципа, и централне позиције животне средине у блиској будућности значити и губљење идентитета Зелене партије и прелазак у традиционално партијску форму, питање је на које смо у значајним обрису дали потенцијалан одговор.

¹²¹⁴ Manuel Dittmers, *The Green Party in West Germany*, Buckingham, London, 1986, p. 20 u: Darko Nadić, *cit.delo*, Beograd 2007, str. 46.

5.3. Истраживање ставова грађана СР Немачке о позицији животне средине у политици Савеза 90/Зелени

Како би главна и посебна хипотеза VIII овог рада, поред већ изведене анализе садржаја биле потврђене и квантитативном методом, на терену је спроведено истраживање у складу са пријавом ове научне дисертације.

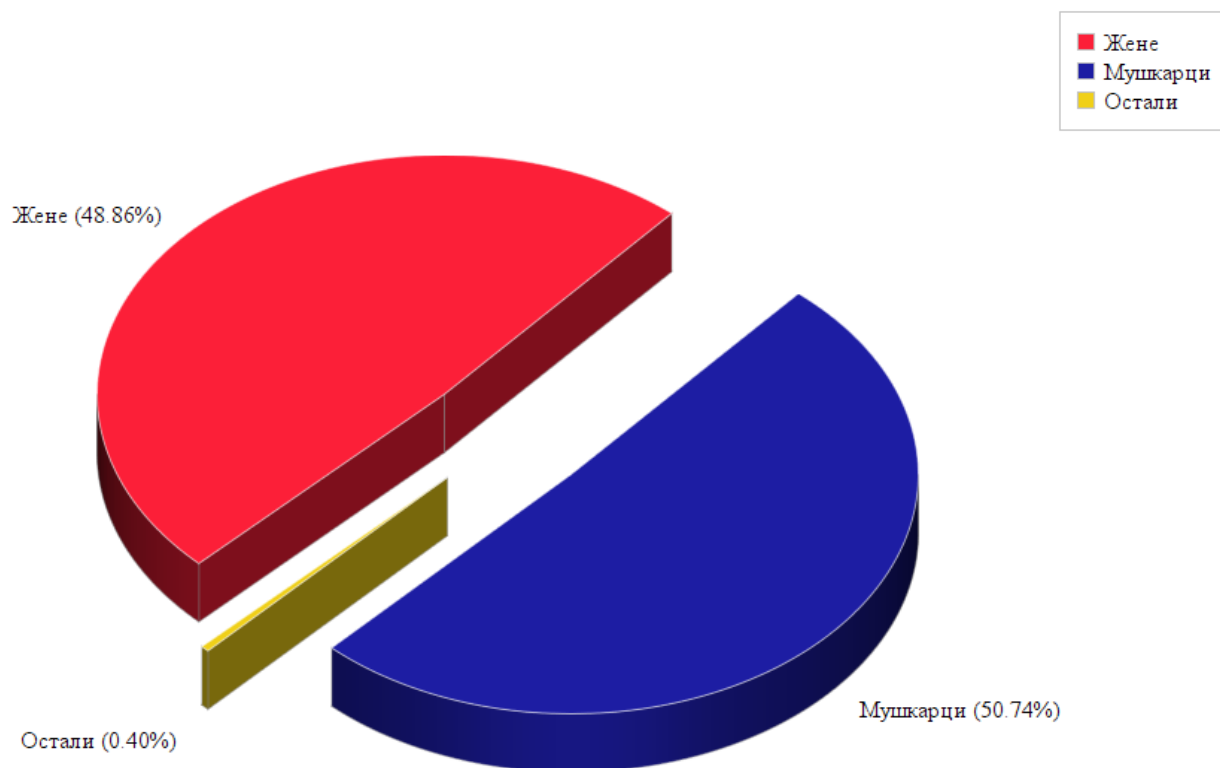
Наиме, на територији савезне државе Баден-Виртемберг у периоду 2019-2020. године спровели смо анкету са финалних 1009 испитаника. Као што ћемо приказати и у квантитативној анализи, доказано је померање средишта интересовања немачке партије Зелених од питања животне средине, ка осталим секторским политикама, те њено приближавање традиционалним партијским формама.

Савезна Република Баден-Виртемберг изабрана је у реализацији истраживања као држава у којој партија Савез90/Зелени има најбоље изборне резултате у Немачкој, и уједно је једина савезна држава у којој Зелени имају власт као већински коалициони партнер. Стога, став аутора је да доказане хипотезе унутар Баден-Виртемберга, а с обзиром на тематику истраживања, са релативном дозом поузданости могу бити поопштене и на целу СР Немачку.

Генерални подаци о истраживању

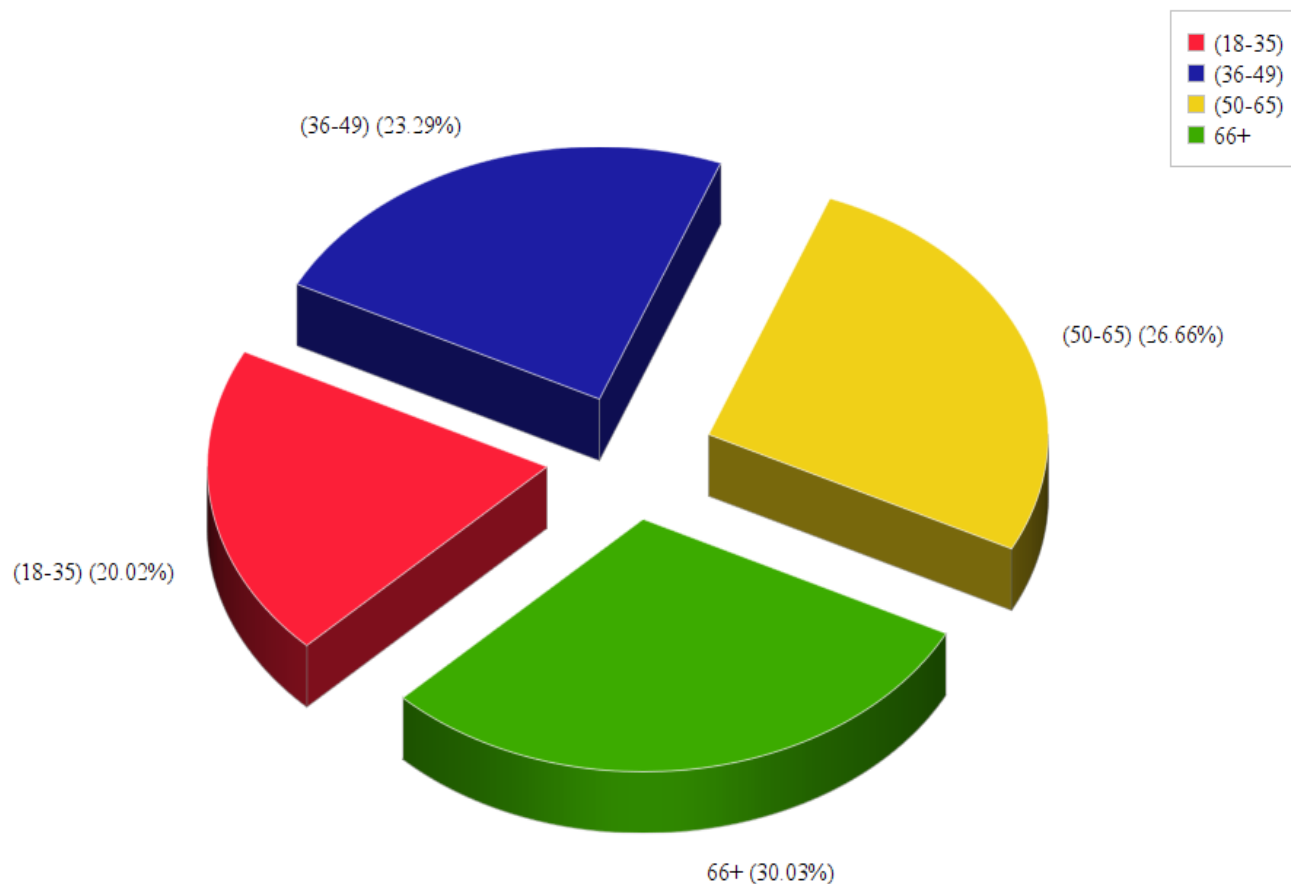
- * Услови учешћа: Пунолетни становници СР Немачке са правом гласа на изборима.
- * Број учесника у истраживању: 1009
- * Период истраживања: Фаза 1 (октобар – новембар 2019); Фаза 2 (јун 2020. – август 2020.)
- * Полна структура учесника истраживања: 493 мушкарци; 512 - жене; 4 – друго.
- * Структура учесника истраживања према годинама старости: (18-35) – 202; (36-49) – 235; (50-65) – 269; (66+) - 303

Полна структура – Графикон 1

Полна структура у истраживању испоштована је равномерно. Од укупног броја испитаних (1009), 512 били су мушкарци, 492 жене, док је четворо испитаних себе декларисало ван два примарна пола.

Старосна структура – Графикон 2

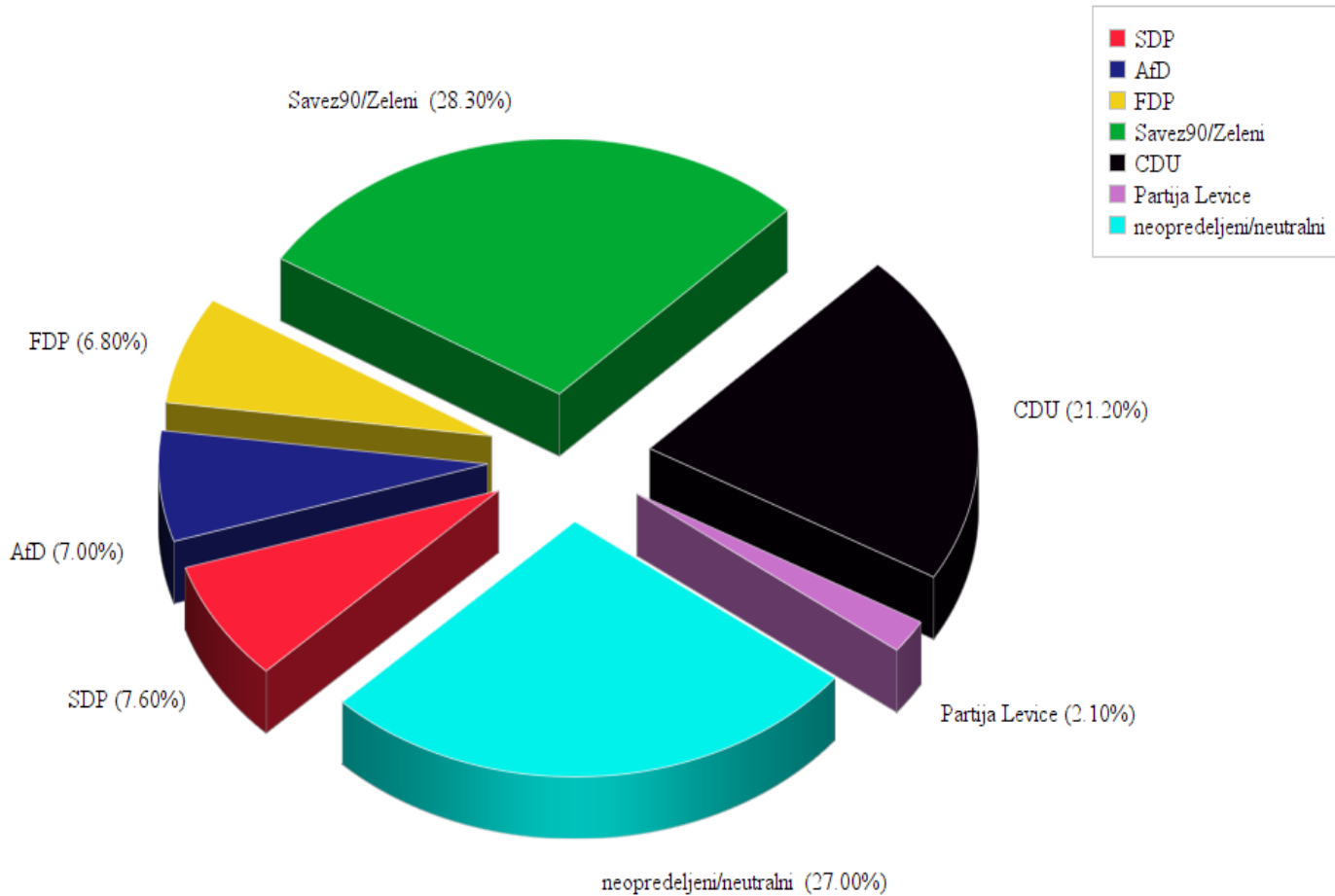

Две најстарије старосне групе од 50 до 65 година, и старији од 65 година, чине скупа готово 57% односно 572 испитаника, док су две млађе старосне групе (18-35) и (36-49) заступљене са 43% односно 437 испитаних.

Наведена незнатна диспропорција условљена је могућношћу теренског рада и спровођења анкете, те лакше доступности старијим старосним структурама.

Међутим, оваква структура посебно је погодовала указивању на суштину како посебне тако и главне хипотезе, што ћемо појаснити у делу анализе резултата истраживања, са акцентом на графиконе 7 и 10.

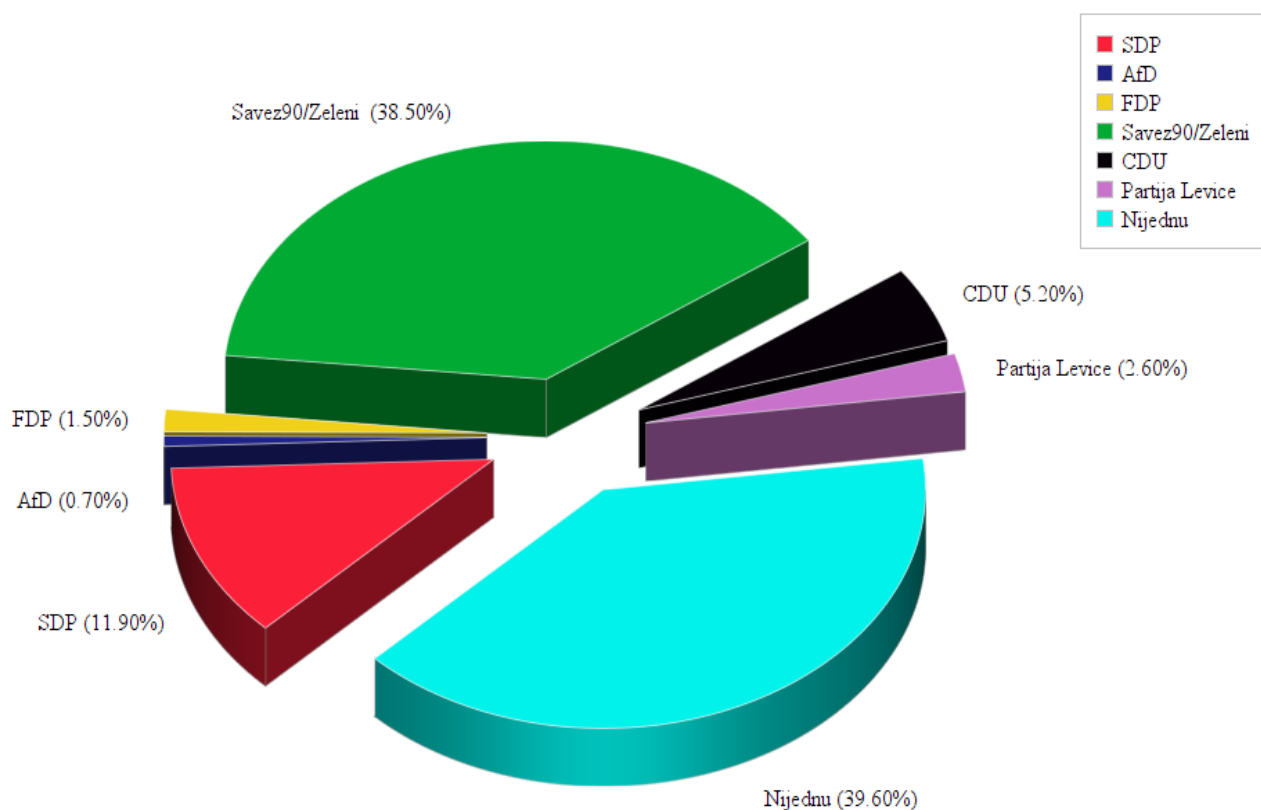
Подршка испитаних по партијама – Графикон 3

Највећи број испитаних подржава партију Зелених Савез90/Зелени - 28.3% односно 285 испитаних. Број неопредељених/неутралних је 273, односно 27%. Друга партија са највећом подршком је CDU са 214, односно 21.2%. Подршку осталим партијама збирно је исказало 237 испитаника, односно 23.5%.

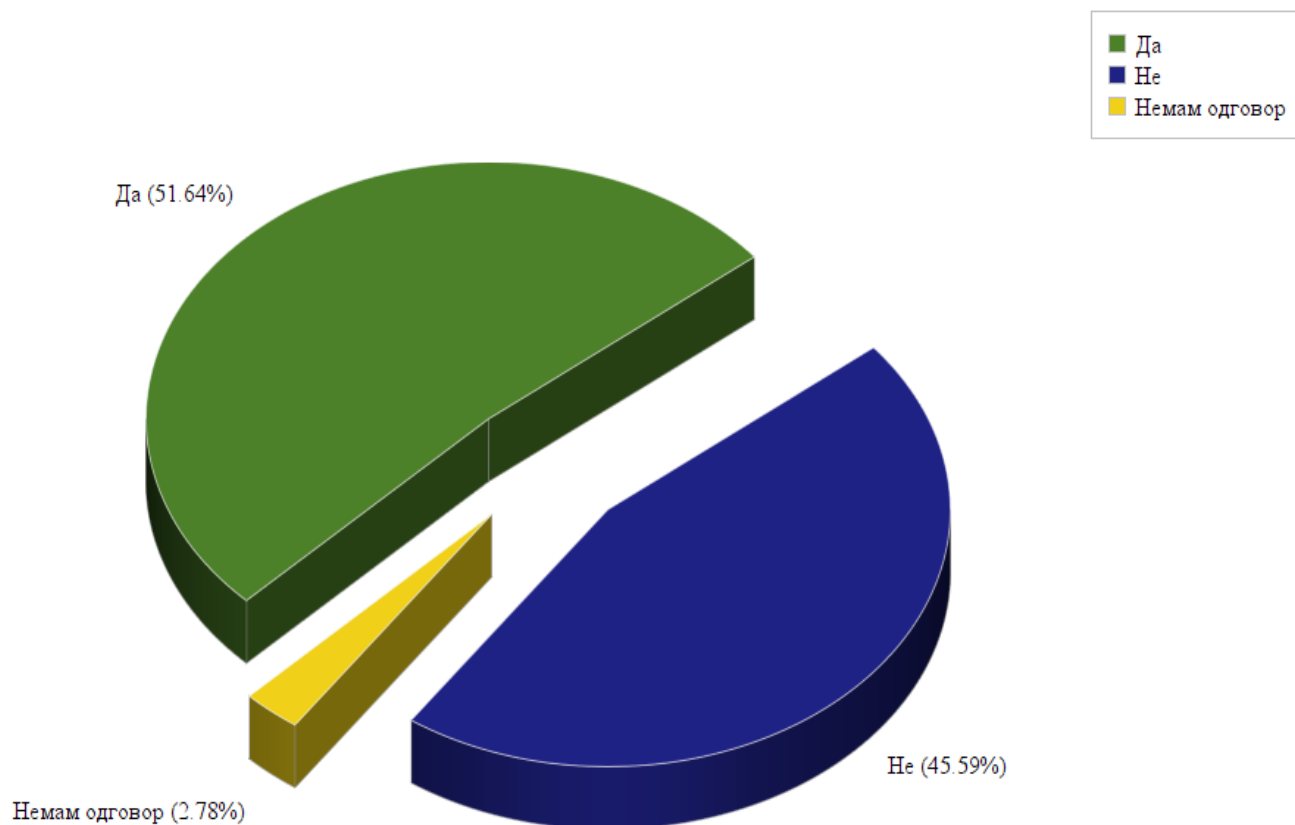
Коју партију видите као најпосвећенију еколошким питањима/проблемима?

(само политички неутрални) – Графикон 4

Од укупног броја партијски неопредељених/неутралних из графикана 3, њих 105 (38.5%) сматра да је партија Зелених најпосвећенија еколошким проблемима, док највећи број - 108 (39.6%) је става да ниједна од понуђених странака није посвећена еколошким проблемима/питањима.

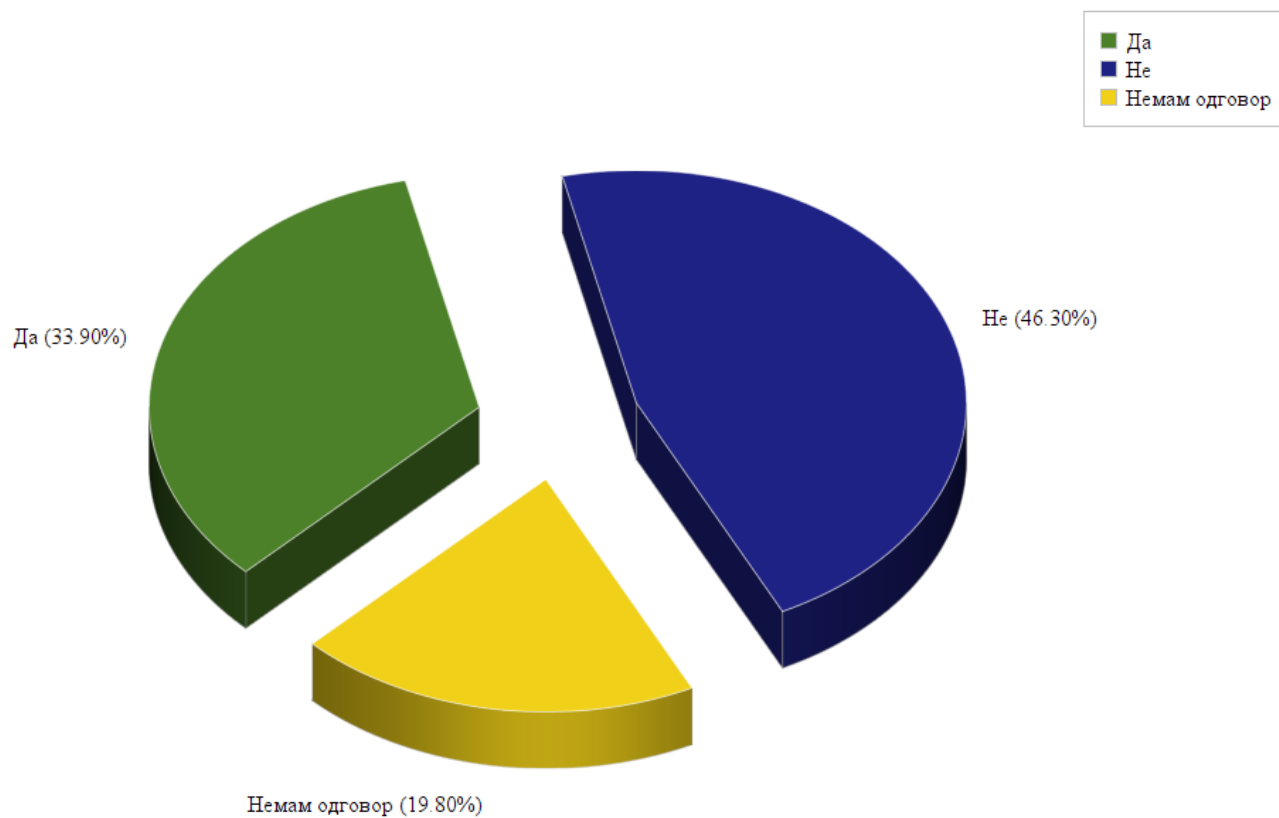
Сматрате ли да се Зелена партија немачке искрено залаже за еколошке вредности?
Графикон 5

На питање о залагању за зелене циљеве Савеза90/Зелени, 521 (51.64%) испитаних је става да је оно искрено. Супротан одговор је дало чак 463 (45.59%), док је нешто мање од 3%, односно 28 испитаника остало уздржано на ово питање.

Сматрате ли да би Зелена партија требало да буде радикалнија у својим еколошким циљевима?

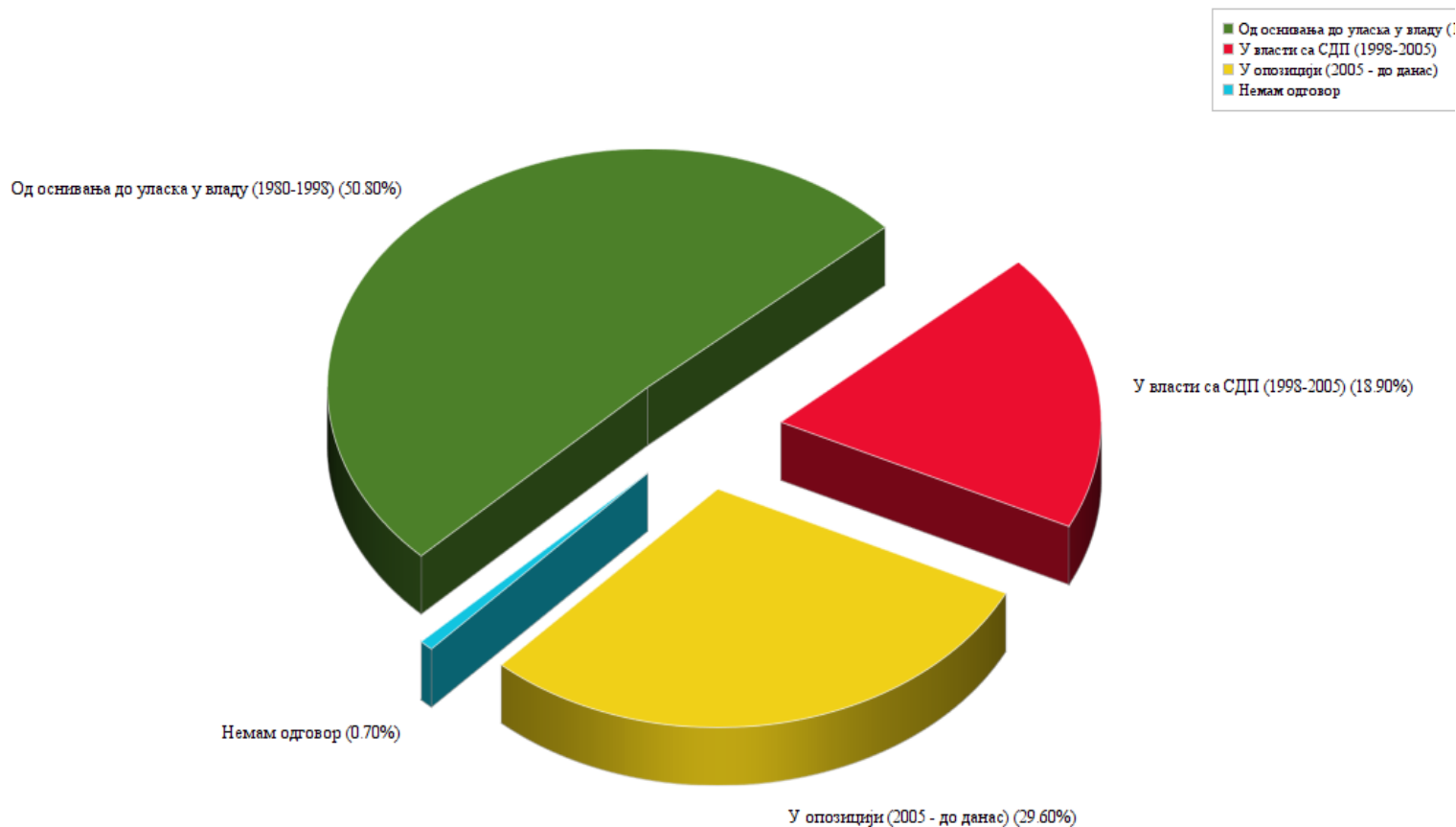
Графикон 6

На питање о потенцијалној радикализацији циљева Зелених у Немачкој, против се изјаснило 467 (46.3%) испитних, док је незанемарљив број био за радикализацију 342 (33.9%). Тачно 200 (19.8%) испитаника било без одговора на ово питање.

У ком периоду је партија Зелених била најпосвећенија еколошким циљевима?

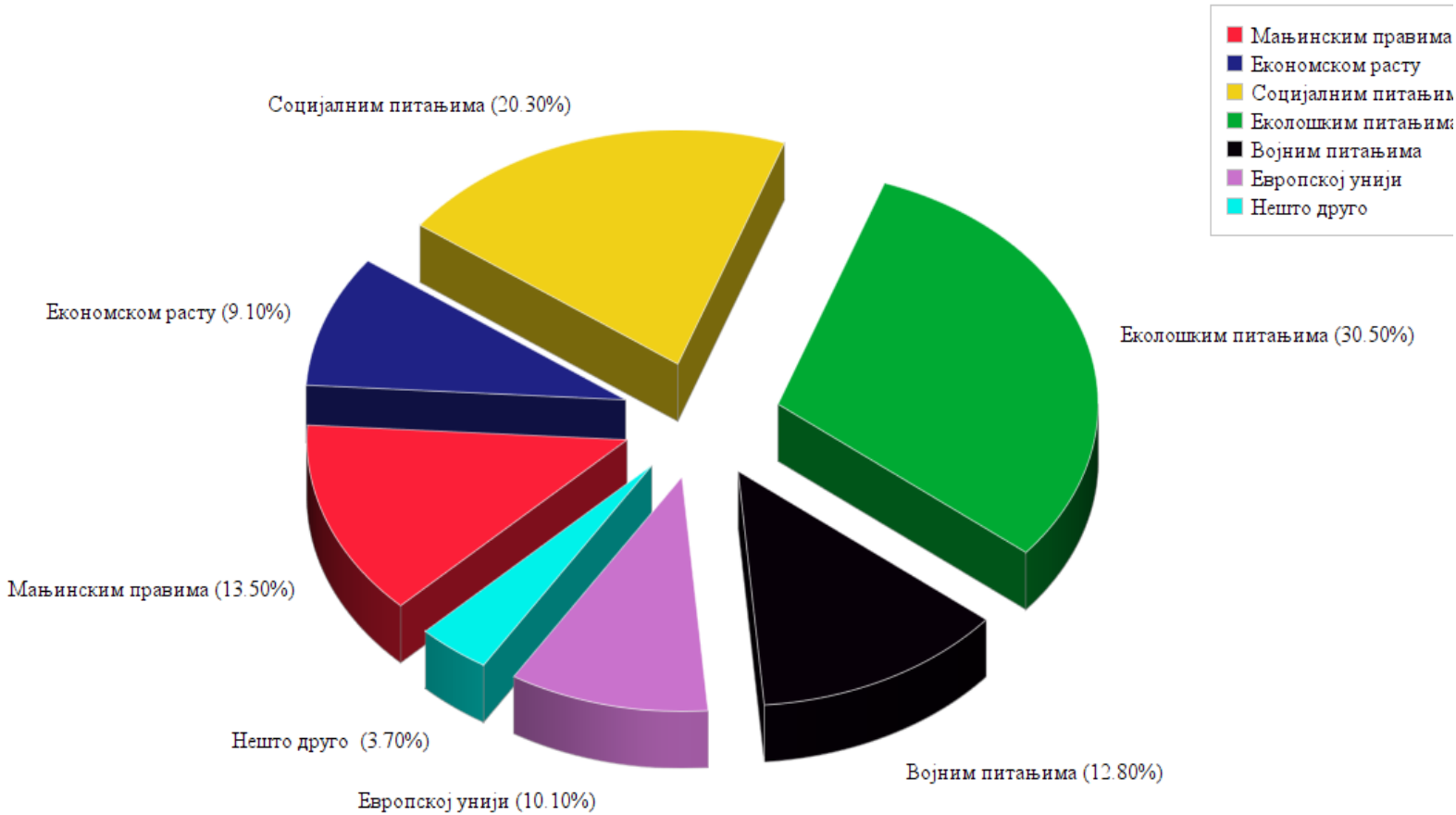
Графикон 7

На конкретно питање у ком периоду свог развоја је партија Зелених била најпосвећенија еколошким циљевима, више од половине испитаних, њих 512 (50.8%), става је да су Зелени најпосвећенији сету еколошких циљева били у првој фази развоја - *Од оснивања до уласка у владу* (1980-1998).

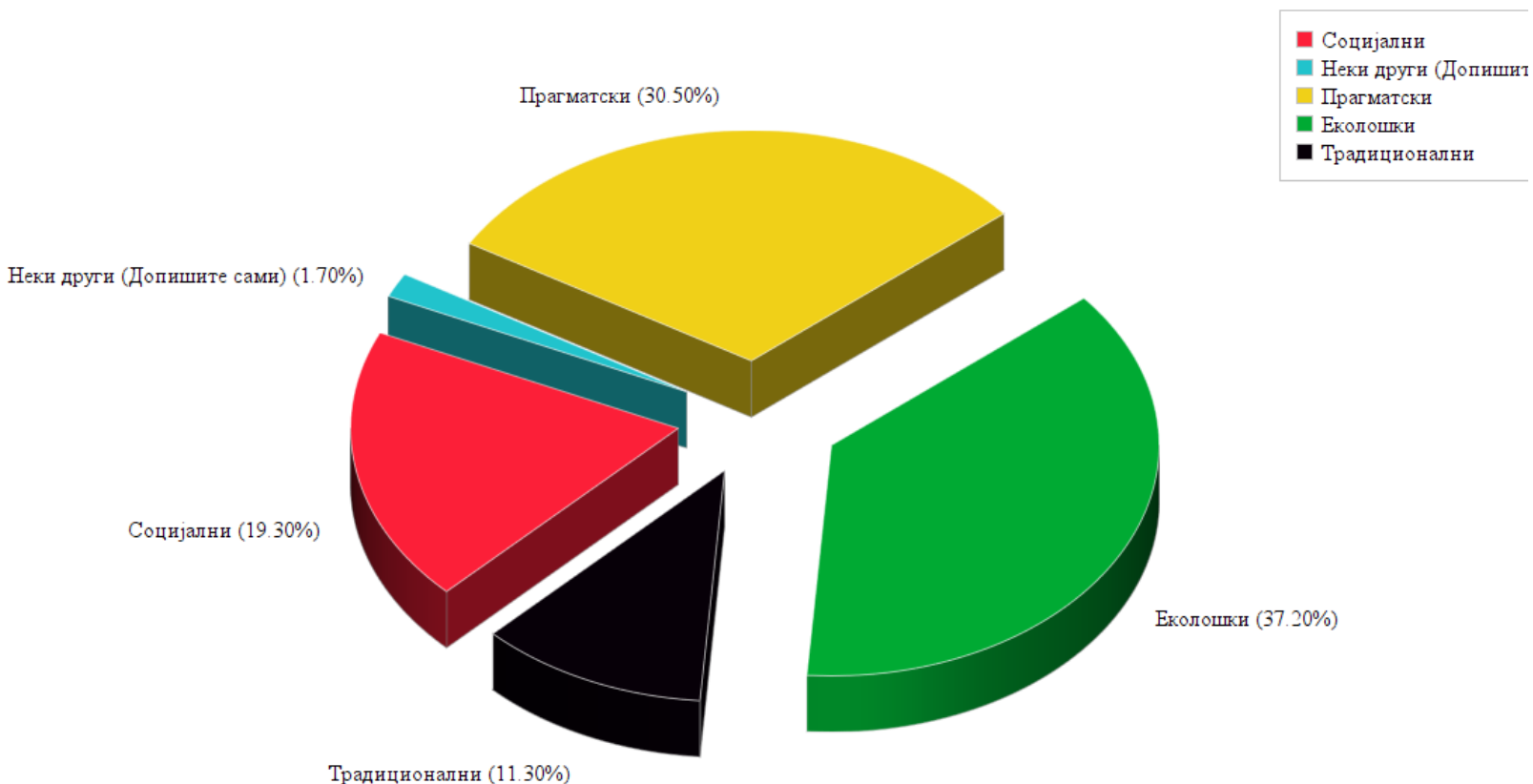
Посебан значај овог питања, указаће се кроз резултат графикана 10, унутар додатне старосне стратификације.

Чему је Зелена партије немачке најпосвећенија данас? Графикон 8

На питање о парцијалним циљевима примарне посвећености партије Савез90/Зелени данас, мање од трећине испитаника, њих 307 (30.5%) је става да су то еколошка питања. Високо котирани су одговори попут социјалних и мањинских питања, који збирно чине више од трећине заокружених циљева - 33.8%, као и питање економског раста који чини близу 10%.

Који правац најближе описује Савез90/Зелени данас? Графикон 9

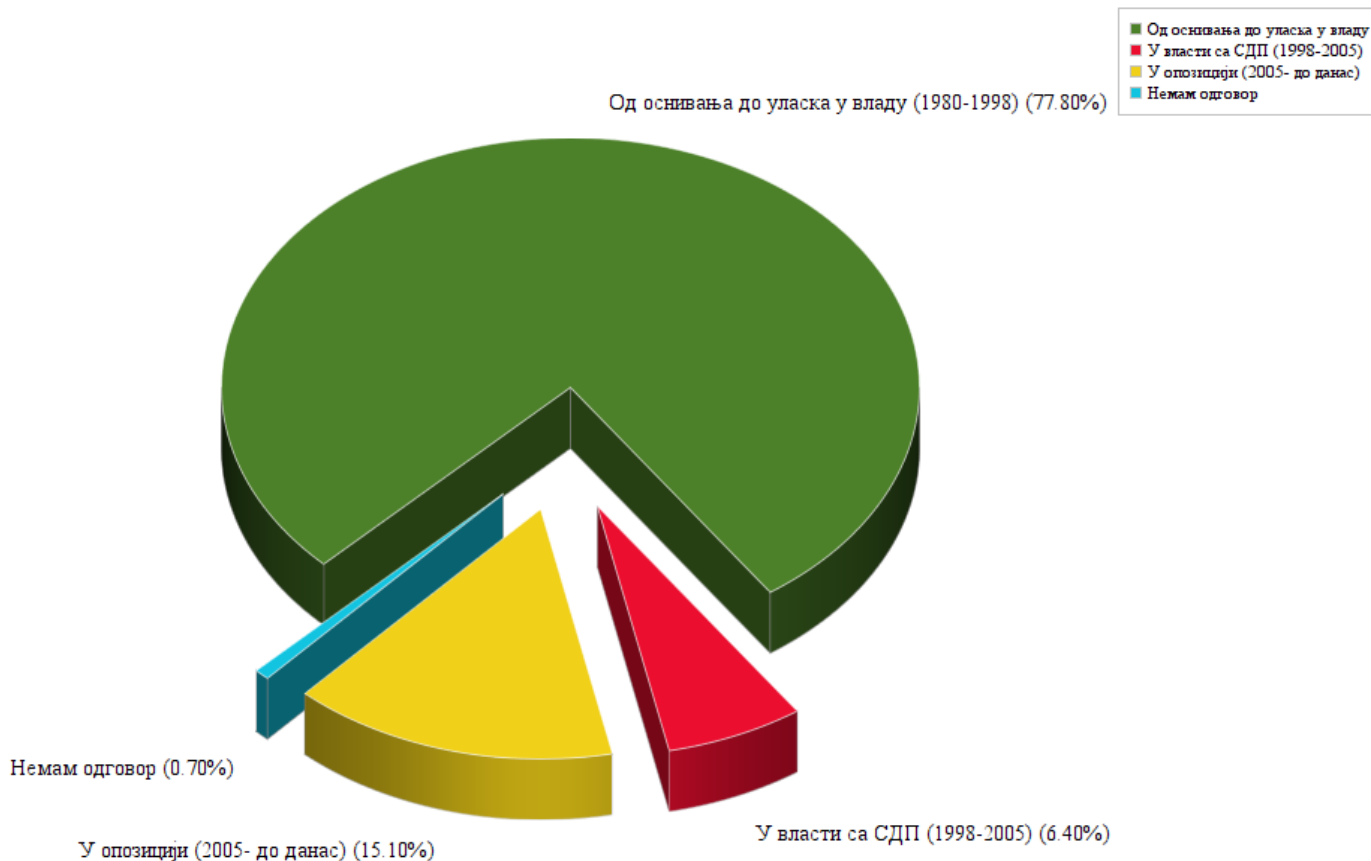

Од понуђених политичких правца који осликавају Зелене у Немачкој данас, поред очекиваног еколошког који је заокружило 375 испитаника (37.2%), готово трећина (30.5%) испитаних заокружила је прагматизам као доминанту дефиницију политике Савеза90/Зелени. Незанемарљив је став 19.3% испитаника који Зелене виде као партију социјалног правца, те 11.3% који их већ сматрају странком традиционалног правца.

Од 17 испитаника који су одлучили да сами допишу карактеризацију правца Зелених, идентификовали смо у 6 случајева термине *Zentralistische* и *Zentrum partei*, који указују на перцепцију Зелених као централистичке, и/или партије центра.

У ком периоду је партија Зелених била најпосвећенија еколошким циљевима? (50-65) & (65+)

Графикон 10

Благи дисбаланс у старосној структури, са нешто израженијим бројем испитаника из две најстарије групе, испоставио се као допринос репрезентативности одговора на ово питање. Будући да се питање односило на три фазе деловања и односа према еколошким питањима, почевши од 1980. године, одговори посебно категорије испитаника од 18 до 35 година, смањивали су релевантност укупног одговора. Стога, извлачећи статистички резултат две најстарије групе (50-65) и (66+), добили смо још релевантнији узорак.

Наиме, од укупно 572 испитаних из поменуте две старосне категорије, њих 445 (77.8%) става је да су Зелени били најпосвећенији својим централним еколошким вредностима у првој фази, односно у периоду од оснивања 1980. до уласка у власт 1998. године.

Релевантност одговора ове две групе испитаника који су били савременици свих фаза развоја Зелених, од посебног је значаја по истраживање.

Анализа резултата и закључак спроведеног истраживања

У истраживању је учествовало наведених 1009 пунолетних становника СР Немачке са правом гласа на изборима. Полна структура учесника била је у потпуности избалансирана са 493 мушкараца, 512 жена, и 4 испитаника самодефинисана ван два примарна пола.¹²¹⁵

Резултати су у највећој мери потврдили како посебну хипотезу VIII, тако и генералну хипотезу ове докторске дисертације. Надаље, резултати су у израженом складу са анализом садржаја већ извршеном на нивоу програмске/практичне активности Зелених немачке, у периоду од 1980. године до данас. Резултат графикона 4 приказује да 61.5% испитаних међу политички неопредељеним/неутралним не види како Зелене, тако ни било коју другу партију у Немачкој као искрено посвећену еколошким питањима. Графикон 5 показује да једва 50% од свих учесника Зелене уопште перципира као партију која се искрено залаже за еколошке циљеве данас. Графикон 8 указује на конкретно измештање некада централне теме екологије, на само једно од поља деловање ове партије. Наиме, остале „нееколошке“ области чине више од 2/3 тема (69.5%) које испитаници виде као примарне у деловању Зелених. Исти графикон нам потврђује анализу програмског садржаја и практичног деловања, извршену у пређашњем делу рада, где су идентификоване нове области антиекологистичке провенијенције. Пета фаза развоја Зелених коју смо такође формирали у пређашњем делу рада, огледа се у поменутим антиекологистичким пољима, попут интересовања за војна питања, које је идентификовало 12.8% испитаника као главно поље интересовања Зелених. Економски раст, као супротност изворном екологистичком програму, данас је према готово 10% испитаника доминантна тема ове странке.¹²¹⁶

Графикон 9 очитава генералне политичке правце Зелених Немачке које 62.8% испитаника види на начине који нису еколошки. Тако је чак 30.5% испитаника Савез90/Зелени окарактерисало као партију прагматског правца, 19.3% као странку социјалног правца, а као партију традиционалне трајекторије 11.3%. Тек нешто више од 1/3 испитаника (37.2%) Зелене и даље види као партију доминантно еколошког правца.

¹²¹⁵ Према подацима Светске банке, Немачка 2020. године има готово подједнак број женских и мушких становника, односно 50.5% женске популације, и 49.5% мушке популације. Доступно на: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL.FE.ZS?locations=DE> (приступ: 27.2.2022)

¹²¹⁶ Годину дана раније, у истраживању спроведеном почетком 2019. године пред изборе за Европски парламент, такође су питања војних/мировних интервенција, привредног раста, социјална/мигрантска питања, и питања ЕУ интеграција била високо котирана.

Истраживање на: <https://www.tagesschau.de/wahl/archiv/2019-05-26-EP-DE/umfrage-gruene.shtml> (приступ: 27.2.2022)

Финално, графикони 7 и 10, конкретно указују на својеврсно одустајање Савеза 90/Зелени од питања животне средине у последњој фази свог развоја. Наиме, 50.8% од укупног броја испитаника сматра да је посвећеност овој тематици била највећа у раном периоду странке, од оснивања до уласка у власт 1998. године. Закључак који смо такође извели у анализи садржаја програма и праксе Зелених, још снажнији је изолованим узорком на две најстарије старосне групе 50-65 и 66+ година. Према мишљењу ове популације (релевантне из разлога непосредног искуства, проживљеног од оснивања Зелених до данас), посвећеност Зелених областима животне средине и екологије била је најдоминантнија у поменутом периоду од оснивања 1980. године до уласка у владу са SPD, и то у проценту од чак 77.8% (графикон 9).

Целокупно квантитативно истраживање осим посебној хипотези VIII, кључно је допринело и генералној хипотези докторске дисертације. Конкретно, да ни у овој најостваренијој социо-политичкој форми еколошке провенијенције, животна средина не заузима централно место и вредност по себи, већ је само једно од поља деловања у политичкој борби за гласове и изборне резултате.

Такође, додатно нам је на примеру Савеза90/Зелени, поткрепила хипотезу транзиције унутар формиране типологије савремених социо-политичких форми заштите животне средине, од радикално-екологистичке, до реформисано-популистичке.

ЗАКЉУЧАК

У дисертацији је елаборирано питање позиције животне средине у западној цивилизацији на неколико нивоа анализе. Од контекста историјског развоја у периодима антике, средњег и новог века, преко улоге у религијским и идеолошким структурама, све до позиције у савременим социо-политичким формама. На сваком од поменутих нивоа, главна хипотеза истраживања је потврђена, односно да је у целокупном антропоцентричном развоју западне цивилизације, позиција животне средине инструментализована и усклађена са ширим економским, религијских и политичким циљевима. Већ у првом поглављу анализом периода античке мисли истакнуто је да је готово сваки од значајнијих античких мислилаца имао јасне осврте на природу, њену форму, утицај, па и историјски контекст. Почевши од Херодота који се у својој *Историји* бавио улогом природног окружења у формирању квалитета војне снаге, потом Хипократовог таргетирања специфичности природног окружења у генерисању како типологија болести, тако и начина лечења, све до Емпедоклеа и рационализације појавних деловања природе као есенцијалних схватања живота. Освртом на рад Платона и Аристотела, посебно потоњег, уведен је у рад антропоцентризам као јасна форма издвајања човека као јединог разумног, тиме и доминантног бића у хијерархијском односу са остатком природе нижих квалитативних својстава, попут биљака и животиња. Додатно, код Платона животна средина нема било какву интринсичну вредност, већ је манифестована кроз ресурсе и строго је политичке димензије, у служби идеалног друштва/државе/полиса. Преласком у римски период антике, осим континуитета антропоцентричног хеленистичког наслеђа, уочили смо два битна елемента. Први, оваплоћење институционализованог интересовања за животну средину, појавом јасних законских оквира у овој области, правно-нормативно кодификованих у Јустинијановом зборнику, где су елементи природе попут ваздуха, воде, земљишта препознати као за егзистенцију човека кључни елементи, али и даље без интринсичних вредности. Такође, унутар овог институционалног аспекта идентификована су еколошка урбанистичка достигнућа самог Рима, изузетно напредног технолошко-техничким иновацијама, попут водовода и канализације. Сходно томе, овај период развоја западне цивилизације подвели смо под ране фазе еколошког права и еколошке инфраструктурне стандардизације. Други уочени допринос ове епохе тиче се посебне хипотезе I, која улогом непромењиве константе прожима целокупну дисертацију: „До савременог периода (XX века) интринсична вредност животне средине постојала је само као идеал појединаца“. Наиме, увођењем у анализу радова Сенеке, Марка Аурелија, Плинија, ова хипотеза наилази на своју рану потврду. Упркос констатацији да је допринос поменутих мислилаца неретко био на танкој линији између просвећеног антропоцентризма и биоцентризма, они су несумњиво дали значајан допринос отклону од дотадашње стриктно инструментализоване слике природе.

Додатно, осврти на дела Вергилија и Овидија из уметничког угла, те анализе радова Порфирија, Плутарха, окарактерисани су као супротност дотадашњег суровог односа према животињском свету немалог броја римских царева, попут Калигулуле, Нерона, Трајна. На тај начин битно су утицали на стварање анимоетичког дискурса, зачетака веганства као начина исхране, и вековима касније радикално екологистичког стила живота. Средњовековна епоха послужила је у аналитичком смислу као историјско-биологистички

приказ повратног утицаја природе на друштвено-привредни контекст и слом хиљадугодишњег феудалног поретка. Наведено је у потпуности елаборирано у складу са посебном хипотезом III, да је „пропаст средњовековног феудалног система у највећој мери узрокован здравствено-еколошким факторима попут климатских промена, девастације земљишта и пандемије куге“. Концепт еколошког бумеранг ефекта, примењен је на овај период, у ком су климатске промене и неадекватан привредни контекст (феудални) утицали на девастацију плодности земљишта, тиме до смањења количине хране у Европи, што је довело до глобалног пада имунитета и плодног тла за висок проценат смртности од куге.¹²¹⁷ Међузависност климатских услова, привредног поретка, доступности хране, хигијенских навика и глобалне пандемије, на парадигматичан начин осликани су управо у периоду од X до XV века, и указују на својеврсну нужност промене данашње позиције животне средине у глобалним околностима савременог живота. Такође, анализа овог периода указала је да напуштање већ успостављених еколошких стандарда (из римског периода) као додатна негативна екстерналија убрзава слом актуелног друштвеног поретка. Нововековно позиционирање животне средине осим главној хипотези, кључно је допринело доказивању посебне хипотезе II, да је „период антике дао обресе умерено-антропоцентричног промишљања животне средине, али је првенствено етаблирао њен антропоцентрични значај, доминантно развијен у нововековном друштву“. У доказивању ове посебне хипотезе, инкорпориран је и главни елемент посебне хипотезе I - да је интринсична вредност животне средине постојала само као идеал појединаца. Служећи се Ворстеровом већ формираном дихотомијском типологијом две нововековне еколошке парадигме, империјалне и аркадијске¹²¹⁸, формиран је хронолошко-есенцијалистички развојни пут данашњег схватања животне средине. Наиме, империјални контекст, у свом радикалном анти-аркадијском руху, према Ворстеру зачиње Френсинс Бекон, механистичким погледом на природу и уздицањем човека на пиједестал свега створеног. Беконово обећање свету да ће човек сам себи створити рај на широким крилима науке, прерадом и управљањем природом, јер „знање је моћ“, до данас чини полазну основу савремене антропоцентричне парадигме. Спајајући ову визију са савременом инструментализацијом природе, направили смо везивно ткиво са Декартовим схватањем природе искључиво снагом разума, односно рационалним промишљањем, чиме се природни капацитети свде на ресурс чија вредност је пропорционална њеној корисности за просперитет људског друштва. Увођењем просветитељске мисли XIX века додатно је оснажена анти-аркадијска, односно империјална еколошка парадигма, још интезивнијом квантификацијом природе, коју поставља Дидро, а карактерише је једнако дубока преданост како хуманистичкој, тако и научној визији. Он у погледу човека и природе јасно развија Декартову полазну паралелу живих бића и машина, посебно у светлу зачетка индустријализације чијим захтевима треба цивилизацијски одговорити и “новим човеком”. Сходно томе, имамо заокружену до краја XIX века хронолошко-идеолошку осу империјалног погледа на еколошки дискурс и природу уопште, од Бекона, преко Декарта, до Линеа и Дидроа. Анализом колонијализма новог света, масовног лова и риболова, указано је да је развита западне цивилизације добрано убрзан бесомучном експлоатацијом природних ресурса, али и робовском радном снагом, широм новог света. Трајекторија

¹²¹⁷ Према проценама које смо навели у раду, око 50% тадашњег становништва Европе страдало је од пандемије „црне смрти“.

¹²¹⁸ Donald Worster, *Nature's Economy A History of Ecological Ideas*, Cambridge University Press, 2nd Edition, 1994, p. 2.

својеврсног тријумфализма материјалистичког напретка човечанства кроз две индустријске револуције, колонијализацију, те стварања грађанског слоја и вишег животног стандарда, етаблирала је антропоцентризам и економски прогрес изграђен на ресурсима природе као ординаран и подразумевајући. С друге стране, нововековну аркадијску парадигму коју Ворстер формира на раду Гилберта Вајта, развили смо до XX века, кроз дела Русоа у XVIII, и радове романтичарског приступа есенцијалиста попут Емерсона и Тороа у XIX веку. Уздизање природе ван њене инструменталне, употребне вредности, значајано је допринело стварању савремених социо-еколошких форми, заштитарских покрета, и есенцијалистичких структура попут дубинске екологије као посебе екософије XX века. Овај правац послужио је истраживању и као идејни корен за формирање групе савремених радикално-екоцентричних форми у целовитој типологији унутар поглавља IV.

Друго поглавље полазећи од Диркемовог става да се религијама мора прићи као према специфичним друштвеним појавама¹²¹⁹ заснованим на духовној повезаности одређених друштвених група са вишим нивоима божанског, дало је неколико значајних доприноса самој докторској дисертацији. Будући да је верски дискурс пресудно утицао на формирање социо-политичког окружења вековима, ово истраживање не би понудило целовит одговор на главно истраживачко питање, без позиционирања природе и животне средине у религијским формама. Прецизирање наведене позиције је уз допринос главној хипотези, још конкретније подржало посебну хипотезу број IV, да „изузимајући појединачне духовне ауторитете, све до савременог периода, општи наративи западних религија о животној средини су били инструментални“. У процесу анализе истражени су симболични и живи изрази међусобних веза природе и религија, у различитим верским текстовима, етици и пракси, као и у сколастичком филозофском штиву који је послужило да у научном контексту подржи појашњење појмова усклађених са доминантним религијским дискурсом. Почевши од Лин Вајтове хипотезе о јудео-хришћанској религијској основи за успостављање антропоцентристичке матрице XX века, испољене у немилосрдној експлоатацији природе, извршена је анализа првенствено централних верских текстова јудаизма и хришћанства. Педантни аналитички приступ Библији, те Тори, Талмуду, Халахи, указао је, као и додатна анализа Курана, да ови текстови обилују деловима инструментализације природе, уколико се такав наратив код читаоца и/или интерпретатора заузме. Међутим, још детаљнијом анализом првенствено Библије, на више десетина места указано је на просвећено антропоцентрични, па и готово биоцентрични скуп схватања и вредновања природе, поновно у зависности од тога како се штиво жели схватити, и кроз призму које претпоставке се проматра текст. Други сет доприноса је поменуто указивање на појединце, посебно унутар западног хришћанског дискурса, како римокатоличке и православне, тако и реформистичких конфесија, који су непосредно својим животом и делима сведочили братско-сестринском односу, неретко потпуне еквиваленције са природом. Анализа радова Св. Августина, Фрање Асишког, Прохора Пчињског, Серафима Саровског, Јустина Поповића, те Николаја Велимировића, значајно је употпунила слику хришћанске визиуре животне средине кроз дела ових неспорних духовних ауторитета. Осим доказивања хипотезе IV, овај аспект нам је знатно допринео и на трећем нивоу, на који смо указали у циљевима самог рада – стварању новог „зеленог теоцентризма“ који представља концепт

¹²¹⁹ Emile Durkheim, *Elementary forms of Religion*, translated by J. W. Swain, New York, Macmillan. 1954, pp. 3&48.

религијског приближавања природи, у којем се класични теоцентризам антропоцентричног наратива, мења и усклађује са тенденцијама очувања природе као Божије промисли. Овиме се Шарпов и Хофманов концепт новог теоцентризма поврђује као трећа алтернатива, поред антропоцентризма и екоцентризма, која почива на другачијој метафизици природе. Спајањем наведеног циља истраживања и доказане хипотезе IV, уочава се реактивизација утицаја поменутих ауторитета у хришћанству, као исказ својеврсног свеprisутног проеколошког наратива унутар ове конфесије. Званично ватиканско проглашење Фрање Асишког 1979. године за „заштитника екологије“, те епитет зеленог патријарха васељенског поглавара Вартоломеја, део су реконекције индивидуалног натуралистичког активизма духовника, са зеленим нијансирањем целокупних религија. Детаљном анализом западних религијских праваца, али и источних попут ислама, хиндуизма и будизма, дошли смо и до закључка да највеће светске религије у својим званичним обрисима XXI века, исказују тенденцију ка екологизацији свог ширег наратива, представљајући се верницима првенствено као конфесије које холистички воде рачуна о опстанку целокупне планете. Анализа деловања званичног Ватикана закључно са актуелним поглаваром папом Фрањом, те поменутог патријарха Вартоломеја, па и актуелног 14. Далај Ламе указује на управо овакав еколошко инклузивни приступ верских конфесија. Општи допринос овог поглавља главној хипотези јесте да животна средина мења своју позицију у религијским структурама, измештањем од старе антропоцентричне слике ка моменту умереног/просвећеног антропоцентризма у ком брига о природи постаје нужни део опстанка човечанства, али ван тога, и даље не представља јасну вредност по себи.

Детаљна анализа класичних политичких идеологија до XX века, за циљ је имала не само позиционирање животне средине унутар ових најеклатантнијих политичких форми новог века, већ и њихов потенцијални „допринос“ статусу природе у актуелном моменту доминације једне идеолошке премисе. Будући да се еколошке одлуке и данас доносе у сфери политичког, циљ је био и извршити процену утицаја стартне позиције природе у настајању идеолошких дискурса, те установити везу између тадашњих позиција и данашњег политичко-идеолошког контекста. Посебна хипотеза V да су „класичне политичке идеологије до XX века пружале широку лепезу перцепције природе и животне средине, од чисте инструментализације, до присуства партикуларних елемената просвећеног антропоцентризма“, несумњиво је потврђена у анализи најбитнијих идеолошких праваца, њихових оснивача и најзначајнијих аутора. Унутар прве целине обрађен је развој класичног либерализма током XVII, XVIII, и XIX века. Као и унутар осталих идеолошких форми, да бисмо лоцирали са релативном веродостојношћу развој идеологије и наше примарне јединице анализе - животне средине, идентификовани су најзначајнији теоретичари и њихови радови. Статусом иницијалног поља анализе либерализма, означили смо дела Хобса и Лока, *Левијатан*, односно *Две расправе о влади*, и *Оглед о људском разуму*. Као општи закључак о позицији животне средине у раду два творца либералне идеологије XVII века изразито је антропоцентричан. У Локовој перцепцији природа добија своју намену тек култивизацијом од стране човека, док конструкт идеалне државе Хобса ни на нивоу препознавања ресурса природе, не уважава елементе животне средине као битне за друштвени концепт који заступа. Наредни XVIII век, радом Дејвида Хјума и Адама Смита доноси значајнију перцепцију животне средине у либерализму. Хјумов морални сентиментализам ширег етичког концепта, природи кроји позицију далеко од интринсично

вредне, али несумњиво је коначно препознаје као значајну. Адам Смит с друге стране, иако „отац“ слободног тржишта, либералне економије и ресурсне перцепције природе, у незанемарљивом обиму се као теоретичар етике бавио концептом саосећања. У делу *Теорија моралних осећаја* он доприноси схватању етичке инверзије позиција посматрач-погођени, коју још детаљније развија Џереми Бентам у XIX веку начелом да у моралном смислу није битно има ли остали живи свет разум као човек, већ може ли осећати патњу. Заокружену амбивалентну мисао класичног либерализма понудио је рад Џона Стјуарта Мила, чија анализа у контексту природе, доноси доста контроверзи и морало јој се прићи вишедимензионално. Само дело *Три есеја о религији* где готово сатанизује природу,¹²²⁰ може бацити потпуно погрешну слику на Милов став о нељудском окружењу, а реч је заправо о грубој и широкој критици природног права, унутар које је жртвовао и наклоност природи, коју је гајио у свом ранијем раду. Позиционирање улоге животне средине унутар класичног конзервативизма, извршено је првенствено кроз дела Едмунда Берка, секундарно Шатобријана, и економско-демографског конзервативца Томаса Малтуса. Берк значајно доприноси концептом својеврсне међугенерациске солидарности „партнерством између оних који живе, оних који су мртви и оних који ће се тек родити“, који је основ данашњег концепта одрживог развоја. Ово је уједно највећи квалитет традиционалног конзервативизма - јер ма колико поглед на природу био инструменталан, она се мора сачувати у постојећем стању и за оне који долазе после нас, као предуслов одржања постојећег континуитета. У оквиру национализма као идеологије, поистовећивање природних капацитета, локалитета, уопште територије са појмом нације, у доброј мери производи заштитарски став према природи те државе. Закључак о оваквом односу изведен је детаљно на примеру немачког национализма средином XIX века, кроз деловање и рад Ернста Морица Арндта, Вилхема Рила, те Ото Фон Бизмарка. Осим поменуте, националним интересом мотивисане заштитарске позиције природе унутар сопствених локалних граница, уочена је мањкавост национализма у процесима глобалне сарадње. Овај биполарни однос национализма према базичној еколошкој крилатици “Мисли глобално, делуј локално,” срж је спроведене анализе. Идеолошки концепт социјализма и анализа позиције животне средине унутар њега, понудила је најшири радијус покретљивости наше централне теме у једној од идеологија. Концепт утопијског социјализма Фуријеа, Сен Симона, те Роберта Овена, исказао је позицију блиску садашњим еко комунама, односно антииндустријским концептима производње и потрошње за уоквирене самоодрживе целине. С друге стране, анализа интегралног социјализма Маркса и Енгелса, пружила је у одређеним деловима чисто антропоцентричну, али местимично и умерено антропоцентричну слику природе. Идеолошка матрица марксизма, односно радикална критика капиталистичког начина производње, која како Маркс тврди, “отуђује човека” од саме природе, од великог је значаја била не само за ово поглавље, већ и целокупно истраживање. Многе савремене социоеколошке форме саздане су на елементима интегралног марксизма, или бар његовој критици либералног капитализма. Дубљом анализом Марксовог рада, еколошка криза се може сврстати у екстерналију капиталистичког прогреса, који ће бити надвладан тек његовим сломом, односно како Маркс тврди, историјским прелазом из социјализма у комунизам.¹²²¹

¹²²⁰John Stuart, Mill “On nature” in *Nature, The Utility of Religion and Theism*. Watts & Co., for the Rationalist Press, 1904, pp. 8-9. (eBook)

¹²²¹Karl Marx, *Capital*, Volume III, International Publishers, NY 1967, p. 567.

Још један допринос позиционирања природе унутар класичне форме ове идеологије је недовршени процес „хуманизација природе и натурализација човека“, будући да његов други део није остварен ни у једној практичној форми социјализма, марксизма или комунизма. Штавише, матрица по природу беспштедног индустријског прогреса, карактерисала је подједнако земље самодефинисане овом идеологијом, колико и оне капиталистичке. Детаљна анализа готово свих Марксових дела, са освртима на животну средину, представља значајну основу за даље разумевање настанака форми попут екосоцијализма, зелених партија и дубинске екологије, извршених у наредном поглављу. Управо поглавље IV чини есенцијални део доказивања главне хипотезе, у свом савременом контексту. Наиме, ако је релативно очекивано било да до XX века социо-политичке форме не перципирају животну средину као аутономну вредност, онда је процес доказивања такве хипотезе у савременим условима XX и XXI века био изазов на који је одговорено у складу са главном, али и неколико посебних хипотеза.

Поглавље је уоквирило услове и разлоге настанка ових социо-политичких форми еколошке провенијенције, почевши од системског нивоа антагонизма према капиталистичком начину производње и потрошње, као и према максималистичкој индустријализацији земаља источног блока. Такође, у уводном делу истакнут је значај научног изласка социјалних димензија екологије из академске интровертности опште екологије, крајем 1960-их година, у радовима Рејчел Карсон, Донеле и Дениса Медоуза, Боргstromа, Ерлиха и других. Тиме је јавности западне цивилизације презентовано све оно што су биле слутње негативних екстерналија повећаног животног комфора и материјалног благостања. Општи услови послужили су првенствено за извршење диференцијација између социо-еколошких форми које су неретко синонимно присутне у литератури. Наведено није мотивисано терминолошком педантеријом, већ суштинском дистинкцијом појмова који су само површно слични, а садржински у потпуном антагонизму. Ова дихотомија појашњена је на примарном нивоу разлике екологизма и енвјронментализма, где је екологизам целовита идеологија која захтева радикалну промену нашег односа према природи, односно како Добсон напомиње нашег начина друштвеног и политичког живота. С друге стране, енвјронментализам иако неретко синоним, у својој бити је менаџерско-техничистички покушај решавања еколошких проблема који не претпоставља измену садашње неолибералне матрице, у било ком од својих аспеката, посебно не економском.

Указано је представило нужну полазну основу за први циљ ове целине - моделовање посебног теоријског оквира класификације савремених социо-политичких форми заштите животне средине, који је био у служби доказивања посебне хипотезе VI да се „савремене еколошке социо-политичке форме разликују по начину настанка, степена радикалности, и механизмима проеколошког деловања.“ Стога, структуралном и системском анализом, еколошки профилисане форме класификовали смо у четири групе, узимањем у обзир три поменута аспекта. Прва од четири идентификоване форме су Нове радикално-екоцентричне, чији су егземплари горепоменути екологизам као идеолошка подлога у чијем центру је животна средина као вредност по себи, и дубинска екологија као еколошка филозофија – екософија у чијем средишту се такође налази природа као фундаментална вредност, ван

апликативне која карактерише остале социо-еколошке облике. Ове форме имају радикалну црту захтева за променом не само еколошке парадигме, већ и целокупног система.¹²²² То им нужно смањује шансу да буду институционално реализоване на неком од ширих практичних, било државних, регионалних, или глобалних нивоа.

Друга класификована група су трансформисане екоцентричне форме, попут екосоцијализма, екофеминизма, екоанархизма, које такође имају екоцентричну црту, али нису интегрално настале као форме заштите животне средине. Наиме, како је указано, на супрот појединим ауторима, сви наведени облици су својеврсни дериват већ постојећих идеолошких праваца, попут социјализма, феминизма, али су трансформацијом животне средине у средиште свог интересовања ушле у корпус социо-еколошких теорија, задржавајући и даље основне премисе својих идеолошких колевки. Трећа идентификована група дефинисана је као – системска корективно-техноцентрична. Наслоњена на извршену дистинкцију енвајронментализма од екологизма, егзистира управо на социо-еколошким облицима поменутог енвајронментализма. Њен кровни облик чини еколиберализам, а продуктивни, у форми егzekутиве, еколошка модернизација и одрживи развој. Структурално и садржински ове форме имају домет корективног фактора у деловању на еколошке проблеме, и то на менаџерско-техничистички начин, до нивоа који неће угрозити основне принципе неолибералног система. Апострофирано се посебно односи на аспект привредно-корпоративних активности унутар самог тржишта, као и матрице производње и потрошње. Доминанти систем неолибералног капитализма континуирано фабрикује своје еко-корективне моделе у разним облицима, представљајући себе као одговоран систем “који има решења”. Представљени модели служе за амортизацију радикалних захтева, и пасивизацију друштва у погледу еколошког активизма. Још један од досегнутих циљева поглавља IV је указивање на потентност ових већ оваплоћених форми чија практична учинковитост као модела насталих из компромиса неолибералног концепта и животне средине је крајње лимитирана. Конкретни појавни облици еколошке модернизације кроз примере биогорива, минихидроелектрана, електричних аутомобила, универзализације процеса форестизације, крајње и кроз парадигматичан пример замене дрвећа комплексним машинама за производњу кисеоника, указали су да овај корективни модел успостављен 1980-их година, не одговара адекватно изазовима све распрострањеније еколошке кризе. Концепт одрживог развоја у детаљно спроведеној теоријско-практичној анализи такође је показао изразиту ограниченост у досезању очекиваних резултата. Од Рио Де Жанеира 1992. године, преко миленијумских циљева, све до савремених SDGs из 2015. године, овакав закључак представља непромењиви пресек егzekутивне ефикасности одрживог развоја. Компаративном анализом учинка сваке од ових фаза одрживог развоја, од настанка до данас, указано је на неуспешне, или селективно успешне подухвате, чији је континуирано заједнички чинилац било деловање на последице, а не узроке еколошких и других криза попут сиромаштва и глади. Заокружено, системске корективно-техноцентричне форме и њихов домет, приказане су у борби против највећег еколошког изазова данашњице – климатских промена. У спроведеном истраживању елаборирани су инструменти и структура

¹²²² Детаљном анализом, указали смо на разне струје унутар појединачних форми које носе различит ниво захтева за променом система. Еклатантни примери су еколиберализам и либерални екофеминизам који не захтевају системску промену привредно-економских односа и начина производње и потрошње. С друге стране, радикални и социјалистички екофеминизам се значајним делом заснивају на поменутом сету промена.

системске борбе надлежних институција UN, UNEP, IPCC, као и самих држава против овог горућег проблема, чиме се додатно потврдило, да деловањем на последице, и незадирањем у извориште проблема, односно у антропоцентрично успостављен производно-потрошачки модел хомо економикуса, помаци напред се не могу направити. Менаџерско-технолошким решењима еколошке модернизације и одрживог развоја, надлежна међународна тела уз свесрдну „помоћ“ себичних интереса националних држава, и још егоистичнијег корпоративног сектора, нису могла добацити даље од неуспелог климатског протокола из Кјота, и мршавих резултата актуелног Париског споразума. Напросто, без заласка у измену самог неолибералног система, и постојећу превласт разменске у односу на употребну вредност, суштински напредак у зони еколошког, тиме и опстанка планете није могућ. Наведеним је на више нивоа указано на адекватност смештања ових форми у групу корективно-техноцентричних, јер су очито више намењене одржавању постојећег економског, друштвеног и политичког система, него заштити животне средине, а још мање позиционирању животне средине као вредности пер се. Представљено је додатно поткрепило посебну хипотезу VII да „успешност савремених еколошких социо-политичких форми зависи од нивоа усклађености са економским дискурсом неолибералног капитализма“. Такође, увођењем последње, реформисано-популистичке групе, додатно је оснажен доказни поступак ове хипотезе. Наиме, најнепосредније форме еколошког друштвено-политичког активизма глобални зелени покрети и еколошке партије узети су као еклатантни примери. Унутар глобалних еколошких покрета, подробном анализом, указано је на њихову централизовану, делимично аутократску структуру, корпоративно-профитно оријентисану агенду, која популистичким моделима деловања обезбеђује буџете од више стотина милиона долара. Начин финансирања, и сам популизам, детаљно је истражен и доказан у овој целини рада. Између осталог, глобални еколошки покрети, указују на још једну значајну карактеристику наше типологије савремених еколошких социо-политичких форми. Наиме, тако креирана теоријска класификација пресек је тренутног стања, јер унутар еколошког дискурса друштвено-политичких форми могуће су и реалне транзиције из једне групе у другу. Уз еколошке покрете, и примером еколошких партија, које су такође извршиле реформацију из радикалне у популистичку групу, ова транзиција је још очигледније приказана, што уједно чини полазну основу последњег поглавља истраживања.

Зелене странке настају на крилима тежње да се унутар политичко-партијског система животна средина институционално заштити. Једна од три путање, у типологизацији праваца еколошких покрета након оснивања, водила је управо ка „професионализацији“ еколошких покрета у партијску форму. Осим генезе развоја Зелених партија, на неколико нивоа, практично-структуралном, теоријско-политиколошком, указује се и на њихову позицију међу традиционалним странкама. Истакнута је иницијална специфичност унутрашње организације, и идеолошка оријентација базирана на еколошком и елементима екосоцијализма. Наведена анализа створила је услове за улазак у потврду посебне хипотезе VIII да је „Немачка партија Зелених, прешла пут од изворних принципа екологизма до системског енвајронментализма, што је дерогирало централну позицију животне средине на ниво једног од прагматских поља за убирање гласова. Зелени Немачке (Савез90/Зелени), у форми студије случаја, одабрани су као парадигма најуспешније партије ове провинијенције у Европи, али и партије која својим делањем уједно доприноси легитимизацији формирања групе реформисано-популистичких форми.

Поред тога, досегнут је још један од наведених циљева рада – формирање пете фазе развоја партије Савез 90/Зелени, након у литератури присутне четири фазе, од којих је последња завршена силаском са власти 2005. године.¹²²³ Пета фаза је дефинисана као фаза *релевантног опозиционог деловања са искуством власти*, јер поседује довољан временски интервал (2005-2021), али и специфичности у односу на раније фазе, да би била самостално дефинисана. Специфичности ове фазе које су установљене детаљном анализом су: 1) *Идеолошка реформа* - од екологизма и екосоцијализма до својеврсног екокапитализма заснованог на прихватању неолибералне идеолошко-привредне матрице, где је значај крупног капитала, корпоративизма и начелно квантитативног привредног раста изнад некада примарне теме - заштите животне средине; 2) *Максимизација коалиционог потенцијала* - првенствено шареноликим, неретко „неприродним“ коалиционим владама унутар савезних држава. Наиме, спроведеном анализом је указано да је у периоду последње деценије 2011-2021, партија Зелених чинила власт у 23 од 32 могуће владе савезних држава (у последња два мандата). Поред тога, Зелени су изузимајући AfD, формирали локалну власт са свим релевантним партијама у Немачкој последњих десет година, а тренутно су у владајућој номенклатури у 11 од 16 савезних држава. Тиме Зелени шаљу поруку способности да сарађују са најбољим понуђачем, без икаквих идеолошких скрупула и политичке доследности; 3) *Политика омасовљења чланства* - упркос оснивачким тенденцијама да им формално, масовно чланство није део агенде, немачки Зелени су у последњих 10 година удвостручили своје чланство. Од свог настанка 1980. године до 2010. сакупили су 52.000 чланова, док је интензивном кампањом омасовљења од 2011. до 2021. године тај број досегао 110.000 чланова. 4) *Промена стратегије избора лидера* - од вишедеценијске неформалне праксе да два најтврђа крила странке фундиси и реалоси имају по једног представника, одступило се избором Аналене Бербок и Роберта Хабека на места нових лидера странке 2018. године. Обоје нескривени „центристи“ и реалоси били су свесни избор прагматско-популистичке тактике Зелених да се прикажу као странка чије локално деловање, тиме и лидери, одражавају максималну флексибилност партије за сарадњу са свима који понуде довољно добре услове, усклађене са интересима врха странке; 5) *Измена маркетинга и медијских кампања* - након више неуспешних кампања после 2005. године Зелени су преузимањем пропагандне тактике чак и од умерено десне опције CDU/CSU, успели да анимирају и конзервативније гласаче, као и део гласача умерене левице SPD; 6) *Релативизација базичног оснивачког принципа мира и ненасиља* - започета још 1999. године одлуком о бомбардовању СРЈ, још учесталија је у последњих десет година. Поред наведеног, хипотеза о транзицији од изворног екологизма и екосоцијализма ка политичком прагматизму и популизму, послужила је као допуна главне хипотезе овог рада. Наиме, ниједна етаблирана, успешна, широко распрострањена социо-политичка форма нема у средишту интересовања животну средину као вредност по себи. Сам скуп изворно екологистичких принципа напуштен од стране немачке партије Зелених доказан је у финалном делу рада, на два нивоа. Први ниво доказивања ове хипотезе спроведен је

¹²²³ Од оснивања до 2005. године немачка партија Зелених је прошла кроз четири фазе развоја: од покрета до партије (1977-1983); улазак у национални парламент (1983-1990); приближавање ка влади и власти (1990-1998), и улазак у националну владу (1998 -). Улазак у сваку од ових фаза је стварао и одређене специфичне промене у партијској организацији, стратегији и у партијском програму. Дарко Надић према Томасу Погунткеу у: Дарко Надић, *Политичка екологија - прилог заснивању дисциплине*, Факултет политичких наука, 2012, стр. 164.

упоредном анализом оригиналног оснивачког програма Зелених *Бундеспрограма* из 1980. године, и актуелног програма *Да поштујемо и штитимо* из 2020. године. Други ниво је спроведена анализа практичног деловања Зелених у фази екологизма, у односу на другу, засновану на поменутом еколиберализму. Уочене су диспропорције на свим фундаменталним пољима 1) *Начин формирања програма странке* - Раније је идејно кретање, формирање приоритета, методологија деловања, предложена од стране чланова партије, а руководство их је интегрисало у јединствен систем. Насупрот томе, наведени последњи програм настао је као креација руководства партије која га је у потпуности конфигурисала, а онда проследила члановима на увид. Начин креирања и доношења програма са некадашњег „од доле ка горе” модалитета, који је одговарао базичном принципу непосредне инклузивне демократије, замењен поменути програмским креирањем „од горе ка доле”, и као такав је симболички је и функционални приказ транзиције Зелених ка прагматско-професионалној партији политичког центра; 2) *Самодефинисање* - оличено у трајекторији од некадашњег концепта антипартије или партије радикално леве оријентације, до партије политичког прагматизма и популизма, спремне на сарадњу са свим политичким опцијама, без обзира на идеолошку, па чак и позицију животне средине. Коалиције „семафора“, „Јамајке“, и других колорита данас су радо виђене структуре у којима Зелени учествују; 3) *Тежња за влашћу* - представља такође скуп разлика између екологистичког оснивачког акта Зелених и нове програмске агенде из 2020. године. Како је Келијева констатовала, глад за влашћу већ 1990-их обузела је доминантну еколибералну струју унутар странке - реалосе. Неколико улазака у владе савезних држава, те улазак у републичку власт у коалицији са SPD, представљало је на још једном нивоу раскрштање са оригиналним програмом из 1980. године. Од антипартије имуне на власт, постали су у последњој деценији странка са највише формираних влада у целој СР Немачкој; 4) *Економско-тржишна диверсификација* - Кључна констатација првог Бундеспрограма била је да су економска матрица капиталистичког начина производње, потрошње и система вредности узроци еколошке кризе. С друге стране, данашњи економски програм Зелених заснива се на подршци постојећим социо-политичким изразима озелењеног неолибералног капитализма, попут одрживог развоја и еколошке модернизације; 5) *Социјална политика* - оличена је у мање конкретних програмских захтева унутар ове сфере. За разлику од оснивачког програма у ком је експлицитно захтевано прогресивно смањење радног времена (почев од 35-часовне недеље) уз пуну накнаду зараде, у данашњем програму се само дескриптивно тражи више времена за одмор; 6) *Одустајање од принципа ненасиља, антиратног и пацифистичког деловања, разоружавања, и антимилитарности* - Од првог програма који је захтевао распуштање свих војних савеза (НАТО и Варшавски), актуелни је базиран на принципу сарадње са НАТО-ом, као гарантом мира и стабилности. Однос према наоружању је 1980. године био бескомпромисно фокусиран ка овом процесу без изузетка, док је садашње програмско и практично деловање усмерено ка „контролисаном наоружању“. Зелени су неретко тас на ваги у гласањима Бундестага за наоружавање једне од страна у ратним подручјима широм света. У сфери војних интервенција, од некадашњег програмског захтева за „повлачење свих страних трупа са страних територија“, ¹²²⁴ гласањем за војну интервенцију над СРЈ 1999. године, подршка немачким војним трупама додатно је интензивирана у последње две деценије. Гласови Зелених су допринели интервенцијама на

¹²²⁴ Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Die Grünen, Bonn, 1980, p. 19.

Косову и Метохији, Либану, Малију, Дарфуру, Јужном Судану итд. У сфери милитаризације отишло се од некадашњих захтева да немачка полиција не носи оружје, до данашњих ставова лидера Зелених о стварању самосталне војске ЕУ, која би ефикасније него националне војне формације штитиле интегритет овог савеза држава.

Сходно наведеном, све јасније је одустајање Савеза 90/Зелени од принципа екологизма прихватањем политичког прагматизма и популизма, приближавањем политичком центру и потпуном синтезом са неолибералним системом привредних, социјалних, војних, еколошких вредности. Коначно, тежњом да се и на додатном нивоу, уз већ извршене упоредне програмске анализе, и анализе практичних активности све наведено потврди и емпиријским истраживањем, спроведена је анкета као завршни део рада, чији исход је умногоме допринео потврђивању посебне хипотезе VIII. Наиме, у најснажнијем упоришту Зелених, у савезној држави Баден-Виртемберг спроведено је истраживање на 1009 испитаника, чији резултати су апсолутно ишли у прилог досезања циљева овог рада, као и посебној и главној хипотези. Чак 61.5% испитаних од 273 политички неопредељених не види како Зелене, тако ни било коју другу партију у Немачкој као искрено посвећену еколошким питањима. Такође, једва 50% од свих учесника Зелене уопште перципира као партију која се искрено залаже за зелене циљеве данас. Графикон 8 у истраживању значајно је допринео главној хипотези ове дисертације, будући да указује на конкретно измештање некада централне теме екологије, на само једно од поља деловања ове партије. Наиме, остале „нееколошке“ области чине више од 2/3 тема (69.5%), које испитаници виде као примарне у деловању Зелених данас. Пета фаза развоја Зелених коју смо формулисали, огледа се у поменутих антиекологистичким пољима попут бављења војним питањима, које је идентификовало 12.8% испитаника као главно поље интересовања ове странке. Економски раст, као супротност изворном екологистичком програму Зелених, данас је према готово 10% испитаника доминантна тема ове партије. Додатни битни закључци су да опште политичке правце Зелених 62.8% испитаника види на начине који нису еколошки. Прецизније, 30.5% испитаника Савез90/Зелени је окарактерисало као партију прагматског правца, 19.3% као странку социјалног правца, а као партију традиционалне трајекторије 11.3%. Тек нешто више од 1/3 испитаника (37.2%) Зелене и даље види као странку доминантно еколошког правца. Последње, графикони 7 и 10, конкретно су указали на својеврсно одустајање Савеза90/Зелени од питања животне средине у последњим фазама свог развоја. Наиме, 50.8% од укупног броја испитаника сматра да је посвећеност овој тематици била највећа у раном периоду странке, од оснивања 1980. до уласка у власт 1998. године. Закључак, такође изведен у анализи садржаја програма и праксе Зелених, још релевантнији је изолованим узорком на две најстарије старосне групе 50-65 и 66+ година. Према овој популацији (релевантној из разлога непосредног искуства проживљеног од оснивања Зелених до данас), посвећеност Зелене странке областима животне средине и екологије била је највећа у поменутом периоду од оснивања 1980. године до тренутка уласка у владу са SPD 1998. године, и то у проценту од чак 77.8%. Целокупно квантитативно истраживање поред посебне хипотезе VIII, значајно је допринело и генералној хипотези докторске дисертације. Конкретно - да ни у овој најостваренијој социо-политичкој форми еколошке проактивности, животна средина не заузима централно место и вредност по себи, већ је само једно од поља деловања у политичкој борби за гласове и изборне резултате. Такође, додатно је и поткрепило хипотезу транзиције унутар формиране типологије

савремених социо-политичких форми заштите животне средине, од радикално-еколошких, до реформисано-популистичких.

Сума сумарум, трагом Фројдове мисли из првих реченица ове докторске тезе, првенствено питање за човечанство је којим путем жели да настави, путем ероса и нагона живота, или путем танатоса као нагона (само)уништења. Како је недвосмислено из истраживања закључено, ово питање са собом нужно носи позиционирање животне средине у свести нас, као човечанства, као популације, као генерације која одлучује коју трајекторију оставља будућим генерацијама, и какво стање планете им преостаје за сопствени опстанак. Поједностављено, питање ероса и танатоса данас, јесте питање односа према животној средини. Шта је потребно изменити не би ли позиција животне средине била неинструментално вреднована, не би ли изашла из антропоцентричног, и тек на моменте умерено антропоцентричног дискурса који смо формирали? Истраживање указује - много тога. Корективно унутарсистемско деловање на последице сопствене неодговорности, личног komodитета, грамзивог конзумеризма и корпоративног профита, показало се, није решење. Супротно томе, деловање на саме узроке проблема, јесте оно које нуди потенцијал стварања релевантних решења, и управо из тог разлога овако широка, дубинска, хронолошка и дискурсно формирана лепеза истраживања нам је била од изузетног значаја. Економски рационализам хомо економикуса, који не узима у обзир морално деловање према свему што није као он, рационално, мислеће, поништен је ваљаним аргументом Бената да у средишту тог питања није способност мишљења, него осећај патње који трпи свет око нас. Ипак ма колико ваљан и већ два века постојећ, овај аргумент изузевши литерарно-филозофски контекст, у формату практичне и глобалне матрице човечанства, није заживео. Увођењем у сферу моралног већег броја елемената животне средине, смањује се привредни потенцијал онога што је дефинисано као легитимни природни ресурс на ком се гради профит. Корпоративни профит у неолибералном систему данашњице, базиран осим на апликативној позицији биодиверзитета, продат је пре него финални производ, стварањем привида о потребама, које не само да излазе из корпуса неопходних и базичних, већ су класични појавни облици непотребштина упакованих у маркетинг друштвено-пожељног материјализма. Концепт римског Колосеума из времена Калигуле Нерона, Трајана, убијања животиње из забаве и „игара“ за масе, измештен је у још инвазивнији атак на природу. Уз хлеб, данашње „игре“ представља конзумеристички дух савременог човека, односно поседовање непотребног уз стварање привидног личног задовољства и самоостварења. Као што је у дисертацији наведено, економска матрица слободног тржишта, представљена у раду Адама Смита, делом је ревидирана, скраћена, симболички, као и наслов његовог рада, од *Истраживање природе и узрока богатства народа*, до - *Богатство народа*. Овај, не само симболички пут измене наслова фундаменталног дела зачетка неолибералне економије, истовремено је пут потпуне денатурализације поменутог хомо економикуса. Питање *истраживања природе*, моралних, и аспеката осећања, на којима је Смит такође радио, одбачени су као сувишни у сфери индустријализације, масовне производње, потрошње и односа према вредностима животне средине уопште. Фундаментални значај биодиверзитета је у потпуности занемарен и смештен у зону метафизичких питања, а његова апликативна матрица је постала једини одраз у огледалу потенцијала природе. Да ли попут Фројдове, стоји тврдња да је то део превласти танатоса, преображеног у личну себичност? Да ли је потенцијал човечанства да своју цивилизацију развија до момента самоуништења, урођен,

стечен, или наметнут? Можда је делом сва три, можда се промене и могу направити, али да ли су оне могуће пре него што се сами променимо, као појединци, пре него што изменимо не само манифестну, већ и подсвесну слику о природи која је већ дубоко укореењена у нама? Берково запажање да употребом имена најдраже и најверније животиње, пса, заправо вређамо друге људе, док имена вукова, лавова који су вековима односили животе људи и сејали страх, користимо као епитет величања неке особе, несумњиво је више од куриозитета. Наведено заправо представља дубоко укореењене и подсвесно формиране интерпретације природе, која се не вреднује по својој бити, осећајности, и плодовима, већ се управо перципира као слаба, недостојна, као простор за испољавање доминације. Узвишеност у очима човека заснована је на страху, и страхопоштовању, док оно добронамерно што не изазива страх, не изазива ни поштовање, а још мање дивљење. Можда смо управо из тог разлога дошли до тачке када се природа прилагођава нашем систему вредности. Можда је сваки нови тајфун, оркан, вулканска ерупција или суша, заправо нова слика природе, говор њене нове морфологије којом завређује позицију поштовања у деформисаном систему вредности савременог човека. Благовторно је поставити реторичко питање, да ли би нам још једна глобална одмазда природе бар подједнаког интензитета климатских промена, била потребна да коначно животну средину сместимо у позицију вредности по себи? Песимистично и дистопично делује такво хипотетичко питање, али је сасвим легитимно услед наше вековне неодговорности према бази сопственог опстанка...према схватању чињенице да природа може постојати без човека, али не и човек без ње, и да у том браку хомосапиенса и природе, ми смо партнер који се мора прилагођавати, иако вековима радимо управо супротно.

Закључно, ово истраживање не само да указује на континуитет антропоцентричности свих значајних форми које је западна цивилизација продуковала, већ у контексту поменуте супротности базичне перцепције односа човек - животна средина, и у најсавременијим формама, упркос свим информацијама о еколошкој угрожености и даље градиво структуре супротне логици природе, њеног очувања и поштовања. Речником савремености и формиране класификације социо-еколошких форми: Све док су еколошки покрети и еколошке партије више покрети и партије него што су еколошке; Све док су одрживи развој и еколошка модернизација, више развој и модернизација, него одрживе и еколошке форме, не може се говорити о промени позиције животне средине коју смо јој наменили. Још битније, повратно, не можемо очекивати да ће бумеранг ефекат нових појавних морфологија одмазди природе бити смањен. Уз такав однос, са концепта борбе, преко концепта адаптације, као човечанство спашћемо на ниво опстанка, можда баш онако како смо као врста својим делањем према природи и заслужили.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге, зборници и научни часописи

- Aberth, J., *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, Routledge, 2013.
- Abidin, C., Brockington, D., Goodman, M.K., Mostafanezhad, M., & Richey, L. Ann, “The Tropes of Celebrity Environmentalism”, *Annual Review of Environment and Resources*, 45(1), 2020.
- Akvinski, Toma, “O monarhiji” u *Izabrana djela*, Globus, Zagreb, 1981.
- Al-Sharafi, A. H. Mohammed & Nishikant C. Dhande, „Millennium Development Goals (MDGs) The Achievement and Failure: A Comparative Presentation Between Yemen and India In the Light of The Development Sectors’ Indicators, *Social Sci Journal*, Vol 5, 2019.
- Ann G. Carmichael, *Plague and the Poor in Renaissance Florence*, Cambridge University Press, 1986.
- Aquinas, St. Thomas, *The Summa Contra Gentiles*, translator Joseph Rickaby, The Catholic Primer, 2005.
- Aquinas, St. Thomas, *The Summa Theologica*, Translated by Fathers, 2006.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, 1948, Harcourt, 1994.
- Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb, 1988.
- Arrizabalaga, J., *Facing the Black Death*: Cambridge University Press, 1994.
- Assisi, Francis. *Canticle of the Creatures*, in *Francis of Assisi: Early Documents*, vol. 1, New York-London-Manila, 1999.
- Attaran, A., „An Immeasurable Crisis? A Criticism of the Millennium Development Goals and Why They Cannot Be Measured”. *Plos Medicine*, 2(10), 2005.
- Augustine, Aurelius, *The City of God*, Editor: Marcus Dodds, t. & t. Clark, Edinburgh, 2014.

- Aurelius, Marcus, *Meditations*, The Floating Press, 2011.
- Bacon, F., *The New Organon: or True Directions Concerning the Interpretation of Nature*, 1st published 1620. Copyright © Jonathan Bennett 2017.
- Baker, F., *First Session of WMO-UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), held in Geneva, Switzerland, during 9-11 November 1988*, Environmental Conservation, 1989.
- Baker, S., “Sustainable development as symbolic commitment: Declaratory politics and the seductive appeal of ecological modernisation in the European Union”, *Environmental Politics*, 16(2), 2007.
- Banjeglav, S., *Kolumbovska razmjena – kako su geografska otkrića promijenila svijet?* Essehist, 2012.
- Barbour, G. Ian, „A Theology of Earth” in *Western Man and Environmental Ethics: Attitudes Toward Nature and Technology*, Addison-Wesley, 1973.
- Bardi, Ugo, *Before the Collapse - A Guide to the Other Side of Growth*, Springer International Publishing, 2020.
- Bardi, Ugo, *The Seneca Effect: Why Growth is Slow, but Collapse is Rapid*, Springer International Publishing, 2017.
- Barnes, J., Taylor, C.W., Hare, R.M, *Greek Philosophers: Socrates, Plato, Aristotle*, Oxford University Press, NY, 2001.
- Barry, John, *Environment and social theory*, Routledge. 2007.
- Barzun, J., *From Dawn to Decadence: 500 Years of Western Cultural Life: 1500 to the Present*, Harper Perennial, 2001.
- Bašić, Iva, *Sveti Franjo Asiški zaštitnik ekologije i ekologista*, Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet, 2020.
- Bates, D., *Cartesian Robotics, Representations*, Vol. 124, No. 1, 2013.
- Batty, H., and Gray, T., ‘Environmental Rights and National Sovereignty’, in Caney, S., George, D., and Jones, P., *National Rights, International Obligations*. Routledge, 1996.

- Baxter, B., *Ecologism - An Introduction*, Georgetown University Press, 2000.
- Bechmann, R., *Trees, and Man*, Pragon House, 1990.
- Beck, U., *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage Publications, 1992.
- Beck, U., *What is Globalization*, Polity Press, London, 2002.
- Benedictow, J. Ole, „The Black Death: The Greatest Catastrophe Ever“, *History Today*, Volume 55, 2005.
- Bentham, Jeremy, *The principles of moral and legislation*, Chapter I: Of The Principle of Utility, Oxford University Press, 1789.
- Benton, Ted, „Marxism and Natural Limits,“ *New Left Review*, no. 178, 1989.
- Bergh, V. D., Roman origins of environmental law? *Journal of South African Law* 24, 1999.
- Beri, Norman, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službenik glasnik Beograd, 2007.
- Berry, J. Christopher, *David Hume – Major Conservative and Libertarian Thinkers*, Bloomsbury Academic, 2013.
- Berti, E., „Aristotle’s Concept of Nature: Traditional Interpretation and Results of Recent Studies“, *Pontifical Academy of Sciences*, Acta 23, Vatican City, 2016.
- Bezić, Ž., „Kršćanin i ekologija“, *Crkva u svijetu*, 25 (1), 1990.
- Biehl, J., *Western European Greens, Movement or Parliamentary party*. Green perspectives, No. 19, 1990.
- Billig, B., *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995.
- Blowers, A., „Power, participation and partnership“ In *Co-operative Environmental Governance: Public– Private Agreements as a Policy Strategy*, P. Glasbergen (ed.), Kluwer Academic Publishers, 1998.
- Blühdorn, I., „Reinventing Green Politics: On the Strategic Repositioning of the German Green Party,“ *German Politics* 18, no. 1, 2009.

- Bodemann, M., Partija Zelenih i novi nacionalizam u SR Nemačkoj, *Markizam u svetu*, 1987.
- Bolin, B., *A History of the Science and Politics of Climate Change: The Role of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, 2007.
- Bolšec, N., „Filozofija ekologije Tom Akvinskoga kao valjana duhovnost“, *Obnovljeni život*, 2015.
- Bookchin, M., “Social Ecology Versus Deep Ecology.” *Socialist Review* 88(3), 1988.
- Bookchin, M., *Ecology and Revolutionary Thought*, New York, 1970.
- Bomberg, E., *Green Parties and Politics in the European Union*. Routledge, 2005.
- Brnčić, J., *Franjina Pjesma stvorenja*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2012.
- Brooke, L. Jhon., *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey*, Cambridge University Press, 2014.
- Brunforte, Ugolino, *Little Flowers of St. Francis*, translation William Heywood, Global Grey, 2019.
- Burke, Edmund, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Harper & Brothers, New York, 1844.
- Burke, Edmund, *Reflections on The Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event in a Letter Intended to have been sent to a Gentleman in Paris*, eBook, 1790.
- Butterfield, D., *The Early Textual History of Lucretius' De rerum natura*, Cambridge University Press, 2013.
- Bjornlie, S., *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinople*, Cambridge University Press, 2012.
- Cain, E. William, *A Historical Guide to Henry David Thoreau*, Oxford University Press, 2000.

- Calderwood, H., Animal Ethics as Described by Herbert Spencer, *The Philosophical Review*, Duke University Press, Vol. 1, No. 3, 1892.
- Callicott, J. Baird, *Defense of Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, State University of New York Press, 1989.
- Callicott, J. Baird, *Beyond the Land Ethic*. Albany: State University of New York Press, 1999.
- Campbell, G., *Lucretius on Creation and Evolution: A Commentary on De rerum natura*, Oxford University Press, 2003.
- Candace J., & Durham, J.J., *A Restorative Practices Guide*, Communities for Restorative Justice (C4RJ), 2017.
- Caney, S., George, D., & Jones, P., *National Rights, International Obligations*. Routledge, 1996.
- Cannavò P. F. & Lane Jr. J. H. (Eds.) *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon*. Cambridge: MIT Press, 2014.
- Capaldi, N., *John Stuart Mill: A Biography*, Cambridge University Press, 2004.
- Carlyle, J. A., *A History of Medieval Political Theory in the West*, vol. 1. Edinburgh, 1903.
- Carmichael, G. Ann, *Plague and the Poor in Renaissance Florence*, Cambridge University Press, 1986.
- Carone, G. R., „The Classical Greek Tradition“ In *A Companion to Environmental Philosophy*, edited by D. Jamieson. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Carpenter, J., „Thomas Jefferson and the Ideology of Democratic Schooling“, *Democracy & Education*, vol 21, no 2, 2013.
- Carr, M. Indira, „Saving the environment - does utilitarianism provide a justification?“ *Legal Studies*, Volume 12, University Press, 2018.
- Carson, Rachel, *Silent Spring*, Crest Book, 1962.

- Carter, N., *The Politics of the Environment*, Cambridge University Press, Online edition, 2012.
- Chakraborty, R., „The Deep Ecology/Ecofeminism Debate: An Enquiry into Environmental Ethics.“ *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, vol. 32, no. 1, 2015.
- Chan, Wing-Tsit, *Sources of Chinese Philosophy*, Princeton University Press, 1969.
- Chancel, L., *Climate Change, and the Global Inequality of Carbon Emissions, 1990-2020 (Summary)*, World Inequality Lab/Paris School of Economics, October 26, 2021.
- Chemhuru, M., *Elements of environmental ethics in Ancient Greek Philosophy* Phronimon vol.18 n.1, Pretoria, 2017.
- Christakos, G., et al, *Interdisciplinary Public Health Reasoning and Epidemic Modelling: The Case of Black Death*, Springer, 2005.
- Chryssavgis, J., *Bartholomew I, Patriarch. Cosmic Grace and Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch Bartholomew I*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003.
- Chryssavgis, J., Ecumenical Patriarch Bartholomew: insights into an Orthodox Christian worldview, *International Journal of Environmental Studies*, 64, (1) 2007.
- Cicero, Marcus Tullius, *On The Republic and On The Laws*, Cornell University Press, 2014.
- Cicero, Marcus Tullius, *The Nature of the Gods*, translate by P. G. Walsh, Oxford University Press, 1997.
- Cicero, Marcus Tullius, *Cicero's Tusculan Disputations*, Harper & Brothers publishers, New York, 1877.
- Cifrić, I., „Antropocentrična i biocentrična odgovornost za život“, *Socijalna ekologija*, Zagreb, Vol.14, 2005.
- Clark, N., *Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

- Cohen, J., On Classical Judaism and Environmental Crisis, *Tikkun*, Vol. 5 No. 2, 1990, p. 74.
- Cohen, M. S., Curd, P. & Reeve, C. D. C., *Readings in Ancient Greek Philosophy: From Thales to Aristotle*. Hackett Publishing Company, 2011.
- Cohen, S., *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Brill. 2008.
- Coman, B., „Whose Environment is it? Some Reflections on Modern Environmental Philosophy.“ In *National Observer*. Melbourne: Council of the National Interest, Number 68, Autumn 2006.
- Commoner, Barry, *The Closing Circle - nature, man, and technology*, A Bantam Book, 1972.
- Cornelli, G., *Search of Pythagoreanism Pythagoreanism as an Historiographical Category*, De Gruyter, 2013.
- Crook, H. Roger, *Christian Ethics*, New Jersey: Pearson Education, 2002.
- Crosby, W. Alfred, *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492*, Preager Publishers, Westport, CT, 2003.
- Cvitković, I., Drveće i životinje u religijama, *Socijana ekologija*, Zagreb, Vol. 30, No. 1, 2021.
- Časni, Danijel, *Ekologija u svjetlu Capetownskog iskaza o predanju*, Biblijski institut, Zagreb, 2020.
- Dalai lama, H.H. the Fourteenth, *My Tibet*, Thames and Hudson Ltd, London, 1990.
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (6th ed.). John Murray, 1872.
- Davies, Norman, *Europe: A History*, Oxford University Press, 1996.
- Davies, T., “Educational internationalism, universal human rights, and international organisation: International Relations in the thought and practice of Robert Owen” in *Review of International Studies*, Vol. 40, 2014.

- Davis, R., *The rise of the Atlantic economies*, Cornell University Press, 1973.
- De Krešenco, L., *Istorija Grčke filozofije Od Sokrata nadalje*, IP Svetovi/Novi Sad, 1993.
- De Žarden, R. Džozef, *Ekološka etika – uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, 2006.
- Decker, F., „Veränderungen des Parteiensystems und mögliche Regierungskonstellationen”, *Bundestagswahl*, 2013.
- Descartes, Rene, *Discourse on Method and Meditations on First Philosophy*, Hackett Publishing Company, 1998.
- Delbrück, Max, *How Aristotle Discovered DNA*, *Physics and Our World*, 2013.
- Della S. Pergola, “World Jewish Population 2019”, in *American Jewish Yearbook 2019*, Springer, 2019.
- Delph, C., “Nature and nationalism in the writings of Ernst Moritz Arndt (1769-1860),” *Nature in Literary and Cultural Studies*, 2006.
- Dennett, C. Daniel, "Atheism and Evolution". In Zagzebski, Linda; Miller, Timothy D. (eds.). *Readings in Philosophy of Religion: Ancient to Contemporary*. John Wiley & Sons, 2009.
- Descartes, Rene, *Meditations*, 1st published 1641, Copyright © Jonathan Bennett, 2017.
- De-Shalit, A.,” Nationalism”, In Andrew Dobson & Robyn Eckersley, *Political Theory and the Ecological Challenge*, Cambridge University Press, 2006.
- Desvaux, M., A Synopsis of Clive Ponting’s “A Green History of the World.” *Optimum Population Trust Journal*, 2010.
- Devall, B., Sessions, G., *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Gibbs Smith Publisher, 2007.
- Di Gregorio, A. Mario, *From Here to Eternity: Ernst Haeckel and Scientific Faith*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

- Dias, R. C. Seixas, P. C. & Lobner, N., Sustainable Development and Ecological Modernization: Boundary Discourses between „Strong” and „Weak” Approaches, *Journal of Sustainable Development*; Vol. 13, No. 4; 2020.
- Die Grunen, Hronika Zelenih 1979-2019 - *Vremena se menjaju, menjamo se i mi*, december 2019.
- Die Grünen, Wahlplattform Zur Bundestagswahl Bonn, 1980.
- Dittmers, M., *The Green Party in West Germany*, Buckingham, London, 1986.
- DiZerega, Gus, *Deep Ecology and Liberalism: The Greener Implications of Evolutionary Liberal Theory* Cambridge University Press, *The Review of Politics* , Volume 58, online published 2009.
- Dobson, A., *Green Political Thought*, 4th Edition, Routledge, 2007.
- Dobson, A., *The Politics of Nature - Explorations in green political theory*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Dobson, A., & Eckersley R., *Political Theory and the Ecological Challenge*, Cambridge University Press, 2006.
- Dominick III, H. Raymond, *The Environmental Movement in Germany: Prophets and Pioneers, 1871-1971*, Indiana University Press, 1992.
- Donner, W., & Fumerton, R., *Mill*, Wiley-Blackwell, 2009.
- Dragić M., *Štovanje sv. Antuna Padovanskoga u hrvatskoj crkveno-pučkoj baštini*, *Ethnologica Dalmatica* 25, 2018.
- Drenthen, M., The Paradox of Environmental Ethics Nietzsche’s View of Nature and the Wild, *Environmental Ethics*, Vol 21, 1999.
- Dryzek, S. John, *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Oxford University Press, 2005.
- Duhot, L. J., *Epictetus and wisdom of Stoics*. Athens: Enalios, 2009.

- DuPlessis, S. Robert, *Transitions to capitalism in early modern Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997.
- Durkheim, Emile, *Elementary forms of Religion*, translated by J. W. Swain, New York, Macmillan, 1954.
- Eckersley, Robyn, *Environmentalism and Political Theory*. London: UCL Press, 1992.
- El-Buhari, El-Buharijeva zbirka Hadisa, VSK, Sarajevo, 2009.
- Elliott, A. Jennifer, *An Introduction to Sustainable Development*, Third edition, Routledge, 2006.
- Ely, J., *Comparison of Focus and Audience Between Seneca's Natural Questions and Pliny's Natural History*, East Tennessee State University, 2014.
- Emerson, Waldo Ralph, *Nature*, J. Munroe, 1849.
- Ennen E. in Ulf Christian Ewert, *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, Historical Social Research, 2007.
- Estabrook, H., Arthur, "The Family History of Robert Owen". *Indiana Magazine of History*. Bloomington: Indiana University, 1923.
- Estévez-Saá, M., and María Jesús Lorenzo-Modia. „The Ethics and Aesthetics of Eco-Caring: Contemporary Debates on Ecofeminism(s).“ *Women's Studies*, vol. 47, no. 2, 2018.
- Evans, Edmund, *Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*, Gutenberg Project, 1906.
- Ewert, U. C., *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, *Historical Social Research*, 2007.
- Faccarello G., Izumo M., & Morishita, H., *Malthus Across Nations: The Reception of Thomas Robert Malthus in Europe, America and Japan*, Edward Elgar Publishing, 2020.
- Fagan, B., *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Press, NY, 2008.

- Feldman, A., „Thoughts on Thales “. *The Classical Journal*, Vol 41, 1945.
- Ferry, L., *The Wisdom of the Myths: How Greek Mythology Can Change Your Life*, Harper Collins, 2014.
- Finnis, J., *Natural Law and Natural Rights*, Second Edition, Oxford University Press, 2011.
- Fisher, R. Dana, “Ecological Modernization and Its Critics: Assessing the Past and Looking Toward the Future”, *Society and Natural Resources*, 2001.
- Fischer, J., „The Kosovo War and the Greens,” Carl Hanser Verlag, 2005.
- Flohr, M., *The World of the Fullo. Work, Economy, and Society in Roman Italy*, Oxford University Press, 2013.
- Foster, B. James, “Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology”, *American Journal of Sociology*, 105 (2), 1999.
- Fourier, Charles, ed Mark Poster, *Harmonian Man: Selected Writings of Charles Fourier*, Garden City, 1971.
- Fourier, Charles, *The Theory of the Four Movements*, Cambridge University Press, 1996.
- Fox, J., “Religion as an Overlooked Element in International Relations”, *International Studies Review* 3 (3), 2001.
- Francione, G., *Rain without Thunder: The Ideology of the Animal Rights Movement*, Temple University Press, 2007.
- Francis I, *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on Care For Our Common Home*, Libreria Editrice Vaticana, 2015.
- Francis, R., *West, Animal suffering in Roman literature*. University of Calgary, 1997, p. 35.
- Freedon, Michael, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford Universitz Press, 2003.
- Freud, Sigmund, *Civilization and Its Discontents*, Wien, 1929.
- Frierson, P. R. „Adam Smith and the possibility of sympathy with nature“, *Pacific Philosophical Quarterly* 87, 2006.

- Fudge, C., & Rowe, J., *Ecological Modernisation as a Framework for Sustainable Development: A Case Study in Sweden*. Environment and Planning A, 2001.
- Gaard, G. & Gruen, L., „Ecofeminism: Toward Global Justice and Planetary Health“, *Society and Nature*. 2, 1993.
- Gaebel, G., „On the Liberation of All Women: Socialist Feminism and Materialist Ecofeminism“, *Acta Cogitata: An Undergraduate Journal in Philosophy*, Volume 5, Article 2, 2018.
- Gahrton, P., *Green Parties, Green Future From Local Groups to the International Stage*, Pluto press, 2015.
- Galassi, G., „Systems of Values‘Ethical Systems’, and Sustainability. The Economic Social ‘Entity’ Values“, *De Computis, Revista Española de Historia de la Contabilidad* (18), 2021.
- Gale, R. M., *Virgil on the Nature of Things: The Georgics, Lucretius and the Didactic*, Cambridge University Press, 2004.
- Garneau de L’Isle-Adam, M. C., “Revisiting Science and Literature: Chateaubriand’s Ecological Discourse.” *Humanities Bulletin* (2), 2019.
- Gauthier, D., *Morals by Agreement*, Oxford University Press, 1986.
- Gerstenfeld, M., *Judaism, environmentalism, and the environment: Mapping and analysis*. Jerusalem Institute for Israel Studies, 1999.
- Gidens, E., *Klimatske promene i ekologija*, Clio, Beograd, 2010.
- Giese, Christiane, *Humans and animals in the Middle Ages*, Justus-Liebig-Universität Giessen. 1994.
- Gillis, M., *Ecologism: A Jewish Critique*, L’Eylah, No. 34, 1992.
- Goldman, J. Aron, *Descartes and His (Ecological and Animal Ethicist) Critics: A Defense of the Epistemological Movement in the Meditations on First Philosophy.*, University of Virginia August 2010.

- Goodin, R., *Green Political Theory*, Polity Press, Cambridge, 1992.
- Gorz, A., *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Gossin, P., *Encyclopedia of Literature and Science*, Greenwood, 2002.
- Gotthelf, A., Darwin on Aristotle, *Journal of the History of Biology*, 1999.
- Grandin, T., & Regenstein, J., *Religious slaughter, and animal welfare: a discussion for meat scientists*. Meat Focus International, CAB International, 1994.
- Grant, Wyn, “Civil Society and the Internal Democracy of Interest Groups”, *Conference of the Political Studies Association of the UK*, Aberdeen, April 2002.
- Grant, Z. P., & Tilley, J., “Fertile soil: explaining variation in the success of Green parties.”, *West European Politics*, 2018.
- Grier, G., *The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies*, *Kyklos* 50–Fasc. 1, 1997.
- Griffin, J. James, *Introduction: the many dimensions of the climate change issue*, in *Global Climate Change: The Science, Economics and Politics*, edited by James M. Griffin, Edward Elgar Publishing Limited, 2003.
- Grim, J., & Tucker, M.E., *Ecology and Religion*, Washington, DC: Island Press, 2014.
- Gschwandtner, C., Orthodox ecological theology: Bartholomew and Orthodox contributions to the ecological debate in *International Journal for the Study of the Christian Church*, Vol. 10, 2010.
- Gwyn, J., *Kings, Beasts and Heroes*. London: Oxford University Press, 1972.
- Hailwood, A. Simon, *How to be a Green Liberal Nature - Value and Liberal Philosophy*, Routledge, 2004.
- Hanlon, W. Walker, „Pollution and Mortality in the 19th Century,“ NBER Working Papers 21647, *National Bureau of Economic Research*, 2015.

- Harrison, L., "Robert Owen's Quest for the New Moral World in America," in *Robert Owen's American Legacy: Proceedings of the Robert Owen Bicentennial Conference*. Indianapolis: Indiana Historical Society, 1972.
- Hatfield, G., "The Passions of the soul and Descartes's machine psychology", *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 38(1), 2007.
- Hava, Tirosh-Samuelson, "Jewish Environmentalism: Faith, Scholarship and Activism", In *Jewish Thought, Jewish Faith*, ed. Daniel Lasker, Beer Sheba: Ben Gurion University Press, 2012.
- Havlíček, F., & Morcinek, M., Waste and Pollution in the Ancient Roman Empire, *Journal of Landscape Ecology*, 2016.
- Hawkins, M., *Social Darwinism in European and American Thought*. Cambridge University Press, 1997.
- Hayward, T., *Ecological Thought*, Polity Press, 1994.
- Heater, D., *World Citizenship and Government: Cosmopolitan Ideas in the History of Western Political Thought*, Basingstoke: Macmillan, 1996.
- Hechter, M., *Containing nationalism*, Oxford University Press, 2010.
- Heinrich, R., *The Natural Law: A Study in Legal and Social Philosophy*. Translated by Hanley, Thomas R. B. Herder Book Co, 1959.
- Hesse, Herman, *Franjo Asiški*, Alfa, Zagreb, 2009.
- Herlihy, D., „Attitudes Toward the Environment in Medieval Society,” *Historical Ecology: Essays on Environment and Social Change*, ed. Lester J. Bilsky, Kennikat Press, 1980.
- Hejvud, E., *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Heywood, A., *Politics*, Palgrave Macmillan, 4th edition, 2013.
- Hickel, J., "The World's Sustainable Development Goals Aren't Sustainable", *Foreign policy*, 2020.
- Himmelfarb, G., *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age*, Knopf, 1984.

- Hinchman, P. Lewis, *Aldo Leopold's Hermeneutic of Nature*, Cambridge University Press: online published, 2009.
- Hine, H. M., „The Manuscript Tradition of Seneca’s Natural Questions”, *The Classical Quarterly*, 30(01), 1980.
- Hobbes, Thomas, *De Cive*, Printed by J.C. for R. Royston, London, 1651.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Green Dragon in St. Paul’s Churchyard, 1651.
- Hobsbawm, E., “Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914”, in Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, 2012.
- Hobsbawm, E., *Nations, and Nationalism since 1780.*, Cambridge University Press, 2012.
- Hobsbawm, E., *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*, Penguin Books, 1969.
- Hodge, C. Carl, *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800-1914*, Greenwood Press, 2008.
- Hoffman, J. Andrew, „Getting Right with Nature - Anthropocentrism, Ecocentrism, and Theocentrism,” *Organization & Environment*, 18(2), 2005.
- Holbraad, C., *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, Basingstoke: Palgrave, 2003.
- Holmes, Rolston, The Bible and Ecology, Holmes Rolston, *Journal of Bible and Theology* 50, 1996.
- Holt-Giménez, E., “We Already Grow Enough Food for 10 billion People and Still Can't End Hunger”, *Journal of Sustainable Agriculture*, 2012.
- Horrox R., *Black Death*, Published online by Cambridge University Press, 2008.
- Horski, Edward, *Augustine on Environment: Abiding in the Tranquility of Order*, Saint John's University, 1998.
- Huffman, T, „Animals, Mental Defectives, and the Social Contract“, *Between the Species*, 1993.

- Hughes, D. J., Theophrastus as Ecologist, *Environmental Review*: Vol. 9, No. 4, Special Issue: Roots of Ecological Thought, Oxford University Press, 1985.
- Hume, A. David, *Treatise of Human Nature*, Oxford: Clarendon Press, 1896, The Online Library of Liberty.,2011.
- Huntington, P. Samuel,“Conservatism as an Ideology”, *The American Political Science Review*, Vol. 51, No. 2, 1957.
- Inglehart, R., “Changing Values among Western Publics from 1970-2006”, *West European Politics*, 31:1, 2008.
- Inglehart, R., Wayne E. Baker, Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65 (1), 2000.
- Jachnow, J., „What’s Become of the German Greens?” *New Left Review* 81, 2013.
- Jackson, T., *Material Concerns: Pollution, Profit and Quality of Life*, Routledge, 1996.
- Jankrift, K.P., Kay in Ulf Christian Ewert, *Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life*, Historical Social Research, 2007.
- Jefferson, Thomas, „Letter to Henry Lee “in *The Political Thought of American Statesmen*, Peacock Publishers, 1973.
- Joan Roelofs, “Fourier and Agriculture”. *World Review of Political Economy*, 6(3), 2015.
- Jochemsen, H., *The Relationship between (Protestant) Christianity and the Environment is Ambivalent*, *Philosophia Reformata* 83(1), 2018.
- John Paul II, *Address of Pope John Paul II to the Members of The Agency of The United Nations*, Nairobi, Libreria Editrice Vaticana, 1985.
- John XXIII, *Message of His Holiness John XXIII for the Special Meeting of the Food and Agriculture Organization*, Libreria Editrice Vaticana, 1963.
- Johnston, M. William, *Encyclopedia of Monasticism*. Fitzroy Dearborn Publishers, 2000.

- Jones, S. Gareth, *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Cambridge: Belknap Press, 2016.
- Jørgensen, K. A., & Gates, C., *Bison bison* (errata version published in 2018). The IUCN Red List of Threatened Species, 2017.
- Jungjohann, A., *German Greens in Coalition Governments*, Heinrich-Böll-Stiftung, 2017.
- Kant, Immanuel, *Lectures on Ethic*, Part „Of Duties To Animals and Spirits part“ Cambridge University Press, 1997.
- Karić, Enes, *Ekološke poruke Kurana*, Novi Muallim, 2008.
- Katz, E., *Nature's Healing Power, the Holocaust, and the Environmental Crisis*. Judaism, Winter 1997.
- Keating, D, “EU road to ditch fossil fuel cars by 2035 is full of potholes”, *Energymonitor*, 2021.
- Kelly, Petra, *Morality and Human Dignity*, in *Nonviolence Speaks to Power*, Center for Global Nonviolence Planning Project, Institute for Peace, University of Hawai'i, Honolulu, 2001.
- Kelly, Petra, *Nonviolence Speaks to Power*, Center for Global Nonviolence Planning Project, Spark M. Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai'i, Honolulu, 2001.
- Kenny, M., *Ecologism*, in: Robert Eccleshaw (Eds.), *Political Ideologies*, 2nd edition, Routledge, London, 1994.
- Klaus, G., „Water Technology in Medieval Germany“. In: Squatriti, Paolo (Hg.): *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use (Technology and Change in History 3)*, Leiden, Boston, Cologne, 2000.
- Klein, Naomi, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, Metropolitan Books, NY, 2007.
- Klein, Naomi, *This Changes Everything: Capitalism Vs. the Climate*, Random House, 2014.
- Kleing, F., *Der lange Weg der Grünen*, München, 2003.

- Krebs, A., “Nature Discourse Ethics and Nature”, *Environmental Values* 6, 1997.
- *Kuran*, prevod Besim Korkut, Sarajevo, 2011.
- Laferrière, E., & Stoett, J., Peter, *International Relations Theory and Ecological Thought*, Routledge, 1999.
- Lai Theodore, Tortajada Cecilia, *The Holy See and the Global Environmental Movement*, *Frontiers in Communication* 6, 2021.
- Lamb, H. H., *Climate, History and the Modern World*, Routledge 1996.
- Landes, R. Maurice, *The Elephant Is Jogging: New Pressures for Agricultural Reform in India*, Economic Research USDA, 2004.
- Lane Jr. H. Joseph, „Jean-Jacques Rousseau: The Disentangling of Green Paradoxes” in *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon*, The MIT Press, 2015.
- Langdon, J., *Mills in the Medieval Economy: England, 1300-1540*, Oxford University Press, 2004.
- Langhelle, O., „Why ecological modernization and sustainable development should not be conflated.” *Journal of Environmental Policy & Planning* 2, 2000.
- Lecky, W. E. H., *History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, Longmans, London, 1869.
- Leopold, Aldo, *A Sand County Almanac*, New York: Oxford University Press, 1989.
- Leroi, A. M., *The Lagoon: How Aristotle Invented Science*, Bloomsbury, 2014.
- Lindberg, David, *When Science & Christianity Meet*, Chicago University Press, 2003.
- Lipset S., & Rokkan, S., *Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, New York, 1967.
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, Volume I.MDCXC, Based on the 2nd Edition, Books I. and II The Project Gutenberg, 2017.

- Locke, John, *Two Treatises of Government*, Vol. V, McMaster University, 1823.
- Löwy, M., *Ecosocialism: A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, 2015.
- Löwy, M., *Why Ecosocialism: For a Red-Green Future*, Essay, 2018.
- Luchte, J., *Early Greek Thought: Before the Dawn*, Bloomsbury, 2011.
- Lugaresi, N., „The Unbearable Tiredness of Sustainable Development” u Robert Percival, et al. *Global Environmental Law at a Crossroads*, 2014.
- Luke, W. Timothy, „An Apparatus of Answers? Ecologism as Ideology in the 21st Century”, *New Political Science*, Volume 31, 2010.
- Luke, W. Timothy, “Capitalism, Democracy, and Ecology: Departing from Marx”, *Democracy & Nature*, Vol 7, 2001.
- Luther, Martin, *Assorted Sermons*, Christian Classics Ethereal Library, Edition 2010.
- Macauley, D., *Minding Nature: The Philosophers of Ecology*, The Guilford Press, 1997.
- MacIver, M. Alice., “Saint-Simon and His Influence on Karl Marx Alice”, *Economica*, No. 6, 1922.
- Macpherson, B. Crawford, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, 1962, Oxford University Press; Reprint edition, 2011.
- Maddison, A., *The World Economy: Historical Statistics*, Statistical Appendix, 2007.
- Mahalingam, C. I., “Saving the environment - does utilitarianism provide a justification?” *Legal Studies*, Volume 12 , University Press, 2018.
- Malthus, R., Thomas, *An Essay on the Principle of Population*, Printed for J. Johnson, in St. Paul’s Church-Yard London, 1798, Ebook by Electronic Scholarly Publishing Project, 1998.
- Marks, Karl, *Kapital*, Tom I, prevod Moše Pijade, Rodoljub Čolaković, Prosveta, 1978.
- Marks, Karl, & Engels, Fridrih, *Rani radovi*, IX izdanje, Naprijed, Zagreb, 1989.

- Marks, Karl, *Najamni rad i kapital*, Kultura, 1907.
- Marshall, Peter, *Heretics and Believers: A History of the English Reformation*, Yale University Press, 2017.
- Marx, Karl, *Capital - A Critique of Political Economy* Volume I Book One: English edition, 1887.
- Marx, Karl, *Capital*, Volume III, International Publishers, NY, 1967.
- Marx, Karl, *Economic & Philosophic Manuscripts*, 1844: Progress Publishers, 1959.
- Marx, Karl, *Marx's Critique of Hegel's Philosophy of Right*, (1843). Translated: Joseph O'Malley, Publisher: Oxford University Press, 1970.
- Marx, Karl, *The German Ideology*, 1846, Progress Publishers, 1968.
- Mastrangelo M. & Aguiar, S., „Are Ecological Modernization Narratives Useful for Understanding and Steering Social-Ecological Change in the Argentine Chaco?“, *Sustainability* 11(13), 2019.
- Matic, D., Nacionalizam, nacija i nacionalna država: imaju li budućnost?, *Socijalna ekologija*, Vol. 14, No. 1-2, 2005.
- Matthews, A. Jhon, & Briffa, R. Keith, „The 'little ice age: Re-evaluation of an evolving concept“. *Geografiska Annaler: Series A, Physical Geography*. 87, 2005.
- McKibben, Bill, *Eaarth: Making Life on a Tough New Planet*, New York: St. Martin's Griffin, 2010.
- McNeill, R., John, *Something new under the sun: An environmental history of the twentieth century*. New York: Norton, 2000.
- Meacham, Jhon, „Pandemics of the Past“, The New York Times, 2020.
- Meadows, H. Donella, Meadows, L. Dennis, Randers, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, Signet Books, 1972.
- Merchant, C., "Ecofeminism", *Radical Ecology*, Routledge, 2005.

- Merchant, C., „Francis Bacon and the ‘vexations of art’: Experimentation as intervention”, *The British journal for the history of science*, 2012.
- Merchant, C., *The Death of Nature—Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper Collins, SF, 1980.
- Mewes, F., „The West German Green Party“, *New German Critique*, Issue 28, 1983.
- Mies M., and Shiva, V., *Ecofeminism*, Zed Books, 1993/2014.
- Mill, S. John, *Autobiography*, Longmans, Green, Reader, and Dyer, London, 1873.
- Mill, S. John, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, 1848, Published by University of Toronto Press, 1966.
- Mill, S. John, “On nature” in *Nature, The Utility of Religion and Theism*. Watts & Co., for the Rationalist Press, 1904.
- Mill, S. John, *Socialism*, 1st pub. Belfords, Clarke & Co, 1879.
- Millar, A., “Following Nature”, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 38, 1988.
- Miller, D., *On Nationality*. Oxford University Press, 1995.
- Miller, D., and Siedentrop, L., (eds.), *The Nature of Political Theory*, Clarendon Press, 1983.
- Miller, E., *Agrarian History of England and Wales 1348–1500*, Cambridge University Press, 2011.
- Miller, H. G., et al. „Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks“. *Geophysical Research Letters*. 39 (2): Science Daily, 2012.
- Mol, J.P., Sonnenfeld, D., & Spaargaren, G., eds. *The ecological modernisation reader: environmental reform in theory and practice*. London: Routledge, 2009.
- Montanari, M., *The culture of food* (C. Ipsen, Trans.). Oxford, UK: Blackwell, 1994.

- Moore, R. James, “Freethought, Secularism, Agnosticism: The Case of Charles Darwin,” in *Religion in Victorian Britain*: vol.1, 2013.
- Moore, Thomas, *Utopia*, eBook, Minor Compositions, NY, 2012.
- Moore, W. Jason, The Crisis of Feudalism: An Environmental History, *Organization & Environment*, Vol 15, Issue 3, 2002.
- Mosse, L. George, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, Grosset & Dunlap, 1964.
- Müller-Rommel, F., & Poguntke, T., *Green Parties in National Governments*, Routledge, London, 2002.
- Müller-Rommel, F., *Green Parties under Comparative Perspective*, Wien Universität Working Paper, n.99, Barcelona, 1994.
- Müller-Rommel, F., „The Lifespan and the Political Performance of Green Parties in Western Europe“, *Environmental Politics*, Vol. 11, 2002.
- Murphy, T., *Pliny the Elder’s Natural History. The Empire in the Encyclopedia*, Oxford University Press, 2004.
- Nadić, D., „Ecofeminist Ideology of Petra Kelly“: *The Challenges of Modern Political Thought*. European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 2(2), 2013.
- Naess, Arne, „The Shallow and the Deep, Long-Range ecology movement“, *Inquiry* 16, 1973.
- Naess, Arne, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, Cambridge University Press, 2001.
- Nagler, A., & Gerace, S., *First and Second Generation Biofuels What’s the Difference?*, Working Paper (under review), 2021.
- Nelson, P. Michael, „Deep Ecology.“ *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, vol. 18, 2008.
- Newell, P., *Global Green Politics*, Cambridge University Press, 2019.

- Newmyer, T. S., Just Beasts? Plutarch and Modern Science on the Sense of Fair Play in Animals, *American Classical League* Vol. 74, No. 3, 1997.
- Niedermayer, O., *Party membership in Germany: 2019 Edition*, Arbeitshefte a. d. Otto Stammer, Zentrum, 2019.
- Norton, B., “Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism”, *Environmental Ethics*, 1984.
- Nugent, P. James, „Changing the Climate: Ecoliberalism, Green New Dealism, and the Struggle over Green Jobs in Canada”, *Labor Studies Journal*, 36(1), 2010.
- O’Connor, J., *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, Guilford Press, 1998.
- O’Grady, P. F., *Meet the Philosophers of Ancient Greece : Everything You Always Wanted to Know About Ancient Greek Philosophy but Didn’t Know Who to Ask*, Routledge, 2005.
- O’Neill, M., „Preparing for Power: The German Greens and the Challenge of Party“, *Politics, Contemporary Politics*, Vol. 6. No.2, 2000.
- O’Rourke, Fran, „Aristotle and the Metaphysics of Evolution“, *The Review of Metaphysics*, 43, 2004.
- Omar Nasif, A., *The Muslim Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986.
- Orsi, R., *Ecological Modernisation and its Discontents Project*, IFI-SDGs Working Paper No.1, 2021.
- Ovid, *Metamorphoses*, The New Annotated Edition, Translated By Rolfe Humphries, Indiana University Press, 2018.
- Owen, Robert, *A New View of Society, Or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, and the Application of the Principle to Practice*. eBook, 1816.
- Owen, Robert, *Manifesto of Robert Owen Addressed to All Governments and People who Desire to be Civilized, and to Improve Permanently the Condition of All Classes in All Countries*, Washington: Globe Office, 1844.

- Pal Sary, The legal protection of environment - Environmental Law in ancient Rome, *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 2020.
- Palmer, R., Nursey-Bray, M., „Rio Declaration on Environment and Development“. *Sage Publications*, 2007.
- Pandey, A., Globalization and ecofeminism in the south: keeping the „Third World Alive“ *Journal of Global Ethics*, 2013.
- Parham, J., “What is (Ecological) ‘Nature’? John Stuart Mill and the Victorian Perspective,” in *Culture, Creativity and Environment: New Environmentalist Criticism*, 2007.
- Patriarch Bartholomew, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*. New York: Doubleday, 2008.
- Paul VI , Message of His Holiness Paul VI to Mr. Maurice F. Strong, Secretary-General of the Conference on the Environment, Libreria Editrice Vaticana, 1972.
- Pearce, D., and Barbier, E., *Blueprint 6: Blueprint for a Sustainable Economy*, Routledge, 2000.
- Pepper, D., *Eco-socialism: from deep ecology to social justice*, Routledge, London, 2004.
- Peter, T., *In Search of Hobart*, UNSW Press, 2009.
- Peterson, R. Keith „Ecosystem services, nonhuman agencies, and diffuse dependence.“ ISEE conference „Old and New World Perspectives on Environmental Philosophy,“ Nijmegen, the Netherlands, 2011.
- Petrić, N., *Čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Pfeffer J. & Shlomo, N., *Modern Physics: An Introduction Text*. World Scientific Publishing Co, 2001.
- Phelps, N., *The Great Compassion: Buddhism & Animal Rights*, Lantern Books NY, 2004.
- Poguntke, T., *From Nuclear Building Sites, to Cabinet: The Carrer of The German Green Party*, Keele European Parties Resaarch Unit (KEPRU), Working paper 6, School of Politics, International Relations and Enviroment (SPIRE), Keele University, 2001.

- Poguntke, T., *Goodbye to movement politics*, Environmental Politics, London, 1993.
- Poguntke, T., *Green parties in national governments: from protest to acquiescence?* in F. Müller-Rommel and T. Poguntke (eds) *Green Parties in National Governments* Routledge, London, 2002.
- Pope Leo XIII, *Rerum Novarum*, Encyclical of Pope Leo VIII on Capital and Labor, Libreria Editrice Vaticana, 1891.
- Porrit, J., *Seeing Green*, Blackwell, Blackwell, Oxford, 1984.
- Postan, M., Michael, *Medieval economy and society*, Pelican, NY, 1972.
- Postan, M., Michael, „Village Livestock in the Thirteenth Century,” *Economic History Review*, 1962.
- Prescott, H. W. & Kirk, F. J., *History of the conquest of Peru*, Palala Press, 2018.
- Raaflagub, Kurt, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, University of Chicago Press, 2004.
- Ramachandra, G., „Radical American Environmentalism and Wilderness Preservation, A Third World Critique”, *Environmental Ethics* 11, 1989.
- Ramiro, L., „Support for Radical Left Parties in Western Europe: Social Background, Ideology and Political Orientations”, *European Political Science Review*, 8:1, 2016.
- Rastall, R.H., “The Iron-fields of Lorraine”, *Geological Magazine*, Volume 5, Cambridge University Press, 2009.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, A Revised Edition, Published in 1971, Harvard University Press, 1999.
- Reiter, P., *Malaria in the debate on climate change and mosquito-borne disease*, Paris, 2006.

- Richards, F. John, *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*, University of California Press, 2003.
- Roelofs, J., “Fourier and Agriculture”, *World Review of Political Economy*, 6(3), 2015.
- Rose, Aubrey, ed. *Judaism and Ecology*. London: Cassell, 1992.
- Rousseau, Jean-Jacques, *The Reveries of the Solitary Walker*, G.G: and J.Robinson, Paternoster Row, London, 1796.
- Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract and The First and Second Discourses*, Yale University Press, 2002.
- Rouz, S., *Blaženi Avgustin*, Izdavačka ustanova Eparhije dalmatinske, 2008.
- Rucht, D., ”Think Globally, Act Locally?” Needs, Forms and Problems of Cross-National Comparisons among Environmental Groups’ in J.D. Liefferink, P.D. Lowe and A.J.P. Mole (eds.) *European Integration and Environmental Policy*, London, 1993.
- Ruding, W., „German, Special Issue od Envirometal Politics-Green Parties in National Governments“, *Environmental Politics*, Vol.11, 2002.
- Russell, B., Jeffrey, *Inventing the Flat Earth-Columbus and Modern Historians*, Praeger Pub, 1991.
- Russell, B., *History of Western Philosophy*, Psychology Press, 2004.
- Ryan, A., *On Politics:A History of Political Thought: From Herodotus to the Present*, Liveright, 2012.
- Sætra, H., „The state of no nature – Thomas Hobbes and the natural world“, *Journal of International Scientific Publications: Ecology and Safety*, vol 8, 2014.
- Saint-Simon, Henri, *The Political Thought of Saint-Simon*, Oxford University Press, 1976.
- Salisbury, E. Joyce, *The Beast Within: Animals in the Middle Ages*, Routledge, 2011.
- Salomies, O., *The Roman Republic*, in: Bruun C & Edmondson J (eds.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

- Sanders, P., *Protestantism and Biblical Foundations for Ecological Care*, Georgia College & State University, 2017.
- Santmire H. Paul, *The Travail of Nature: The Ambiguous Ecological Promise of Christian Theology*, Fortress Press, 1985.
- Sartre, Jean-Paul, *Baudelaire*, New Directions Paperbook, 1967.
- Schama, Simon, *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books, 1996.
- Scherr, J. Sara, *Soul Degradation: A Threat to Developing-country Food Security by 2020?*, International Food Policy Institute, 1999.
- Schiffman, R., *Green Violence: 'Eco-Guards' Are Abusing Indigenous Groups in Africa*, Yale School of the Environment, 2020.
- Schopenhauer, A., *Die beiden Grundprobleme der Ethik*. Frankfurt am Main, 1841.
- Schopenhauer, A., *The World as Will and Representation*, Vol. 2, Courier Corporation, Edito, 2012.
- Schopenhauer, A., *On the Basis of Morality*, Swan Sonnenschein & Co., limited, 1893.
- Schumacher, I., "An Empirical Study of the Determinants of Green Party Voting", *Ecological Economics*, 2014.
- Sedley, D., *Lucretius, and the Transformation of Greek Wisdom*, Cambridge University Press, 1998.
- Sellars, J., *Stoicism*, University of California Press, 2006.
- Seneca, Lucius Annaeus, *Letters from a Stoic*, Penguin Classic, 1969.
- Seneca, Lucius Annaeus, *Natural Questions*, Volume I: Books 1-3. Translated by Thomas H. Corcoran. Loeb Classical Library 450. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- Seranno, A., *Cvjetići sv. Antuna „Knjiga čudesna“*, Veritas, Zagreb, 2015.
- Sezgin, Z., „Ecological Modernization at the Intersection of Environment and Energy“. *International Journal of Energy Economics and Policy* 3, 2013.

- Shea, J., Interview for the Westdeutscher Rundfunk TV documentary, 'Es begann mit einer Lüge', February 2001.
- Sheppard, K., *Anti-Atheism in Early Modern England 1580–1720: The Atheist Answered and His Error Confuted*, Brill Publishers, 2015.
- Shiva, Vandana, *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace*. London: South End Press. 2005.
- Silvester, B., *Cosmographia*, ed. Peter Dronke, E.J. Brill Publisher, 1978.
- Singer, P., *Animal Liberation ,40th Anniversary Edition*, Open Road Media, 2015.
- Singh, Karan, *The Hindu Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986.
- Skledar, N., *Sakralna ekologija i čovjekov prirodni okoliš*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1995.
- Sloat, A., *Germany's new centrists? The evolution, political prospects, and foreign policy of Germany's Green Party*, Robert Bosch Foundation Transatlantic Initiative, 2020.
- Smith, Adam, "The History of Astronomy" in *The Essays of Adam Smith*, Bradbury, Evans, and Co., Printers, Whitefriars, London, 1872.
- Smith, Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, sixth edition Strand & Edinburgh: A. Millar; A. Kincaid & J. Bell, 1790.
- Smith, Adam, *Wealth of Nation - An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (The Glasgow Edition of the Works & Correspondence of Adam Smith), 1776.
- Smith, Richard, „The Engine of Eco Collapse,” in *Capitalism, Nature, Socialism*, 2005.
- Spretnak, C. and Capra, F., *Green Politics*, Paladin, London, 1985.
- Squatriti, P., *Water and Society in Early Medieval Italy, A.D. 400–1000*, Cambridge University Press, 1998.

- Squatriti, P., *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use (Technology and Change in History 3)*, Leiden, Boston, Cologne, 2000.
- St. Augustine, *The Confessions of St. Augustine The Christian Classics Ethereal Library*, 2020.
- St. Bonaventure, *The Life of St. Francis of Assisi*, TAN Books & Publishers Inc, 2009.
- Steane, J., *The Archaeology of Medieval English Monarchy*, Routledge, NY, 1993.
- Steeds, L., “The Social Ecology of Adam Smith: Reconsidering the Intellectual Foundations of Political Economy”, *New Political Economy*, 2021.
- Steinberg, L. Theodore, An Ecological Perspective on the Origins of Industrialization, *Environmental Review*, Vol. 10, No. 4, 1986.
- Stella O., & Okafor, J.O., „Hinduism and Ecology: Its Relevance and Importance“ *Fahsanu Journal Journal of the Arts /Humanities*, Vol. 1 No 1, 2018.
- Stephens, P., “On the Nature of Nature - The Real Meanings and Significance of John Stuart Mill's Misunderstood Essay”, *Environmental Ethics*, 2015.
- Stephens P., Barry, J., & Dobson, A., *Contemporary Environmental Politics*, Routledge, 2009.
- Stone, M., Plato, „Environmental Sustainability, and Social Justice“, *Athens Journal of Humanities & Arts - Volume 5, Issue 1*, 2007.
- Stuart-Buttle, T., An Authority from which there can be no appeal’: The place of Cicero in Hume's science of man, *Journal of Scottish Philosophy*, vol. 18, No. 3, 2020.
- Swazo K. Norman, *Crisis Theory and World Order: Heideggerian Reflections*, State University of New York Press 2002.
- Szabó, P., *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, BAR International, 2005.
- Škorić, M., & Kišjuhas, A., *Vodič kroz ideologije*, AKO, 2014.

- Tarik, Abou-Chadi, and Kayser, M., "It's Not Easy Being Green: Why Voters Punish Parties for Environmental Policies During Economic Downturns", *Electoral Studies*, 45, 2017.
- Taylor, K., *Henri de Saint Simon, 1760-1825: Selected writings on science, industry and social organization*, Holmes and Meier Publishers, 1975.
- Taylor, W. Paul, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton University Press, 1989.
- Tebrake, H. W., „Hydraulic Engineering in the Netherlands,” in *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource-Use*, ed. Paolo Squatriti, Leiden: Brill, 2000.
- Teicher, Amir, *Social Mendelism Genetics and the Politics of Race in Germany, 1900–1948*, Cambridge University Press, 2020.
- Theokritoff, E., *Living in God's Creation: The Ecological Vision of Orthodox Christianity*. Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2009.
- Thommen, L., *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, Cambridge University Press, 2012.
- Thomson, Garrett, *Thales to Sextus: An Introduction to Ancient Philosophy*, Waveland Press, 2015.
- Thoreau, D. Henry, *Duty of Civil Disobedience*, 1995, eBook by Project Gutenberg., 2021.
- Thoreau, D. Henry, *Walden and On the Duty of Civil Disobedience*, CHAPTER II - Where I Lived, and What I Lived For, 1995, eBook by Project Gutenberg., 2021.
- Tirosh-Samuels, H., "Jewish Environmentalism: Faith, Scholarship and Activism", In *Jewish Thought, Jewish Faith*, ed. Daniel Lasker, Beer Sheva: Ben Gurion University Press, 2012.
- Tićac, Iris, *Eko-etika između biocentrizma i Antropocentrizma*. Sveučilište u Zadru, 2013.
- Trachtenberg, Z., „John Locke: This Habitable Earth of Ours“, en P. F. Cannavò & J. H. Lane Jr. (Eds.) *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Cannon*. Cambridge: MIT Press, 2014.
- Tracy, J., *Lucan's Egyptian Civil War*, Cambridge University Press, 2014.

- Tranquillus, S., *The Lives of the Twelve Caesars*, Liberty Fund, 2010.
- Tuana, N., & Tong, R., „Anarcha Feminist and Ecological Feminist Perspectives“, *Feminism And Philosophy: Essential Readings In Theory, Reinterpretation, And Application*, Routledge, 1994.
- Tweyman, S., “Hume and the Cogito ergo Sum”, *The European Legacy*, Vol. 10, 2005.
- Ugričić, N., Versko mišljenje i oblikovanje ekološke etike i svesti, *Religija i Tolerancija*, Vol VI, 2008.
- Urbinato, D., „London's Historic ‘Pea-Soupers’ ”, *United States Environmental Protection Agency*, 1994.
- Van De Veer, D. & Pers, K., *People, Penguins, and Plastic Trees*, Wadsworth, 1986.
- Varner, G., *In Nature’s Interests?* New York: Oxford University Press, 1998.
- Vartanian, A., „Man-Machine From Machine To the Computer”, in P. Weiner ed., *Dictionary of the History of Ideas*, vol. 3. Scribner, NY, 1973.
- Vera, F., *Grazing Ecology and Forest History*, Cabi, 2000.
- Vickers, B., “Francis Bacon and the Progress of Knowledge” *Journal of the History of Ideas* 53(3), 1992.
- Victor, G., David, *The Collapse of the Kyoto Protocol and the Struggle to Slow Global Warming*, Princeton University Press, 2001.
- Vilkka, L., *The Intrinsic Value of Nature*, Brill/Rodopi, 1997.
- Vincent, A., *Modern Political Ideologies*, John Wiley & Sons, 2009.
- Viñuales, E. Jorge, *The Rio Declaration on Environment and Development: A Commentary*, Oxford University Press, 2015.
- Vogel, D., *The Protestant Ethic and the Spirit of Environmentalism: A Cross-National Comparison*. 2001.

- Von Beyme, K., *Transformacije političkih stranka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Wacke, A., “Protection of the Environment in Roman Law?”, *Roman Legal Tradition*, 2002.
- Wagenknecht, E., *John Greenleaf Whittier: A Portrait in Paradox*. Oxford University Press, 1967.
- Wall, Derek, *Getting There*, Green Print, London, 1990.
- Walter, E. V., „Nature on Trial: The Case of the Rooster That Laid an Egg,“ *Comparative Civilizations Review*: Vol. 10, 1985.
- Watson, M., & Sharpe, D., „Green Beliefs and Religion” in Andrew Dobson & Paul Lucardie ed., *The Politics of Nature*, 1993 by Routledge , Edition published in the Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Weatherford, M. Jack, *Indijanski darovatelji. Kako su Indijanci obiju Amerika preobrazili svijet*, MISL, Zagreb, 2003.
- West, R. F., *Animal suffering in Roman literature*. University of Calgary, 1997.
- White, Jr. Lynn, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford Clarendon Press, 1962.
- White, Jr. Lynn, "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis." *Science*, 155.3767, 1967.
- Whited, L. Tamara et al., *Northern Europe: An Environmental History*, Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005.
- Wilson, H., “Edmund Burke: The Nature of Politics” in Canon Peter F. Cannavò and Joseph H. Lane Jr. *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory*, 2015.
- Wilson, H., *Edmund Burke: The Nature of Politics*, MIT Press, 2015.
- Winch, D., “Thinking Green, Nineteenth-Century Style: John Stuart Mill and John Ruskin,” 2004. in *Nature, Action and the Future*, edited by Katrina Forrester, Sophie Smith, 2018.
- Winch, D., *'Secret Concatenations: Mandeville to Malthus*, Rounded Globe, Lecture 5 Malthus, Godwin, and Condorcet: Inequality and Post-Economic Society, 2015.

- Wissenburg, M., *Green Liberalism: The Free and the Green Society*, UCL Press, 1998.
- Worster, D., *Nature's Economy A History of Ecological Ideas*, Cambridge University Press, 2nd Edition, 1994.
- Wyschogrod, Michael, "Judaism and the Sanctification of Nature", *The Melton Journal* (Spring) 1992.
- Young, R. Charles, *The Royal Forests of Medieval England*, University of Pennsylvania, 1979.
- Zagzebski, Linda & Miller, Timothy. (eds.). *Readings in Philosophy of Religion: Ancient to Contemporary*. John Wiley & Sons, 2009.
- Бешић, М., *Методологија политичких наука са статистиком*, Факултет политичких наука, 2008.
- *Библија*, превод Вук Крацић, Ђура Даничић, Глас Цркве, 2004.
- Велимировић, Николај, *Мисли о добру и злу*, Православна црквена општина. ЛИНЦ, 2006.
- Вујачић, И., „Либерални ревизионизам Џона Стјуарта Мила“, *Годишњак ФПН*, Факултет политичких наука, 2007.
- Вујић, М. М., и остали, „Теорије популационог прогреса до концепта одрживог развоја“, *Екологија*, бр 87, 2017.
- Вујић, М. М., *Парламент Србије – на странпутици енергетске глади или аутопату еколошке одговорности*, (ORF-EE) (GIZ), 2020.
- Ђурић, М., *Идеја природног права код грчких софиста*, Савез удружења правника Југославије, 1958.
- Јањић, Сава, *Будимо људи – Живот и реч патријарха Павла*, Новости, 2009.
- Јусуфспахић, Х., „Екологија и Куран“ у Вукашин Павловић, *Екологија, религија и етика*, Завод за уџбенике, Београд, 2013.

- Мандић, Р., „FAO повас“ часопис *Динар*, Српско нумизматичко друштво, 1996.
- Марковић, Ж. Данило, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
- Мидић, И., „Хришћанско-православни поглед на свет и еколошки проблем“, *Саборност* 14, 2020.
- Мидић, И., „Хришћанство и екологија“ у Вукашин Павловић, *Екологија, религија етика*, Завод за уџбенике, 2013.
- Миленковић, Д., *Право заштите животне средине са елементима увода у право*, Београд, 2006.
- Мутавџић, П., *Анегдоте и занимљивости са Балкана*, Јасен, Београд, 2008.
- Надић, Д., „Политичка екологија - Прилог заснивању политиколошке дисциплине“, *Годишњак ФПН*, Факултет политичких наука, Београд, 2010.
- Надић, Д., „Принцип предострожности као базични принцип еколошке политике“, *Годишњак ФПН*, Факултет политичких наука, Београд, 2008.
- Надић, Д., *Екологизам и еколошке странке*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Надић, Д., *Идеологија партија Зелених*, ТЕМЕ, Ниш ИИИ, 2006, стр. 442.
- Надић, Д., „Климатске промене и политика Сједињених Америчких Држава“, у *Правни и економски изазови климатских промена*, приредио проф. др Стеван Лилић, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011.
- Надић, Д., „Нове тенденције у развоју еколошких покрета у XXI веку“, *Напредак*, 2020.
- Надић, Д., *Огледи из политичке екологије*, Чигоја, 2012.
- Надић, Д., *Партије Зелених у Европи*, издање аутора, Београд, 2004.
- Надић, Д., & Шуваковић, У., „Политика и биодиверзитет“, *Екологија*, Београд, 2010

- Надић, Д., Теорија еколошке модернизације, *Годишњак ФПН*, Факултет политичких наука, Београд, 2009.
- Павловић, В., *Друштвени покрети и промене*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Павловић, В., *Екологија, религија, етика*, Завод за уџбенике, Београд, 2013.
- Платон, *Држава*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2002.
- Поповић, Јустин, *Светосавље као философија живота*, фототипско издање, Издавач: Манастир Ћелије, Ваљево, 1993.
- Поповић, Јустин, *Срна у Изгубљеном рају*, 2021.
- Поповић, Јустин, *За душом цвећа*, Светигора, 2008.
- Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Стојиљковић, З., *Партијски систем Србије*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Тадић, Љ., *Наука о политици*, Завод за уџбенике, 2007.
- Шкорић, М., & Кишјухас, А., *Водич кроз идеологије*, АКО, 2014.

Програми и документа

- Bündnis 90/Die Grünen, Manifesto - *To respect and to protect - change creates stability*, Bündnis 90/Die Grünen, Berlin, 2020.
- Bündnis 90/Die Grünen, *Klimaschutz ohne wenn und aber—Auf dem Weg zur solaren Gesellschaft*, Resolution Passed at the Federal Green Party Conference in Nuremberg, November 2007.
- Charter of The Global Greens, Canberra, 2001.

- Der Oldenburger Sachsenspiegel, Codex picturatus Oldenburgensis CIM, 410 der Landesbibliothek Oldenburg, Graz LVI, 2006.
- Development Assistance Committee, *Shaping the 21st Century: The Contribution of Development Co-operation*, OECD, Paris, 1996.
- Die Grünen, *Das Bundesprogramm*, Bonn, Die Grünen, 1980.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations, *FAO Strategy on Climate Change*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2017.
- General Assembly, *United Nations Millennium Declaration*, UN, New York, resolution 55/2, 2000.
- Great Britain, Parliament: House of Commons: Environmental Audit Committee, *Reaching an International Agreement on Climate Change*, 2008.
- IAEG-SDGs, Global indicator framework for the Sustainable Development Goals and targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development, UN, New York, March, 2017.
- IPCC, *Principles governing IPCC Work*, 1998. p. 1 IPCC, *Appendix A to the Principles Governing IPCC Work. Procedures for the preparation, review, acceptance, adoption, approval and publication of IPCC reports*, 1999.
- IPCC, *Summary for Policymakers: Global Warming of 1.5 °C*, 2018.
- Islamic Declaration on Climate Change, External Statement, Istanbul, 18 aug, 2015.
- OPHI, UNDP, *Global Multidimensional Poverty Index 2021: Unmasking disparities by ethnicity, caste and gender*, 2021.
- Ordonnances des Roys de France de la troisième race, (Imprimerie royale, 1723–1849), vols 21.
- *The Hindu Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986.
- *The Muslim Declaration on Nature - The Assisi Declarations*, Alliance of Religions and Conservation, 1986.

- UN, GA, A/RES/70/1
- UN, *The Millennium Development Goals Report*, United Nations, New York, 2015.
- World Meteorological Organization (WMO), United Nations Environment Programme (UNEP), *Report of the First session of the WMO/UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*, World Meteorological Organization, Geneva, 1988.
- World Steel Association, *Climate change and the production of iron and steel* (Public policy paper), 2020.
- Закон о потврђивању Кјото протокола уз Оквирну конвенцију Уједињених нација о промени климе („Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 88/07)
- Закон о потврђивању Споразума из Париза („Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 4/2017-91)

Интернет извори

- <http://www.apnews.com>
- <http://www.archive.epa.gov>
- <http://www.archive.is>
- <http://www.archive.org>
- <http://www.arcworld.org>
- <http://www.atlantasrbs.com>
- <http://www.b92.net>
- <http://www.balkangreenenergynews.com>
- <http://www.balkans.aljazeera.net>
- <http://www.bbc.co.uk>
- <http://www.bdi.eu>

- <http://www.boell.de>
- <http://www.borgenproject.org>
- <http://www.britannica.com>
- <http://www.businessdocbox.com>
- <http://www.cairn.info>
- <http://www.cdchester.co.uk>
- <http://www.cms.gruene.de>
- <http://www.cms.gruene.de>
- <http://www.commondreams.org>
- <http://www.d1.islamhouse.com>
- <http://www.dailymail.co.uk>
- <http://www.dalailama.com>
- <http://www.dashboards.sdgindex.org>
- <http://www.data.footprintnetwork.org>
- <http://www.data.worldbank.org>
- <http://www.digamoo.free.fr>
- <http://www.documentacatholicaomnia.eu>
- <http://www.donellameadows.org>
- <http://www.earlymoderntexts.com>
- <http://www.economist.com>
- <http://www.energetskiportal.rs>
- <http://www.energymonitor.ai>
- <http://www.environment-ecology.com>
- <http://www.esp.org>
- <http://www.europeangreens.eu>
- <http://www.europeanwesternbalkans.rs>
- <http://www.fao.org>
- <http://www.fashionunited.com>
- <http://www.filozofionica.files.wordpress.com>

- <http://www.forbes.com>
- <http://www.francis35.org>
- <http://www.ghdi.ghi-dc.org>
- <http://www.globalgreybooks.com>
- <http://www.greattransition.org>
- <http://www.greenpeace.org>
- <http://www.gutenberg.net.au>
- <http://www.gutenberg.org>
- <http://www.gutenberg.org>
- <http://www.historynotes.info>
- <http://www.ibiblio.org>
- <http://www.indianexpress.com>
- <http://www.inee.mu.edu>
- <http://www.institutmontaigne.org>
- <http://www.inters.org>
- <http://www.ipcc.com>
- <http://www.journalgeneraldeleurope.org>
- <http://www.jta.org>
- <http://www.kupdf.net>
- <http://www.la.utexas.edu>
- <http://www.-lancaster-ac-uk>
- <http://www.libcom.org>
- <http://www.looktothestars.org>
- <http://www.magazin.spiegel.de>
- <http://www.markstoll.net>
- <http://www.marxists.org>
- <http://www.nationalgeographic.rs>
- <http://www.nationalreview.com>
- <http://www.nature.com>

- <http://www.ndi.org>
- <http://www.newlanark.org>
- <http://www.newscientist.com>
- <http://www.nytimes.com>
- <http://www.oecd.org>
- <http://www.ohchr.org>
- <http://www.onlinelibrary.wiley.com>
- <http://www.open.undp.org>
- <http://www.pbs.org>
- <http://www.pdfslide.net/>
- <http://www.peta.org>
- <http://www.pewforum.org>
- <http://www.politico.eu>
- <http://www.politika.rs>
- <http://www.pressherald.com>
- <http://www.public.wmo.int/en>
- <http://www.public-library.uk>
- <http://www.redbubble.com>
- <http://www.researchgate.net>
- <http://www.reuters.com>
- <http://www.riversimulator.org>
- <http://www.rs.undp.org>
- <http://www.rts.rs>
- <http://www.socialsciences.mcmaster.ca>
- <http://www.spc.rs>
- <http://www.srpskapravoslavnacrkvalion.files.wordpress.com>
- <http://www.statista.com>
- <http://www.study.sagepub.com>
- <http://www.sueddeutsche.de>

- <http://www.tagesschau.de>
- <http://www.telegraph.co.uk>
- <http://www.thebeet.com>
- <http://www.theguardian.com>
- <http://www.thehindu.com>
- <http://www.themayor.eu>
- <http://www.thenationalherald.com>
- <http://www.theopenutopia.org>
- <http://www.thephalanstery.com>
- <http://www.un.org>
- <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals>
- <http://www.undp.org>
- <http://www.unep.org>
- <http://www.unfccc.int>
- <http://www.unstats.un.org>
- <http://www.vatican.va>
- <http://www.waferx.montana.edu>
- <http://www.washingtonpost.com>
- <http://www.weforum.org>
- <http://www.whc.unesco.org/en>
- <http://www.worldpopulationreview.com>
- <http://www.worldwildlife.org>
- <http://www.wsws.org>
- <http://www.wwfcee.org/our-offices>
- <http://www.yorku.ca>
- <http://www.youtube.com>
- <http://www.zeit.de>

БИОГРАФИЈА

Марко Вујић је рођен 1985. године у Крагујевцу, Република Србија. Дипломирао је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2012. године, на смеру политикологија с просечном оценом 8,74 и оценом 10 на дипломском раду „Приватизација у Србији – Модели и социјални ефекти” чиме је стекао звање дипломирани политиколог. Мастер академске студије Еколошка политика на истом факултету уписао је 2012. године и завршио их с просечном оценом 10,00. Мастер рад под насловом „Раст светског становништва – вековни еколошки мит у XXI веку”, успешно је одбранио оценом 10 чиме је стекао звање мастер политиколог.

Докторске студије политикологије на Факултету политичких наука уписао је академске 2013/2014 године, где је положио све испите и семинаре са просечном оценом 10,00. Одлукама Наставно-научног већа Факултета политичких наука Универзитета у Београду од школске 2013/2014 године, све до 2017/2018 године је био ангажован као сарадник и демонстратор на наставним предметима ОАС - Социјална и политичка екологија и Еколошка политика Европске уније.

Од 2013. године Марко Вујић је сарадник и истраживач Центра за еколошку политику и одрживи развој (ЦЕПОР) у оквиру Факултета политичких наука. Активно учествује у раду овог факултетског центра, координирајући акције, медијске наступе и спроводећи истраживања и пројектне активности.

Од 12. марта 2018. године запослен је у звању асистента за ужу научну област Политиколошко-социолошке студије на истом факултету где поред наведених предмета на ОАС учествује и у извођењу предмета Еколошка политика Србије, Савремена еколошка политика и одрживи развој и Еколошки диверзитет на мастер академским студијама Еколошке политике. Аутор је већег броја радова из области политичких наука и учесник на више десетина пројеката и научних конференција. Од избора у звање асистента биран је у комисије за одбрану преко 30 мастер радова на сва четири факултетска смера, и преко 20 дипломских радова на Факултету политичких наука. Члан је комисије за пријем на мастер модул Еколошка политика и уједно је члан комисије за доделу годишње награде „Проф. др Данило Ж. Марковић” у области социјалне екологије. Одлуком Наставно-научног већа Факултета политичких наука фебруара 2021. године реизабран је у звање асистента. Одлично влада енглеским језиком (Ц1) и основама немачког језика (А2)

ПРИЛОЗИ

Прилог 1 - Анкетни лист на немачком језику

Geschlecht: männlich weiblich andere **(einkreisen)**

Alter: (18-35) (36-49) (50-65) (66+) **(einkreisen)**

1. Welche Partei unterstützen Sie? **(einkreisen)**

CDU SPD AfD Bündnis 90/Die Grünen
 FDP Die Linken Politisch unbestimmt/neutral

2. Welche Partei ist Ihrer Meinung nach am stärksten für die Umwelt engagiert? **(einkreisen)**
(Nur politisch unbestimmt/neutral)

CDU SPD AfD Bündnis 90/Die Grünen
 FDP Die Linken Niemand

3. Finden Sie, dass sich die Grünen ehrlich für ökologische Werte einsetzen? **Ja** **Nein** **Keine Antwort**

4. Finden Sie, dass die Grünen in ihren Zielen radikaler sein sollten? **Ja** **Nein** **Keine Antwort**

5. Wann haben sich die Grünen ihren Zielen am meisten gewidmet? **(einkreisen)**

a) Seit Gründung bis Regierungseintritt (1980-1998)
b) Während der Regierung mit der SPD (1998-2005)
c) Während der Opposition (2005-bis heute)

6. Welchen Zielen haben sich die Grünen heute am meisten verschrieben? **(einkreisen)**

- a) Minderheitenrechte (LGBT-Recht und Migrationsrecht)
- b) Soziale Sicherheit
- c) Umweltschutz
- d) Wirtschaftswachstum
- e) Militärische Fragen
- f) Europäische Union
- g) Andere

7. Welche politische Ausrichtung beschreibt heute am stärksten Bündnis 90/Die Grünen? **(einkreisen)**

- a) Umwelt
- b) Soziale
- c) Pragmatische
- d) Traditionelle
- e) _____ (schreiben Sie selbst)

Прилог 2 – Анкетни лист на српском језику

Pol : Muški ---- Ženski ---- Drugi **(zaokružiti)**

Starost (godine): (18-35) (36-49) (50-65) (66+) **(zaokružiti)**

1. Koju političku partiju podržavate? **(zaokružiti)**

CDU SDP AfD Savez 90/Zeleni

FDP Levica Politički neopredeljen/neutralan

2. Koju stranku vidite kao najposvećeniju ekološkim problemima/pitanjima? **(zaokružiti)**

(Samo politički neopredeljeni/neutralni)

CDU SDP AfD Savez 90/Zeleni

FDP Levica Nijednu

3. Smatrate li da se Zelena partija iskreno zalaže za ekološke vrednosti ? Da Ne Bez odgovora

4. Smatrate li da bi Zelena partija trebalo da bude radikalnija u svojim ekološkim ciljevima? Da Ne Bez odgovora

5. U kom periodu je Zelena stranka bila najposvećenija zelenim ciljevima? **(zaokružiti)**

a) Od osnivanja do ulaska u vladu (1980-1998)

b) U vladi sa SPD (1998-2005)

c) U opoziciji (2005- do danas)

6. Čemu je Zelena partija najposvećenija danas? **(zaokružiti)**

a) Manjinskim pravima (LGBT, Migracijska pitanja)

b) Socijalnim pitanjima

c) Životnoj sredini

d) Ekonomskom rastu

e) Vojnim pitanjima

f) Evropskoj uniji

g) Nešto drugo

7. Koji politički pravac/orijentacija najbolje opisuje Savez 90/Zeleni danas? **(zaokružiti)**

a) Ekološki

b) Socijalni

c) Pragmatski

d) Tradicionalni

e) _____ (napišite sami)